

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

HADAS 70

2023

különszám

Válogatás Hadas Miklós
*Repliká*ban megjelent írásaiból
(1991–2023)

© Anna Oláh 2022

Grafika: Oláh Anna

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Daradics Boglárka, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Hajnáczy Tamás, Havas Ádám, Köműves Dániel, Lajos Veronika,
Radnai Dániel Szabolcs, Wagner Sára
szerk@replika.hu

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia
és a Magyar Kultúráért Alapítvány támogatásával készült.

A KÜLÖNSZÁMOT SZERKESZTETTE

Havas Ádám, Fáber Ágoston és Hajdú Zita

BORÍTÓTERV, NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Hajdú Zita

A borító Oláh Anna grafikája és a Stablecog és a Bing mesterséges
intelligenciákkal generált képek felhasználásával készült.

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda

Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

Fáber Ágoston és Havas Ádám Hadas 70 – A libido academica kettős természetű fénye Bevezető.....	7
Hadas Miklós Marxizmus és makroszociológia (Kritikai adalékok két évtized hazai struktúrakutatásaihoz)	11
Férfiuralom Hadas Miklós beszélgetése Pierre Bourdieu-vel.....	25
Hadas Miklós és Karády Viktor Futball és társadalmi identitás Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához	33
Hadas Miklós Stílus és karakter Futballhabituológiai traktátus.....	65
Hadas Miklós Az örök cowboy Férfitoposz az Oscar-díjas filmekben (1984–1996).....	85
Hadas Miklós Bartók, a természettudós	95
Hadas Miklós A hegemon maszkulinitás szociológiai konstrukciói Férfikutatások a tudományos normalizálódás útján.....	109
Fotómelléklet.....	125
Hadas Miklós Lovak a csolnakban Adalékok a modern férfiaság kialakulásának vizsgálatához	133

Hadas Miklós	
A <i>libido academica</i> narcizmusa	
(Pierre Bourdieu: Férfiuralom).....	155
Hadas Miklós	
Sok hűhó semmiért	
Burawoy esete a szociológiával	175
Hadas Miklós	
Mi a magyar?	
Újratöltve – hetvennyolc év után.....	191
Hadas Miklós	
Az abszolút tekintély	
Karády Viktor Pierre Bourdieu-ről	211
Hadas Miklós (szerk.)	
Szex és forradalom	
Egy ötvenhatos magyar emigráns az európai nemi piacon.....	231
Karády Viktor	
Személyes megjegyzések Hadas Miklósról.....	245
Bibliográfia.....	249

Fáber Ágoston és Havas Ádám

Hadas 70 – *A libido academica* kettős természetű fénye

„A Meddőt kitörni és helyét méltó termékenységgel tölteni be – elementáris, fékezhetetlen akarat ez, nagyobb, mint bármi fikció, sikeresebb, mint a leggyőzőbb hatalom. Az egész önvédelme. S a vég nélkül újjászülető érzékenység új s új generációk ölelésén s egyre távolibbnak ismert világok érintkezésén teszi dolgát, mert a kultúrák, akárhogy is – hiszen az emberek! – élni akarnak.”

Szabados György és Váczi Tamás: *A zene kettős természetű fénye*

„Az értelmiségi világot, amely oly függetlennek tekinti magát az illendőségektől és a konvencióktól, mélyen áthatja a konformizmus, amely rá m tisztító erőként hatott.”

Pierre Bourdieu: *Egy önanalízis vázolata*

Nem könnyű retorikai föladat egyszerre szólni az ünnepelthez és az olvasóhoz, hiszen a kötet egyrészt tisztelgés Hadas Miklós alapító főszerkesztő hetvenedik születésnapja alkalmából, másrészt a különszám az életműbe kíván egy, a teljesség igényét szükségszerűen nélkülöző, ám a munkásság – Miklós szavajárásával élve – „sokvegyértékűségét” megragadó betekintést nyújtani, mégpedig azáltal, hogy ebbe a kötetbe az ünnepeltnek a *Replikában* megjelent írásaiból válogattunk. A kötet szerkesztőiként nem elégszünk meg csupán a válogatás szerkesztői elveiről való számadással, e rövid bevezetőben mindegyik előtt a Miklóstól tanult szociológiai szemléletről is szólunk néhány szót, mely velünk együtt oly sok társadalomtudóst állított pályára.

Meggyőződésünk, hogy a Hadas-féle társadalomtudományos *libido* legsűrűbben a következő koncepcióval ragadható meg: a szociológiai hivatás – napi huszonnégy órás szociológusi szolgálatot feltételező – *létezés mód* is egyben, vagyis a társadalom különböző alrendszerit bejáró egyén sosem szűnő reflexiós készlettségét jelenti, mely által mint *agent provocateur* a hatalmi mechanizmusok leleplezőjeként is tevékenykedik. A globális társadalomtudomány kulcsfontosságú alakjaira is jellemző e kvalitás lényegi eleme, az egyéni tapasztalások ütköztetése (ide értve a legintimebb, akár szenzuális élményeket is) a világ megismerését lehetővé tevő paradigmákkal, és ezek folyamatos átszűrése magán a kutatón.

Az alkotási folyamat dinamikáját és dialektikáját a szaxofonjátékos rendkívül kényes körkörös légzés-technikájával (*circular breathing*) ragadhatjuk meg: az orron keresztül történő levegővétel és a szájból kiáramló, a hangszert megszólaltató levegő ezzel egyidejű kifújása biztosította légáramlás fortélyát értelmezhetjük úgy, hogy a zene egyszerre esztétikai és merőben egzisztenciális tétellel is bír. Igaz ez a Miklós által gyakorolt szociológiára is: a tekintélyes mennyiségű és minőségű tudományos munkában objektiválódott témafőlvétel elválaszthatatlan a – sportolói, zenészi, előadói, oktatói, debattóri, tudósi vagy férfiúi – élettapasztalattól; erre utal a Szabados Györgytől kölcsönzött, az élet és tudomány, lét és esztétika *összefonódását* kifejező „kettős természetű fény” metafora. Arra azonban, hogy miképpen sajátítható el az itt körvonalazott *libido academica*, nem létezik recept; az objektív létfeltételek kondicionálta életűtől, reflexiós és improvizációs készségektől függ, hogy milyen mértékben válik a társadalomtudományos alkotás a játék, az öröm vagy a kreativitás kifejezőjévé. Mert improvizálni is csak az tud, aki zsigereiben hordja a mesterség minden apró, már-már testileg rögzült fogását – legyen szó zenéről vagy tudományról –, és mert a tudomány örömforrás, ha mesterségbeli tudással párosul, ahogyan az örömökre is képesek lehetünk tudományos szemmel tekinteni, ha a világban való mozgásunk alkotóelemévé tettük a kérlelhetetlen reflexió eszközét és módszerét.

A fentiekből az is következik, hogy Miklós szűkebb vagy tágabb tanítványi köréhez tartozni nem egy ortodox módon értelmezett paradigmához való ragaszkodást vagy paradigmákba való kritikátlan betagozódást jelent – legyen az Miklós témavezetője, Pierre Bourdieu konstruktivista strukturalizmusa vagy Norbert Elias folyamatszociológiája, az életmű két, talán legmarkánsabban jelen lévő paradigmája –, hanem egyfajta szociológiai nézőpont belsővé tételét, amely poláris ellentétét képezi a technokrata íróasztal-tudománynak, de ugyanígy különbözik a tudományos elmélyülést nélkülöző aktivizmustól is.

Miklóstól egyaránt kaptunk szakmai ismereteket, és lestünk el fogásokat, de örököltünk szemléletmódot, és sajátítottunk el – szeretnénk hinni – tartást és kitarást is.

Az ünnepi kötetben időrendi sorrendben közölt írások nem csupán Hadas Miklós dzsendertanulmányokat, férfikutásokat, sport-, zene-, tudomány-, köz- és történeti szociológiát, kritikai kultúratudományt átfogó munkásságába engednek betekintést, de egyúttal jelzik a *Replika* folyóirat és benne Miklós elévülhetetlen érdemeit a különböző – sokszor marginális helyzetben lévő – diskurzusok és diszciplínák magyar tudományos életben való legitimitásának megteremtésében. A *Replika* jelenlegi szerkesztőinek nevében örömmel köszöntjük a születésnapos Hadas Miklóst, az olvasónak pedig kívánunk intellektuális élményekben gazdag kalandozást az ünnepelt szerző-alapítószerkesztő munkáinak olvasása során.

A kötetben szereplő írások és eredeti megjelenésük

- Hadas Miklós (2020): Az abszolút tekintély: Karády Viktor Pierre Bourdieu-ről. *Replika* (115–116): 17–36.
- Hadas Miklós (2017): Mi a magyar? Újratöltve – hetvennyolc év után. *Replika* (105): 209–227.
- Hadas Miklós (2006): Sok hűhó semmiért: Burawoy esete a szociológiával. *Replika* (56–57): 229–244.
- Hadas Miklós (2002): A *libido academica* narcizmusa. (Pierre Bourdieu: Férfiuralom). *Replika* (47–48): 175–193.
- Hadas Miklós (2001): Lovak a csolnakban. *Replika* (43–44): 85–108.
- Hadas Miklós (2009): A hegemon maszkulinitás szociológiai konstrukciói. Férfikutatások a tudományos normalizálás útján. *Replika* (69): 27–41.
- Hadas Miklós (1998): Bartók, a természettudós. *Replika* (33–34): 21–33.
- Hadas Miklós (1997a): Szex és forradalom. Egy ötvenhatos magyar emigráns az európai nemi piacon. *Replika* (25): 7–20.
- Hadas Miklós (1997b): Az örök cowboy. Férfitoposz az Oscar-díjas filmekben (1984–1996). *Replika* (28): 161–170.
- Hadas Miklós (1999): Stílus és karakter. *Replika* (36): 125–144.
- Hadas Miklós és Karády Viktor (1995): Futball és társadalmi identitás. *Replika* (17–18): 89–120.
- Hadas Miklós (1994): Hadas Miklós beszélgetése Pierre Bourdieu-vel. *Replika* (13–14): 47–53.
- Hadas Miklós (1990): Marxizmus és makroszociológia. *Replika* 1(1): 3–15.

Grafika: Oláh Anna

MARXIZMUS ÉS MAKROSZOCIOLÓGIA (Kritikai adalékok két évtized hazai struktúrakutatásaihoz)

Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy egy sajátos nézőpontból áttekintsem a „társadalmi struktúra” ill. „társadalmi rétegződés” megragadására irányuló magyarországi szociológiai próbálkozásokat. Nézőpontom igen korlátozott. Figyelmemet ugyanis csupán az adott munkák fogalmi rendszerére, s ezen belül is elsősorban a társadalmi struktúra és ezen struktúra elemzési egységeinek különböző definícióira összpontosítom. Kitérek az elemzett könyvek tudományos referenciáira, foglalkozom azzal, hogy az egyes szerzők elképzelései kívül vagy mivel szemben fogalmazódtak meg, továbbá igyekszem feltárni a fogalomrendszerek esetleges belső ellentmondásait. Nem foglalkozom ugyanakkor az empirikus kutatások tartalmi kérdéseivel, az említett munkák hatástörténetével, a hazai szociológia szervezeti-intézményi fölépítettségével, miképpen megelégszem azzal is, hogy az általam vizsgált könyvek teljes gondolatmenetének ismertetése helyett csupán azok főbb célkitűzéseire és gondolati csomópontjaira utaljak. Megjegyzendőnek tartom még, hogy csak azon munkákat tárgyalom, amelyek kísérletet tesznek a társadalmi struktúra fogalmának elméleti igényű definiálására, valamint eme fogalom operacionalizálásra és empirikus alkalmazására.¹

A hatvanas évek közepe, Magyarország: a szociológia kezd kievickélni a „burzsoá áltudomány” állapotából, és legtermészetesebb módon a korábbi évek tabu-témáit fessegeti: vajon érvényes-e még a szovjet párt dokumentumokban is rögzített sztálini „két osztály egy réteg” struktúramodell? Megteheti-e a szociológus, hogy — nem véve tudomást az osztályharc megszűnéséről — az osztályképződés alapjának a tulajdonviszonyok formális kritériumát tekintse? Mi az elsődleges differenciáló tényező, legfontosabb független változó: a tulajdonviszony vagy a munka jellege? Egyáltalán: használható-e a szocializmusban az osztályfogalom? Ha igen, kik tartoznak az egyes osztályokba? Ha nem, milyen egyéb elemzési egységek alkothatók és kik tartoznak ezen egységekbe? És így tovább...² E vitákban az ortodoxia képviselői a tulajdonviszony alapján konstituált sztálini osztályfogalom alkalmazhatósága mellett kardoskodnak, míg a reformszárny képviselői a munka jellegének meghatározó voltát és az osztályfogalom elvetését hirdetik. E vitákhoz kapcsolódik a magyarországi reformszociológia első, könyvformában is megjelenő, elméleti igényű munkája 1966-ban, Hegedűs András: „A szocialista társadalom struktúrájáról” c. dolgozata.³

A — mintegy két ív terjedelmű — könyv manifeszt céljával azt tűzi ki, hogy „a marxizmusnak az osztálystruktúráról kialakított elmélete és a szociológiai ill. az egyéb társadalmi (pl. közgazdaságtudományi vagy demográfiai) vizsgálatokban alkalmazott statisztikai csoportalakítási gyakorlat között közvetlen kapcsolatot teremtsen”. (5. old.) Ugyanakkor egyértelmű, hogy megírásának látens célja az is, hogy állást foglaljon az ortodoxia struktúrafelfogásával szemben. A nyílt konfrontációt azonban nem vállalja: vitapartnereit nem nevezi meg, és állításait is igyekszik igen óvatosan megfogalmazni. Nem vállalkozik az ortodox nézetek teljes tagadására, csupán azok árnyalására tesz

kísérletet. Így az osztályok meghatározásakor nem veti el a tulajdonviszonyok meghatározó szerepét sem, hanem arra törekszik, hogy egy „több tényezőt figyelembe vevő strukturális modellt” dolgozzon ki. Egy olyan modellt, amelyben a korábban csupán kizárólagosan, „leggyyszerűsítő, mechanikus” módon, egyetlen független változóként szereplő tulajdonviszonyok mellett (ill. előtt) beiktatódik a „munkamegosztásban elfoglalt hely” is, mint a „szocialista társadalom struktúrájának legfontosabb független változója”.

Hegedűs a következőképpen definiálja alapfogalmait: „a struktúra — úgy, ahogy ezt a fogalmat a legkülönbözőbb tudományokban értelmezik — valamely rendszeren belül különböző részek közötti meghatározott viszony” (44. old.) — írja, lényegében helyesen ragadva meg a különböző struktúra-definíciók közös elemeit. Ám egy oldallal később már így fogalmaz: „társadalmi struktúrára marxista megközelítésben nem érthetünk mást, mint a társadalmi differenciáció és ezen belül elsősorban a széles értelemben felfogott munkamegosztás révén egymástól elkülönülő funkcióval, érdekekkel és céllal rendelkező társadalmi csoportokat, osztályokat, társadalmi rétegeket”.

E megfogalmazást szemügyre véve látnunk kell, hogy belőle hiányzik a korábbi definíció lényegi összetevője, a rendszer elemei közötti viszony lételezése. Megfogalmazásának zavarosságát tovább növeli, amikor a következőképpen fogalmaz: „a társadalmi struktúra alkotórészei, tehát az osztályok éppen úgy mint a rétegek a marxista szociológiai megközelítésben olyan *konkrét* társadalmi csoportok, amelyek önálló funkcióval, érdekekkel és céllal rendelkeznek”. (46. old.) (Az én kiemelésem: H. M.) Az osztály és a réteg közötti különbséget abban látja, hogy míg az előbbi „mindig magában hordja az alávetettséget, illetve az uralmat”, addig az utóbbi „nem szükségszerűen” (45. old.).

E meghatározások problematikusága részben abból adódik, hogy Hegedűs kísérletet sem tesz ezen egységek „konkrét” mivoltának közelebbi meghatározására, részben pedig abból, hogy az „alávetettség ill. uralom” lényegi, tartalmi sajátosságairól sem mond semmit. (Ez az elnagyolt formula egyébként lehetővé tenné, hogy valamennyi uralmi elemet tartalmazó viszonyt osztályviszonyként ragadjunk meg. Így például nyugodtan beszélhetnénk vezetők ill. beosztottak osztályáról stb.) Így tehát az általa használt strukturális egységek nem csupán a társadalmi struktúra egészével, hanem egymással is összemosódnak, s ezáltal végképp alkalmatlanná válnak az empirikus elemzés számára. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy csekély számú empirikus hivatkozása során a szerző nem is használja sem a társadalmi csoport, sem az osztály, sem a társadalmi réteg fogalmát, hanem átveszi a statisztikai elemzés kategóriáit: „keresők-ről”, „eltartottakról”, „népességről”, „fizikai munkásokról”, „alkalmazottakról” (stb.) beszél. Tehát a könyv eredeti célját, nevezetesen a marxista elmélet és a „statisztikai csoportalakítási gyakorlat” közötti közvetlen kapcsolat megteremtését nem képes megvalósítani.

Ha a könyv pozitív és negatív referenciáit vesszük szemügyre, kiderül: Hegedűs kétfrontos harcot folytat. Egyrészt föllép a „vulgáris materialista fölfogás” ellen, aminek képviselőit ugyan nem nevezi meg, de nyilvánvaló, hogy az ortodoxia főtebb már említett táborára céloz. Másrészt pedig a „nem marxista ideológiák ellen” hadakozik (akik között pl. olyan szerzők művei értendők mind Bendix, Lipset, Pareto, Parsons, Schmolzer vagy Warner). A „ragyogó módon” érvelő Lenin és Marx nevében a „vulgárisokat” az „eredeti marxi gondolatoktól való eltéréssel”, a „polgári szociológusokat” pedig a „kapitalizmus közvetlen vagy közvetett apologetikájával”, „kispolgári utópiizmussal”

(stb.) vádolja. Jellemző módon a struktúra általános definícióját is V. J. Szvigerszkij, szovjet szerző 1962-es munkájából idézi.

*

A magyarországi struktúrairodalom időben soron következő terméke Ferge Zsuzsa: „Társadalmunk rétegződése” c. műve⁴, amely 1969-ben jelenik meg. A mintegy 22 ívnyi, első felében elméleti kérdéseket taglaló könyv az „eddig feltárt eredményekre építve” ill. azokkal „polemizálva” megpróbál összefüggést teremteni az elméleti koncepció és az empirikus tényanyag között”. Munkája tárgyát a szerző így határolja körül: „azokat az osztársadalmi szinten (tehát a makrostruktúrában) megjelenő csoportokat keressük, amelyek a legfontosabb társadalmi különbségek hordozói, és amelyek egymás közötti viszonyai a társadalmi fejlődés szempontjából alapvetőek (13–14. old.).”

Ferge nyíltan vállalt másik célja, hogy konfrontálódjék az ortodoxia struktúrafelfogásával is. Könyve gondolatmenetének lényege, hogy — szemben a kapitalizmussal — a szocializmusban már nem beszélhetünk a tulajdonviszonyok „abszolút primátusáról”. „A mai magyar viszonyok között — és valószínűleg a fejlődés hasonló fokán álló többi szocialista ország viszonyal között is — a társadalmi rétegek létének gyökerét a *társadalmi munkamegosztásban* kell keresnünk” (80. old.) Következésképpen a szocializmusban nincsenek osztályok sem, hanem csupán rétegekről beszélhetünk. Ezen rétegek „konkrét megjelenési formája” pedig a gazdasági ágak és foglalkozások szerinti tagolódás, melyet a szerző — kerülni igyekezvén a hagyományos statisztikai elemzés „foglalkozási csoport” kategóriáját — „munkajelleg-csoportok” szerinti rétegződésnek nevez.

Mint ahogy azt a könyv címe és első mondatai is nyomatékosítják, Ferge a „társadalmi rétegződés jelenségét” kutatja. Kérdés ezek után, hogy határolja el egymástól alapfogalmait. Azt minden esetre leszögezi, hogy a „társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés nyilvánvalóan nem azonos fogalom”, majd így folytatja: „ám ezúttal nincs általánosan elfogadott definíció sem az egyikre, sem a másikra, és igen sokszor egymással felcserélhetően használják őket (35. old.)”. Ezt követően az alábbi definícióval szolgál: „a továbbiakban a lényegesen szűkebb marxi értelemben használjuk a társadalmi struktúra fogalmát; a társadalom jellegét alapvetően meghatározó társadalmi-gazdasági folyamatok, jelenségek és viszonyok rendszerét értjük alatta ... Ami a két fogalom közötti különbséget illeti: ... minden emberi *közösség* — ha közösség, és nem egyének véletlen halmaza — szükségképpen strukturált, azaz viszonyok rendszerén alapul. E viszonyrendszer jellege sokféle lehet; elvileg a teljes polarizáltságtól a lényegi egalizáltságig különféle formákat ölthet. A rétegzett struktúra egyike a lehetséges típusoknak, mégpedig olyan specifikus struktúra, ahol a közösség a vizsgált társadalom egészét jelenti ...” (35–36. old.).

Túl azon, hogy e megfogalmazásból nem derül ki, mit is ért a szerző többek között az egyes „folyamatok”, „jelenségek” és „viszonyok” fogalmán; túl azon, hogy homályban marad az is, mit jelent az a „közösség” fogalom, ami egy társadalom egészére és a különböző emberi kapcsolatokra egyaránt vonatkozható: Ferge végül is a társadalmi struktúra és társadalmi rétegződés fogalmait nem tudja elhatárolni egymástól. Zavarát látszik alátámasztani az is, hogy többször „struktúráról, *illetve* rétegződésről” beszél, vagy hogy például így fogalmaz: „sajátos célunk a társadalmi struktúra vizsgálata” (83. old.).

Kategóriarendszerének ellentmondásossága még nyilvánvalóbbá válik, ha áttekintjük, melyek szerinte a „munkamegosztás során kialakuló fontosabb társadalmi viszonyok”. Nyolc „fontosabb” társadalmi viszonyt különböztet meg: a tulajdonviszonyokat; a vezetés–hatalom viszonyát; a szakképzettséget ill. tudásszintet; a társadalmi munkába való bekapcsolódás rendszerességét, a munka mezőgazdasági ill. nem mezőgazdasági jellegét; a működésbe lépő képességek jellegét (szellemi-fizikai munka dichotómiája); a munka alkotó vagy rutinos (sic!) jellegét. Ezek felsorolása után így fogalmaz: „e viszonyok a munkamegosztásban elfoglalt hely általánosított dimenzióiként is fel-foghatók, ami az empirikus közelítést könnyíti” (117. old.).

E mondat második tagmondatával föltétlenül egyetérthetünk. Annál problematikusabbnak tűnik az első. Ebben ugyanis — mindenféle bizonyítás és/vagy ismeretelméleti utalás nélkül — összemosza az elemzett tárgy belső sajátosságaira vonatkozó fogalmat („társadalmi viszony”) az empirikus tradícióból átvett elemzési szempontokkal. Azaz: elsikkad, hogy a nyolc „társadalmi viszony” ill. „dimenzió” közül csupán a „hatalom-vezetés” az egyetlen, amely valóban viszonyként, azaz elemek közötti interdependenciaként is értelmezhető. (A tulajdonviszonyok is csak egy marx-i történetfilozófiai nézőpontból tekinthetők egyfajta interdependencia mélyokának, az empirikus elemzés nézőpontjából semmiféleképpen sem.) Más szóval: a „viszony” illetve a „társadalmi viszony” fogalma értelmetlenné, redundánssá válik.

Ugyancsak vitatható választ ad Ferge Zsuzsa arra az általa föltett alapkérdésre is, hogy vajon tényleges vagy névleges csoportnak tekinthető-e a társadalmi rétegek. „A válasz perdöntő” — írja — „mert ettől függ egyfelől, hogy a társadalmat strukturált egésznek fogják-e fel (mármint a szociológusok — H. M.), ahol a részek (egyének és csoportok) viszonyai egymáshoz és az egész rendszerhez rendkívüli bonyolultságukban is meghatározzák a társadalom egészének jellegét, az egyén helyzetét és beállítottságát, vagy többé-kevésbé véletlen halmaznak, ahol nem a rendszeren belüli elhelyezkedés, hanem az egyénben rejlő tulajdonságok a meghatározók. A második válasz többnyire a pszichologizmushoz vezet, következésképp a társadalmi jelenségek szociológiai magyarázatához csak az első válaszból kiindulva juthatunk el” (61–62. old.).

E megfogalmazás többszörösen is félrevezető. Egyrészt azért, mert a szerző nem mond semmit empirikus elemzéseiről a „munkajelleg-csoportok” közötti interdependenciákról. Így természetesen azt sem tudja bizonyítani, hogy az általa létrehozott rétegek egymás közötti viszonyai meghatároznák a társadalom egészének jellegét. (Egyébként — és ezt maga is elismeri könyve 128. oldalán — a „munkajelleg-csoportok” lényegében megegyeznek a statisztikai elemzés „foglalkozási csoportjaival”.) Félrevezető továbbá, hogy egy társadalmi csoport ténylegességét Ferge nem abban látja, hogy annak tagjai a csoporthoz tartozóként azonosítják önmagukat, hanem a fönti vitatandó sajátosságokban. Miképpen félrevezető az is, hogy egy csoport névlegességének föltételéül az említettek, s nem a csoport konstruált-statisztikai voltát jelöli meg. A fogalomdefiníciók tehát elfödik, hogy a szerző által statisztikailag létrehozott „munkajelleg-csoportok” a szakmai közmegegyezés szerint nem „tényleges”, hanem „névleges” csoportoknak minősülnek.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Ferge Zsuzsa munkája mind a statisztikai elemzés professzionalizmusát, mint a tudományos referenciák tágasságát illetően felülmúlja Hegedűs rövid dolgozatát. E munkában már nem egy bolsevik pártstratégia nyilvánul meg, hanem — még ha vitatható módon is — egy „történelmi materialista szemléletű”.

a „marxi koncepciót” a „valóság kulcsaként”, „mértékként” és „vonakoztatási rendszerként” elfogadó társadalomtudós. A szerző — mint arra korábban már utaltam — elsődlegesen a kelet-európai tudományos ortodoxia ellen írja könyvét, amelyben immár az akkori Magyarországon még nem fölszentelt szociológusok is fölbukkannak pozitív referenciaként. Így mindenekelőtt a marxistaként aposztrofált P. Bourdieu, M. Halbwachs és G. Gurvitch. Ferge említ még „haladó szociológusokat” (C. W. Mills, Leonard Reisman), valamint a „marxizmushoz közelállókat” (Max Weber) . . . Negatív referenciái között található V. Pareto „pszichológiai, tehát antiszociológikus koncepciója”. A. Davis és B. B. Bardner „behaviorista” fölfogása, E. Berger „veszélyes kulturalista” megközelítése, valamint Gobineau és P. Sorokin „szélsőséges fajelmélete”.

Ferge Zsuzsa a hetvenes években — társadalompolitikai érdeklődésének fölerősödése mellett — tovább foglalkozik a társadalmi struktúra ill. rétegződés témakörével. A Valóság c. folyóirat 1976/11-es számában „A szocialista társadalmi struktúra dinamikája” címmel jelentet meg egy tanulmányt, amelynek fontosságát mutatja, hogy az az 1980-ban megjelenő 21.4 íves, 13 tanulmányt tartalmazó kötetének⁵ bevezető írása lesz. Sőt! Ugyanez a tanulmány Ferge 1982-ben megjelenő 26 ív terjedelmű elméleti igényű könyve első fejezetének is az alapját képezi⁶.

Ferge a „társadalmi lét újratermelésének sematikus ábrázolására” tesz kísérletet nagy könyve első fejezetében Marx–Engels „Német ideológiája” és Lukács György kései ontológiája alapján. Az alábbi „szférák” újratermelését különíti el: az egyének biológiai újratermelése; az anyagi javak és szolgáltatások újratermelése; a szimbolikus javak (nyelv, hitek, ideológiák, szabályok, normák stb.) újratermelése; a szervezeti keretek (család, iskola, termelőközösség, államapparátus stb.) újratermelése, a *társadalmi viszonyok*, azaz a *társadalmi struktúra* újratermelése. Ez utóbbiakra az alábbi definíciót adja: „a társadalmi viszonyok értelemszerűen felölelik mindazokat a mikroközösségbeli (lényegében családi) viszonyokat, amelyek között az ’embertermelés’ megtörténik, mindazon kisebb vagy nagyobb közösségek belső viszonyait, illetve a közösségeket és szférákat egymással összekapcsoló vagy az egész társadalmat átfogó integráló viszonyokat, amelyek az anyagi és szimbolikus javak újratermelése során alakulnak ki, illetve ezt az újratermelést alakítják” (16. old.). (Az oldalszámok az 1982-es kötetre vonatkoznak.)

Ezt követően mindenféle bizonyítás és fogalomértelmezés nélkül a „társadalmi struktúra viszonyairól” egy sematikus ábrát mellékel (48–49. old.). Az ábrát olyannyira problematikusnak tartom, hogy interpretálására nem vállalkozom (ezért döntöttem úgy, hogy a teljes ábrát mellékelem — ld. 8. old.). És miután a teljes bírálat szétfeszítené a dolgot az terjedelmi kereteit, megelégszem azzal, hogy csupán néhány kritikai megjegyzést tegyek.

Fergénél — mint láttuk — a társadalmi struktúra és a társadalmi viszonyok fogalmai közé egyenlőségjel kerül. Így az ábra, melynek címe: „A társadalmi struktúra viszonyai”, a társadalmi viszonyok viszonyait modellezi. E viszonyok viszonyai között vannak termelési, elosztási és fogyasztási viszonyok. Az ábra szerint a termelési viszonyok strukturális viszonyoknak is nevezhetők. Mindebből következne, hogy az elosztási és a fogyasztási viszonyok nem strukturális viszonyok. Ennek viszont ellentmond az ábra címe. Vagy amennyiben a társadalmi struktúra (társadalmi viszonyok) viszonyai között magától értetődően mind a termelés, mind az elosztás, mind a fogyasztás strukturális viszonyoknak tekinthető, mi értelme van csupán az elsőt strukturálisnak nevezni?

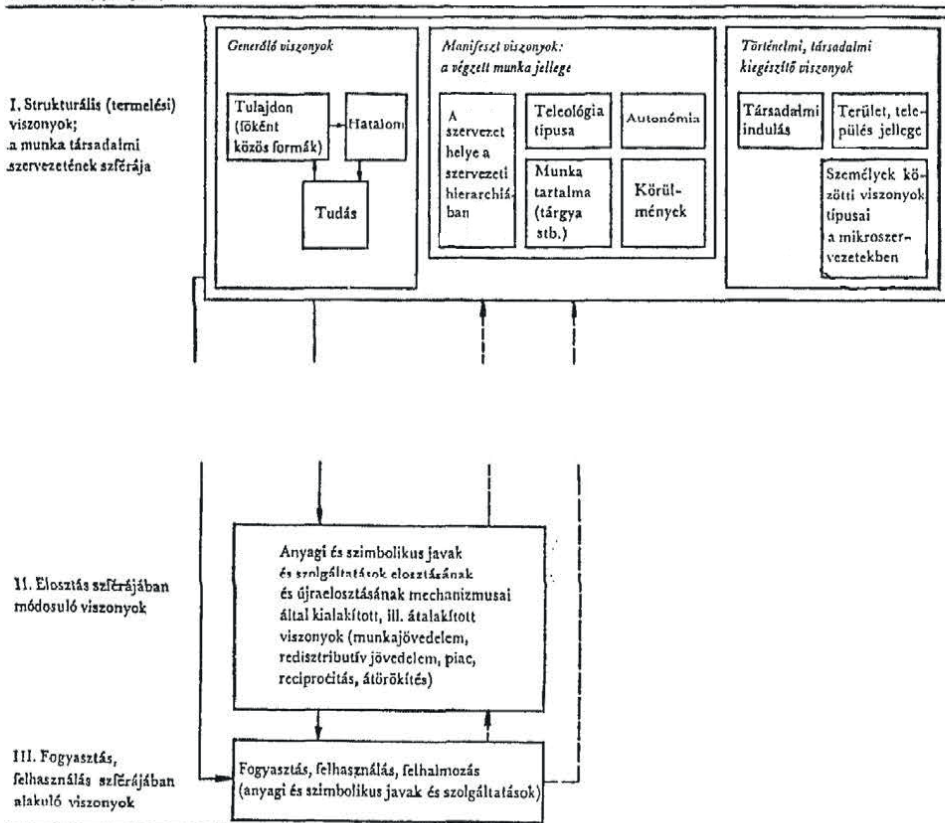
1.2. ÁBRA

Kiindulás: a minden pillanatban adott

- társadalmi struktúra,
- a termelőerők, termelési eszközök szintje, azaz
- az ember természet feletti „uralmának” foka.

Hol formálódnak a viszonyok
(a ciklus mely pontján?)

A társadalmi struktúra viszonyai

Végeredmény:

Minden pillanatban új struktúra

Egyéni és csoportjalk helyzetek közötti komplex viszonyok rendszere, amely rendszerbebeletartoznak:

- objektív (élet- és munka) feltételeik,
- társadalmi praxisuk (tevékenységük),
- a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyük,
- a tevékenységüket mozgató ideológiák, értékek, érdekek,
- objektív életésélyeik a lét legkülönbözőbb szféráiban

(A nyílak erősebb → vagy gyengébb ← - - - - kölcsönhatásokat jeleznek.)

A kérdések sorolhatók tovább. Mit kezdünk például a „szervezet” és a „szervezeti hierarchia” fogalmával, amikor ezen szervezetek közé a család, az egyház, az iskola vagy az államapparátus egyaránt odasorolódik? Minek a hierarchiájáról van szó? E szervezetek mind külön-külön hierarchizálódnak, s így beszélhetünk a családszervezetek, az egyházszerkezetek (stb.) hierarchiájáról? Ha igen, mi szerint történik ez a hierarchizálás? Ha viszont nem külön-külön hierarchizálódnak, mi az az alapelv, ami lehetővé teszi ezen eltérő intézmények közös hierarchizálódását? Vagy: milyen értelemben tekinthető viszonyoknak (és nem elemzési dimenzióknak vagy indikátoroknak) a „társadalmi indulás” vagy a „település jellege”? És amennyiben viszonyoknak tekinthető, miért történelmi és társadalmi (strukturális)? A többi viszony nem történelmi és társadalmi (strukturális)? És ha ezek „kiegészítő” viszonyok, akkor mondjuk a presztízs, a kereseti színvonal vagy a vallás (stb.) miért nem tartoznak ide? Vagy: miért éppen a tulajdon, a hatalom és a tudás a „generáló viszonyok”? És egyáltalán: mi értelme annak a „hatalom”-fogalomnak, ami — Kiss Artúr nyomán — az 1980-as könyvben definiáltatik csupán, akkor is ilyenképpen: „a hatalom... valamennyi — gazdasági, politikai, szellemi stb. — hatalmi viszony társadalmi struktúrához és dinamikához kapcsolódó eredője”, míg a „hatalmi viszony” az „osztályok hierarchikus viszonyát kitejező lényegi és tartós társadalmi viszony, amely meghatározza egy adott társadalom jellegét” (Ferge: 1980., 11. old.). Hiszen hol vannak ebben az ábrában az osztályok? És hol vannak az egyéb elemzési egységek, a „rétegek” vagy a „munkajelleg-csoportok”? Vagy: mi az ábra történelmi relevanciája? Történetfilozófiai modellről vagy a szocialista társadalom adott fejlődési szakaszára vonatkozó modellről van szó? Az előbbit valószínűsítene az, hogy a „Német ideológia” és a lukácsi ontológia alapján fogalmazódik meg, az utóbbit viszont az, hogy a könyv a jelen szocialista társadalmában kívánatos társadalompolitikáról szól.

Érdemes még megvizsgálni, miben tér el az 1982-es könyvben található ábra az 1976-os (1980-as) publikációjától. (Az eltéréseket az ábrában arab számokkal jelöltem.)

- ad 1. A korábbi cím. „a társadalmi viszonyok alakulása”,
- ad 2. A korábbi változatban nem található szervezetre, szervezeti hierarchiára történő utalás;
- ad 3. Korábban nincs szó személyek közötti viszonyokról, mikroszervezetekről;
- ad 4. E helyett korábban ez áll: „egyének és csoportjaik közötti komplex viszonyok rendszere, mely ráépül:”;
- ad 5. Az eredetiben nincs szó az objektív életesélyekről.

Egy tudós fejlődésének fontos tartozéka, hogy időről-időre képes legyen meghaladni korábbi önmagát. Ferge azonban úgy változtatja meg korábbi modelljét, hogy kísérletet sem tesz a módosítások megindoklására. Pedig — amennyiben igyekszünk komolyan venni a tudományos fogalmakat — nem mindegy, hogy pl. egy viszonylatrendszerbe „beletartoznak” bizonyos sajátosságok, vagy hogy ez a viszonylatrendszer „ráépül” ugyanezen (illetve részben ugyanezen) sajátosságokra. Miképpen az sem mindegy, hogy társadalmi struktúráról vagy társadalmi viszonyokról beszélünk. Ha a két fogalom ugyanazt jelenti, akkor az egyik nyugodtan elhagyható. Ha viszont másrt jelentenek, akkor világosan meg kell határozni a közöttük lévő különbséget.

*

A hetvenes évek elején kezdi meg pályáját a szociológusok új generációjának egyik legmarkánsabb egyénisége, Kolosi Tamás. Első könyvében, melynek címe: „Társadalmi

struktúra és szocializmus" (ld. 2. sz. jegyzet) többszörös feladatra vállalkozik. „A társadalmi struktúra fogalmának meghatározásához” című részben a marxi struktúrafogalom interpretálását kísérli meg, a „szocializmus társadalmi struktúrájának kutatásához” című részben pedig a különböző kelet-európai struktúrafelfogások ill. -kutatások kritikai áttekintését adja. Könyvében önálló struktúra-definícióval is szolgál, majd ez alapján arra is vállalkozik, hogy a hetvenes évek magyar társadalmának strukturális modelljét fölvázolja. Az alábbiakban csupán e két utóbbi kérdéssel foglalkozom.

Kolosi megkülönbözteti a rétegződéskutatásokat a struktúrakutatásoktól. Az előbbin azon „megközelítési típust” érti, amely „az egyenlőség-egyenlőtlenség alapidimenziójában gondolkodva azt vizsgálja, hogy a társadalomban milyen társadalmi különbségek vannak”. A „társadalmi különbségek rendszerét társadalmi rétegződésnek” nevezi (57. old.). Társadalmi struktúrakutatásnak azt a „megközelítési módot” nevezi, amely „nem a társadalmi különbségekből, hanem a társadalom működéséből, mozgásából indul ki, a társadalmi mozgás során létrejövő társadalmi-termelési viszonyokat és az e viszonyok által meghatározott „társadalmi csoportokat vizsgálja” (60. old.). Ezt követően kifejti, hogy a társadalmi struktúra elemzésében a „kiindulópont” az „alapstruktúra”, azaz a „termelés, vagy — ha úgy tetszik — a gazdaság társadalomstruktúrája”. Érvelésében három fő referenciára támaszkodik.

Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai” c. munkájára, Lukács ontológiájának egy részletére és a hatvanas évek végének nagyhatású, „reformista” Marx-interpretációjára, Tőkei Ferenc: „A társadalmi formák elméletéhez” c. könyvére. Majd úgy fogalmaz, hogy e kiindulópont után a „folytatás . . . annak a folyamatnak a bemutatása, ahogy az alapstruktúra politikává — Lenin szavaival élve: a gazdaság koncentrált kifejezésévé — *transzformálódik*”, mely transzformáció eredménye a „társadalom politikai struktúrája” (62–68. old.). Végül azt állítja, hogy „ebben a transzformációban az érdekeknek van alapvető szerepük, amelyek egyúttal a demográfiai, települési stb. különbségeket is a struktúrába közvetítik” (62. old.).

Míndezek alapján a társadalmi struktúra következő definícióját adja: „a társadalom emberi viszonyainak totalitása, amely a tevékenységcserek elkülönültségében és összefüggésében feltárulkozó termelőtevékenységet, az azt szabályozó érdekviszonyokat és politikai intézményesültséget egyaránt magába foglaló viszonyok összességét jelenti. A társadalmi struktúra elmélete tehát azt vizsgálja, hogy az oksági összefüggésekben realizálódó termelőtevékenység, a teleologikus tételezésekben megjelenő érdekviszonyok és e teleologikus tételezéseknek a politikai intézményesülése a tevékenységcserek milyen szerkezetét alakítja ki.” (63. old.)

A definíciót aktualizálva így fogalmaz: „a jelenlegi szocialista gazdaságban . . . létezik a gazdasági szféra öntörvényű mozgása; a gazdálkodás célja — szemben a tőkés áruterelés értéktöbbletre orientáltságával — a társadalmi többlettermék . . . ; harmadrészt pedig a társadalmi többlettermék termelésének és az elosztási rendelkezéseknek egy sajátos érdekközvetítéssel mechanizmusa alakult ki”. (146. old.) „Míndezek alapján a struktúra kettős jellege tűnik elénk. Egyfelől a társadalmilag termelt többlettermék termelése és elosztása feletti rendelkezés mechanizmusa és a különböző csoportok ebben játszott szerepe; másfelől pedig a társadalmilag szervezett termelésen kívüli termelés és rendelkezés.” (155. old.)

Viszonylag hosszasan idéztem e definíciókat ill. megfogalmazásokat. Ennek oka, hogy — jóllehet az elkövetkezendő tizenhárom évben Kolosi egy országos representa-

tív minta alapján „rétegződés-modell” vizsgálatot vezet és számos tanulmányt publikál — struktúradefiníciója máig megegyezik az 1974-es könyvében közölttel. Ugyanakkor álláspontja lényegesen differenciáltabbá válik a struktúrakutatás elméleti-metodológiai kérdéseit, a strukturális viszonyok történetiségét, a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés viszonyát, az empirikus adatfölvételek módszertani-technikai kérdéseit, valamint a rétegződés strukturális egységeit (vagy ahogy ő fogalmaz: „megfigyelési egységeit”) illetően. Az alábbiakban csupán ezen megfigyelési egységek problémakörével foglalkozom. Ennek során Kolosi 1987-ben megjelent összefoglaló munkájára hivatkozom⁸.

A szerző három „megfigyelési egységet” különböztet meg. Az elsőt „strukturális csoportszerkezetnek” nevezi — teljes összhangban az 1974-ben leírtakkal. E strukturális csoportszerkezet a „társadalmi újratörlés L-modellje által meghatározott”, mely 'L' egyik szárát a redistributív, másikat a piaci viszonyok jelentik” (108. old.). E modell alapján — igen óvatosan fogalmazva — megkísérli elhelyezni az emberek csoportjait, ám arra a következtetésre jut, hogy a „strukturális csoportszerkezet alapján nem végezhető el a népesség egyértelmű és teljes körű kategóriákba sorolása” (115. old.), s hogy „pusztán hipotéziseket fogalmazhatunk meg arról, hogy melyek a strukturális élethelyzetek főbb típusai” (117. old.). Ennek oka, hogy „a társadalmi struktúra közvetlenül viszonyokat és nem statisztikailag megragadható embercsoportokat határoz meg.” (77. old.)

Így tehát szükségessé válik más „megfigyelési egységek” bevezetése is. Ezért Kolosi „státuszcsoportokat” konstruál, amelyeken — „kissé eltérően a weberi fogalomhasználatától” — a „hasonló általános státuszú egyének összességét” érti. „Általános státusz” nevezi „az egyének a sokdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyét, amelyet az egyes dimenziókban elfoglalt státuszok kapcsolata határoz meg” (67. old.). E definíció kifejtése során részben csehszlovák és lengyel szerzők (Machonin, Słomczyński, Wesołowski) „parciális” és „szintetikus státusz” fogalmára, részben G. Lenski „státusz-inkonzisztencia” fogalmára hivatkozik. Hét státuszdimenzió alapján (érdekérvényesítés, munkamegosztás, terület, lakás, anyagi helyzet, fogyasztás, életmód) az alábbi státuszcsoportokat különíti el egymástól:

1. elit
2. városias felső
3. falusias felső
4. falusias jómódú „munkás”
5. városias jómódú munkás
6. városias közép
7. érdekérvényesítő közép
8. érdekérvényesítő alsó
9. jó anyagi helyzetű falusias alsó
10. városias alsó
11. enyhén deprivált
12. deprivált

Ám mivel az „általános státusz mesterséges képződmény, melyet a kutató hoz létre különböző manipulációk segítségével”, s így a „státuszcsoportok nem valóságos közösségek” (66–67. old.), indokoltnak tartja bevezetni a „társadalmi réteg” „megfigyelési

egységét" is. Ezt az egységet így definiálja: „társadalmi rétegek az emberek azon tényleges csoportjait, kategóriáit (tehát a viszonykijelölő kategóriák azon összevont kombinációit) nevezzük, amelyek tagjaik számára hasonló élethesélyeket biztosítanak a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében” (80. old.).

Véleményem szerint e definíciónak két eleme vitatható. Az egyik a „viszonykijelölő kategóriák” meghatározása és beiktatása, a másik pedig az a feltételezés, miszerint az így létrehozott társadalmi rétegek „tényleges” csoportok lennének. A „viszonykijelölő kategóriák” beiktatását a szerző szerint az teszi indokolttá, hogy vannak olyan „kategoriális jellegű társadalmi különbségek” (így a „munkajellegcsoportok”, a „települési csoportok”, a „nemek”, vagy a „szegények és gazdagok”), amelyek az egyéneket bizonyos „közösségekbe” sorolják. „Feltételezhető” — írja Kolosi —, „hogy egyes viszonykijelölő kategóriák sztochasztikus kapcsolatban vannak a státuszcsoportokkal”, azaz valószínűsíthető, hogy egy-egy ilyen kategoriális közösség tagja melyik „konkrét státuszcsoportba” tartozhat (72–73. old.). (Így pl. „feltételezhető, hogy a vezetők, a diplomások, a középkorúak, a városiak inkább az előnyöket, míg a segédmunkások, a képzetlenek, az öregek, a falusiak inkább a hátrányokat halmozó státuszcsoportokban fognak tömörülni”. (73. old.) E megközelítés szerint a társadalmi rétegződés „alap-egységei nem a státuszcsoportok (tehát az egyenlőtlenségi rendszer szempontjából hasonló helyzetű egyének összessége), hanem a viszonykijelölő kategóriák (tehát az emberek társadalmi viszonyait jellemző valóságos csoportosítások)” (74. old.). Kérdés immár, hogy „mely viszonykijelölő kategóriák” tekinthetők egyúttal „társadalmi rétegeknek” is. A válasz: „ezen a ponton ismét a társadalmi struktúra elemzése nyújthat alapvető segítséget. Hiszen a struktúra elemzése alapján többé-kevésbé kijelölhetőek azok a viszonykijelölő kategóriák, amelyek a társadalmi helyzet egésze szempontjából alapvetőek” (75. old.). (Kolosi egyébként mindezt a Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf által követett „metodológia” ellenében fogalmazza meg. E szerzők ugyanis szerinte „kijelölik az általuk fontosnak tartott viszonykijelölő kategóriákat, ezeket tekintik társadalmi rétegeknek, és a közöttük lévő egyenlőtlenségek elemzésével írják le társadalmunk rétegződését.” — 74. old.)

Am miután — mint láttuk — a „rétegződés strukturális meghatározottsága nem egyértelmű”, „szükség van a rétegződési modellek empirikus verifikációjára” (77. old.). Ezt a verifikációt lehet elvégezni a „társadalom leglényegesebb egyenlőtlenségeit kifejező” státuszcsoportok révén.

E gondolatmenet akkor volna igaz, ha Kolosi nem csupán deklarálná, hogy a „társadalmi rétegek a társadalmi struktúra által meghatározott viszonyok alapján konstituálódnak” (78. old.), hanem ha ténylegesen is saját struktúra-definíciója és L-modellje alapján alakítaná ki alapvetőnek tartott viszonykijelölő kategóriáit. A társadalmi rétegek megalkotásakor azonban alapvető viszonykijelölő kategóriaként csupán a munkaszervezetben elfoglalt helyet, a lakóhelyet és az anyagi helyzetet említi.

A viszonykijelölő kategóriák tehát nem képesek fogalmi közvetítőeszközként kapcsolatot létesíteni a „társadalmi struktúra által meghatározott viszonyok” és a „társadalmi rétegek” között. Ezért nyugodtan elhagyhatók. A Kolosi-féle társadalmi rétegek ugyanis a — nem teljesen világos — „kategoriális különbségek”, és nem a „társadalmi struktúra által meghatározott viszonyok” alapján konstituálódnak, és ennyiben igencsak emlékeztetnek a Ferge- és az Andorka-féle társadalmi rétegekre. Így pedig a státuszcsoportok sem lehetnek alkalmasak a réteggonosztrukciók eljárás empirikus veri-

fikációjára, legföljebb a több-kevesebb önkénnyel létrehozott társadalmi rétegek empirikus *kontrollját* szolgálhatják. Miképpen egyébként a társadalmi rétegek segítségével is elvégezhető a más konstrukciós eljárás segítségével alkotott státuszcsoporthoz *kontrollálása*. Kolosi tehát nem abban lép túl az általa bíráltaakon, hogy neki végre sikerülne egyértelmű kapcsolatot létesítenie a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés között, hanem abban — és ez egyáltalán nem kevés! — , hogy ő kétféleképpen konstruált „megfigyelési egységet” dolgoz ki, amelyek kölcsönösen alkalmasak egymás kontrollálására.

E megállapítással a „társadalmi rétegződés” definíciójának másik problematikus kijelentéséhez is közel kerültünk. Azon kijelentéshez, miszerint e megfigyelési egységek „tényleges” csoportok lennének. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a már említett státuszdimenziók alapján konstruált státuszcsoporthoz „nem valóságos közösségek”, akkor kérdés, mitől lesznek „ténylegessé” a viszonykijelölő kategóriák klaszterezés révén „összevont kombinációi”. A lakóhely, anyagi helyzet és munkamegosztás alapján létrehozott Kolosi-féle társadalmi rétegek a következők (az egyszerűség kedvéért most az egyének tizenegy rétegét ismertetem, a családokból létrehozott tizenhárom rétegtől eltekintek):

1. jómódú értelmiségiek és vezetők
2. városi értelmiségiek és vezetők
3. falusi értelmiség és vezetők
4. falusi középréteg
5. jómódú munkás
6. vegyes középréteg
7. városi munkás
8. falusi szegénység
9. falusi alsó réteg
10. városi szegénység
11. szegényparaszti és inaktív falusi réteg

E társadalmi rétegek alapjául azok a „kategorális jellegű különbségek” szolgálnak, amelyek révén az emberek „közösségbe” rendezhetők. Egyáltalán nem mindegy azonban, mit is tekintünk közösségnek. Kolosi azonban nem definiálja sem a „közösség”, sem a „tényleges csoport” fogalmát. Anélkül, hogy belemerülnénk e kérdés taglalásába, csupán azon szempont alapján kívánom megvizsgálni a „közösség” fogalmát, hogy kinek a nézőpontjából használjuk. Így pl. a weberi definíció alapján „közösségnek” nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést — ... — a *résztevevők* (az én kiemelésem: H. M.) szubjektíve átértzett (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi”⁹. Ilyen értelemben beszél Max Weber „vallási közösségről”, „családi közösségről”, „bajtársi közösségről”, stb. Kolosinál azonban nincs szó a résztvevők szubjektíve átértzett nézőpontjáról, hanem csupán a többé-kevésbé homályos „kategorális jellegű különbségekről.” Ebben az esetben azonban a fogalmat már ajánlatosabb volna idézőjelbe tenni. hiszen annak határai igencsak bizonytalanok. Az ugyan még viszonylag mindenki számára egyértelmű, ki tekinthető férfinak vagy nőnek, ki a falusi vagy ki a városi, ki az orvos és ki a mérnök stb. Annak meghatározása azonban, hogy például ki az értelmiségi, ki a „jómódú”, ki a „vezető” vagy éppenséggel ki a „kommunista” — már nem magától értetődő, hiszen azt a különböző beágyazottságú szemlélők különbözőképpen ítélik meg. A kutató

természetesen nemigen tekinthet el attól, hogy olyan tudományos osztályozási szempontokat alkalmazzon, amelyek segítségével a maga nézőpontjából egyértelműen definiálhatja, hol húzza meg a határokat, mit tekint lényegesnek ill. lényegtelennek. Ebben az esetben viszont önmaga számára tudatosítani kell, hogy amit így létrehozott, az — durván fogalmazva — nem a valóság maga, hanem annak egyfajta konstrukciós elv (azaz bizonyos önkény) szerinti elrendezése. Különösen így van ez abban az esetben, ha a többé-kevésbé önkényesen szelektált „közösségeket” a kutató további mesterséges közbeavatkozások (klaszterezés, összevonás) révén manipulálja.

Ha az elemzett munkák közös sajátosságait kívánom összefoglalni, az alábbi tétiszserű megállapításokat tartom a legfontosabbknak:

1. valamennyi struktúra-definíció alapvetően és szinte kizárólagosan marxista meghatározottságú;
2. valamennyi említett magyar szociológus kizárólag makroszintű jelenségeket vizsgál;
3. egyik munkában sem sikerül megnyugtató módon kapcsolatot létesíteni a struktúra-definíció(k) és az elemzési egységek között¹⁰;
4. valamennyi szerző statisztikailag konstruálja elemzési egységeit;
5. Hegedűs, Ferge és Kolosi munkáinak kritikai áttekintésekor ugyanakkor jól érzékelhető az az emancipálódási és módszertani professzionalizálódási folyamat, amely a magyar szociológia elmúlt húsz-huszonöt éves fejlődése során lezajlott.

*

Jegyzetek

1. Ezzel magyarázható, hogy nem foglalkozom sem Andorka Rudolf munkáival, sem Szelényi-Konrád „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” című könyvével. Andorka ugyanis — önálló struktúra-definíció híján — mobilítás- és rétegződéskutatásban a foglalkozási csoportok együttesét azonosítja a társadalmi struktúrával. (Fő referenciája e tekintetben P. M. Blau és O. D. Duncan 1967-es nagyhatású munkája: „The American Occupational Structure”.) Szelényiék könyvét pedig azért nem tárgyalom, mert 1973–74-ben, könyvük írása során a munka szamizdat jellegéből adódóan a szerzők teljesen megfosztattak fogalmak és hipotézisek operacionálisának és empirikus alkalmazásának lehetőségétől. Ezért is lett könyvük műfaja *esszé*. (Rövid megjegyzésemet ez utóbbi munkával kapcsolatban ld. a 10. sz. Jegyzetben!)
2. V. ö.: Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Bp. Kossuth. 1974.
3. Hegedűs András: A szocialista társadalom struktúrájáról. Bp. Akadémia. 1966.
4. Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1969.
5. Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Bp. Gondolat. 1980.
6. Ferge: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Bp. KJK. 1982.
7. Ferge: Társadalompolitikai tanulmányok. 11. old.
8. Kolosi Tamás: Tagolt társadalom. Bp. Gondolat. 1987.
9. Max Weber: Gazdaság és társadalom. Bp. KJK. 1987. 60. old.
10. Sajátos módon e megállapítások érvényesek Szelényi Iván és Konrád György első jegyzetben már említett könyvére is. Egy jellemző idézet: „elfogadjuk a marxista szociológiának azt az alapvető tételét, amely szerint a társadalom alapstruktúráját a társadalom újratermelésének a módja határozza meg, s azon belül közelebbről: hogy egy társadalomban kik, milyen módon, milyen elvek szerint rendelkezhetnek a társadalmi többlettermékekkel”. (Szelényi-Konrád: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Bern-Párizs. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 1978. 37. old.)

Ennek alapján a szocialista társadalom struktúráját egy „dichotom osztálystruktúraként” írják le, melynek egyik pólusán a „redisztributori pozíció körüli szerveződé” „értelmiségi osztály”, a másik pólusán pedig a „többiettermék közvetlen előállítását végző” „munkásosztály” helyezkedik el. Említik még — anélkül, hogy differenciálni igyekeznének kijelentésüket — , hogy a népesség legnagyobb hányada az ún. „középrétegekbe tartozik”; a párt- és állami vezető elitet pedig többé-kevésbé metaforikusan a weberi „rend” ill. „főrend” fogalommal jelölik. Érdekes módon Szelényi 1986-os önkritikája („The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on the Intellectuals on the Road to Class Power”. *Politics and Society*, 15. no. 2. 103–144. old.) nem hangsúlyozza fogalomrendszerük esetlegességét és differenciálatlanságát, hanem a konokul marxista E. O. Wright alapján arra tesz kísérletet, hogy a magyar társadalom nyolcvanas évekből struktúráját három osztály (a „kaderértelmiségi osztály”, az „új közpolgárság” és a „munkásosztály”) révén ragadja meg.

FÉRFIURALOM

Hadas Miklós beszélgetése Pierre Bourdieu-vel

HADAS Miklós: *Őn azt írja "Férfiuralom" című tanulmányában, hogy ez egy "olyan intézmény, amely immár évezredek óta teljesen be van tagozódva az objektív társadalmi struktúrákba és a szubjektív gondolkodási struktúrákba" (Bourdieu, 1990:4). Ugyanakkor azt is állítja, hogy a háziasszonyi szerep és a családi élet hagyományos formái megváltoztak. És amikor arról beszél, hogy "annál inkább felruházzák a férfiakat a szexuális potenciáttal, illetve a szexualitás legitim gyakorlásának lehetőségével, minél hatalmasabban társadalmilag", zárójelben fontosnak tartja hozzátenni: "talán az Egyesült Államok kivételével" (i. m. 10). Egy másik jegyzetében pedig úgy ír, hogy a jelenlegi "átmeneti helyzetben az itt felidézett archaikus állapot még nagyon is jelen van a gyakorlatokban és a tudattalan hajlamokban" (i. m. 26). Mindezek alapján nem föltételezhető-e akkor, hogy napjaink "átmeneti helyzetének" számos nemzeti és regionális változata legalábbis megkérdőjelezheti a férfiuralom változatlanóságának Ön által említett téziséjét? Talán elegendő most csupán a feminista mozgalmak következményeire és ezzel összefüggésben a szexuális forradalomra utalnom.*

Pierre BOURDIEU: Elképzelhető, hogy férfiuralomról szóló tanulmányomban kissé túlhangsúlyoztam a folyamatosság jelentőségét napjaink francia (illetve Virginia Woolf koránál angol) társadalmá és egy archaikus mediterrán társadalom munkamegosztási állapotai között. Mindazonáltal az a véleményem, hogy ezen az úton kell haladnunk, ha szeretnénk kitörni az androcentrikus körből: ajánlatos fölhasználnunk a néprajzi tapasztalatokat, melyek segítségünkre lehetnek a saját társadalmaink vizsgálatához szükséges, nehezen megteremthető kutatói távolság kialakításában. Más szavakkal: a tanulmányomban kifejtetthez képest élesebben kell fölvetni a jelenkori társadalom sajátosságaira és a nemek közötti viszonyok mai átalakulására vonatkozó kérdéseket is. Ezek az átalakulások egyébként két tényezőre vezethetők vissza: a nők beáramlására a legkülönbözőbb szintű oktatási intézményekbe, valamint tömeges megjelenésükre a munkaerőpiac egyes szféráiban. Mindezek alapján jogosan állítható, hogy Virginia Woolf általam idézett írása a napjaink jelentős átalakulásait megelőző állapotot tükrözi. Ugyanakkor mégis az a benyomásom, hogy ezek az átalakulások mégsem változtatták meg *alapvetően* a nemileg kondicionált szocializáció mechanizmusait, mivel ezek – az iskolai oktatás látszólagos

.....

homogenizációja ellenére – továbbra is működnek. Mindenekelőtt a *testiséggel kapcsolatos viszony rögzülését szolgáló mechanizmusokra* gondolok, amelyek például a járást, a főállást és a leülést mint az emberi test térbeli elhelyezkedését szabályozzák. Ezek a mechanizmusok teszik ugyanis alkalmassá a nőket a nemi munkamegosztásban számukra kijelölt feladatok ellátására, és ezeknek köszönhető az is, hogy a férfiaknak hagyományosan fönntartott foglalkozások betöltése nehezükre esik. A nők egyes oktatási és szakmai területeken megfigyelhető kirívó sikeressége részben éppen azzal magyarázható, hogy bizonyos pozíciók által megkövetelt diszpozíciók igen közel állnak a nők számára a leghagyományosabb munkamegosztásban kijelöltöcköcz. A tanulökonyságra és az engedelmességre való törekvéstre gondolok itt, mely analog a házasság révén megvalósítható felfelé törekvés logikájával. E logika, mint azt többen is megfigyelték, a nőket arra készíti, hogy az uralkodó nyelvi és "kozmetikai" normákat gyorsan elsajátítsák, mintegy ezzel is elősegítvén iskolai pályájuk sikerességét.

HM: *Az Ön véleménye ezek szerint az, hogy e mechanizmusok nagyobb hatásúak voltak a feminista mozgalmaknál?*

PB: Sandra Lee Bartkynak igaza van (Bartky, 1980), amikor néhány feminista férfiuralommal kapcsolatos gondolatának "voluntarizmusát" leleplezi. Kétségtelen, hogy a feminizmus megtörte a doxa egyeduralmát; a férfiuralom ma már nem olyan magától értetődő többé, mint a kabil társadalomban, vagy mint egészen napjainkig az volt a modern társadalmakban. Beszélni lehet róla, tiltakozni lehet ellene, s egyre több nő tudatában van jelen. Ám – és ez az a pont, ahol a "tudatot megváltoztatni" igyekvő harci lendület elakad – a férfiuralomnak jóval kevesebb köze van a tudathoz, mint a testhez, illetve a tudatalatti testiséghez. Ebből adódóan a változtatási szándéknak kicsik az esélyei. Legszerencsésebbnek a "testi korlátozottság" fogalmát tartom, hiszen jól kifejezi, hogy a nők tulajdonképpen testük révén szolgálják az uralmi helyzetben lévőket, és testük révén járulnak hozzá alávetettségük újratermelődéséhez; és itt legyen elegendő ismét az engedelmesség példájára utalnom. A nők valamennyi alávetettnél jobban hajlanak az uralmi viszony "szomatizálására". A férfiuralomnak pedig éppen az a lényege, hogy a nőt testi mivoltában, pontosabban a férfitekintet által intézményesített, illetve ezt szolgáló testi mivoltában konstituálja. Ezt nevezzi Bartky *fashion-beauty complexnek*, azaz olyasvalami folyamatnak, amely által a nő az adott kor egyfajta divat- és szépségeszményeként testesül meg.

HM: *Nem gondolja, hogy ez a gondolatmenet igencsak emlékeztet azokra az érvelésekre, amelyek a nőket teszik felelőssé önnön alávetettségük kialakulásáért?*

PB: Szó sincs róla! Amit Ön rajtam kérne számon, az a voluntarista feminizmus álláspontjára érvényes. Éppen erről az álláspontról állítható, hogy az áldozatot teszi felelőssé a történektért, amikor úgy gondolkozik, hogy a férfiuralomtól hasonlóképpen lehet megszabadulni, mint a cigarettától, azaz a nők akarati úton megváltoztathatják tudatukat és életüket. A habitus és a tudatosság közé ugyanis nem tehető egyenlőségjel: a habitus radikális megváltoztatása – a tudatosság segítségével – csak a kialakulását elősegítő, fönntartó és újratermelő társadalmi föltételek megváltoztatása révén lehetséges. Esetünkben tehát először is azokon a mechanizmusokon kellene változtatni, amelyek révén a női test feminin és feminizált formájában termelődik újra.

HM: *Ha jól értem, állítása mélyén a tudatalatti társadalmi geneziséét vizsgáló tudomány megteremtése iránti igény fogalmazódik meg. Ezek szerint Ön úgy gondolja, hogy ennek*

.....

segítségével kidolgozható volna egy olyan cselekvési terv, amely a nemek közötti viszonyokban valódi "szimbolikus forradalmat" eredményezhetne?

PB: Pontosan! Véleményem szerint csupán abban az esetben van egy kis esély a férfiuralom megszüntetésére, ha a nők elnyomásának legvégső, legmélyebben elfojtott összetevőit is sikerül föltárni. Ennek érdekében elemeznünk kell például az intézményi rítusokat, amelyek csaknem minden esetben a nemi különbségeket intézményesítő rítusok is. Ugyanígy vizsgálnunk kell azokat a szocializációs folyamatokat, amelyek a nők tekintetét önnön testükre, testi megjelenésükre irányítják, és hozzájárulnak ahhoz, hogy saját (vagy kollektív) női testüket valami mély hiányként, meg nem felelésként, az ideálistól való eltérésként, szégyenként, valami elérhetetlenségeként határozzák meg. (E tekintetben egyébként a "natural look", azaz a természetes megjelenés érdekében folytatott csatározások annak idején valóban forradalmi jelentőségűek voltak a női test meghatározásának monopóliumáért folytatott harcban.) *Egészen a női libidó társadalmi megalkotásának alapelveig kell visszanyúlnunk, melynek lényege, hogy a nők elismerik a fennálló hatalmi viszonyokat, s ezzel egyúttal le is mondanak a hatalom megszerzéséről.* A férfiuralmat a nők társadalmilag intézményesült vágya hitelesíti; az a vágy, mely az uralmi helyzetekben fizikai erejüket, intellektuális képességeiket vagy egészen egyszerűen társadalmi tekintélyüket szereti, azaz mindazt, aminek a férfiak hatalmukat köszönhetik. Az a vágy, hogy birtokolhassák a hatalom birtokosait, végső soron a férfiak hatalmának elismerését és a hatalom közvetlen birtoklásának elvetését jelenti.

HM: *Tanulmányában gyakran használja az "illusio" szokatlanul hangzó fogalmát. Mit jelent ez pontosan? Arra vonatkozik, hogy valami nem "valódi", nem ténylegesen létező?*

PB: Nem, egyáltalán nem erről van szó!

HM: *Mi hát akkor a különbség az "illusio" ("illusio") és az illúzió ("illusion") fogalma között?*

PB: Az "illusio" a játékba történő investíciót jelenti. E szó ugyanakkor egy habitus és egy játék közötti kapcsolatra is utal. Ez a kapcsolat nem egyetemes érvényű, hiszen mindig egy adott habitus és egy adott játék találkozásakor keletkezik. Erről beszélhetünk például egy férfibüszkeségen alapuló mediterrán diszpozíció és a harci játékok összefonódásakor, azaz egy habitus és egy mező adott föltételek teljesülése esetén történő szükségképpen egymásra találásakor. Az *illusio* ebben az esetben nem más, mint hogy valaki egy játék kihívásainak észlelésére alkalmas diszpozícióval rendelkezik. Ebben az értelemben fogalmaztam az imént úgy, hogy a vágy a szocializáció terméke. Jól ismert Freud tétele a női mazochizmusról; ugyanakkor én azt gondolom, hogy a Freud által emlegetett mazochizmus nem velünk született entitás, hanem a szocializált libidó egy eleme. Más szavakkal: az uralmi viszonyok erotikus átlenyegülése.

HM: *Ha mindent az uralmi viszonyokra vezetünk vissza, ebből az következik-e, hogy az érzelmeket is a hatalomvágy felől érthetjük meg?*

PB: Pontosan!!

HM: *És a szerelem sem más, mint ezen viszonyok valamiféle formája?*

PB: Úgy van! Régióta mondom, s a béarne-i parasztok vizsgálatok bizonyítani is igyekeztem, hogy olyan társadalmi rendben élünk, amely a szerelemre, sőt a *végzetes szerelemre* irányuló előzetes diszpozíciókat építi belénk. Természetesen mindig vannak rangon aluli házasságok vagy olyan véletlenek, melyek következtében a szocializáció nem sikerül. Az is elképzelhető, hogy a szocializációhoz képest a vágy bizonyos önállósággal

rendelkezik. Ugyanakkor egyértelműen az a véleményem, hogy e téren az emberek túlnyomó többsége szocializációja által sokkal erőteljesebben meghatározott, mintsem azt gondolnánk. A nyers, állati, tisztán biológiai vágy nem létezik: a társadalmi föltételek mindig erőteljesen hatnak a biológiai értelemben vett libidóra. Sőt! Úgy fogalmaznék, hogy még egy szociológus számára is meglepő, hogy a vágy milyen jelentős mértékben a szocializáció terméke. Mindig csodálkoztam azon, hogy társadalmainkban, melyekben a házasságkötés már nem a család döntésétől függ, hanem a házassági szabadpiac csereviszonyai által meghatározott, milyen gyakori az azonos társadalmi helyzetűek közötti házasságkötések aránya. S a különös az, hogy minél árnyaltabb és részletesebb elemzéseket végzünk, e jelenség annál erőteljesebbnek tűnik.

HM: *Ha a hatalomváagnak ilyen kitüntetett szerepet tulajdonítunk, az azonos neműek közötti szerelmi viszonyt is ebben az összefüggésrendszerben érthetjük meg?*

PB: Hát, azért ezt nem memém mondani...

HM: *Amikor korábban a szexuális forradalomról beszéltem, többek között erre is gondoltam. Ismert, hogy a leszbikusok milyen szerepet játszottak a feminista mozgalmakban. Egyáltalán nem kívánom túlbecsülni jelentőségüket, ám amikor a szexuális aktus nők között jön létre, a férfiak hatalmuk jelentős részét elveszítik, hiszen kizáródnak a szexuális cserepiacról. Az előbb az Egyesült Államok példájával is arra szerettem volna célozni, hogy ott napjainkban mintha a heteroszexualitás egyeduralmának megingása s ebből adódóan a férfiuralom meggyöngyülése volna érzékelhető.*

PB: Elgondolkodtató, amit mond...

HM: *Mindez pedig bizonyos értelemben a nők szexuális fölszabadulásának, vagy ha úgy tetszik, a modernizáció intim szférába való behatolásának is tulajdonítható.*

PB: Lehet, hogy igaza van, ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról, hogy mindez igencsak kisebbségi jelenség. Valóban: sokan szembefordultak azzal a szocializációs mintával, mely egyfajta hagyományos családmódellet képvisel, a házasságban egyedül a heteroszexualitást ismeri el a szexualitás legitím formájának, s középpontjába a családi reprodukciót állította. A libidó szocializációja nem mindig sikerül: léteznek virtuális leszbikusok, akik sohasem válnak ténylegesen leszbikusá, és így tovább. A szexuális fölszabadulásnak köszönhetően ugyanakkor újabban sokszor a libidó hagyományos szocializációja minősül illegitímnek, s az alternatív minta válik legitímmé. Elképzelhető, hogy a normális és az abnormális definíciójának megváltozása a szimbolikus uralom viszonyainak szerkezetét is módosítja, s ezáltal a szexuális vágy legitím kielégítési módozatai is átalakulnak. Jelen pillanatban azonban – ismétlem – az azonos neműek közötti szerelem súlya eltörpül a domináns heteroszexuális módellel mellett. E tanulmányomban egyébként valóban nem foglalkozom e kérdésekkel, miképpen a családszerkezetnek a társadalmi miliő meghatározta óriási változásaival sem.

HM: *Sandrine García írja értekezésében (García, 1993), hogy találkozott olyan asszonyokkal, akik a feminista mozgalomba való bekapcsolódásukat követően váltak leszbikusá. Eszerint tehát mégis elképzelhető volna, hogy a libidó e dimenziója egy tudatos elhatározást követően változik?*

PB: Ilyen egyedi esetekből nem mernék általános érvényű következtetéseket levonni. Azt mindenesetre elfogadom, hogy a kisebbségi módel szimbolikus megkérdőjelezheti a domináns módel létjogosultságát, s ennyiben hozzájárul annak meggyöngyítéséhez...

HM: ...különösen abban az esetben, ha a kisebbségi modell jogilag legitim intézménnyé válik. Úgy gondolom, hogy az azonos neműek közötti házasság engedélyezése bizonyos országokban mégiscsak elgondolkodtató. Természetesen nem kívánom túlbecsülni jelentőségét, de alábecsülni se merném...

PB: Ezzel egyetértek. A szimbolikus hatás nem mérhető róffel. Igaza van: ez egy igen lényeges összetevő. Véleményem szerint egyébként mindez összecseng a családról kialakult domináns kép válságával. Erről írok egyébként részletesebben egy most megjelenő cikkemben (Bourdieu, 1993a). A szexualitás legitim gyakorlásának modelljei jelenleg változóban vannak. Jól megfigyelhető mindez a válások kezelése kapcsán. Manapság a domináns családmodellben a válásoknak igen különös formái jelentek meg: bonyolult viszonyok, a történelemben eddig ismeretlen rokonsági alakzatok, és így tovább.

HM: Tanulmányában úgy fogalmaz, hogy a nők társadalmainkban mintegy cseretárgyakként funkcionálnak. S ha elfogadjuk, hogy a nemek közötti egyensúly kialakulása felé haladunk, miért ne vizsgálhatnánk meg a fordított előjelű csereviszonyt, amikor is a férfiak válnak a nők szexuális igényeit kielégíteni hivatott cseretárgyakká vagy éppenséggel "szexuális automatákká" – némi eufemizmust megengedve –, "szexuális akrobatákká"? Véleményem szerint egyébként az On által kizárólagosan a nőkkel kapcsolatban említett "kozmetikai munkálkodás" egyre inkább jellemzi a férfiakat is. Éppen tegnap beszélgettem egy hölgygel, aki magától értetődő természetességgel a férfiakat parfümjeik alapján "azonosította be", hozzátéve, melyik férfikozmetikumot (illetve használóját) kedveli, s melyiket nem. Más szóval: a maskulinitás feminizálódása is megérne egy misét!

PB: Jó, igaza van! A tanulmány bizonyos hangsúlyai annak köszönhetik létüket, hogy manapság – mint mindig – alábecsülik a folyamatosság jelentőségét. Amint azt – hivatkozva Kunderára – Sandrine García is bizonyítja, az "új machók" a nyilvánvaló változásokra támaszkodva tartják fenn a folyamatosságot.¹ Szerintem a nők is túlbecsülik a felszíni változások jelentőségét, s ezzel ők is mintegy elősegítik a mélyben zajló folyamatok továbbélését. A változások igen hosszú idő alatt mennek végbe; aminek most tanúi vagyunk, az nem a tudat átalakulása, hiszen a tudat viszonylag gyorsan változik. A jelenlegi, sokkal mélyebb változások a létviszonyok újratermelődésének alapjait érintik, s a testi megnyilvánulásoktól kezdve a sportok iránt kialakuló új preferenciáig a legkülönbözőbb területeken ragadhatók meg. A szocializáció elsődleges eszközüül szolgáló iskola például többé-kevésbé homogénnek tekinthető. Ugyanakkor a lányok már szocializáltan érkeznek oda, s az iskola hatásai kétszeres közvetítés révén részben saját befogadási képességeik – részben az őket tanító nők és férfiak nemek közötti különbségekre irányuló észlelései közvetítésével – épülnek beléjük. Véleményem szerint az iskola és a hozzá hasonló intézmények a nemek közötti különbségeket fenntartó láthatatlan diszkriminációk sorát termelik újra. Ebből is adódik, hogy a folyamatosság elemeit igyekeztem e tanulmányomban előtérbe állítani. De mivel nem vagyok vak, tisztában vagyok azzal, hogy a témát egyéb fontos és érdekes összefüggések ren szerében is vizsgálhatjuk.

HM: Visszatérve a Sandrine García által említett Kundera-féle "új machóságra", azt gondolom, hogy ebben az esetben a feminista diskurzusra válaszoló maskulinizmus megnyilvánulásáról lehet szó. Ne feledjük: az idézett részletben Jan Kundera alteregója, egy feministával beszélget.² Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy az író – a férfiak érdekeinek és territóriumának védelmezőjeként – a modernizálódott nővel és a feministákkal szembeni maskulinista ideológiát képviseli.

.....

PB: Úgy van. De ismétlem, ne feledkezzünk meg arról, hogy a doxa korábbi rendje védekező pozícióba szorult, kifejtést igényelt, azaz ortodoxiává vált. Ugyanakkor meggyőződés, hogy a nemek közötti viszony túlnyomó része ma is észrevétlenül marad előttünk, s még a feminizmus sem reflektál rá. Ezért gondolom azt, hogy a feminizmus nem eléggé radikális, mivel nem megy el a végső kérdések megfogalmazásáig.

A közelmúltban például történésznők szerveztek egy konferenciát a nők történetéről. Itt az volt a benyomásom, hogy e nők történészként öntudatlanul egy maskulin történelemfelfogás alapján gondolkodtak, hiszen a nagy történelmi eseményekre igyekeztek koncentrálni, ahelyett, hogy a kis jelenségekkel foglalkoztak volna. A nők ugyanis csupán mellékszereplők voltak a nagybetűs Történelem színpadán. E történésznők azonban – elmulasztván saját öntudatlan történelemfelfogásuk elemzését – képtelenek voltak a nők autentikus történelmi vizsgálatára.

Legutóbbi könyvünkben van egy fejezet, ami számomra a feminizmus csúcspontját jelenti (Bourdieu, 1993b: 467–477.). Ebben Rosine Christin egy fémmunkás feleségének elbeszélését dolgozza föl: a munkásmozgalom nagy eseményeit egy passzív, alárendelt helyzetű, a Történelem sorscsapásait elviselni kényszerülő asszony szemével látjuk. Ez az igazi feminista történetírás: hogyan jut el a francia forradalom a konyhába! A konferencia történésznői – abbéli igyekezetükben, hogy nagy történészekké válhassanak – hagyták érvényesülni a férfimodellnek alárendelt öntudatlan női késztetéseiket. Azt hitték, hogy a nőket rehabilitálták, holott valójában csupán önmagukat akarták történészként rehabilitálni.

Nemrég kaptam egy levelet egy spanyol feministától, aki azt írja, hogy az én szociológiám feminin. Ez nagy örömet okozott nekem, mivel egyik legfőbb törekvésem, hogy olyan tárgyakat válasszak, melyeket a "nagy szociológia" figyelmen kívül hagyott. Amikor hajdanában Raymond Aron mellett dolgoztam, ő a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozott. Ez hatalmas, az egész világra kiterjedő, egyszóval férfinak való téma volt. Eközben én a kis témákat, például az egyes proletár alsóportokat kutattam. Szerintem a nőtörténészeknek is valami hasonlót kellene csinálniuk. Egy amerikai feminista például egy kitűnő munkát jelentetett meg a nők telefonhasználatáról. Kérdése az volt, vajon miért fecsegnek annyit telefonon a nők. S a válasza: a családi munkamegosztásban rájuk hárul a társadalmi tőke fenntartása. Tanulmányából egyébként az is kiderül, hogy a férj a saját rokonságával való kapcsolattartást is a feleségére bízta. A női fecsegés, csevegés tehát a társadalmi munkamegosztás terméke. Igen röviden ennyi, amit tanulmányom kapcsán most fontosnak tartottam elmondani.

HM: *Köszönöm a beszélgetést.*

Párizs, 1993. október 25.

FORDÍTOTTA HADAS MIKLÓS

Jegyzetek

1. Sandrine García szerint Kundera regényeiben mindig a férfi az uralmi helyzetű, a "mester", aki "vadászik" a nőkre, "megtervezi" az eseményeket, s aki számára a nők szenvedése és "mazochizmusa" örömforrás, a férfiuuralom szerves tartozéka. E világban a férfi mindig ugyanazon "receptek" alapján gyűri maga alá (a szó szoros értelmében is) a legkülönbözőbb nőket. Ez García szerint a szimbolikus erőszak egyik legdurvább formája, hiszen a nőt "differenciálatlan masszaként" kezelő hódító férfi ily módon a másik személyiségének létét vonja kétségbe. Kundera írásaiban így a filozofikus betétek csupán arra szolgálnak, hogy a domináns férfilibidó pornográf szükségleteinek kielégítését – a magasrendű irodalom látszanának megteremtésével – valahogy eladhatóvá tegyék.

2. Részlet Milan Kundera: "A nevetés és felejtés könyve" című művéből (Kundera, 1993:266–267).

– Azt akarom mondani – felelte Jan –, hogy ha egy férfi és egy nő ugyanazt teszi, az nem ugyanaz. A férfi erőszakot követ el, a nő herél.

– Ezzel azt akarod mondani, hogy férfit herélni gyalázat, de nőt erőszakot elkövetni szép.

– Csak azt akarom mondani – védekezett Jan –, hogy a nemi erőszak az erotika tartozéka, de a herélés annak tagadása.

Edwige egy hajításra fenéki ürtette a poharát, és haragudott: – Ha az erőszak az erotika tartozéka, akkor az egész erotika a nő ellen irányul, és másfajta erotikát kellene kitalálni.

Jan höripintett a whiskyjéből, egy ideig hallgatott, aztán folytatta: – Sok évvel ezelőtt a régi hazámban néhány barátommal antológiai állítottunk össze azokból a szavakból, amelyek közönség közben hagyták el szeretők száját. Tudod, melyik szó hangzott el a leggyakrabban?

Edwige nem tudta.

A nem szócska. Az egymás után sokszor ismételt nem szócska: nem, nem, nem, nem, nem (...). A nem azóta a szavak királynője számomra. Neked is szokásod volt nem-et mondani?

Edwige azt válaszolta, hogy sohase mondott nemet. Miért mondana olyat, amit nem gondol őszintén? – Ha a nő azt mondja, hogy nem, akkor igent ért rajta. Ez a férfi bon-mot mindig dühbe hozott. Olyan hülye, mint az emberiség története.

– De az emberiség története bennünk van, és nem menekülhetünk előle – vetette ellen Jan. – A nő, aki menekül és védekezik. A nő, aki odaadja magát, és a férfi, aki birtokba veszi. A nő, aki beburkolódik, és a férfi, aki leszaggatja róla a ruhát. Hiszen ezek ösképek, amelyek bennünk vannak!

– Ösképek és buták! Butábbak a szentképeknél! Hátha a nők már belefáradtak abba, hogy példájukat kövessék? Hátha már megunták az örökös ismétlést? Hátha más képeket és más játékokat akarnak kitalálni?

– Igen, ezek borzasztó buta képek, és bután ismétlődnek. Teljesen igazad van. De hátha kizárólag éppen ezekbe a buta képekbe van beleírva a női test láttán feltámadó gerjedelmünk? Ha ezek a régi buta képek megsemmisülnek bennünk, tud-e még férfi nővel szeretkezni?

(ford.: Zádor Margit)

Irodalom

- Bartky, S., L. (1980): *Femininity and Domination*. New York, London. Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1990): "La domination masculine". *Actes de la recherche en sciences sociales*. No. 84.
- Bourdieu, P. (1993a): "La famille comme catégorie réalisée". *Uo*. No. 100.
- Bourdieu, P. et al (1993b): *La misère du monde*. Seuil. Paris.
- García, S., L. (1993): *Le féminisme, une révolution symbolique? Thèse de doctorat de sociologie*. EHESS. Paris.
- Kézirat.
- Kundera, M. (1993): *A nevetés és felejtés könyve*. Budapest. Európa.

.....

Hadas Miklós – Karády Viktor

Futball és társadalmi identitás*

Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához

Ez az írás abból a közös tudáskincsből táplálkozik, amellyel a magyar férfiak nem kis hányada rendelkezik, és amelynek elemei gyakran olyannyira maguktól értetődőnek tűnnek, hogy csak kivételesen jut eszünkbe szociológiai elemzés tárgyává, illetve eszközzévé tenni őket. Az alábbi gondolatok – noha esetlegesen semmiféleképpen sem tekinthetők – csak hozzávetőleges érvényűek, hiszen korábban e témával nem foglalkoztunk, a munkára viszonylag rövid idő állt rendelkezésünkre, eredeti adatfolyvételre nem került sor, és a sporttal kapcsolatos szociológiai és antropológiai szakirodalom eredményeire is csak közvetve támaszkodhattunk. Legfőbb forrásként az első osztályú magyar labdarúgó bajnokságok tabelláit használtuk, azt tűzvén ki célul, hogy a csapatok változó rangsorát és az egyesületek társadalmi jelentéstartalmainak történelmileg alakuló összetevőit a szociológia eszköztárával értelmezzük. Munkánk során meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a futball világán belüli erőviszonyok eloszlása milyen szoros kapcsolatban áll a politikai szférával. E tekintetben tehát könnyű dolgunk volt, hiszen legtöbbször – sülszerűen szólva – csak "a kapuba kellett pöccinteni a gólvonalon pattogó labdát". Emellett azonban azt is folyamatosan érzékeltük, hogy e sport anyagi és szimbolikus univerzumának bonyolult hálórendszere nem vizsgálható minden részletében egy olyan írásban, amely száz év eseményeit igyekszik két és fél fvbbe tömöríteni. Ezért az alábbi szöveg csupán történeti vázlatnak, "első megközelítésnek" tekinthető, amelyet nem utolsó sorban azért adunk közre, mert reméljük,

* Ez az írás az *Actes de la recherche en science sociale* 103. számában (1994. június, 90-102.) megjelent tanulmány bővített és átdolgozott változata.

hogy – akár hiányosságai láttán – mások is kedvet kapnak majd e rendkívül izgalmas téma alaposabb tanulmányozására.

1. A "drukkerség" szociológiájának alapjai

Európa keleti felén a futball államügy; az alárendeltségi és marginalitási komplexusban szenvedő nyomorult kisállamok ügye. A két háború közötti időszakban az ellenséges szomszédos országokkal szembeni kulturális fölény és a modellértékű nyugati civilizációval való egyenértékűség szimbolikus kifejezője, míg a második világháborút követően a "szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni felsőbbrendűségét" jelképezni hivatott politikai eszköz. Ugyanakkor a totalitárius rendszerek belső legitimitációjára is kiválóan alkalmas, hiszen e sport nagy tömegeket vonzó, látványos megnyilvánulásai kivételes lehetőséget biztosítanak az érzelmek és érzületek spontán nyilvános kifejeződése számára, s ezáltal szinte szükségszerűen válnak kollektív identitásképzetek hordozóivá. Ilyen értelemben tehát rendkívüli intézményeknek tekinthetjük a futballstadionokat és tág értelemben vett környezetüket, hiszen e kivételes helyszíneken a szurkolóknak még a legkeményebb diktatúrában is alkalmuk nyílt az informális kollektív önkifejezés viszonylagos szabadságának megtapasztalására.

A futballnak megvannak azok az általános sajátosságai, amelyek különösen alkalmassá teszik e megkülönböztetett szerep betöltésére. A torna, az atlétika, a vívás, a lovaglás, az úszás vagy a kerékpározás, hogy csak néhányat említsünk a futball megjelenése előtti ismert sportok közül, megegyeznek abban, hogy a versengés egyének között zajlik. Ezek az egyének szociológiailag nem különböznek egymástól: egy 19. század végi atlétikai verseny többnyire nem az egyes klubok, hanem az azonos klubba tömörülő, azonos társadalmi háttérű versenyzők, illetve szurkolók között zajlik. A kívülről szinte kizárólag egyéni kvalitásaik alapján drukkolhatnak egyik vagy másik versenyzőnek. (A klubszíneken is zajló Cambridge-Oxford típusú rivalizálás ugyan kétségteljesen fontos lokális elemeket hordoz, a versenyzők azonos társadalmi háttérből adódóan azonban itt szociológiai értelemben hasonló csoportok képviselői küzdenek; az oxbridge-i rendből kirekesztetteknek nincs módjuk a bekapcsolódásra.) Ezzel szemben a futball igazi tömegsport. Nem csupán a szurkolók száma, hanem heterogén társadalmi összetétele következtében is, ahol jelentős embertömegek egy zárt tér interaktív helyzetében egy szimbolikus harc közvetett résztvevőivé válnak. A szurkoló nem (elsősorban) az egyéni versenyzőnek drukkol annak egyéni kvalitásai (illetve a sportoló és a szurkoló közötti esetleges viszony) alapján, hanem egy csapat által reprezentált közösséggel azonosul: a futballesapatok és játékosaik által inkorporált jelentéstartalmak már szociológiailag érvényes különbségek kifejezői. Amikor két futbalcsapat egymással játszik, a mérkőzés az általuk hordozott társadalmi jelentéstartalmak konfrontációjává is válik. Jóllehet ez az "antagonisztikus játék" nem közvetlenül, hanem áttételesen és jelzésszerűen fejezi ki a szembenálló felek közötti társadalmi versengést, ahhoz elég egyértelmű, hogy a szurkoló fölfedezhesse benne a megkülönböztető elemeket.

Az önmagát az egyesületével azonosító drukker számára a pályán zajló küzdelem tétje nem csupán az, hogy csapata előnyösebb helyet foglaljon el a bajnoki tabellán, hanem az

is, hogy a szurkolás interaktív magatartása révén kollektív kifejeződést nyerhessenek legtöbbször nem tudatos, gyakran tiltott vagy elfojtott, ám éppen ezért fontosnak tekintett érzelmei. E helyzetben tehát a kollektív azonosulásnak a személyiség legmélyebb dimenziójával kapcsolatos *érzelmi-indulati* összetevői is hangsúlyossá válhatnak. Ezek az összetevők az egyéni és kollektív pályáfv legkülönbözőbb helyzeteiből és korszakaiból származhatnak. A csapatkötődés, a "drukkerség" mindig különböző identitás-, tudás-, attitűd- és érzelmi-indulati elemek többé-kevésbé reflektált halmazaként alakul ki: az *egyéni* életút indítatói vagy az előzetesen konstruált *közösségek* hatásai egyaránt részét képezhetik. Származhat például az életciklus adott helyszínéből (mely többnyire a gyermek- vagy ifjúkorhoz kötődik), a családi gyökerekből vagy baráti és osztálytársi kapcsolatokból. Ugyanúgy megjelenhetnek benne az osztályhovatartozás, a vallási vagy foglalkozási azonosulás jegyei (például, amikor valaki egy "munkás-", egy "keresztény", ill. egy "vasutascsapatnak" szurkol), miképpen fölbukkanhatnak benne bizonyos ideológiai elemek is (például a politikai rendszerellenesség vagy az antiszemitizmus). Ám föltételezhetőleg bármennyi esetleges vonás található is az identitás egyéni vonatkozásai között, a hűségesszurkolók többségénél gyakran föllelhetjük – ha másképp nem, csíraformában – az adott csapattal való kollektív azonosulás történelmileg mélyen rögzült, s már nem reflektáltan átélt elemeit.

Míndczen egyéni és kollektív identitáselemek sajátossága, hogy elsősorban a tribún összefüggésrendszerében hívódnak elő, egy jól körülhatárolható ellenfél vagy ellenség jelenlétének köszönhetően. A futballstadion egy előzetesen megkonstruált társadalmi interakciós tér. Ebben a nézők készen kapott viselkedési modellek révén kifejezhető választási kényszerek kiszolgáltatóitjai: a szélsőséges megnyilvánulások alkalmával – lineshangulat, hisztéria, agresszió – a társadalmi élet szokásos normái alig, határesetben egyáltalán nem érvényesek (szemben a pályán zajló küzdelemmel, mely szigorúan szankcionált szabályok szerint szerveződik). A csapatidentitás folyamatosan újradefiniálódik és folyamatosan megerősítést nyer a stadion *strukturális kényszeréből* fakadóan; mindig azok az elemek kerülnek előtérbe, amelyek az éppen adott ellenféllel szemben relevánsak. E kényszerhelyzetben a nem tudatosan és nem szándékosan fölszínre kerülő jelentéstartalmak között olyanok is fölbukkannak, amelyek normális esetben elfogadhatatlanok volnának.

Minél inkább nélkülözi a sportküzdelem az egyértelmű társadalmi vonatkozásokat, annál könnyebben válik a szimbolikus harc a mindennapi életben nem jelentkező és más összefüggésben nehezen definiálható társadalmi jelentéstartalmak és identifikációs képzetek hordozójává. A futball kiválóan alkalmas a legkülönbözőbb beágyazottságú társadalmi csoportokkal kapcsolatos jelentéstartalmak kifejezésére, hiszen egyaránt üzhető külvárosi grundokon, fatusi libategelőkön és középosztályi zöldövezetek terein. Más szóval: a műveléséhez szükséges készségek viszonylag *osztálysemleges*en sajátíthatók el. A labdarúgás egy demokratikus-meritokratikus játék, amennyiben nemigen teremt közvetlen alkalmat az osztálykülönbségek kifejezésére, hiszen sajátos belső szabályai és szelekciós elvei nem kötődnek a különböző társadalmi rétegek kollektív diszpozícióihoz és készségeihez. Ezek – viszonylagos autonómiájuknak köszönhetően – közvetlenül nem vezethetők vissza környezeti-társadalmi tényezőkre. (A játéktárlásban, "játékérezékben" és a csapatok taktikájában észlelhető esetleges osztálytartalmak öntudatlan testi automatizmusokként jelennek meg, illetve bonyolult áttételek révén közvetítődnek, ezért a játékosok

és a szurkolók számára általában észrevétlenek maradnak.) A készségek osztálysemleges- ségének is köszönhető, hogy a foci kiváló mobilitási esélyeket is kínálhat az alsóbb osztálybeliek számára.

Ez utóbbi megállapítás hangsúlyosan érvényes a magyar viszonyokra – miképpen fölté- telezhetőleg a régió más országaira is. Ezekben az országokban a társadalom szerkezeti merevsége, a magasra röptető mobilitási csatornák korlátozottsága is magyarázza e sport páratlan vonzerejét, hiszen rajta keresztül az alsóbb népcsoportok tagjai is rendkívüli népszerűséget biztosító, kiváló kereseti lehetőséget kínáló pályára léphetnek. E megállá- pítás még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy például az államszocializmus káderpolitikájának szellemében a munkás- és parasztszármazásúak pozitív diszkriminációban részesültek. Ám egy "kényszermobil kiemelt munkáskáder" jövedelme össze sem hasonlítható egy jól ismert futballistáéval, miközben ez utóbbi sokkal ritkábban kényszerül az előbbi megalázó kompromisszumaira. Az élsportolónak ráadásul gyakran a legfőbb politikai méltóságok- nak kijáró privilégiumokban van részük, a mások számára elérhetetlen fogyasztási javak birtoklásától kezdve a (politikai) szabadszájúság lehetőségén át az egyéb esetekben szigo- rúan büntetett magánéleti "félrelépések" eltűréséig. A futballcsillagok – gondoljunk csak az ötvenes évek magyar "aranycsapatára"! – legújm bálványokként jelennek meg a szurkolók szemében, ezáltal kitűnő lehetőséget biztosítva a korszak sztálinista vezetőinek, hogy általuk (illetve tágabb értelemben a sport által) önmön pozíciójuk és politikai rend- szerük legitimitását is megszilárdítani igyekezzenek.

A futball viszonylagos "osztálysemlegessége" Magyarországon páratlannak tekinthető. Már a század elején is ugyanúgy játszóak az elitgimnáziumokban, mint a szakképző intézetekben vagy a kadétiskolákban, a falvakban vagy a nagyvárosok legkülönbözőbb negyedeinek terein (még ha ez gyakran mezítláb és egyértelmű szabályok híján történik is). A focinak a szabadidő megszervezésében játszott szerepét jól mutatja, hogy – a stadionbeli nézőszám csökkenésétől és a magyarországi profi futball utóbbi évtizedekben megfigyelhető nemzetközi eljelentéktelenedésétől függetlenül – a felnőtt férfilakosság körében még ma is ez a legnépszerűbb közös sporttevékenység, mely még baráti körök hosszú távú fennmaradásának biztosítására is alkalmas. S még az angolszász országokban sokszor a lóverseny vagy a rögbi játszik előkelő szerepet a magaskultúrában, Magyaror- szágon a futball az a sport, mely a leggyakrabban bukkan föl nagy presztízsű írók és filmesek alkotásainak témájaként. A politikai-zsurnalisztikai szakzsargon is e sport közér- leti jelentőségét mutatja. Elég, ha csak az olyan bevett szófordulatokra utalunk, mint hogy egy politikus "labdába sem rúgott", "középpályást játszik", "lesre fut", "potyagólt kap", "kibekkelte" és így tovább. Manapság az is igen jellemző, hogy a különböző pártok vezető politikusai nem egymás ellen játszott golf- vagy teniszpartit, hanem teremfocimeccsek révén igyekeznek populáris babérokra szert tenni.

2. A kezdetektől a "népi demokráciáig": a magyar futball erőviszonyai és a társadalmi-ideológiai tér polarizációja

Ha meg akarjuk érteni a magyarországi futballt övező érzelmeket, indulatokat és összetett jelentéstartalmakat, legalább a múlt század végéig kell az időben visszanyúlni, s az

egyesületek megalapításától kezdve vizsgálni e sportág működését, melyben a játékosok, sportvezetők, mecénások és szurkolók egy igen bonyolult szakmai-politikai és szimbolikus erőter metszéspontjában helyezkednek el. A futballbajnokságok tabelláinak mégoly elnagyolt elemzése is alkalmas arra, hogy fölvezoljuk a jelentősebb egyesületek pozícióinak állandó vonásait és történelmi konjunkturális módosulásait. Figyelmünket az egyesületeket folyamatosan átalakító harcokra összpontosítva, a "tömegbázisuk" és a mögötük álló (illetve rájuk erőltetett) politikai erők szerepét vizsgálva sokat megérthetünk a futball társadalmi konnotációiból, melyek a század kezdetétől a kádárizmus bukásáig kitiüntetett jelentőséggel bírtak az urbanizálódott magyar társadalom szimbolikus univerzumában.

A csapatok már az 1890-es évektől jól elhatárolhatók egymástól széles értelemben vett klientúrájuk (szurkolótáboruk, mecénásaik, játékosaik) révén. A Fradi-drukkerség, az MTK-drukkerség vagy bármely más futballcsapattal való azonosulás egy olyan mély, hosszú távú történelmi konstrukció eredménye, amely számos elemében visszavezethető az alapító atyák szociológiailag megragadható sajátosságaira. Egy csapat szigorúan vett játéktípusa és játékmódja, a többi csapathoz képest elfoglalt pozíciója, a szurkolói azonosulás kifejeződésmódjainak módosításai, a játékosok és a publikum társadalmi összetétele mind-mind e történelmi nézőpont révén válik szociológiailag is értelmezhetővé.

A kollektív azonosulás lehetőségének biztosítása már a kezdet kezdetétől a futball egyik fő társadalmi funkciójává (és expanziójának feltételévé) válik. A századforduló tájékán, amikor a Millennium hevében a sportegyesületek egymás után alakulnak meg, a többé-kevésbé egyértelműen behatárolható társadalmi-foglalkozási, vallási etnikai csoportok és helyi kötődések rendszerében az identitástudat elsősorban lokális megalapozottságú: az egyesületek egy városhoz, városrészhez, egy kerülethez, ill. kerületek egy csoportjához kötődnek. E lokális identitáselemek köré azonban már igen korán egyéb jelentéstartalmak épülnek, melyek a nem pontosan körülhatárolt, de az érintettek által mégis viszonylag jól érzékelt kollektív társadalmi azonosságtudat centrumát képezik.

A 19. század előtt (és részben a század folyamán is) az arisztokrácia számára megfelelő "sportok" még elsősorban azok voltak, ahol a versengés az idomított, illetve halálra ítélt állatok közvetítése révén zajlik. Az agarászat, a löverseny vagy a vadászat egyaránt a harcban edződött, gyilkos késztetéseket magában rejtő férfivirtus kifejeződései. Olyan tevékenységek, amelyek során a küzdő felek méltatlannak és rangon alulinak tartják, hogy saját fizikai erejüket mozgósítsák. Ebben a világban a "lóróli lehullás" még szinte halálos férfiszégyen¹; a nemes urak harsonaszó mellett, csinosan öltözködve, délceg lovaikon ugratnak, kezükben kardot forgatnak, a megsebzett vadakat pedig legmérgesebb állapotjában riasztják fészkekből. A tüzes paripáján hévvel vágató, hatalmasat bőrdülő, sisakos Wesselényi Miklós báró e toposz megtestesítője. A harcnak ez a formája ugyanakkor kétségkívül jelentős modernizációs-civilizatorikus előrelépést jelent az eredeti modellhez, a háborúhoz képest. A 19. századtól már legfőljebb állatokat ölnek – és azt is egyre ritkábban: az újabb arisztokrata sportok a férfivirtus további szublimációjáról tanúskodnak. Jellemző például, hogy a galambblövészet fokozatosan átadja helyét az agyaggalambblövészetnek. S míg korábban az "izzadt nemes" rangon alulinak számít, a vívó, evező, ökölvívó vagy úszó arisztokrata már fizikai erejének teljes latba vetésére, azaz arra kényszerül, hogy harci késztetéseit saját testébe inkorporálja.

Természetesen e rövid és szükségképpen elnagyolt utalások nem helyettesíthetik a magyar sport kezdetének társadalomtörténeti elemzését. Legföljebb arra szolgálhatnak, hogy nagy vonalakban érzékeltessék azokat a körülményeket, amelyek jelentős mértékben megszabják az első budapesti sportszervező, a Bécsből érkező Clair Ignác tevékenységének előfeltételeit. Napóleon egykori gárdakapitánya a 19. század harmincas éveiben a német gimnasztikát igyekszik meghonosítani a fővárosban. Ezzel valami olyasmit képvisel, ami a tradicionális magyar arisztokrácia életvitelével gyökeresen szemben áll. A szoborszerű gúlaalakzatokat kidolgozó, szer- és dísztornagyakorlatokat végző sportoló, aki testének tudatos építését már a gyermekkorban kezdi, önmagát fegyelmeezé, akinek nem mások legyőzése, hanem – a hasonlókkal való összehangolt együttműködés révén – önmaga korlátozása, testének fokozatos, tudatos, megtervezett és folyamatos építése a célja, végső soron a civilizáció kényszereinek önmagát alávető, aszketikus életmódja révén fölfelé törekvő polgárság étoszának hordozója. A Clair Ignác kezdeményezésének köszönhetően 1840-ben megalakuló NTE (Nemzeti Torna Egylet) a főleg német kultúrájú, elmagyarosodás útjára lépő polgárság egyesületének tekinthető, ahol a tűzoltókkal való kapcsolatkeresés és a torna iskolai bevezetésének szorgalmazása egy közös tőről fakadó, rendies jellegű, hivatásitokai diszpozíciós rendszer következménye. (Vö.: Siklóssy, 1928, különösen: 15–45. és 440–599.)

A 19. század második felének fontos társadalmi konfliktusai is jól megragadhatók a két alapvető sport, az önképzést középpontjába állító *torna* és a versengés köré szerveződő *atlétika* által képviselt jelentéstartalmak révén. Az angol mintákat szem előtt tartó magyar nemesség ugyanis a "kötött, konzervatív, zsidó-német szobatornával" szemben preferálja a "szabad, modern, keresztény úriemberek által szabadban" űzött atlétikát, melynek a gyalogláson, futáson, ugráson, hajításon-vetésen kívül abban az időben része még – többek között – az ökölvívás, a birkózás, a súlyemelés, az evezés, a koresolyázás és az úszás vagy a badminton is. Sőt! E sportág propagálói a szertornát és a gimnasztikát is az atlétika összetevőjének tekintik, s ilyen értelemben teljesen fölöslegesnek tartják a torna elkülönülő intézményrendszerét. (Vö.: Siklóssy, 1929.)

A sportbeli modernizáció nemzetközi trendjeivel kétségkívül lépést tartó² magyar arisztokraták Esterházy Miksa gróf vezetésével 1875-ben egy olyan exkluzív klubot hoznak létre, amelyben a nem magyar keresztény úriembereknek nincs helyük. Az így létrejövő MAC (Magyar Athlétikai Club) egyértelműen szemben áll az NTE-vel, a viszonylag demokratikusan szervezett egyesülettel. (Az ellentétet szépen kifejezik a "club" és az "egylet" konnotáció is.) Törvényszerű tehát, hogy ebben a helyzetben a modern sportok iránt nyitott allogén háttérűek és zsidók, illetve akiket a keresztény úriemberek nem számítanak maguk közé tartozóknak, szintén igyekeznek megteremtteni saját sportegyesületeiket. A nyolcvanas években tehát Budapesten megkezdődik a részben lokális, részben csoportosajátos elvek alapján szerveződő sportkörök alapítása. 1885-ben megalakul az UTE (Újpesti Torna Egylet) és a belvárosi BTC (Budapesti Torna Club), amelyekben az eleinte egyeduralgoló torna mellett fokozatosan helyet kapnak az atlétika versenyszámai is. 1888-ban egy túlnyomórészt zsidó polgárokból álló csoport, mely a tornát túlzottan konzervatívnak tartja, az NTE-ből kiválva létrehozza az MTK-t, azaz a Magyar Testgyakorlók Körét. Az alapvetően lokális szerveződésű, egyes társadalmi összetételű UTE-vel és BTC-vel szemben az MTK nevében található "magyar" jelző – kifejezve a magyarosodás útjára lépő zsidóság asszimilációs késztetéseit – a partikularizmusoktól és helyi

patriotizmusoktól mentes "univerzális magyarságra" utal, a "testgyakorlók" nyelvjáratok által kialakított fogalma a torna szellemiségének visszautasítását jelzi, a "kör" kategóriájának választása pedig egyaránt konfrontálódik az elitista "club" és a konzervativitás légkörét árasztó "egylet" intézményével. Az MTK tekinthető az első polgári sportegyesületnek, mely a modern és szabad atlétika gyakorlását tekinti legfontosabb céljának. Az egyesületet alapító és finanszírozó budapesti belvárosi, hatodik-hetedik kerületi liberális zsidó polgárság ugyanakkor hangsúlyozottan egy olyan sportkört kíván létrehozni, amelyben bárki, mindenfajta diszkrimináció nélkül, magas szinten űzheti a "legújabb" sportokat.

A férfias nemesi versengés diszpozícióit modernizáló atlétika és a feltörekvő polgárság aszketikus életvitelének racionalitását inkorporáló torna – jóllehet az adott korszakban két szembenálló világot és életstílust reprezentál – egy fontos vonatkozásban közös nevezőre hozható: a szertornász, a futó, a birkózó vagy az úszó közös abban, hogy egyedül küzd önmagával, illetve ellenfelével. E sportok nem csoportos tevékenységek tehát, hanem öntudatos nemesi és polgári individuumok megnyilvánulásai. Ezzel szemben a futball a szó többszörös értelmében tömegsport: a polgárság alatti társadalmi csoportok tagjai is űzhetik, mégpedig egy csapat tagjaként, nagyszámú szurkoló előtt. Minimális felszereltséggel is művelhető, s így kevés költséggel jár. A csapatok identitáshordozó jellege az alsóbb néprétegek kollektív distinkciós igényeit is kielégítheti. Nem véletlen, hogy a szervezett munkásmozgalom is hamar fölismerte a futballban rejlő politikai lehetőségeket.

A polgárság felé törekvő népcsoportok szükségletei alapján a kilencvenes években egymás után szerveződnek meg a korábban létrejött egyesületek futballszakosztályai. Ugyanakkor új klubok is születnek, immár elsődlegesen a labdarúgás művelésére. Ezek közül a továbbiak szempontjából legfontosabb az *FTC* (Ferencvárosi Torna Club) megalapítása, melyre 1899-ben kerül sor. A főváros kilencedik kerületéhez kötődő klub elnevezése jellegzetesen magán viseli az alapítók társadalmi háttérének és vágyainak különös kettősségét. A latinos-angolos "club" és a németes "torna" fogalma, valamint a kispolgári és munkás dominanciájú budapesti Ferencvárosra történő utalás a lokálpatriotizmus és az univerzalizmus, az exkluzivitás és a demokratikus szerveződés sajátos keveredéséről tanúskodik. A "Fradi", a csapat máig használt bizalmas elnevezése, a századforduló tájékán még főleg németajkiák lakta városrész német rövidítésére (Franzstadt) utal. Ugyanakkor a sportegyesület színei – a zöld és a fehér – a piros kivételével a nemzeti zászlót idézik³, jelezvén az asszimiláció útjára lépett német eredetű, "alsó-közép" városi csoportok nemzeti elkötelezettségét.

Az MLSZ (Magyar Labdarúgó Szövetség) 1901-ben jön létre, s ettől kezdve csaknem minden évben megrendezi a bajnokságokat. Az első osztályban 1901-ben és 1902-ben öt csapat indul (lásd melléklet), majd 1903-tól kezdődően az első világháború kitöréséig már nyolc-tíz. Az első két bajnokságot még a legrégebben alakult, s az első magyarországi futballszakosztályt is létrehozó BTC nyeri, majd 1903-tól az FTC és az MTK versengése uralja a bajnokságokat: 1903 és 1929 között e két csapat között dől el, ki végzi az első osztályú tabella élén (lásd a mellékletben).

A futballcsapatok társadalmi beágyazottságának eltérései megjelennek játékmódjukban, játékstílusukban is. Az első bajnokságokat nyerő BTC "kick and rush", azaz "rúgás és rohant" stílusban focizik, mivel a csapatot csupa erős testalkatú, technikailag képzetlen atléta és tornász alkotja, akik folyamatosan rohannak előre, s az útjukba kerülő ellenfeleket

gyakran egyszerűen fölrúgják; sok esetben a labdát a kapussal együtt pofozzák a hálóba. Lényegében az FTC játékosai is ugyanebben a stílusban kezdenek játszani: keményen, "erőből fociznak", noha náluk már viszonylag korán megjelennek a fejjátékosok és a szúcsokon vezetett akciók is. Az MTK az első csapat, mely a korszerű angol futball elemeit igyekszik meghonosítani: focistái "ésszel" játszanak, "elegánsan", "technikásan" cseleznek, "fű alatt" passzolják a labdát. Brüll Alfréd⁴, az egyesület karizmatikus elnöke az angol játékosok után 1911-ben angol edzőt is szerződött csapatához. Igaz, két évvel később ugyanezt az FTC is megteszi, jelezvén, hogy a ferencvárosiak sok tekintetben, így például játéktílusban is, mind többet igyekeznek átvenni az MTK-tól – nem is eredménytelenül. (Vö.: Hoppe, 1970.)

A két csapat versengése természetesen nem csupán a futballpályán zajlik, hanem az azt övező igen összetett anyagi és szimbolikus univerzumban is. Nyilvánvalóan nem véletlen – hogy egy jelentéktelennek tűnő példával kezdjük –, hogy az MTK éppen 1912-ben, egy évvel az Úllői úti Fradi-pálya fölavatása után nyitja meg saját stadionját. Miképpen az a tény is e versengés révén válik értelmezhetővé, hogy az MTK-stadiont egy árnyalattal korszerűbbnek építik az egyébként akkoriban világszínvonalúnak számító, 20 ezer nézőt befogadó Fradi-pályához képest. Talán az sem véletlen, hogy az MTK-pálya helyszínéül Brüllék éppen a Hungária körutat (!) választják, mintegy demonstrálva az MTK-t támogató zsidó polgárság erőfeszítéseit, hogy a Fradi-publikummal vívott *asszimilációs versenyfutásban* se maradjanak le.

A szurkolók szemében a Fradi – nagy riválisával ellentétben – továbbra is a "szívével", azaz nem az eszével játszik. A "Fradi-szív" képze és konnotációi a századelőn nem is oly rejtetten hordozzák magukban az érző, érzékeny, jószívű, szolidáris, lelkes, önmagát már magyarnak érző kispolgár és a hidegen kalkuláló, üzleties szellemű, elidegenedett és idegen gyökerű nagypolgár toposzának oppozícióját. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha föltételezzük, hogy e moralizálásra hajlamosító, félperifériális léthelyzet által meghatározott kispolgári étosz fontos összetevője a Fradi-drukker énképének, melynek középpontjában az "alulról jövő", "tisztességes", "nem megalkuvó", "helyesen gondolkodó", "rendes magyar ember" identifikációs mintája áll; egy olyan minta tehát, amely nem csupán a stadionbeli viselkedés módozatait vezérelheti, hanem a politikai orientációnak is fontos, félig-meddig tudatosított összetevőjévé válhat.

A két csapat labdarúgóinak származási összetétele nem fedi egyértelműen az FTC-vel és az MTK-val kapcsolatban elterjedt társadalmi képzeteket. Kétségtelen, hogy lakóhelyük szerint valamelyest különböznek egymástól a játékosok, mivel a Fradistákat elsősorban a Csengery térről, az MTK-sokat pedig inkább az Almássy térről szedik össze a csapatok edzői, illetve toborzói. Ugyanakkor osztályhovatartozásukban nemigen térnek el egymástól, mivel többnyire munkás- és kispolgári közegekből kerülnek ki. Figyelemre méltó továbbá, hogy az MTK játékosainak bő fele, de az FTC focistáinak is mintegy negyede-harmada zsidó származású⁵. Egyáltalán nem igaz tehát az a nézet, hogy a zsidóság csak az MTK-ban képviseltette volna magát⁶, s hogy ezért az FTC kezdettől fogva "keresztény", az MTK pedig lényegileg mindig "zsidó" csapat lett volna.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy az idő előrehaladtával, nyilvánvalóan nem függetlenül az ideológiai és politikai szféra egyre keményedő és intézményesülő antiszemitizmusától, különösen a világháborúk közötti időszakban, a két csapat szembenállásában egyre fontosabb szerepet játszik a zsidó-nem zsidó polarizáció. E polarizáció fölerősödése nem

elsősorban a két csapat szociológiai adottságaiból származik, hanem a külső, politikai-ideológiai erőter alakulását képezi le⁷. 1916 és 1925 között az MTK még egymás után nyeri az amatőr bajnokságokat (az FTC 1913 után először csak 1925/26-ban végez az első helyen), a profi labdarúgóliga 1926-os megalakulását követően a Hungáriára átkeresztelt (!) MTK fokozatosan a második-harmadik helyre szorul vissza, bár a második világháború kitöréséig még sikerül megnyernie három bajnokságot (1929-ben, 1936-ban és 1937-ben). 1926 és 1941 között egyértelműen a Ferencváros a legsikeresebb csapat: hét bajnoki címet szerez. Öt évben pedig az egyre inkább nagycsapattá váló Újpest végez az első helyen (lásd a mellékletben).

A gazdasági és szellemi élet legkülönbözőbb szféráinak árszínvonalának hullámai a sport mikrokozmoszában is éreztetik hatásukat. 1939-ben a Hungária élére – az árszínvonal jegyében – egy szélsőjobboldali kormánybiztost neveznek ki, majd egy évvel később az egyesületet főszoftárják. (Ugyancsak betilítják az első osztály másik "zsidó csapatát", a – nevével szintén asszimilációs elkötelezettségére utaló – Nemzetit.) Ebben a helyzetben az MTK vezetői szurkolóikat a *Vasas* támogatására szólítják föl.⁸ A "polgári zsidó" és "munkás-szocdem" csapatok közötti látszólag meglepő szimbolikus találkozás szintén az ideológiai térben való elhelyezkedésükből származó közös vonások – társadalmi nonkonformizmus, marginalizálódás, antifasizmus – figyelembevételével értelmezhető. Az árszínvonalak lebonyolítása és a nagy rivális kiiktatása után a Ferencváros oly mértékben válik a jobbra tolódo rezsím egyik hivatalos csapatává, hogy 1944-ben, a német megszállás alatt, az a Jaross Andor lesz az elnöke, aki nyilas belügyminiszterként az egyik fő szervezője a zsidók deportálásának, s mint háborús főbűnöst, a felszabadulást követően halálra ítélik és főlakasztják. A rövid életű nácibarát kormány törekvése nyilvánvaló: a Fradi népszerűségét fölhasználva saját kétes dicsőségét igyekszik növelni.

Mindazonáltal leegyszerűsítés volna, ha a Ferencváros szurkolótáborát egyértelműen és kizárólag a szélsőjobboldallal azonosítanánk. Az ugyan igaz, hogy az 1939-es választások során a IX. kerületben Budapesten a nyilas pártra szavazók aránya igen magas volt.⁹ Kétségtelen, hogy a ferencvárosi Fradi-drukkerek, a gyakran német származású kisiparosok, kiskereskedők, gyári szakmunkások közül sokan csodálattal adózhatnak a Harmadik Birodalom technológiájának, s ezért is kerülhetnek – akár német származásuk újrafölfedezése révén is – a németbarát szélsőjobboldal vonzáskörébe. A szociáldemokráciában csalódott, plebejus érzületű kisemberek egalitáriánus ideológiája és populista-antiszemita nacionalizmusa miatt is szimpatizálhatnak a szélsőjobbal. A Kispolgári jobboldali populizmus ugyanakkor nem csupán a "nem magyar" zsidó polgársággal szemben viseltetik ellenérzésekkel, hanem számos vonatkozásában idegenkedik a felsőosztályi, dzsentroid, úri "nagymagyar" hivatalos revansizmus és irredentizmus szellemétől is.

A Ferencváros szurkolótáborát egészen egyszerűen azért nem lehet kizárólag a szélsőjobbhoz kötni, mert jóval szélesebb körű, mint a főváros IX. kerületének lakossága. Még a század legelején, a profi labdarúgóliga megalakulása előtt, az FTC az inkább belvárosi-ként és nagypolgáriként nyilvántartott MTK-val szemben egyfajta külvárosi plebejus futballesapatnak számít. S miután e tekintetben csaknem harminc éven keresztül (az Újpest 1930-as bajnokságáig) ez az egyetlen csapat, amely érdemben is beleszólhat az első helyért folytatott versengésbe, a "külvárosi népiséggel" azonosuló társadalmi csoportok tagjai szinte szükségképpen válnak Fradi-drukkerekké. Ezzel is magyarázható, hogy – Kispesttől Nagytétényig – az első osztályú csapattal nem rendelkező külvárosok és elővárosok

szurkolóinak jelentős többsége gyakran a Fradi mellé kerül az MTK-val szemben kialakult polarizációs térben. Mindezzel persze nem kívánjuk csökkenteni a Fradi–MTK szembenállás magyar–idegen, vagy ha tetszik: keresztény–zsidó oppozíciójának jelentőségét. Csúpan azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy e nemzeti–vallási–faji jellegű polarizáltságra a centrum–(fél)periféria és a (nagy)polgár–kispolgár szembenállás révén előfítható identifikációs jelcmtéstartalmak is ráraakódnak.

Emellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a magyar futballbajnokságokban egészen az 1980-as évekig szinte kizárólag a fővárosi csapatok küzdenek az első helyért: vidéki csapat – a Rába ETO – teljes értékű bajnoki címet először csak 1982-ben tud szerezni. (A kép némileg árnyaltabbá válik, ha a Csepel és a Nagyvárad háborús évekbeli első helyezéseit és a Győr 1963-as "csonka bajnoki" címét teljes értékű vidéki győzelmeknek tekintjük. Ám – mint alább kifejtésre kerül – ez utóbbi eredmények valószínűleg nem mentesek bizonyos manipulációktól.) Így tehát az is természetes, hogy egy futball iránt érdeklődő vidéki ember az általában alsóbb szintű bajnokságban játszó helyi csapaton kívül valamelyik fővárosi csapatnak is drukkol. A fővárosi csapatok által hordozott társadalmi konnotációk ismeretében pedig szinte természetes, hogy a vidéki szurkolók túlnyomó többsége is Fradi-drukker lesz.

E széles körű elfogadottságnak köszönhetően a Fradi nem válhat egyértelműen a fasizálódó rezsim reprezentatív csapatává. A második világháború idején e szerep inkább az ország árjásított hadiipari centrumaihoz közel álló csapatokra, a Weiss Manfréd Művek révén fönntartott *Csepelre*, továbbá a Gamma Művek által támogatott Újpestre és *Gammára* hárul. Talán nem megalapozatlan, ha némi politikai csalárdságot is tulajdonítunk annak, hogy a Csepel, mely újonnan jövőnek számít a hagyományos nagycsapatok között, egygólós, "bundagyanús" győzelmek sorozatával kétszer is bajnokságot nyer a háborús években: 1942-ben és 1943-ban. Ugyanakkor a háború alatti utolsó bajnokságban (az 1944/45-ös a front előrenyomulása miatt félbeszakad), amikor az első helyet a visszacsatolt területek reprezentáns csapata, a nagyvárad *NAC* szerzi meg (!), a Csepel már csak a kilencedik helyen tud végezni¹⁰.

A kommunista hatalomátvételtől 1956-ig

1945-től 1948-ig a futball világának még többé-kevésbé sikerül megőriznie autonómiáját (lásd a mellékletet), jöllehet a háborús időszak kedvezményezett csapatainak a koalíciós időszakra még sikerült átmenteniük előnyös helyzetüket (az Újpest és a Csepel kiemelkedő szereplése bizonyára nem függetleníthető attól, hogy e csapatok játékosai többnyire nem kaptak katonai behívót, vagy ha igen, rövid szolgálatukat "betegápolóként" tölthették le). A kommunista hatalomátvételt követően azonban a sport teljes rendszerét újjászervezik az új ideológiai szempontok szerint. A Rákosi-rendszerben lényegében semmi sem történik a futballbajnokság első osztályában, ami valamilyen formában ne függene a legmagasabb politikai hatalmasságok önkényétől. Mint azt a korabeli anekdota érzékelteti¹¹, a hatalom képviselői szemében a sport elsőfleges politikai ügynek számít: 1950-ben – a gleichschaltolás nem titkolt szándékával – brutálisan átalakítják a futballcsapatokat, valamennyiüket egy-egy minisztérium, gazdasági ágazat vagy területi egység alá rendelve. Más szóval: a

kommunista rezsim megkísérli, hogy a csapatokat megfossza korábban hordozott jelentéstartalmaiktól, anyagi bázisuktól, sőt, gyakran szurkolótáboruktól is.

Az anyagi és szimbolikus források újraelosztása során – a szélsőjobboldalhoz fűződő bajjós emlékek kapcsolatai és kiemelkedő népszerűsége miatt – a nagycsapatok közül az FTC tűnik a legveszélyesebbnek a hatalom szemében. Az egyesület ezért rendkívül nehéz és bizonytalan helyzetben találja magát a fordulat évében: 1948-ban Damoklész kardjaként lebeg fölötte a felszámolás veszélye. A fölösztatás ódiúmát azonban a kommunista párt mégsem meri fölállalni. 1948 decemberében ugyan a "kemény magnak" számító B-közép "fasiszta provokációit" megtorlandó a csapatot négy hétre eltiltják a bajnoki részvételtől, az óriási fölháborodás következtében a büntetést végül is a Fradi-pálya betiltására enyhítik. Jellemző a Fradi akkori játékeréjére, hogy ilyen körülmények között is 11 pontnyi különbséggel nyeri a bajnokságot a második helyezett MTK előtt¹². 1950 után azonban a csapatot valósággal kiszigerelik: legjobb játékosait elviszik, az Élelmezési Dolgozók Szakszervezetének csapatává teszik, nevét előbb ÉDOSZ-ra, majd 1951-ben Kinizsire¹³ módosítják, s még hagyományos zöld-fehér színeit is fehér-pirosra változtatják.

1949-ben, amikor valamennyi jelentős futballesapat élére a nőmenklatúra egyik meghatározó figurája kerül (az egyesületek rangja legpontosabban vezetőjük politikai pozíciójával mérhető), a Ferencváros elnöke Münnich Ferenc, Budapest akkori rendőrkapitánya lesz. Kiválasztásában – súlytalan személyisége és a hatalom központi figurának való alárendeltsége mellett – talán német neve és származása is szerepet játszhat¹⁴. Ily módon – még ha sajátos formában is – a meggyengült csapat a Rákosi-rendszer kezdetekor is hordozza egykori "sváb" kötöttségeinek remíniscenciáit. 1950 után, amikorra az FTC-ből ÉDOSZ SE (majd Kinizsi) lesz, a nagypolitikában szerepet nem játszó élelmiszeripari vezetők kerülnek az élére: a csapat ennek megfelelően is szerepel a bajnokságban (noha 1956 felé közeledve egyre jobb helyen végez – lásd a mellékletet). Szurkolótáborában azonban ezek az átszervezések csak a rejtett szembefordulás és az alig titkolt dac érzéseit táplálják.

A kommunista vezetőknek nincs okuk arra, hogy az MTK-val szemben is hasonló intoleranciával lépjenek föl. Ugyanakkor – a csapatához tapadó "zsidó jelleg" miatt – mégis bizonyos fenntartással viseltetnek iránta (ennek sajátos bizonyítéka, hogy az egyesület színeit piros-fehérre módosítják, talán ezáltal is igyekeztvén elkerülni az izraeli állami zászló kék-fehér színéből adódó esetleges konnotációkat). Viszont az a tény, hogy 1950-ben az egyesület támogatójává a Textilipari Dolgozók Szakszervezete válik, s ezzel az MTK neve "Textilesre" módosul, bizonyos értelemben a szimbolikus folyamatosság jeleként is fölfogható, hiszen a "zsidó textilesek" (gyárosok és kereskedők) a megalakulástól kezdve az MTK legfontosabb támogatói, illetve fönttartói. Ugyanesak a folytonosság jeleként értelmezhető, hogy a csapat elnöke az ötvenes évek elején a kommunista pártelitbe tartozó terfhivatali elnök, Vas István lesz, aki – közegében teljesen szokatlan módon – nem csupán "humanista elgyöngüléseiről" ismert, hanem olyan kivételes pártember, aki nem tagadja meg zsidó származását, sőt, kivételes pillanatokban még cionista szimpátiájának is hangot mer adni. (Egyesek szerint kapcsolatokat tart fent a Magyarországon hamarosan betiltott Jointtal, a koncentrációs táborok túlélőit támogató amerikai szervezettel.) 1951-ben azonban az MTK a rendszer leggyűlöltebb és legfélelmetesebb erőszakszervének, az ÁVH-nak a csapata lesz, s nevét előbb Bástyára ("Magyarország nem rés, hanem erős bástya az imperializmus ellen folytatott harcban"), majd 1953-ban Vörös

Lobogóra változtatják. Ezzel az intézményi háttérrel és névvel az egyesület által hordozott jelentések a régi és új tartalmak szinte perverz folyamatosságáról tanúskodnak, hiszen a korabeli társadalmi megítélés szerint az ÁVH a "zsidó-kommunista hatalmi centrum" terrorszervezete. Így a futballszurkolók szemében a régi rendszer zsidó elitjének csapata az új rendszer zsidó elitjének csapatává válik. A csapattal szembeni antiszemita érzületek újratermelődésének hivatkozási alapja tehát továbbra is fennmarad.

Az ötvenes években az FTC–MTK rivalizálás elveszíti "örökrangadó" jellegét, hiszen kettőjük közül ekkor csupán az MTK szólhat bele a bajnokságért folytatott küzdelembe (lásd a mellékletben). S míg az MTK szurkolótábora a náci népiítés, majd az ezt túlélt zsidóság egy részének kivándorlása következtében brutálisan csökken (amit semmiféleképpen sem ellensúlyoz a kommunista politikai rendőrség taglétszámának földuzzadása, arról nem is szólva, hogy az ÁVH újonnan rekrutálódott apparátusának tagjai legföljebb az MTK "kényszerdukkereinek" tekinthetők), addig a Fradi továbbra is a legnépszerűbb csapat marad. Mi több, az ellene hozott intézkedések a rejtett ellenzékiesség jelképes glóriáját is megeremtik számára. A korszak megfélemlítésen és totális ellenőrzésen alapuló légkörében azonban nem nyílik lehetőség az MTK-val szembeni nyilvánvaló antiszemita és rendszerellenes megnyilvánulásokra (miként utóljára épp a fordulat évében, a már említett 1948-as Vasas elleni meccsen). Ezek az indulatok majd a Kádár-korszak liberálisabb légkörében törnek felszínre, elcinte még csak határhelyzetekben, később (az 1980-as évek közepétől) egyre gyakrabban.

A rendszer legkedvesebb csapata kétségkívül az egykori Kispest újjászervezése révén megszülető *Honvéd* lesz (hajdani színei, a piros és a fekete helyébe – a változatosság kedvéért – a piros és a fehér lép). A kispolgári jellegű külváros csapata, melynek szurkolótábora a nagyok közül elsősorban a Fradit támogatja, a profi liga 1926-os megalakulásától a fordulat évéig az első osztályú bajnokság alsó régiójában foglal helyet. 1949-ben, a legjobb játékosok átirányításával azonban a rendszer vezetői a mindenkori magyar futballtörténelem legjelentősebb együttesét hozzák belőle létre: a *Honvéd* az adott időszakban valószínűleg a világ legjobb csapatának tekinthető. A "néphadsereg" fennhatósága alá kerülő együttes pusztán elnevezése is fölér egy politikai programmal. Az általa hivatalosan kínált identifikációs elemek a korszakban egyébként szigorúan lefojtott nemzeti érzelmi-érzeti húrok szinte észrevétlen pengetésére készítetnek. Nevének negyvennyolcas remnizscenciái jelentős mértékben hozzájárulnak a népi demokratikus haderő által képviselt új típusú militarizmus elfogadhatóvá tételéhez.

A kommunista vezetők számítása ezáltal többé-kevésbé beválik: a *Honvéd* (illetve a magyar futballválogatot) képes a kommunizmus felsőbbrendűségének látszatát kelteni az "imperializmussal" szemben, s ezáltal a párt hatalmának egyfajta igazolásául szolgálni. A tiszta egyenruhákban parádézó, sokszor szinte frásztudatlan, alulról jött játékosok pályavéneknél hihetetlen magasságokba röpítő meredeksége, rendkívüli privilégiumaik halmaza, a kor kritériumai szerint mesés anyagi ellátottságuk és világhírük a népi demokratikus rendszerek által biztosított karriernek csodába illő esélyével kecsesgömböcsé a mindennapi halandókat. A nép egyszerű fiaiból ünnepelt világsztárokká váló futballisták sokak szemében képesek az érdemelv szerinti kommunista mobilitás határtalanságát példázni¹⁵.

A totalitárius rendszerek mindig is kedvelik a látványos tömegdemonstrációkat, melyek – afféle cirkuszi legitimációs aktusként – hatásos alkalmakat teremtenek a nép és a rezsim közötti érzelmi összhang euforizált kifejezésére. A május elsejei fölvonulás, a munkásgyűf-

lés, a tömegdalos mozgalom vagy az úttörősdí az ötvenes években nagyjából hasonló funkciót tölt be, mint a tömegsport és a futball. Ez utóbbi azonban sokkal hatékonyabbnak bizonyul, mint az előbbiek, hiszen a munkahely vagy az iskola által szervezett akciókban való kényszerű részvétel hosszú távon csak a fölülről mozgósítottak ellenérzéseit fokozhatja. A futballmeccsek ugyanakkor tényleges és összetett, érzelmileg és indulatilag átélt azonosulási lehetőségeket kínálnak a partikuláris csoportkötöttségeiktől erőszakkal megfosztott tömegek számára – s ebbéli minőségükben az adott időszakban teljesen kivételesnek tekinthetők. Nem véletlen tehát, hogy a mérkőzéseken tízezrek tolonganak. S jöhetnek a pályákon elvileg a szocialista építőmunka különböző hivatalos szereplőit és intézményeit képviselő csapatok küzdenek egymással (bányászok és vasutasok, a néphadsereg és a rendőrség, az élelmiszeripar és a textilipar), könnyen belátható, hogy a szurkolóknak módjuk nyílik a csapatokat a tradicionálisan rögzült lokális, ideologikus vagy szimbolikus jelentéstartalmakkal is fölruházni. Az ÉDOSZ vagy a Textiles a hű drukkerek szemében továbbra is Fradi és MTK marad – a csapatazonosság valamennyi történelmi hozadékával együtt. A tradicionális elemek mellett, azokra mintegy ráépülve természetesen működnek a kommunista ideológia korifeusai által kimunkált új konnotációk is, melyek a fennálló rezsim ideológiailag megkonstruált szimbolikus terében a politikailag legitímnek minősülő alternatívák körében maradnak.

A mindenható párt ekkor elég erősnek érzi magát és erőszakszervezeteit ahhoz, hogy a futball révén mozgásba lendülő fizikai energiákat és szimbolikus erőket kontrollálja, továbbá kellő fontosságú legitimációs eszköznek tartja e sportot ahhoz, hogy hatalmas anyagi ráfordításokat se sajnáljon. Ennek tulajdonítható az ötvenes évek első felének stadionépítési és -rekonstrukciós hulláma: a legtöbb első osztályú egyesület pályáját fölújítják, nagyobb befogadóképességűvé teszik. 1953-ban Budapesten fölavatják a kor nemzetközi léptékkel mérve is a legmodernebbek közé sorolható, százezer néző befogadására tervezett futballarénáját, a Népstadiont. Annak érdekében is mindent elkövetnek, hogy a kommunista sikerpropaganda céljaira alkalmas nemzeti futballválogatottat fenntartassák. Az ötvenes évek "aranycsapata", melybe a Honvéd nyolc, az MTK három játékost ad¹⁶, valóban meghátolja a számára nyújtott privilégiumokat. Az együttes 1952-ben megnyeri az Olimpiát, 1953-ban pedig – elsőként az európai csapatok közül – otthonukban veri (6:3-ra) az angolokat. E sikorsorozat és az ennek tulajdonított politikai jelentőség logikájában értelmezhető az 1954-es futballvilágbajnokság döntőjében elszenvedett váratlan vereség különös bumeráughatása. A felbőszült és csalódott szurkolók a hazatérő futballválogatott elleni tüntetés során – a rezsim története során lényegében első alkalommal – a kommunizmussal szembeni érzelmeiknek is hangot adnak. Ebben a helyzetben a rendszer bölesebbnek látja az incidensek elhallgatását és eltussolását, mintsem hogy megtorlást alkalmazzon. (A magyarországi futballgyász sajátos ellentétéként fogható föl a döntőt követő nyugat-németországi futball-eufória. A magyarok fölötti győzelem az első nemzetközi súlyú szimbolikus aktus, amely egyértelműen a világháborúban súlyosan sérült német nemzeti nagyság- és identitásigény kielégítését célozza.)

A rendszer harmadik kiemelt csapata az egykori Újpestből átszervezett *Újpesti Dózsa*. Ez a klub is összetett múlt- és jelenbeli konnotációkat hordoz, hiszen nevével egyaránt utal a fővárostól északra elhelyezkedő, túlnyomórészt nagyipari munkások és zsidó (kis)polgárok lakta egykori önálló városra, valamint Dózsa Györgyre, akit a kommunista rezsim nemzeti hősnak, a paraszti osztályharc forradalmi vezetőjének tekintett. A névszimbolika

szándékolt jelentéselemei tehát a lokalitásra és egyfajta baloldali populizmusra irányulnak. A szurkolók szemében ugyanakkor a csapat őrzi sajátos, munkás és egyben "zsidó" jellegét. Mi több, a csapat, az árjásított Gamma Művek általi háborús támogatottságának köszönhetően, némi jobboldali-militáns konnotációktól sem mentes. Föltétlenül tehát mindezek ellensúlyozása és a "népi demokratikus" jelleg erősítése érdekében teszik meg az együttest a Belügyminisztérium, pontosabban a rendőrség csapatává. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Dózsa a "testvéri országok" belügyminisztériumai által fönntartott rendőrségi *Dinamó-csapatok* (Moszkvai Dinamó, Kijevi Dinamó, Bukaresti Dinamó, Berlieni Dinamó) "nagy családjának" tagjává válik. (Dózsa György neve – ideológiailag fölhasználható jelentéstartalmai mellett – nyilvánvalóan kezdőbetűjének is köszönhetően kerül kiválasztásra.)

Az egyesületek "demokratikus átszervezések" a hatalom igyekszik más csapatoknak is juttatni a rendelkezésre álló erőforrásokból. Mindezt persze úgy teszi, hogy a kiemelt pozícióját alapvetően ne veszélyeztesse, ám a klubok közötti versengés mégis magában hordozza a (kalkulált) véletlenek esélyét. A játékosok és anyagi erőforrások elosztása mellett a Párt arra is nagy súlyt fektet, hogy a szimbolikus jelentéstartalmak adagolása szintén a "szocialista társadalom építésének" céljait szolgálja. A vidéki csapatok között is megjelennek tehát a nagy erőszakszervezetek által támogatott helyi Honvédek és Dózsák, továbbá fölbukkannak a "szocialista ipar" ágazataira és jelszavaira utaló új elnevezések: a Bányász, a Lokomotív, a Haladás, az Építők vagy az Előre. Ugyanakkor jellemző az új rezsimben is továbbélő Budapest-központúságra, hogy a tizennégy csapat részvételével zajló bajnokságokban az egész időszakban csak kétszer fordul elő, hogy a nyolc vidéki csapat közül az egyik (a Dorogi Bányász) az ötödik helyig jusson föl a tabellán (lásd a mellékletet).

Külön említésre méltó a *Vasas* csapata, mellyel kapcsolatban a kommunisták viselkedését bizonyos ambivalencia jellemzi. A korábbi rezsim baloldali ellenzékiességét megtestesítő angyalföldi együttes neve – kivételként – változatlan maradhat: ebben az értelemben kétségkívül egyfajta lokálisan jól behatárolható, baloldali folytonosság képviselőjének számít. A szociáldemokratákhoz fűződő kapcsolatai miatt azonban a hatalom bizalmatlanul szemléli. (Ne feledjük: a demokratikus baloldali munkáspártot a kommunisták a fordulat évében egyszerűen bekebelezik.) Fölösztatására ugyan nem vállalkoznak, ám az erőforrásokat úgy adagolják számára, hogy az előnyhelyzetbe juttatott Honvéd, Bástya és Dózsa előtt lehetőleg ne végezhesen a bajnokságban (lásd a mellékletben).

Végül, nem érdektelen röviden utalni a *Csepel* csapata által hordozott jelentéstartalmak módosulásaira sem. A legnagyobb magyar világháborús hadiüzem támogatása révén kompromittálódott együttest illetően, paradox módon, a kommunistáknak könnyebb dolguk van. Csepel ugyanis – Angyalfölddel szemben – nem rendelkezik olyan erős és egyértelmű szociáldemokrata hagyományokkal, amelyektől a kommunisták elhatárolódni kényszerülne. A Csepel futballcsapatához tapadó esetleges szélsőjobboldali jelentéstartalmak az ideológiai erőterben olyan távol helyezkednek el az új hatalom szélsőbaloldali eszmeiségétől, hogy viszonylag problémamentesen lefedhetők a "vörös Csepel", azaz a fasiszták elleni peremvárosi "vörös zóna" egyik kitüntetett helyszínét reprezentáló csepeli proletármegmozdulások legendáriumával. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a névadási hullám során a klub a Csepel-Vasas elnevezést kapja, s ezáltal tagjává válik a szocialista építés proletár élcsapataként feltüntetett (azaz szimbolikus maradóktalanul

kisajátított) nehézipari vas és kohómunkások családjának. A háború alatti és a koalíciós periódusbeli pozíciójához képest ugyanakkor az együttes egyre gyengébbnek bizonyul¹⁷.

4. A futball a "kádári konszolidáció" időszakában

A foci világának tanulmányozása azért is rendkívül tanulságos, mert általa érzékelhetővé válik a kelet-európai politikai rezsimek mindennapi működésének számos jellegzetessége. Így van ez a Kádár-rendszer esetében is, melynek az egyes elkülönülő szférákkal kapcsolatos stratégiái jól rekonstruálhatók e sportág elemzése révén. A futball autonómiájának lassú növekedése pontosan tükrözi a hatalmi centrumnak az államilag kontrollált "fogyasztói szocializmus" fölépítésére irányuló törekvéseit. A rezsim által felkínált társadalmi szerződés értelmében a politikai közömbösségért és engedelmességért cserébe az emberek és intézmények szabadsága mind nagyobb és mind szélesebb körűvé válhat. Más szóval: egyre több szférában egyre nagyobb cselekvési tér nyílik. Hangsúlyozni kell azonban ennek az autonómiának a viszonylagosságát, hiszen alapjául az ötvenes évek brutális totalitarizmusától való elhatárolódás kontrasztja szolgál. A történelmi kontraszt legitímációs eszközként történő felhasználása (mely az idő előrehaladtával kiegészül, illetve behelyettesítődik a környező "baráti szocialista országokra" történő hivatkozás hálás kontraszthatásával) mindaddig többé-kevésbé sikeresnek bizonyul, amíg az általa előtérbe tolt jelentéstartalmakat nem érvénytelenítik a nyugati referenciák.

A futball világának újjászervezése arról tanúskodik, hogy az új hatalom tisztában van a történelmileg rögzült szimbolikus megkülönböztetések súlyával, s azzal, hogy az engedmények egyfajta politikai *captatio benevolentiae*-t is eredményezhetnek. Az eredeti nevek visszaadása révén megvalósítandó jelképes kárpótlásra, valamint a futballtámogatási és -tulajdonosi rendszer megváltoztatására irányuló kádárista igyekezetet elsősorban az magyarázza, hogy a legitímációs válsághelyzetben e tevékenység- és szórakozásforma viszonylag szabadabb művelésének lehetővé tételét alkalmasnak vélik a rezsim népszerűtlenségének csökkentésére. Kádárék mindent megtesznek azért, hogy – amennyiben ez különösebb politikai vagy gazdasági költséget nem jelent számukra – a tribünök népének kedvében járjanak (ami igen nehéz feladat az aranyozott börtönükből eltávozott Puskásék hiányában). Ezért maguk igyekeznek az egyes klubokról lehántani a Rákosi-diktatúrában rájuk kényszerített, s a szurkolók túlnyomó többsége által gúnyolt és gyűlölt konnotációkat, s azt is eltiltik, hogy a csapatok által hordozott eredeti jelentéstartalmak java része újból föléledjen.

E szándéknak köszönhetően a legrégebbi és legmélyebben rögzült történelmi tradíciókkal rendelkező FTC és MTK visszakapja hajdani nevét és klubszíneit, így – a politikacsinálók reményei szerint – a két csapattal azonosuló tömegek korábbi sértettsége tárgyaltalaná válhat. A rezsim számára természetesen a hatalmas Fradi-szurkolótábor kiengesztelése az elsődleges cél. Az ötvenes évek végétől ismét hangsúlyosabbá válnak az egyesületek helyi beágyazottságára utaló elemek. A vidéki csapatok általában továbbra is valamilyen gazdasági ágazathoz vagy regionális érdekeltiségű "szocialista iparvállalathoz" tartoznak, az előző rendszerben engedélyezetthez képest azonban több lehetőségük nyílik kötődésük lokális vonatkozásainak kifejezésére. A háború utáni nagycsapatok közül ugyanakkor a

mindvégig változatlan nevű Újpesti Dózsa és Budapesti Honvéd egészen 1990-ig a rendőrség, illetve a honvédség fennhatósága alatt marad, jelezvén, hogy az átszervezéseknek és újraértelmezéseknek a rendszer abroncsai által összeszorított politikai tér korlátain belül kell maradniuk.

Az ötvenes évek ellentmondást nem tűrő, durva beavatkozásainak helyébe egy rafináltabb és áttételesebb szelekciós elvekkel manipuláló sportpolitika lép, mely önmagát egyfajta "meritokratikus pluralizmusként" igyekszik láttatni. A hatalmi centrum – az MLSZ monopolizálta erőforrás-allokáción keresztül – továbbra is képes beavatkozni az első osztályú csapatok közötti erőviszonyok alakulásába. Ezek az erőviszonyok azonban többnyire mégis mindinkább a futball világának belső játékszabályai szerint alakulnak; a politikailag kívánatosnak tartott állapottól való eltérés esélye az idő múlásával együtt növekszik. Más szóval: a foci univerzuma ékesen példázza, hogy a Kádár-korszak társadalmának egyes erőtereiben – a politikai engedmények kiszámított adagolásának köszönhetően – az immanens tétek és játékszabályok fokozatosan előtérbe kerülnek.

A bajnoki tabella alakulására vetett futó pillantással is megállapítható, hogy a Kádár-rendszerben az MTK és a Honvéd korábbi privilegizált helyzete megszűnik. Jóllehet 1958-ban az MTK-nak még lehetősége van arra, hogy megnyerje a bajnokságot, az idő előrehaladtával mind hátrább kerül a tabellán (a nyolcvanas évek elején még ki is esik az első osztályból), s lényegében 1987-es bajnokságáig a középmezőnyben helyet foglaló átlagcsapat marad. A Honvédot is megrendíti világszínvonalú játékosainak disszidálása, valamint az, hogy innár nem élvezi a "mesterséges felpumpáltság" előnyeit: a nyolcvanas évek közepéig kell várnia, hogy ismét első helyen végezzen. Mindazonáltal a Honvéd az MTK-nál egyértelműen fontosabb szerepet játszik, hiszen többnyire a bajnokság élcsoportjában végez. Az Újpesti Dózsa, a korábbi rendszer harmadik privilegizált csapata viszont egyre kedvezőbb pozícióba kerül: a hatvanas években kétszer, a hetvenes években nyolcszor (!) nyer bajnokságot, s többnyire máskor is versenyben van az első helyért. A kádári periódus első harmadának legsikeresebb csapata azonban a Rákostiek által némi fenntartással kezelt Vasas lesz, mely 1956-tól a hatvanas évek végéig ötször végez a tabella élén. Története során először mindjárt az első, csonka bajnokságban, 1957-ben. Ennek szimbolikus súlyát – úgy gondoljuk – nemigen lehet túlbecsülni! Ami pedig az egykor szebb napokat látott Csepelt illeti: a csapat 1959-ben még meg tudja nyerni a bajnokságot, utána azonban egyre lejjebb csúszik, olyannyira, hogy a nyolcvanas években kétszer is kiesik az első osztályból.

Noha a "sztálinizmus áldozatának" számító Fradival szemben a Kádár-rendszer bukásáig fennmarad valamiféle hivatalos tartózkodás, a csapat helyzete a hatvanas évektől kezdve alapvetően megváltozik. A konszolidációs folyamat adott állapotára vonatkozó finom indikátornak is tekinthetjük például azt, hogy a Fradi – 1949 után először – éppen 1963-ban, azaz abban az évben nyeri meg a bajnokságot, amikor egy amnesztiarendelethez köszönhetően a börtönökből kiszabadulhat az 1956-os politikai foglyok jelentős része. Nem véletlenül skandalizálják tehát a régi-új bajnoksapat szurkolói: "bajnok lett a Ferencváros, fasza gyerek Kádár János"¹⁸. Jellemző, hogy az évtized végéig még háromszor végez az első helyen, így az adou időszakban a Vasas után a második legsikeresebb csapatnak tekinthető. És annak jelentőségét sem szabad alábecsülnünk, hogy a hatvanas-hetvenes évek talán legjelentősebb és legköltségesebb futballberuházása éppen az FTC Üllői úti stadionjának 1974-es följújítása.

A Kádár-korszak újdonságának tekinthető, hogy az első osztályú futballbajnokságban a vidék is mind nagyobb szerepet kezd játszani. 1926 előtt – mint tudjuk – az első ligában csak a főváros, illetve a fővárosi agglomeráció csapatai vesznek részt. Vidéki együttes – az erdélyi válogatottnak számító Nagyvárad – korábban csupán 1944-ben, politikailag nem kifejezetten ártatlan körülmények között végéz az első helyen. Ebben az összefüggésben tehát különleges jelentősége van annak, hogy a Győri Vasas – még ha kissé "bundagyánús" módon is¹⁹ – megnyeri az 1963-as (csonka ősz) bajnokságot, amit aztán a nyolcvanas években, immár RÁBA ETO-ként, kétszer is megismétel. De nem csupán a győriek szerepelnek jól a bajnokságban. Ami ugyanis korábban elképzelhetetlen volt, az a hatvanas évektől fogva többé-kevésbé megszokottá kezd válni: az élbolyban, számos budapesti nagycsapatot megelőzve, vidéki együttesek is találhatóak. Így – a szocialista iparosítás sikereit példázva – a legjobbak között is végezhetnek a tatabányai, a salgótarjáni, a komlói vagy a dorogi bányászcsapatok, majd a hetvenes évektől kezdve a székesfehérvári Videoton, később pedig a Rába ETO. A vidék súlyának növekedését jelzi az is, hogy a játékosok és az edzők immár nem kizárólag a főváros felé áramlanak, hanem olykor (s az idő előrehaladtával egyre gyakrabban) a fővárosból a vidék felé irányuló mozgás is megfigyelhető. Jól érzékelhető tehát a rezsimnek az a törekvése, hogy az esélyeket decentralizálja, vagy ha tetszik, a "Budapest-vidék lejtőt" némileg az egyensúlyi helyzet felé billentse. A tényleges erőviszonyokban persze mindvégig megmarad Budapest dominanciája, amit a csapatok bajnoki helyezésein kívül az is ékesen illusztrál, hogy a nyolcvanas évekig vidéki játékos csak kivételes esetben kerülhet be a válogatottba.

Ha a foci világában érvényesülő "meritokratikus pluralizmus" okait keressük, először talán arra érdemes utalni, hogy az életszínvonal emelkedésével vagy a második gazdaság megjelenésével párhuzamosan – hogy csak címiszavakban utaljunk a "fogyasztói szocializmus" kibontakozását jelző néhány sajátosságra – a futball legitimációs funkciója veszt súlyából. A hidegháború enyhülése szintén a sport jelentőségének csökkenése irányába hat, hiszen a korábbihoz képest oldottabb nemzetközi légkörben kevésbé indokolt a szimbolikus felsőbbrendűség kifejezésére hivatott beruházásokra a kellenél többet költeni. Ebben a helyzetben így szinte törvényszerűen növekszik a futball által hordozott nem kontrollált, nem kiszámított értékek és identifikációs tartalmak (újra)fölbukkanásának és szabadabb mozgásának esélye. Így például a rezsim eltekint attól, hogy a magyar futball birodalmában a hatvanas években uralkodó koronázatlan császár, az aranylabdás Albert Flórián személyének karizmatikus kisugárzását saját céljaira használja föl, és azt sem akadályozza meg, hogy a legnépszerűbb magyar futballista a Fradi középcsatára maradjon. Puskásék pályájával összehasonlítva a tény jelentősége egyáltalán nem lebecsülendő.

Ami a hatalom oldaláról a futball "legitimációs funkcióvesztéségeként" határozható meg, az a társadalom nézőpontjából azt jelenti, hogy csökken annak a valószínűsége, hogy a sportág a kitüntetetten fontos anyagi és szimbolikus beruházások és nagyratörő mobilitási aspirációk univerzuma maradjon. Más szóval: az erőtér funkcionális súlya autonómiájának növekedésével fordított arányban változik, s belső rendje fokozatosan a helyi, sőt, olykor a magánérdekek tökéllátottságának erőviszonyai alapján alakul. Ami a hatvanas-hetvenes években még egy központi hatalomtól függő, többé-kevésbé mesterségesen konstruált versengés szimbolikus jelentéstartalmai között zajlik, a nyolcvanas évekre a pénzügyi, politikai és adminisztratív erőforrásokkal bíró helyi intézmények tényleges csatározása

lesz. A gyakorlatban mindez azt jelenti, hogy például a szocialista nehézipar finanszírozta vidéki együttes mindinkább háttérbe szorul a fejlettebb technológiára épülő, "szocialista összeköttetésekkel" bíró "vörös báró" nagyvállalata által támogatott csapattal szemben. A korábbiakhoz képest teljesen szokatlan jelenség az is, hogy egy vidéki nagyüzem köré szerveződő klub azért tudja sorozatosan legyőzni a rendőrség vagy a honvédség együttesét, mert az adott időszakban a központi erőszakszervezetnél hatékonyabban képes erőforrásait a futballba fektetni. És itt nem föltétlenül arról van szó, hogy, mondjuk, a Rába Műveknek vagy a Videotonnak a rendőrségnél több pénze volna, hanem arról, hogy a rendőrség – az expanzív szocialista nagyüzemmel szemben – egyéb feladataihoz képest immár nem tartja olyan elengedhetetlennek a futball támogatását. Mindez persze úgy is megfogalmazható, hogy a modernizálódó szocialista nagyüzem – az erőszakszervezettel szemben – sporttal kapcsolatos politikájában inkább a piaci megfontolásokat, és nem annyira az ideológiai-legitimációs szempontokat érvényesíti.

Ugyanakkor a profi futball számára biztosított autonómia a bő három évtized valamennyi periódusában a körülmények által megszabott, jól behatárolható korlátokba ütközik. A Vasas hatvanas évekbeli kiemelkedő szereplése például bizonyára nem függetleníthető attól a tényről, hogy ezt a csapatot a posztstálinista rendszer szinte hivatalos kedvencének tekinti, és hogy mérkőzésein maga Kádár is gyakorta fölbukkan. A korábbi szociáldemokrata asszociációtól megúszott Vasas az újonnan konstruálódó ideológiai térben a szocialista társadalom fölépítésére hivatott "munkásosztály", azaz a rendszer tömegbázisának tételezett társadalmi csoport megtestesítőjévé lesz, miközben beágyazottságának Angyal-földre utaló lokális elemei is fölerősödnek. És amikor a Vasas némileg háttérbe szorul, helyét az az Újpesti Dózsa veszi át, amely hangsúlyozottan és köztudottan továbbra is a rendőrség, illetve (a kommunizmus bukásáig fennmaradó "Dinamó-család" tagjaként) a szovjet típusú rendszerek erőszakszervezeteinek dicsőségét hivatott képviselni. Miképpen a Rába ETO vagy a Videoton nyolcvanas évekbeli kiemelkedő szereplését sem tekinthetjük csupán a véletlenek összzejátszásából fakadó ártatlan következménynek, hiszen a vidéki sikercsapatok mögött mindig megtalálhatók az igen erős érdekérvényesítési pozícióban lévő nagyvállalati vezetői kör tagjai, akik a pártelit legfőbb régióiban lobbizva képesek a csapatuk számára szükséges erőforrások mozgósítására. Vagy utalhatunk arra is, hogy míg a hatalom egészen a nyolcvanas évek végéig – a Fradi kivételével – a csapatok legtöbbször legitimációs funkciókat ró, addig a kényelmetlen és veszélyeket rejtő jelentéstartalmakat hordozó MTK a középszerűség purgatóriumára ítéltetik. Kádárék ugyanis tarthatnak attól, hogy egy esetlegesen sikeres MTK-val szemben kibontakozó antiszemizmus, a nemzeti identitás elemek kontrollálhatatlan regisztereit mozgásba lendítve, saját pozícióikat is veszélyeztetheti. S miután a Rákosi-diktatúrát a néphit továbbra is "zsidó kommunizmusnak" tartja, a "fogyasztói szocializmus" urai igyekeznek elkerülni, hogy a "zsidó hatalom" örökösének kényelmetlen pozíciójában találják magukat. (Ebben az összefüggésben egyébként az MTK 1987-es bajnoki címe – némi értelmezéssel nagyvonalúsággal – akár a rendszer összeomlásának előjeleként is fölfogható. Ám ha a megállapítást esetleg kétségesnek ítélnék is, az MTK fölemelkedése mindenképpen a központi ellenőrzés hatékonyságának radikális csökkenését fejezi ki.)

5. Szimbolikus erőszak a stadionokban

A Kádár rendszerben a Fradi és az MTK oppozíciójából származó jelentéstartalmak veszítenek korábbi gazdagságukból és intenzitásukból, ám a történelmileg rögzült konnotációk jó része – jóllehet sokszor módosult formában – a megváltozott körülményeket is túléli. A jelentéstartalmak intenzitásának csökkenése kétségtelenül összefügg azzal, hogy a Fradi és az MTK között mintegy huszonöt éven keresztül klassziskulonbség van: hiszen míg az egyik csaknem minden évben a bajnoki címért verseng, nemzetközi kupákban játszik, s játékosainak jó része a válogatottban szerepel, addig a másik számára sikerként könyvelhető el az is, ha a hatodik helyig jut föl a tabellán. Az FTC továbbra is a legnépszerűbb csapat marad, míg az MTK szurkolótáborára egyfolytában apad: a Soah, a zsidó közönség jelentős részének elvándorlása 1945, majd 1956 után egyaránt az MTK-drukkerek táborának megfogyatkozásával jár. S ne feledjük: az első osztályban játszó valamennyi együttes rendelkezik tradicionális lokális kötődésekkel, szemben az MTK-val, amely, egyetlen csapatként, ezt nélkülözi. Már a századelőn épült MTK-pálya sem azért kerül egy olyan telekre, a Kerepesi temető, vasúti töltések, üres grundok és nyomortanyák közelébe, mert arrafelé laktak volna az MTK-szurkolók tömegei, hanem inkább a Hungária körút neve által szimbolizált asszimilációs jelentéstartalmak, és főképp a Fradi-pálya közelsége miatt. Egy ötvenes-hatvanas években születő kispesti vagy újpesti gyerek – a családi és környezeti hagyományok alapján – nagy valószínűséggel akkor is a Honvéddnak vagy a Dózának drukkolt, ha szülei esetleg nem rokonszenveznek a politikai rendszerrel. De MTK-szurkolóvá válni az utcán – e lokális kötődés híján – szinte lehetetlen. A családból származó MTK-identitás átadásának valószínűségét pedig csökkenté, hogy a zsidó szülők, az antiszemitizmustól való félelmükben, származásukat sokszor eltitkolják, és gyermekeiket más csapatok szurkolóivá, "futballszenlegessé", sőt, olykor akár Fradi-drukkerré próbálják nevelni (vagy legalábbis az iskolai környezetében esetleg Fradi-drukkerré váló gyerek csapatazonosulását tolerálják). Az is gyakran előfordul, hogy egyes zsidó családok az ötvenes-hatvanas években MTK-drukkerből Dózsa drukkerekévé válnak, részben a kommunista rendőrség iránti esetleges érzelmi kötődésük folytán, részben az Újpesti Dózsa által hordozott egykori "zsidó referenciáknak" megfelelően, részben pedig a legkevésbé ellenszenves szimbólumtartalmakat hordozó és egyben győzelemesélyes charme-jának büvőerőbe kerülve. Ezek a tényezők persze egymást erősítve, egyszerre is hathatnak.

Mindazonáltal az MTK csapatához mindmáig a "zsidó csapat" konnotációi tapadnak, jóllehet játékosai között az elmúlt negyven évben bizonyára csupán elenyésző arányban találhatnánk zsidó származásúakat. Márpedig a szurkolók kollektív emlékezete számos példát őrzött meg a Fradi-tábor (rendőrségi közbeavatkozást kiváltó) antiszemita megnyilvánulásairól. Így azt az esetet is, amikor a hatvanas évek elején, egy Fradi győzelemmel végződő FTC–MTK meccs után, a ferencvárosi szurkolók egy csoportja a budapesti rabbiképző előtt újságokat éget, "legyőztük Izraelt" kiáltások kíséretében. De a diszkriminatív azonosulás azon paradox megnyilvánulására is sokan emlékeznek, amikor 1967-ben, közvetlenül az izraeli hatnapos háborút követően, a Fradi-szurkolók a Népstadionban az

MTK-t ünneplik, így fejezvé ki örömeiket a szovjet befolyás alatt álló arab országok veresége fölött.

S míg a hetvenes évekből viszonylag kevés MTK-val szembeni antiszemita akcióról tudunk, a nyolcvanas évek derekától egyre több ilyen megnyilvánulás fordul elő. Ám tévedés volna azt gondolni, hogy a sokszor megdöbbentően brutális szövegeket csak a fradista "B-közép" kemény magja skandálná. A Dózsa, a Vasas vagy a Honvéd szurkolótáborában ugyanúgy előfordulhat, hogy csapatuk MTK elleni meccsén "zsidóznak" vagy "gázkamráznak"²⁰. Miképpen az is jó néhányszor megtörténik, hogy az MTK vidéki mérkőzésecin a helyi szurkolótábor, a népi antiszemitizmus archaikus verbális és vizuális sémainak megfelelően, a "libásokra" vonatkozó rigmusok kíséretében kék szalaggal átkötött libát küld be a pályára²¹.

Anélkül, hogy kísérletet tennék e megnyilvánulások részletes magyarázatára, néhány összefüggés fölvilantásával szeretnénk egy későbbi elmélyültebb értelmezés lehetséges irányait kijelölni. Első megközelítésben úgy fogalmazhatunk, hogy itt a bevezetőben említett stadionbeli strukturális kényszerhelyzet egy olyan variációjáról van szó, amelynek során az adott ellenféllel szemben mélyen rögzült, szélsőségesen diszkriminatív identitás-elemek lendulnek mozgásba. Mindezek felszínre bukkanását számos történelmi tényező sajátos összjátéka segíti elő. Az ellenérzületek intenzitását nyilvánvalóan befolyásolja a rivális pozíciója: addig, amíg az MTK a bajnokság alsó régióiban foglal helyet, s a hazai együttesnek jó esélyei vannak ellenében, nem különösebben indokolt a szurkolók jelentősebb érzelmi-indulati investíciója. Mihelyt azonban az ellenfél valóban veszélyes lehet a hazai csapattal szemben (s ez a helyzet a nyolcvanas évek második felében), a fenyegetettségi tudat szélsőségesebb szurkolói reakciókat válthat ki.

A stadionbéli szimbolikus és tényleges erőszak kiterjedéséhez az is hozzájárul, hogy a nyolcvanas évek folyamán a rezsim fokozatosan veszít rendőrállam-jellegéből. Mindez az ellenzékiekkel szembeni fellépés agresszivitásának csökkenésétől kezdve a futballpályák "rendbontói" iránti toleránsabb vagy legalábbis bátortalanabb rendőri attitűdig sok területen megfigyelhető. A megnövekedett szabadság mindaddig ismeretlen állapota szinte törvényszerűen vezet a kollektív agresszió megjelenéséhez, különösen egy olyan helyzetben, amikor a tömeges indulatkiélés és identifikáció esélyét egy ellenfél, ill. ellenség manifeszt vagy szimbolikus jelenléte is növeli. A diszkriminatív indulatok fölbukkanásának azért is nagyobb a valószínűsége, mert a stadionok közönségének száma, életkora és társadalmi összetétele időközben alaposan megváltozik: a korábbi népes, vegyes társadalmi összetételű és életkorú publikum helyébe egy kisebb számú, erősen megfiatalodott és társadalmi összetételében lumpenizálódott tömeg lép. Az idő előrehaladtával a nézőszám a korábbinál csupán a töredékét éri el: míg az ötvenes-hatvanas években olykor százezres tömeg tolong egy-egy kettős bajnoki meccsen a Népstadionban, a nyolcvanas években gyakran a Fradi-pálya is csak félig telik meg. A felső és középosztályokhoz tartozó közép- és idősebb generációk elmaradása következtében (amit e generációk terheinek szaporodása, az egyéb szabadidő-eltöltési formák térnyerése, a futball színvonalának zuhanása mellett részlegesen éppen a stadionbeli agresszió növekedése magyaráz – hogy csak néhány tényezőre utaljunk a jól ismertek közül) a jelen lévő lumpenproletariátus súlya megnövekszik. Így – a napisajtó kedvelt szófordulataival élve – egy háromezres nézősereg "kemény magját" képező párszáz főnyi "futballhuligán" a korábbinál sokkal nagyobb mértékben képes a stadionok légkörének meghatározására. Különösen akkor, ha saját

csapatuk biztatása helyett jelenléttük egyik fő céljává a kollektív agresszió ritualizált formáit öltő gúnyolódás, szitkozódás és verbális konfrontáció válik, mely egyaránt irányulhat az ellenfél játékosai, szurkolói, valamint a rendfenntartók (bírók, pályaszemélyzet, rendőrség) ellen, sőt, alkalmasint a saját csapat játékosai vagy edzője ellen is fordulhat. Ezen agresszió különösen élessé és brutálissá válhat, ha tárgyául a társadalomban negatív érülettel, illetve xenofóbiával szemlélt tényleges személy (például cigány, román, jugoszláv és orosz focista) vagy fiktív entitás ("zsidó csapat") kínálkozik.

Újabb magyarázó tényezőket is találhatunk, ha arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy a Kádár-rendszer utolsó éveiben hogyan viszonyulnak az ifjú Fradi-drukkerek az "establishment" egész világához. Mint tudjuk, az FTC szurkolótábora már igen korán túlnő Budapest IX. kerületének határain. Így a Ferencvárossal való azonosulás elsősorban nem lokális kötődést, hanem egyfajta "Mélymagyarországban gyökerezettség" jelent. A Fradi összennemzeti jellege szurkolótáborának társadalmi heterogenitásából, osztályonkvülsiségéből és földrajzi értelemben vett decentralizáltságából származik. Ennek az identitásnak az erejét jól mutatja, hogy vidéki hívei sokszor saját városuk csapata ellenében is a Fradinak drukkolnak. Ha ebben az összefüggésben a "B-középet" ezen kiterjedt és elmosódó határokkal bíró aggregátum legszervezettebb és legtudatosabb csoportjának tekintjük, s figyelmünket a szimbolikus agresszió egyik legjellegzetesebb formájára, az antiszemitizmusra összpontosítjuk, e jelenséget legalább három eltérő vonatkozásban értelmezhetjük.

Ezek a verbális akciók először is egyfajta általános negativitást kifejező kód megnyilvánulásainak tekinthetők. E kód egyaránt hordozhat magában elégedetlenséget, ellenségeséget, agresszív késztettséget és társadalmi csoportokkal szembeni ellenérzéseket, és valamennyi társadalomban érvényes, ahol a zsidók (és az idegenként észlelt egyéb csoportok) a "mi" és az "ők" dichotóm opozíciója révén tételezettek, és az ellenkező póluson foglalnak helyet. Magyarországon e kód jelöltjei közé a múlt században ugyanúgy beletartozhattak a németek és az osztrákok, ahogyan ma a cigányok vagy a románok. Lényege, hogy sohasem konkrét személyekre, hanem egy többé-kevésbé elmosódó kontúrú társadalmi csoport általánosított ellenségképére vonatkozik. Amikor például néhány durva antiszemita rigmust skandáló szurkolót az események után a rendőrségen kihallgattak, bizonyosodott, hogy a fiatalok még sohasem találkoztak számukra beazonosítható, hús és vér zsidó emberrel, és hogy a zsidókkal kapcsolatban tulajdonképpen nincs is semmi konkrét bajuk. Az általuk elmondottakból kiderül, hogy végeredményben a tribün strukturális kényszeréből fakadóan töltötték meg e negatív kódot az alkalom kínálta jelentéstartalmakkal, anélkül, hogy ténylegesen "bármilyen rosszat akartak volna".²²

Az antiszemita megnyilvánulások jelentéstartalmainak második lehetséges értelmezési kerete az lehet, ha az adott szurkolótábor önképét társadalmi kontextusában vesszük figyelembe. A Fradi-drukker önmagát nagy valószínűséggel "hétköznapi", "normális", "jó magyar" embernek tartja, aki a nép egyszerű fiaként szemben áll az "establishment"-tel, azaz a "fölül lévőkkel", a "hatalommal", a "hivatallal", a "hivatalossággal", a "rezsimeképviselővel" (akik, adott esetben, nagyon is konkrétan a stadionbeli rendőrök, rendfenntartók, játévezetők lehetnek). A "mi" és az "ők" mélyen átértett dichotómiája köré szerveződő szubjektív rétegződéskép pontosan tükrözi a totalitárius rezsimnek egyszerű állampolgárának társadalmi tapasztalatát, melynek alapja, hogy saját hétköznapi világának átélt, értelmezhető viszonyai, tevékenységei és megkülönböztetései a fölülről származó, brutális és banális, embertelen és érzéketlen, aktualizáló és homogenizáló társadalmi

újraszervezések következtében uniformizálódnak, deformálódnak, érvénytelenné és jelentéktelenné válnak. S miután a mindennapi sztereotípiák társadalmi viszonylataiban a "fölül lévők" igen gyakran "zsidókként" tételeződnek, az "establishment"-tel szembeni ellenséges érzület nagy valószínűséggel antiszemitizmus formájában is megjelenik.

Számos történelmi oka van annak, hogy Magyarországon a zsidóságot összekapcsolják a kommunista típusú hatalommal. Köztudott, hogy a világháborúk között szerveződő jobboldal szemében a kommunista mozgalom a "nemzetközi zsidó konspiráció" eredményének számít. Ezt a tézist, melyet a Horthy-rendszer a hivatalos álláspont rangjára emel, a sztálinizmus magyarországi gyakorlata sokak szemében alátámasztja, hiszen az ötvenes években a legfőbb pozíciók közül többet zsidók töltenek be. Az a tény, hogy a Kádár-rendszer a legkisebb antiszemita megnyilvánulásokat is keményen megtorolja, ugyanezen emberek számára a zsidó hatalom fönmaradásának újabb bizonyítékául szolgálhat. E képzeteket jól kiegészíti a zsidóknak "gazdagokként" való reprezentációja, mely az igen-csak eltérő orientációjú rendszerek hivatalos szintű ideológiáiban egyaránt megtalálható. A "gazdag zsidó" széles körben elterjedt toposza szintén a "fölül lévő", a "velünk szemben álló", a "nem olyan, mint mi" oppozíciós értelmű jelentéstartalmakat mozgósíthatja, melyek így adott kontextusban könnyedén válhatnak a rendszerrel szembeni "antikonzformizmus" hordozóivá.

Természetesen a tribünök népe által skandált szlogenekben föllelhetjük a klasszikus, faji-politikai alapú antiszemitizmus kifejeződését is. Föltelelezhető, hogy vannak olyan fiatalok, akik szülői forrásokból közvetlenül is tudhatnak a nyilas idők "segédházmeistereinek forradalmáról", és stadionbeli viselkedésük a fekete évek iránti nosztalgiákból táplálkozik. Családjuk legendáriumában ez a szörnyű időszak a társadalmi alá-fölrendeltségi viszonyok csodálatos átrendeződéseként jelenhet meg, amikor az elnyomók és elnyomottak közötti viszonyok végre az "alul lévők", a "kisemberek" érdekeinek megfelelően alakultak, s amikor a rablás, fosztogatás és gyilkolás szabadsága a társadalmi rend fölforogatásának, a "fölülre jutásnak", az igazságtalanságok megtorlásának, a lumpenproletariátus történelmi bosszújának mámoros élményét foglalhatta magába. A kontrollálatlan és kontrollálhatatlan antiszemita dühöngés ebből a nézőpontból az intellektuális, gazdasági és társadalmi értelemben legszegényebb, "társadalom alatti" csoportok tagjainak magas érzelmi és indulati hőfokon átélt agresszív rituáléjának tekinthető, melynek potenciális áldozati báránya nem csupán a zsidóság, hanem bárki, aki szemükben a felülről diktált "rendet" képviseli.

Befejezés helyett

Ha áttekinjtük a magyar válogatott teljesítményét a század elejétől napjainkig – elfogadva, hogy a legjobb eredményei megfelelő indikátorai lehetnek a sportág nemzetközi versenyképességének –, durván azt mondhatjuk, hogy Magyarország a tizedes években már az európai kontinens legjobb csapataival azonos színvonalon áll (noha Angliától még minden esetben nagy gólkülönbséggel kikap), a húszas években némileg visszaesik, majd a harmincas években egyértelműen a "futballnagy hatalmak" közé kerül. Az ötvenes évek első felében a magyar válogatott számít a világ legjobb csapatának. A hatvanas években

még mindig versenyképes a magyar labdarúgás, az évtized végétől azonban elkezdődik egy lassú hanyatlás, mely a nyolcvanas évektől fogva – hogy ismét a sportsajtó formulájával éljünk – "zuhanórepüléssé" változik. Mára a magyar futball a nemzetközi mezőnyben soha nem látott mélységekbe csúszik vissza: Európában a legutolsók között van, s a FIFA ranglistáján számos afrikai és ázsiai csapat is megelőzi²³.

E rendkívül elnagyolt áttekintés révén is érzékeltethető, hogy a nagypolitika alakulása és a társadalmi csoportok sportban is kifejeződő versengése jól szemléltethető a labdarúgás példáján. Az a tény, hogy az első világháború idejére a magyar futball az európai élbolyba képcs kerülni, visszavezethető a dualista monarchia államalkotó nemzeti és a magyar társadalomba integrálódni igyekvő allogén csoportok közötti sajátos viszonyokra. Talán nem megalapozatlan az MTK és az FTC futbalcsapataiban objektíválódó anyagi és szimbolikus túliuvesztéciókat a magyarországi zsidóság és németiség asszimilációs versenyfutásának indikátoraként fölfogni. E két csapat játékosaihoz álló magyar futballválogatott kvalitásai pedig nem utolsósorban az osztrákokkal szembeni magyar alárendeltségi tudat kompenzációjaként értelmezhetők. Mindenesetre ezt látszik alátámasztani a magyar válogatott osztrákokkal szembeni elsőprő fölénye 1910 és 1919 között, vagyis közvetlenül a magyar válogatott "osztrák futballiskolában eltöltött tanoncévei" után.

Kétszeres túlinvesztéciós motiváltság indokolja tehát e sport magyarországi jelentőségét. Némi nagyvonalúsággal mindez akár a kiegyezés utáni nemzeti liberális magyar politikai elit által kínált asszimilációs társadalmi szerződés történelmi sikerének bizonyítékaként is felfogható: rendkívül jellemzőnek tekinthetjük ugyanis, hogy a sport nemzetközi erőterében a magyar érdekeket és kompetenciákat gyakorta éppen a bizonyítási kényszerük által serkentett allogén társadalmi csoportok tagjai képviselik a leghatékonyabban. Mindennek pikáns alátámasztásaként szolgálhat, hogy a millenniumi fölbuzdulás éveiben elkészített Toldi szobrot is egy zsidó atlétáról, bizonyos Müller Dávidról, mint a magyar férfivirtus legautentikusabb képviselőjéről mintázzák. De említhetjük azt is, hogy 1896-ban, az első újkori Olimpián az első két magyar aranyérmes szintén egy zsidó származású sportoló (úszó, atléta és futballista), Hajós Alfréd nyeri.

A század folyamán kétszer jut el nemzetközi csúcsokig a magyar futball: a harmincas évek második felében és az 1950–1956 közötti időszakban. (A húszas évek kapcsán most elégedjünk meg annyival, hogy a gyöngébb nemzetközi eredmények minden bizonyítással visszavezethetők arra, hogy a Kommuin és Trianon utáni sokkhelyzetben kevesebb erőforrás áll e sport rendelkezésére Magyarországon.) Mind a harmincas, mind az ötvenes évekre jellemző, hogy a sport szimbólumrendszere kétféle összefüggésben is rendkívül fontos üzenetek hordozója lesz: egyrészt a közelgő világháború, majd a hidegháború miatt, másrészt a diktatórikus rezsimék belső legitímációja szempontjából. (Jellemző, és a Mussolini-féle fasizmus sajátos testkultuszát, a német fasizmustól eltérő jellegét és az ország félperifériakusságából származó kompenzációs készletettséget egyaránt jól tükröző tény, hogy a harmincas évek folyamán az az olasz válogatott lesz a világ legjobb csapata, amely 1928 előtt egyszer sem tudja megverni a magyar válogatottat. Ezt követően azonban a magyarok kerülnek velük szemben hasonló pozícióba: 1952-ig képtelenek győzni az olaszok ellen. Csak a harmincas években kilenceszer kapnak ki tőlük, egyszer éppen az 1938-as párizsi világbajnoki döntőben.) E diktatúrák – rendelkezvén a legkülönbözőbb erőforrások fölhalmozásának, átesoportosításának és újraelosztásának monopóliumával – kitüntetetten élnek a sportok kül- és belpolitikában fölhasználható jelentéstartalmaival.

Más szóval: ezen időszakokban a politikai szféra szinte bekebelezi a futball világot, rendkívüli mennyiségű erőforrást összpontosítva – akár máshonnan történő elvonások révén is – e szimbolikus súlyánál fogva meghatározó sportba. (Ebben az összefüggésben válhat valóban jelzésértékűvé, hogy a legkeményebb években Jaross Andort vagy Münnich Ferencet nevezik ki a Ferencváros élére.)

A diktatúra politikai akarata önmagában persze nem lenne elegendő ahhoz, hogy e kiélezett korszakokban a magyar futball világszínvonalúvá válhasson. Mindehhez szükség van az intézmények és diszpozíciók történelmi múltban gyökerező, hosszú távú kikristályosodására is. Közérthető példával élve: ahhoz, hogy Puskás Öcsi és társai fölbukkanihasanak a negyvenes-ötvenes években, Schafferre és Schlosserre, Toldira és Orthra, azaz stílus- és iskolateremtő labdarúgók meghatározta bajnokságokra van szükség, ahol a játékosok és csapatok által szimbolizált versengés egyben társadalmi csoportok közötti, mobilitási és asszimilációs téteket és esélyeket tükröző versengés is, melynek során a szoroson vett technika és játékmód sem mentes a társadalmi konnotációktól. (Gondoljunk csak arra, mekkora jelentősége van Brüll Alfréd döntésének, aki 1911-ben angol edzői hozat csapata számára, megtanítandó az MTK játékosait a korszerű, trükkös, cseles futballra, ezáltal nem csupán az FTC későbbi stílusát befolyásolva, hanem azt is, hogyan focizik Puskás apjának generációja a Teleki vagy az Almássy téren.) E társadalomtörténeti madártávlatból szemlélve a magyar futball teljesítménye egyáltalán nem tekinthető kivételesnek és rendkívülinek, hiszen pontosan illeszkedik azon félperiférikus országok sorába, amelyeket éles társadalmi belső ellentétek és diktatórikus politikai berendezkedések jellemznek. És itt – a "futballnagyhatalmak" közül – egyaránt utalhatunk Mussolini Olaszországra, Franco Spanyolországára, Salazar Portugáliájára vagy akár a braziliai és argentinai katonai juntákra.

Többé-kevésbé elmondható tehát, hogy a huszadik század első felében, Nagy-Britannia és egyes európai protestáns királyságok mellett (melyeket Angliához szoros civilizációs függőségi viszony fűz) a futball néhány belső feszültséggel teli, félperiférikus diktatúrában is kiemelkedő fontosságú sport lesz, nem utolsósorban a hatalmi centrum rendkívüli erőfeszítéseinek köszönhetően. A hatvanas-hetvenes évektől kezdődően azonban, a tömegkultúra globalizációjával és a nagyhatású kommunikációs eszközök elterjedésével párhuzamosan – hogy csak e címszavakkal utaljunk egy részletesebb gondolatmenet lehetséges fő csapásirányaira – e sport fokozatosan a multinacionális tőke játékszerévé, illetve eszközzé válik. Nem véletlen, hogy az 1980-as években már egyre inkább a gazdaságilag legfejlettebb, s ezért a szükséges erőforrásokat fölvasárolni képes nyugat-európai államok uralják a nemzetközi futballt (a mély tradíciók és diszpozíciók történelmi kikristályosodására természetesen itt is ugyanúgy szükség van, mint ahogy arra Magyarország kapcsán utalás történt), amelyekkel néhány kelet-európai és latin-amerikai diktatúra csapata egy darabig még állja a versenyt, ám a történelmi trend iránya nem lehet kétséges.

Ebben az összefüggésben szinte törvényszerűnek tarthatjuk a magyar futball 1956-tal kezdődő nemzetközi eljelentetlenségét, hiszen az párhuzamos a sportág bel- és külpolitikai súlyának csökkenésével. Ilyen értelemben – paradox módon – a labdarúgás magyarországi hanyatlása a Kádár-rendszer konszolidációjának, majd leendő összeomlásának indikátoraként is felfogható (erre az MTK 1987-es bajnoki címével kapcsolatosan már utaltunk). E hanyatlás azért is törvényszerű, mert a futball világot struktúráló politika helyébe – a fejlett nyugat-európai országok gyakorlatával szemben – Magyarországon nem

lép be nemzetközileg számottevő tőke. A magyar futbalcsapatok játékeréje ma úgy viszonyul a német vagy az olasz csapatok játékeréjéhez, ahogy a Stadler-birodalom vagy a Dréher sörgyár tőkeereje a Mercedes-Benz vagy az Agnelli-cég tőkeerejéhez. És azt is többé-kevésbé törvénytzerűnek tarthatjuk, hogy a diktatórikusabb jellegű kelet-európai országokban – hasonlóképpen az Albert Flóriánék "ezüstcsapata" által fémjelzett hatvanas évekbeli magyarországi trendekhez – Sztójcskovok és Hagik egy darabig még képesek valamit megjelenteni a totalitárius rendszerek korábbi sportpolitikájából. Ám az tény, hogy e "szovjet típusú rendszerekben" felnőtt bolgár és román futballisták ma már a leggazdagabb nyugat-európai klubok játékosai, előrevetítve a posztkommunista román és bolgár (orosz és jugoszláv) futball magyarországihoz hasonló összeomlásának árnyékát.

Ugyanakkor azokat a jelzéseket is komolyan kell vennünk, amelyek szerint néhány kiöregedett nyugat-európai nagy játékos (például Rummenigge vagy Schillacci) és "másodosztályú" brazil világbajnok (például Dunga) mellett ma már egyre kiválóbb és fiatalabb nyugat-európai vagy latin-amerikai profik teszik reprodukálhatóvá tapasztalataikat a távol-keleti futbalcsapatok számára. Azaz e madártávlatból az is jól látszik, hogy az ezredvégi nyugat-európai futballdominancia csupán történelmi átmenetnek tekinthető: a 2010-es bangkoki futballvilágbajnokság döntője után (melyet 0:1-es féldél után lapán nyer 2:1-re Dél-Afrika ellen) már senki sem csodálkozik majd azon, hogy csak két európai csapatnak sikerült bejutnia a legjobb nyolc közé.

Jegyzetek

1. "Harsonaríanás és ostopattogás között vonult el a díszes menet Zsibó tágas utcáin, amidőn néhány, a kertek mellett alvó sertés a zajra hangos rőfögéssel felrezzenvén, az éppen ott haladó ifjú Wesselényi tüzes paripája oly hatalmas oldalcsökét tesz, hogy a rajta ülő ifjú fővel hull a kemény göröngyök közé és menten elájul. Néhány percig halottnak hitték őt. Atyja lováról leszökvé, a kétségbeesés hangján adja bánata tanulságait. Mi hideg vízzel locsoljuk az ifjút, ki néhány perc múlva eszméltre jó. Az atyai kétségbeesés most a düh és harag túlságába szökik át s fia eszméltre jöttének örömet túlsúlyozza annak a lóról lehullásának szegénye. Fiát dühösen mellenragadja s öklével fenyegeti a szegényért." Ujfalvy Sándor emlékiratait idézi: Siklóssy, 1928, 34

2. 1896-ban, az athéni első újkori olimpián az atlétika és a torna versenyszámaiban hirdetnek "világbajnokokat". Jellemző az előbbi túlsúlyára, hogy az olimpiai sportágak 80 százaléka az atlétika körébe tartozik.

3. A piros-fehér színeket a BTC már lefoglalta (vö.: Major-Nagy-Várszegi, 1974, 14). S mivel 1896-ban e klub hozta létre az első futballszakosztályt Magyarországon, a teljes nemzeti színskálát a BTC–FTC meccseken lehetett látni a pályákon.

4. Brüll Alfréd a kezdetektől 1944-es deportálásáig az MTK elnöke. Egy jellemző anekdota szerint Auschwitzban, halálba menetele előtt, kijavítja a Shakespeare-t pontatlanul idéző Mengelét (vö. Handler, 1985, 103). Személyét sokan a "dekadens nagypolgári zsidóság" jellegzetes képviselőjének tekintik. Kiemelkedő műveltsége, vagyona, nemzetközi befolyása és a feltételezett homoszexuális hajlam is hozzájárul a csapatot kapcsolatos antiszemita sztereotípiák kialakulásához és fennmaradásához.

5. 1919 előtt az FTC-ben 50 focista játszott. Ebből huszonegynek volt magyar és ugyanennyinek német (kettőnek egyéb idegen) neve. A zsidó lexikon közülük kilenc német nevű és egy magyarosítottat említ. Ugyanebben az időszakban az MTK-ban 65 játékos fordult meg, közülük 38 magyar, 20 német (és 7 egyéb idegen) nevű. A zsidó lexikon a magyarosított nevek közül tizenhármát, a német nevek közül tizenkettőt említ. (A zsidó lexikon csak azokat a játékosokat sorolja föl, akik legalább ötször játszottak a válogatottban, ezért a két csapat zsidó focistáinak számát jóval nagyobbban kell becsülnünk.) Hangsúlyozandó, hogy az MTK játékosai között sokkal jelentősebb a magyarosított nevek aránya.

6. Ha az UTE a korszakban többnyire harmadik helyen végző csapat játékosait is a főntiek alapján igyeckszünk csoportosítani, azt mondhatjuk, hogy a német, zsidó és magyar származásúak egyaránt durván 1/3-os arányban szerepelhettek benne. Ezt az állítást azonban fönntartással kell kezelni, mivel az UTE ekkor még kiscsapat, többszörös válogatottakat nem ad, így a zsidó lexikonban egy játékosának a neve sem található meg. A

rendelkezésünkre álló források (Hoppe, 1970) alapján ezért bizottsággal csak annyi állítható, hogy 1919 előtti futballistái közül mintegy felének volt német s ennél valamivel kevesebbnek magyar neve.

7. Mi sem bizonyítja jobban, hogy a zsidó-nem zsidó polarizáció még a fasiszalódás előestéjén sem teljes, mint hogy a Dr. Vázsonyi János által vezetett ellenzéki Magyar Demokrata Párt az 1938-as választások előtt a Fradiban játszó Sárosi dr.-ral tárgyal képviselői jelöltetésének ügyében. A jelöltetés ugyan a kormány nyomására meghiúsul, ám – ismerve a Magyar Demokrata Párt erős zsidó támogatottságát – az ilyenfajta közeledés az FTC egyik prominens, nem zsidó származású játékosához, mindenképpen a téma árnyalt megítélését indokolja. (Vázsonyi Vilmosnak, Dr. Vázsonyi János fiának személyes közlése.)

8. A nagyipari munkásság által lakott XIII. kerületi Angyalföldön megszerveződő, egyértelműen baloldali-szociáldemokrata jellegű Vasast 1911-ben alapítják. 1916-tól az első osztályban játszik (s többnyire a középszinteken szerepel). Profi együttese a ránehezedő nyomás következtében a harmincas évek elején főlészlik (1926–32 között a tabella hátsó felében végez, illetve egyik évben ki is esik az első osztályból). Az antifasizmus jelképévé váló amatőr Vasas – minden ellene irányuló hivatalos próbálkozás dacára – 1942-ben ismét följut az első osztályba, s a hátralévő háborús évek alatt már bent is marad. 1944-ben, egy húszezer (!) Vasas szurkoló baloldali manifesztációjává alakuló Vasas–Nagyvárad meccset követően miniszteri biztost neveznek ki a csapat élére, és a csapat nevét rövid időn belül háromszor is módosítják: először Nehézipari Munkások Nemzeti Sport Körének, majd Nemzeti Vasasnak, végül Kinizsinek nevezik. (Vö.: Hoppe, 1970, 278.)

9. Budapest 14 kerülete közül az 1939-es választások alkalmával a legnagyobb arányban a III. kerületben szavaztak a nyilas pártra (33,2 százalék). A XIV. kerületben 29,6, Kőbányán 29,4, a Ferencvárosban pedig 28,3 százalék volt a fasiszta szavazatok aránya. (A nyilas pártra szavazók aránya csupán a IV., V. és VI. kerületben maradt húsz százalék alatt.) (Vö.: Kánki, 1983, 405.)

10. A rendelkezésünkre álló források alapján eldönthetetlen, hogy a manipulatív elemek mekkora szerepet játszanak mindebben. Tény, hogy a NAC bizonyos értelemben "fölpumpált" csapatnak tekinthető, hiszen játékosai nem csupán Erdély különböző településeiről, hanem Budapestről, Kőszegről és más távoli magyar városokból is érkeznek. (Vö.: Hoppe, 1970, 279.) Ugyanakkor az is igaz, hogy kulcsjátékosa, Sárvári-Spielmann helybéli, aki a Brassóból érkező, negyvenszeres román válogatott Bodolával kettesben mérkőzések eldöntésére képes.

11. A hitelesnek tűnő anekdota szerint 1949-ben, egy hétfői reggelen Rákosi Máttyás megkérdezi titkáráról, mennyi volt a tegnapi Fradi–Vasas meccs eredménye. A titkár – szerencsétlenségére – azt válaszolja, hogy nem tudja, mivel a hét végén sokkal fontosabb politikai kérdésekkel volt elfoglalva. Erre Sztálin legjobb tanítványa ígygen oktatja ki: a sport igenis fontos politikai kérdés, különösen, ha egy "baloldali" és egy "jobboldali" futbalcsapat találkozájáról van szó.

12. Az 1948-as "féltelmes hírt" Fradi-csatársor tagjai: Budai II, Kocsis, Deák, Mészáros és Czibor. Az ötvenes évek elejére egyébként már valamennyien máshol találhatóak.

13. Érdemes volna megvizsgálni, mi mindenre használtott az elmúlt századokban a heroikus és győzdelmes magyar militáns hagyományokat szimbolizáló Kinizsi Pál figurája. Szorosan a témánknál maradvá: jellemző, hogy a két kezében és szájában ottománokat tartó, "törökverő" Kinizsi Pál neve nácioknak és kommunistáknak egyaránt alkalmasnak tűnt arra, hogy a rendszerük számára veszélyes politikai konnotációkat hordozó futbalcsapatok viseljék (a nyilas időkben, mint tudjuk, a Vasast hívták így). A laktanyák tucatjai (százai?) és az egyik legnépszerűbb korabeli sörmárka által is viselt név révén a totalitárius rezsimok a csapatokat – igyekeztvén legfosztani eredeti jelentéstartalmaitól – saját militanizmusuk hordozóivá szerették volna tenni. Nem kétséges, mekkora sikerrel...

14. Münnich kétszeresen is kivételesnek számít: rajta kívül kevés német származású kommunista vezetőt találhatunk ebben az időszakban, olyat pedig szinte alig, aki nem magyar, illetve magyarosított nevű volna. A kommunista hatalmi elit jelentős hányadában zsidó származású tagjai nagy igyekezettel próbálnak "magyar nemzeti" jegyeket magukra öltetni. A bajusz, a népi beszédfordulatok, a tájszólás kultiválása és a vegyesházasságok mellett a célt szolgálják a névmagyarosítások is.

15. Jellemző adat, hogy 1953 és 1956 között Magyarországon csaknem 147 ezer (!) leigazolt futballista van, az alapfokú bajnokságokban játékosok figyelembevételével nélkül. (Vö.: Antal és mások, 1972, 243.)

16. A Honvéd játékosai Groszics, Lóránt, Bozsik, Dudai II, Kocsis, Dudai I, Puskás és Czibor, az MTK-ban játszik Lantos, Zakariás és Hidegkúti.

17. A Csepel bajnoki helyezései 1949 és 1956 között:
1949: 5., 1950: 4., 1950 ősz: 4., 1951: 5., 1952: 5., 1953:11., 1954: 12., 1955: 9.

18. Legalábbis egyes Fradi-drukkerek emlékezete szerint.

19. A Fradi – a tavasszal befejeződő 62/63-as bajnokság megnyerése után – ősszel is sokáig toronymagasan vezet, ám az utolsó fordulóiban súlyos vereségeket szenved (például 2:7 a Honvéd ellen), s egyetlen pontot sem tud szerezni az olyan csapatokkal szemben, mint a tizenkettedik és tizedik helyezett Szeged (SZEAC), illetve Dorogi Bányász, így rosszabb gólarányával csak harmadik lesz a vele azonos pontszámú Győri Vasas és Honvéd mögött.

20. Részletek az MTK elleni meccsek szarkalói rigmusaiból:

"A zsidókkal játszó Vasas tünemény,
A zsidókkal játszó Vasas tünemény.
Mocskos zsidók! Mocskos zsidók!
Gázkamra! Gázkamra!

"Hajrá Honvéd! Hajrá Honvéd!
Kurva anyád, kurva anyád!
Mocskos zsidók! Mocskos zsidók!
Ezek vagytok ti! Ezek vagytok ti!
(Mihancsik, 1988, 105., 49.)

21. A zsidókat a múlt században többnyire a libával kapcsolták össze Magyarországon, mivel a falusi zsidóság igen gyakran foglalkozott libatoll-, libamáj-, ill. libahúskereskedelemmel.

22. "G. Tamás fiatal gépészmérnök, technológus (de a 'magasabb kereseti lehetőség miatt jelenleg három műszakban, menetközürősként dolgozik. Rendszeresen százszázalék felett végzi munkáját, szorgalmas, csendes ember'), alapszervi KISZ-titkár. '... Aztán vége lett a meccsnek, az MTK-játékosok odaszaladtak az MTK-kispadhoz, ott öleltek, és közben indulattól fűtve bekiabáltam a pályára. Piszkos zsidók, memmit fizettetek ennek a szemét bírónak? Ezt az indulatot az váltotta ki belőlem, hogy az egész mérkőzés alatt szabálytalanságokkal húzták az időt, s úgy láttam, hogy a bíró kedvez nekik, aztán meg kilencven percig fülemben zúgott a nagy óra alatt tartózkodó Dózsa-tábor szitkozódása. Meggondolatlanul használtam a fenti kifejezést, annyira szégyelltem magam, hogy a hátam mögött álló személytől is bocsánatot kértem, miután figyelmeztetett, hogy az általam használt kifejezést mégsem kellett volna bekiabálnom. Lényegében az a pillanat váltotta ki belőlem az odakiabálást, hogy örültek az MTK-játékosok.' (A jegyzőkönyvből.)" Kőbányai György: Kórus a lelátón, *Új Tükör*, 1987. június 28.

23. 1902 és 1970 között a magyar labdarúgó válogatott 448 mérkőzést játszik. Ebből 250-et megnyer, 109-et elveszít; teljesítménye 65,7%-os. Ausztria ellen 113 (1945 előtt 84) mérkőzést játszik. A fenti időszakban Magyarország – Ausztria után – leggyakrabban az alábbi csapatokkal találkozik (zárójelben az 1945 előtti meccsek száma): Csehszlovákia, ill. Csehország 31 (19), Svájc 31 (18), Svédország 27 (14), Olaszország 26 (19). Németország ellen a 2. világháború végéig 18-szor játszik a magyar válogatott.

Az alábbi kis táblázat korszakokra bontva mutatja a magyar válogatott eredményeit a leggyakoribb ellenfelekkel szemben. (Az országnevek alatt található plusz jel azt mutatja, hogy a magyarok hányszor győztek az adott ország csapata ellen, a mínusz pedig azt, hányszor kaptak ki tőle. A táblázatban a döntetlenek nem szerepelnek. Németország 1945 utáni adatai az NSZK-ra vonatkoznak.)

	Ausztria		Csehszl.		Svájc		Svédó.		Olaszo.		Németo.	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
1902–10	6	7	3	1					1	0		
1911–19	18	7			2	1	1	0	1	0	2	0
1920–29	4	9			4	1	3	1	2	1	2	1
1930–39	6	4	5	1	4	1	2	1	0	9	3	2
1949–56	8	1	6	2	3	0	5	0	3	0	1	1
1957–70	8	3	1	2	3	0	1	4	1	0	1	1

Magyarország Anglia elleni meccseinek végeredménye így alakult:

1908	1909	1912	1934	1936	1953	1954	1962	1965
0:7	2:4 és 2:8	0:7	2:1	2:6	6:3	7:1	2:1	0:1

(Vö. Antal és mások, 1972, 259-264.)

Irodalom

- Antal Zoltán – Sass Tibor – László István (1972): *A magyar sport kézikönyve*, Bp., Sport Kiadó
- Handler, Andrew (1985): *From the Ghetto to the Games. Jewish Athletes in Hungary*, New York, Columbia University, East European Monographs, Boulder
- Hoppe László (1970): *Labdarúgóbajnokságaink 1906-1969*, Budapest, Sport Kiadó
- Kőbányai György (1987): Kórus a lelátón. *Új Tükör*, június 28.
- Nagy Béla (1983): *Nyolcvan év, nyolcvan örökrangadó*. Budapest, KJK.
- Ujvári Péter (szerk.) (1929): *(Magyar) Zsidó Lexikon*, Budapest
- Major János – Nagy Béla – Várszegi János (1974): *Zöld-fehérben. Az FTC 75 éve*, Budapest, Sport Kiadó
- Mihancsik Zsófia (1988): *Hajrá MTK? Hungária körút, Bp., Háttér Kiadó.*
- Ránki György (1983): *Mozgásterek és kényszerpályák*, Budapest, Magvető
- Rejtő László (1969): *Kilenc klub krónikája*, Budapest, Sport Kiadó
- Dr. Siklóssy László (1928): *A magyar sport ezer éve. II. Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék (1820–1874)*, Budapest, Országos Testnevelési Tanács
- Dr. Siklóssy László (1929): *A magyar sport ezer éve. III. A modern sport előkészítése (1875–1896)*, Budapest, Országos Testnevelési Tanács

MELLÉKLET

A bajnokság első hat helyezettje 1901–1990 között

Év	Rajnok	II.	III.	IV.	V.	VI.
1991	BTC	MUE	FTC	Műegyetem	BSC	-
1902	BTC	FTC	33FC	BSC	MUE	-
1903	FTC	BTC	MTK	Postás	33FC	MUE
1904	MTK	FTC	BTC	MUE	Postás	MAC
1905	FTC	Postás	MTK	UTE	MAC	TTC
1906/7	FTC	MAC	MTK	BAK	Typografia	UTE
1907/8	MTK	FTC	MAC	UTE	Törekvés	BTC
1908/9	FTC	MAC és Kas-sai AC	BTC	MTK	TTC	BAK
1909/10	FTC	MTK és ETO	NSC	BAK	BTC	TTC
1910/11	FTC	MTK és Kas-sai AC	Törekvés	BAK	BTC	MAC
1911/12	FTC	MTK és Tata-bánya	BAK	MAC	TTC	Törekvés
1912/13	FTC	MTK és ETO	BTC	MAC	33FC	BAK
1913/14	MTK	FTC	Törekvés	BTC	MAC	33FC
1914/15	a háború miatt bajnokságot nem rendeztek					
1915/16	a háború miatt bajnokságot nem rendeztek					
1916/17	MTK	Törekvés	UTE	FTC	III. ker	Vasas
1917/18	MTK	FTC	Törekvés	Vasas	UTE	III. ker
1918/19	MTK	FTC	UTE	TTC	Vasas	III. ker
1919/20	MTK	KAC	FTC	Törekvés	BTC	Vasas
1920/21	MTK	UTE és Sze-gedi AK	FTC	III. ker	Törekvés	VII. ker
1921/22	MTK	FTC és Sze-gedi AK	UTE	Törekvés	III. ker	VAC
1922/23	MTK	UTE és Szombathely	FTC	Vasas	Törekvés	VAC
1923/24	MTK	FTC és Szom-bathely	UTE	BTC	VAC	Zugló
1924/25	MTK	FTC	Vasas	III. ker	UTE	NSC
1925/26	FTC	MTK és Miskolc	Vasas	UTE	NSC	KAC

Professzionalista bajnokságok

1926/27	Ferencváros	Újpest	Hungária	Sabaria	III. ker	Vasas
1927/28	Ferencváros	Hungária	Újpest	Sabaria	III. ker	Nemzeti
1928/29	Hungária	Ferencváros	Újpest	Bocskai	Bástya	III. ker
1929/30	Újpest	Ferencváros	Hungária	III. ker	Bocskai	Kispest
1930/31	Újpest	Hungária	Ferencváros	Bocskai	Nemzeti	III. ker
1931/32	Ferencváros	Újpest	Hungária	Bocskai	III. ker	Budai

1932/33	Újpest	Hungária	Ferencváros	III. ker	Budai	Bocskai
1933/34	Ferencváros	Újpest	Bocskai	Hungária	Szeged	Kispest
1934/35	Újpest	Ferencváros	Hungária	Szeged	Kispest	Phöbus

Nemzeti Bajnokságok

1935/36	Hungária	Újpest	Ferencváros	Phöbus	Kispest	Bocskai
1936/37	Hungária	Ferencváros	Újpest	Phöbus	Nemzeti	Bocskai
1937/38	Ferencváros	Újpest	Hungária	Kispest	Elektromos	Phöbus
1938/39	Újpest	Ferencváros	Hungária	Kispest	Szeged	Nemzeti
1939/40	Ferencváros	Hungária	Újpest	Szeged	Kispest	Törekvés
1940/41	Ferencváros	Újpest	Szeged	Szolnok	Csepel	Diósgyőr
1941/42	Csepel	Újpest	Szolnok	Szeged	NAC	Ferencváros
1942/43	Csepel	NAC	Ferencváros	Gamma	SalBTC	Vasas
1943/44	NAC	Ferencváros	Kolozsvár	Gamma	Újpest	Újvidék
1944 ősz	télbeszakadt					
1945 tavasz	Újpest	Ferencváros	Csepel	Kispest	Vasas	MTK
1945/46	Újpest	Vasas	Csepel	Szeged	Ferencváros	MTK
1946/47	Újpest	Kispest	Vasas	Ferencváros	MTK	Csepel
1947/48	Csepel	Vasas	Ferencváros	Kispest	Újpest	MTK
1948/49	Ferencváros	MTK	Kispest	Újpest	Csepel	SZAC
1949/50	Honvéd	ÉDOSZ	Textiles	Csepel	Újpest	Vasas
1950 ősz	Honvéd	Textiles	Újpest	Csepel	Dorog	Vasas
1951	Bp. Bástya	Honvéd	Újpest	Vasas	Csepel	Kinizsi
1952	Honvéd	Bp. Bástya	Dózsa	Vasas	Csepel	Győr
1953	Vörös Lobogó	Honvéd	Vasas	Dózsa	Kinizsi	Győr
1954	Honvéd	Vörös Lobogó	Kinizsi	Vasas	Dózsa	Dorog
1955	Honvéd	Vörös Lobogó	Kinizsi	Vasas	Dorog	Salgótarján
1956	félbeszakadt					
1957 tavasz	Vasas	MTK	Ú. Dózsa	FTC	Csepel	SalBTC
1957/58	MTK	Honvéd	FTC	Tatabánya	Vasas	SalBTC
1958/59	Csepel	MIK	Honvéd	Vasas	Ú. Dózsa	Tatabánya
1959/60	Ú. Dózsa	FTC	Vasas	MTK	Diósgyőr	Tatabánya
1960/61	Vasas	Ú. Dózsa	MTK	FTC	SalBTC	SZEAC
1961/62	Vasas	Ú. Dózsa	FTC	Tatabánya	MTK	Dorog
1962/63	FTC	MTK	Ú. Dózsa	Dorog	Honvéd	Győr
1963 ősz	Győr	Honvéd	FTC	Komló	Vasas	Ú. Dózsa
1964	FTC	Honvéd	Tatabánya	Győr	Ú. Dózsa	Vasas
1965	Vasas	FTC	Ú. Dózsa	Honvéd	Győr	Tatabánya
1966	Vasas	FTC	Tatabánya	Ú. Dózsa	Győr	Honvéd
1967	FTC	Ú. Dózsa	Győr	Vasas	Tatabánya	Honvéd
1968	FTC	Ú. Dózsa	Vasas	Honvéd	Csepel	Pécsi Dózsa
1969	Ú. Dózsa	Honvéd	FTC	Vasas	Rába ETO	Pécsi Dózsa
1970 tavasz	Ú. Dózsa	FTC	Bp. Honvéd	MTK	Vasas	Csepel
1970/71	Ú. Dózsa	FTC	Vasas	Bp. Honvéd	MTK	Csepel
1971/72	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd	Salgótarján	Tatabánya	FTC	Vasas
1972/73	Ú. Dózsa	FTC	Vasas	Bp. Honvéd	Videoton	Zalaegerszeg
1973/74	Ú. Dózsa	FTC	Rába ETO	Videoton	Tatabánya	Bp. Honvéd

1974/75	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd	FTC	Csepel	Videoton	Vasas
1975/76	FTC	Videoton	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd	Vasas	MTK-VM
1976/77	Vasas	Ú. Dózsa	FTC	Bp. Honvéd	Haladás	Videoton
1977/78	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd	MTK-VM	Videoton	Vasas	Diósgyőr
1978/79	Ú. Dózsa	FTC	Diósgyőr	Vasas	Bp. Honvéd	Rába ETO
1979/80	Bp. Honvéd	Ú. Dózsa	Vasas	Videoton	Tatabánya	FTC
1980/81	FTC	Tatabánya	Vasas	Videoton	Bp. Honvéd	Debrecen
1981/82	Rába ETO	FTC	Tatabánya	Videoton	Ú. Dózsa	Bp. Honvéd
1982/83	Rába ETO	FTC	Bp. Honvéd	Csepel	Ú. Dózsa	Tatabánya
1983/84	Bp. Honvéd	Rába ETO	Videoton	Ú. Dózsa	Tatabánya	Vasas
1984/85	Bp. Honvéd	Rába ETO	Videoton	Zalaegerszeg	Vasas	Békéscsaba
1985/86	Bp. Honvéd	Pécs	Rába ETO	Zalaegerszeg	FTC	Videoton
1986/87	MTK	Ú. Dózsa	Tatabánya	Bp. Honvéd	FTC	Vasas
1987/88	Bp. Honvéd	Tatabánya	Ú. Dózsa	Rába ETO	FTC	MTK
1988/89	Bp. Honvéd	FTC	MTK	Videoton	Rába ETO	Tatabánya
1989/90	Ú. Dózsa	MTK	FTC	PVSC	Tatabánya	Veszprém

KUMBOLT GYULA
IPARMŰVÉSZETI MŰHELYE

RAJZOK,
PLAKÁTOK,
DISZITÓFESTÉSZET
REKLÁMTARGYAK

CIM-
FESTÉSZET,
SZOBAFESTÉS,
MÁZOLÓ MUNKÁK

TAPÉTAZÁS

Budapest, IX., Páva uca 31. — Telefon 34-3-76

Sportférfiaknak árkedvezmény

Budapest legszebb gyep pályája

az

M. T. K.
Sporttelepe

Országos válogatott,
nemzetközi profi- és
amatőrbajnoki mér-
közések színhelye.

●

Villamos közlekedés:
20, 24, 26, 28, 36, 38
számu kocsikkal.

M. T. K. KASZINÓ
VII. Erzsébet-körut, Royal-palota

Telefon: 37-4-51

Stílus és karakter*

Futballhabituológiai traktátus

Hadas Miklós

Játékosaink valóban, ha nem is a pályában, de egész kicsiny korukban kezdték a labdarúgást, sok olyan jellegzetes tulajdonság felett rendelkeznek, amelyek nélkül klasszisjátékosok el sem képzelhetők. A magyar játékosanyag fizikai és atlétikai képességei mellett a labdarúgás szellemi részében is ritka adottságokat, rátermettséget árukt el. A magyar játékost virtuóz technikája mellett ötletessége, szellemes helyzetmegoldásai, sziporkázó akciószövése és játékának természetes könnyedsége, eredményessége tette elsősorban világhírűvé. A magyar játékszellelem nem tűri el semmiféle játéksablon bilincseit. A legnagyobb bravúrokra is képes, ha a zöld gyepen kiélheti tehetségét, ha úgy játszhat, ahogyan az megfelel tudásának és játékfeldogásának. Játékában tehát fellelhetők a sajátos népi tulajdonságok, mint a küzdőszellem, a bátorság, az ötletesség, a művészi hajlam, a gyors felfogóképesség és a lovagiasság (Sebes 1955: 11).

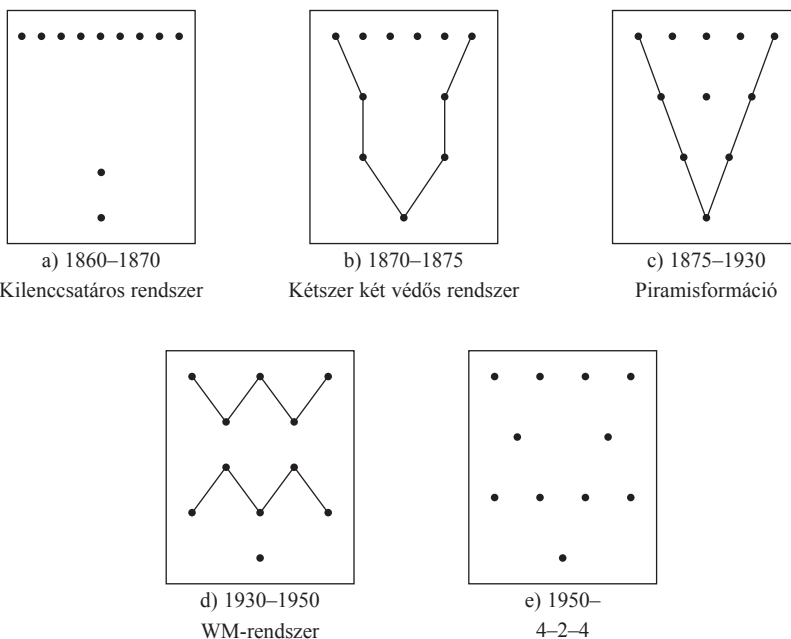
Az aranycsapat nagyhatalmú szövetségi kapitánya fogalmaz így az ötvenes évek derekán – a berni vébédöntőn túl, ötvenhaton innen. Ne kezdjünk most filológiai nyomozásba e nyelvezet eredetét illetően, hanem érzjük be azzal, hogy rámutatunk: Sebes Gusztáv – éppen eme (plágium)gyanúsán archaizáló fogalomkészlet révén – olyan gondolatokat és attitűdöket fejez ki itt, amelyek szakemberek és laikusok évtizedek alatt főlhalmozódott közös tudáskincsének summázatai. E gondolatok jól szemléltetik: a játéksztilus és a nemzeti karakter között e tudáskincs szinte automatikus magától értetődőséggel létesít közvetlen kapcsolatot. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a magyar futballválogatott játéksztilusának relacionális történeti elemzése révén megértsem e naivnak tűnő esszencializmus háttérében álló társadalmi tényezőket.

1. A taktikai forradalom

Ma már viszonylag közismertek a futballtaktika és -stratégia fejlődésének történeti változatai, az is többé-kevésbé köztudott és általánosan elfogadott, hogy a korai időkben milyen kapcsolat volt létesíthető a játéksztilus és a játékosok társadalmi beágyazottsága között (lásd például: Bromberger 1995: 121–124; Taylor és Jamrich 1997: 57–73). A kezdet kezdetén, a tizenkilencedik század közepének elit angol kollégiumaiban a futballcsapatok még kilenc

* E tanulmány, mely az OTKA T 018564. sz. kutatásának keretében készült, nem születhetett volna meg *Szávai István* értékes kutatómunkája nélkül. Közreműködését ezúton is köszönöm. Az alapjául szolgáló előadás 1998. április 25-én hangzott el a BKE-n, a *Futball és kultúra Ausztriában és Magyarországon* címmel rendezett konferencián.

1. ábra. A futballtaktika változása 1860-tól

támadóval, egy védővel és egy kapussal álltak föl (1.a ábra). A támadók – akik szinte kizárólag „seniorok”, azaz a felsőbb évfolyamok diákjai voltak – alig passzoltak egymásnak, s ha megszerezték a labdát, igyekeztek kicselezni, lefutni vagy föllökni a védőt, majd a hálóba találni. E játékmódban és fölállásban még nem nehéz fölismerni egyfajta individuális kvalitásokon alapuló arisztokratikus mentalitást, melyet az iskola belső hatalmi viszonyai is újratemelték. A futballtaktika első forradalmát annak fölismérése jelentette, hogy a passzolás révén a labda sokkal hamarabb eljuttatható az ellenfél kapujához, mintha azt egy játékos vezetné végig a pályán. E tapasztalatnak köszönhetően fejlődött a futball Skóciában, létrehozva előbb a kétszer két háttvédés (1.b ábra), majd nem sokkal később a harmincas évekig szinte mindenhol kizárólagosan alkalmazott piramisformációt (1.c ábra).¹ E lapos passzokat preferáló piramisalakzat a játékosok közötti kooperációt szolgálta, és a védekezés növekvő fontosságáról tanúskodott. A taktika illetően fejlődése viszonylag kézenfekvő módon értelmezhető a (vidéki) individualitáson nyugvó angol dzsentri-nemesi éthosz és a (városias) skót kollektivisták munkásszolidaritás szembenállásaként. Más szóval: a játéktípus, ill. játékmód fejlődésének tanulmányozása is segíti annak fölismérését, hogy a futball társadalmi bázisa az idő haladtával egyre szélesebbé válik, az alsóbb népcsoportok irányába terjed.

A következő forradalmi változást az *Arsenal* által alkalmazott WM-formáció (1.d ábra)

¹ Az első nemzetközi futballmeccset Anglia és Skócia játszotta Glasgow-ban, 1872-ben. Anglia (a kapuson kívül) nyolc csatárral, egy hátravont fedezettel és egy háttvédővel, Skócia viszont hat csatárral és kétszer két védővel játszott. A pálya közepén tömörülő tizennygy csatár oly mértékben akadályozta egymást, hogy az eredmény 0:0 lett (Taylor és Jamrich 1997: 59).

bevezetése jelentette (lásd Anthony Mason jelen válogatásban közölt tanulmányát is). (Ez a formáció onnan kapta a nevét, hogy a tíz mezőnyjátékos elhelyezkedése – mint az ábrán is látható – a „W” és az „M” betű öt-öt végpontjára esett.) Mint köztudott, ez válasz volt az 1926-ban általánosan bevezetett új lesszabályra, melynek köszönhetően immár nem három, hanem csak egy védőjátékosnak kellett elhelyezkednie a támadó csatár és a kapus között. Ennek következtében lehetőség nyílt a hosszú előreívelésekre, a játék fölgyorsult, s a korábban vésses csökkenésnek induló gólok száma ismét növekedett. Az *Arsenal* edzője, Herbert Chapman által kitalált újítás lényege az volt, hogy az egyik fedezetet, valamint a jobb- és balösszekötőt hátravonta, ezáltal tulajdonképpen egy 3–2–2–3-as fölállást hozva létre. Ezáltal a középpálya szerepe fölértékelődött, hiszen a négy középpályásnak nem csupán az ellenfél támadásainak megszürésében, hanem a saját támadások indításában is kulcsszerepe lett.²

A WM-rendszert a magyar aranycsapat forradalmasította az ötvenes évek elején – az egyszerűség kedvéért 4–2–4-nek nevezett fölállás bevezetésével (*1.e ábra*). (A futball-szakirodalomban a 4–2–4-et sokan „brazil rendszernek” nevezik. A magyaroktól eltanult alapfelállást ugyanis a brazilok alkalmazták a legkövetkezetesebben az 1958-as svédországi világbajnokságon, s így azt tőlük sajátította el a világ.) A maga teljességében először 1953-ban, az olaszok ellen³ alkalmazott felállás legfontosabb szereplője a hátravont középcsatárt játszó Hidegkuti volt, aki így a középpályás Bozsik mélységéből indult – teljesen összezsavarva ezáltal az őt semlegesíteni hivatott középhátvédet. Emellett a magyar csapat taktikai kelléktárában számos egyéb elem is szerepelt. Ilyen volt például mindenekelőtt a formációk (WM, 4–2–4, 1–3–3–3) tudatos váltogatása. (Részben éppen ez magyarázza, hogy a nagyvilág miért nem a magyaroktól tanulta el a 4–2–4-et. Az aranycsapat játéka ugyanis annyira kiismerhetetlen volt ellenfelei számára, hogy csak utólag vált egyértelművé, hogy – többek között – ezt is kikísérletezték.) Új elemnek számított még a szélsők (Budai és Czibor) gyakori hátravonása, a sok helycsere a támadósorban (aminek köszönhetően a balszélsőt játszó Czibor olykor a jobb szélen, a középpályást játszó Bozsik meg olykor a balösszekötő helyén tűnt föl), a hátrahúzott középfedezet (Lóránt) alkalmazása vagy a gyakran kifutó, negyedik (ötödik?) hátvédként játszó Grosics. S akkor még egy szót sem szoltunk a perdített kényszerítő átadásokról, a játékosok improvizációs készségéről vagy a futballzenik labdaművészetéről: Puskás bal lábáról, Kocsis fejéről, Bozsik centiméterre pontos nyolcvanméteres átadásairól. Megkockáztatható: az aranycsapat játéktípusa és taktikája magában hordozta a későbbi 4–3–3-as és 4–4–2-es formációk csiráját is.

Akárhogy gondolkodjunk is a sportversengés taktikájának társadalmi meghatározóiról, be kell látnunk: ahogy professzionalizálódik a futballszakma, úgy csökken annak az esélye, hogy a játék szorosan vett taktikai-stratégiai elemeit és a futball világának környezeti tényezőit *közvetlenül* összekapcsolhassuk. Igen nehéz volna például a WM-rendszer bevezetését értelmezve olyan nyilvánvaló társadalmi összefüggéseket fölfedezni, mint a piramisformáció és a skót munkásosztály kapcsán.⁴ Ugyanakkor az már könnyebben elképzelhető, azaz kivi-

2 Megjegyzendő, hogy a legkülönbözőbb országok sportkiadványai (a brit sportújságírókkal az élen) egészen a hatvanas évekig a piramisformációnak megfelelően jelenítették meg a csapatokat. Ez ellen az edzők – konspirációs megfontolásokból – nem is nagyon tiltakoztak (Taylor és Jamrich 1997: 65).

3 A római Olimpiai Stadiont avató Európa-kupa mérkőzésen a magyarok Hidegkuti egy és Puskás két góljával 3:0-ra verték a házigazdákat.

4 Megkísérrelhető persze, hogy a játéktípus és a hely szelleme között asszociatív-metaforikus viszonyt létesítsünk. Ilyen értelemben beszélhetünk például a „svájci reteszről” vagy a Barcelona csapatának „diagonális játéktípusáról”, utalni próbálván a futballnak a nemzetkarakterrel, ill. egy nagyváros szerkezetével homológ sajátosságaira.

telezhető és védhető tudományos vállalkozásnak tűnik, hogy a taktika és a játéktípus *közvetett* társadalmi meghatározóit tegyük elemzés tárgyává. Mindenekelőtt azt a *politikai klímát*, mely, egyszerűen fogalmazva, vagy kedvez, vagy nem kedvez a profi futball működésének. Miképpen megkísérelhetjük az érintettek (játékosok, edzők és egyéb szakemberek) *diszpozíciós kelléktárának* történeti tanulmányozását is. E diszpozíciók ugyanis a közvetítési mechanizmusok bonyolult áttételei révén a futball viszonylagosan önálló és öntörvényű világában is kikristályosodhatnak – nem utolsósorban éppen játéktípus és taktika formájában.

2. 1920 előtt

A magyar labdarúgás történetének társadalmi összetevői nem vizsgálhatók az osztrák–magyar versengés kontextusának figyelembevétele nélkül. E futballversengés teljes komplexitásának megértéséhez viszont tanulmányozni kell a magyarországi belső összefüggérendszerét is. Ha elfogadjuk, hogy a csapatidentitás folyamatosan újradefiniálódik és megerősítést nyer a stadion strukturális kényszeréből fakadóan (Hadas és Karády 1995: 91), azaz mindig azon elemi kerülnék előtérbe, amelyek az éppen adott ellenféllel szemben relevánsak, akkor egyúttal e strukturális kényszer történelmi meghatározottságát is fölteljezzük. A kontextualitás történetisége esetünkben azt jelenti, hogy az osztrák nemzeti tizenegy ellen játszó magyar futballválogatott összetételében és játéktípusában mindenkor magában hordozza saját belső dinamikájának (konfliktusainak, kiegyezéseinek, múltbéli meccséményeinek, a különböző klubcsapatokban egymás ellen küzdő játékosok kölcsönös tapasztalatainak) lenyomatát.

Mint tudjuk, a század első két évtizedében a magyar futball belső társadalmi kontextusa mindenekelőtt az *MTK–FTC* derbi (illetve annak szimbolikája) révén érthető meg. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban a válogatott játékosok többsége is főleg e két csapatból kerül ki. Az 1888-ban túlnyomórészt belvárosi zsidó polgárok által alapított *Magyar Testgyakorlók Köre* és az 1899-ben ferencvárosi sváb kispolgárok és szakmunkások által létrehozott *Ferencvárosi Torna Club* közötti több évtizedes küzdelem egyfajta asszimilációs versenyfutásként értelmezhető (Hadas és Karády 1995: 94–98). E versenyfutás része az is, hogy míg az *FTC* játékát eleinte az angolos „rúgd és fuss” erőfoci jellemzi, addig az *MTK* – elnökének, Brüll Alfrédnak köszönhetően – viszonylag hamar (paradox módon éppen angol edző és játékos importja révén) elkezdte a skót eredetű piramisformáció alkalmazását: játékosai a „többet ésszel, mint erővel” elv szellemében technikásan cseleznek, s a „fű alatt” passzolják egymásnak a labdát (hamar meg is kapják ezért a sportlaptól, hogy „nem magyaros” a stílusuk! [*Nemzeti Sport*, 1905. március 26.]). Itt még nem nehéz észrevenni a játéktípus és a csapatok társadalmi összetétele közötti összefüggést. Jelen esetben azonban a konnotációk eltérnek a skót–angol derbiétől, hiszen a piramisformáció inkább egyfajta polgári rafinéria megnyilvánulásáról, míg a „rúgd és fuss” inkább az alulról jötték erődemonstrációs kényszeréről tanúskodó diszpozicionális meghatározottságokra utal.

Ha ezek után úgy fogalmazunk, hogy az *MTK–FTC* versengés lényegi szerkezeti hasonlóságokat mutat az osztrák–magyar derbivel, fontos összefüggésre mutatunk rá ugyan, ám ki-

(4. folyt.) (Mint ismeretes, Barcelona városát egy hosszú, átlós irányú sugárút keresztezi.) Ám ezekben az esetekben – bármily szellemesnek és találónak véljük is e párhuzamokat – védtelenül állunk az esszencializmus vádjával szemben (jóllehet, persze, e vád – és az alapjául szolgáló tudományos szemléletmód – ignorálásának joga ebben az esetben sem vonható meg tőlünk).

1. táblázat. A magyar fúbalválogatott mérkőzései 1902–1956 között*

	Ausztria		Cseh(szlóvá- kia)		Anglia		Németország		Olaszország		Svájc		Svédország		Egyéb**											
	D	V	Gy.	D.	V.	Gy.	D.	V.	Gy.	D.	V.	Gy.	D.	V.	Gy.	D.	V.									
	1902–1910 (27 mérkőzés – 5 ország)	7	3	6	3	2	1	–	–	3	–	1	–	–	–	–	–	–								
1911–1919 (45 mérkőzés – 9 ország)	18	4	6	–	–	–	–	1	2	1	–	–	2	–	1	2	–	5	–							
1920–1929 (68 mérkőzés – 13 ország)	4	7	9	2	1	2	–	–	–	6	1	1	2	2	1	3	1	1	13	–	6					
1930–1939 (85 mérkőzés – 20 ország)	7	6	4	6	4	1	1	–	1	–	1	–	1	–	2	9	6	1	3	2	–	1	12	7	6	
1940–1949 (49 mérkőzés – 14 ország)	7	–	3	1	–	1	–	–	–	–	–	–	2	2	–	2	1	5	–	–	2	1	1	15	5	1
1950–1956 (63 mérkőzés – 26 ország)	6	2	1	6	–	1	2	–	–	–	1	–	1	–	3	–	–	–	–	–	4	1	–	24	6	2

* Gy.: győzelem, D.: döntetlen, V.: vereség

** Az egyéb országok (félkövér betűkkel szedjük az országokat, amelyekről az adott időszakban a magyar válogatott kizárólag vereséget szenvedett, dőlttel pedig azokat, amelyek ellen a győzelmei mellett vereséget is szenvedett):

1911–1919: Franciaország, Norvégia, Oroszország;

1920–1929: Lengyelország, Finnország, **Egyiptom**, *Franciaország*, **Belgium**, **Spanyolország**, **Jugoszlávia**;

1930–1939: *Hollandia*, **Jugoszlávia**, **Egyiptom**, Bulgária, **Irország**, **Franciaország**, Románia, **Portugália**, Luxemburg, Görögország, Holland-India, Skócia, **Lengyelország**;

Lengyelország;

1940–1949: Horvátország, Románia, Jugoszlávia, *Bulgária*, Finnország, Luxemburg, Albánia, Lengyelország;

1950–1956: Lengyelország, Albánia, Bulgária, Finnország, NDK, Románia, *Törökország*, Jugoszlávia, **Egyiptom**, Dél-Korea, Brazília, Uruguay, Dánia, Szovjetunió,

Skócia, Norvégia, **Belgium**, Portugália, Franciaország.

Forrás: Dénes és Rochy 1996 alapján végzett saját számítások.

csit keveset állítunk. Jelen esetben ugyanis nem csupán olyan, Lévi-Strauss számára kedves strukturális homológiáról beszélhetünk (noha arról is), mely mondjuk, a körülmetélés és egy diploma megszerzése között létesíthető, hanem egy társadalmilag kondicionált, lélektanilag átélt, szakmai szocializáció révén megerősített oksági viszonyról is. Ennek köszönhetően – egyfajta *diszpozícióáthelyeződés* következményeképpen – a nemzeti belső összefüggésrendszerben fölhalmozódott viselkedés-, tudás- és mozgáselemek a külső kontextusban is működőképessé válnak. Amikor tehát – figyeljük a neveket! – az *MTK*-s Bíró az osztrákok elleni meccsen a neki szemmel jelző *FTC*-s Blumnak passzolja a labdát (hogy most kivételesen ne a leghíresebbeket, Schaffert vagy Schlossert emlegetjük⁵), akkor e páros mozdulatsorban hihetetlenül összetett, ugyanakkor tudatosan nem (ill. nem valamennyi vonatkozásában) reflektált társadalmi jelentéstartalma összpontosulnak.⁶ Azt mondhatjuk tehát: ahogy a magyar derbi a zsidók és németek közötti asszimilációs versenyfutás szimbolikus megnyilvánulásaként is fölfogható, az osztrák–magyar derbi – osztrák és magyar nézőpontból egyaránt – előbb a monarchiabeli dominanciáért, később a kontinens futballválogatottjai közötti elsőséggért folytatott versengés szimbolikus kifejezője. (Az osztrák nézőpontról lásd Michael John jelen válogatásban közölt tanulmányát.) Egy olyan versengése, amely mögött – miképpen a skót–angol esetében – évszázados nemzeti sérelmek, ill. szorongások állnak.⁷

Ha a magyar válogatott által 1902 és 1956 között lejátszott meccsek összesített adataira pillantunk (*1. táblázat*), első látásra is szembetűnő az osztrákok elleni találkozók nagy száma. Lényegében nem volt olyan évtized e több, mint fél évszázad során, amikor ne ellenük játszott volna a magyar csapat a legtöbbször. Ez az állítás még a negyvenes és ötvenes évekre vonatkozóan is érvényes, jóllehet a Németországba olvasztott Ausztria ellen 1938 és 1944 között nem lehetett játszani, s a negyvennyolcban kezdődő „ötvenes évek” szellemisége sem volt éppen kedvező az ilyen találkozók számára. A legtöbbször (huszonnyolcszor) a tízes években találkozott a két csapat,⁸ majd a húszas (húsz találkozó), a harmincas (tizenhét), végül az első évtized (tizenhat) következik. A Monarchia fölbomlása után sem csökkent tehát e derbi fontossága. Ami az eredményeket illeti: a húszas évek kivételével (amikor is négy nyert meccsel kilenc elveszített áll szemben), valamennyi évtizedben a magyarok számára kedvező a mérleg. Ez az arány a tízes években a legmeggyőzőbb (tizennyolc győzelem, hat vereség, négy döntetlen), de már a század első évtizedében is eggyel több győzelmet arat a magyar csapat (noha a gólarány akkor még döntetlen). Jellemző, hogy a két válogatott első találkozásán, 1902. október 12-én, Bécsben

5 Noha a szakemberek Bíró Gyulát is az említettekhez hasonló kaliberű focistának, játékfelfogása alapján egyenesen Bozsik elődjének tekintik (Dénes és Rochy 1996: 18).

6 Álljunk meg egy pillanatra, s merevítsük ki ezt a képet! Két zsidó fiatalember passzol itt egymásnak. Egyikük az *MTK*-ban játszik, s már magyarosított nevet visel, másikuk, ki egyelőre megőrizte nagyapja nevét, az *FTC* erőssége. E példa nemcsak az asszimilációs versenyfutás variációinak irány- és tempóbéli különbözőségeit érzékeltetheti, hanem azt is, hogy az osztrákokkal szembeni magyar sikereken milyen fontos szerepet játszott a zsidóság (Hadas és Karády 1995: 96).

7 John és Marschik e válogatásban közölt tanulmányai nem csupán azt szemléltetik, milyen párhuzamok vonhatók az *MTK–FTC* és az *Austria–Rapid* derbi között (mellékesen érdekes vizsgálódás tárgya lehetne e négy csapat részvételével rendszeresen megrendezett küzdelemsorozat), hanem azt is, hogy a belső kontextus viselkedéselei és jelentéstartalmai hogyan transzponálódnak egy külső összefüggésrendszerben. (Lásd ezzel kapcsolatban Matthias Marschik írását arról, mit jelentett az osztrákok számára a foci az Anschlussot követően.)

8 Azt gondolhatnánk pedig, hogy a világháborús időszak nem volt éppen ideálisnak tekinthető az ilyen sportküzdelmek számára. Mindennek ellentmondani látszik, hogy a két csapat 1914-ben háromszor, 1915-ben és 1916-ban négyszer, 1917-ben ötször (!), 1918-ban pedig háromszor találkozott. Soha ennyi meccset nem játszottak ilyen rövid idő alatt.

az osztrákok még 5:0-ra lépik le a magyarokat. (Egyébként ez a találkozó volt az európai futballtörténelem első olyan válogatott mérkőzése, amelyen nem valamelyik brit tagország válogatottja szerepelt [Dénes és Rochoy 1996: 9].) Ám egy jó fél évvel később, a budapesti második találkozón a magyarok már 3:2-re győznek.

Erről a mérkőzésről írja a *Nemzeti Sport* 1903. június 4-én, hogy „a győzelem mindig kedves, de tízszeresen kedves akkor, ha a magyar győzi le az osztrákot, és hozzá váratlanul”. Majd néhány évvel később, ugyanott, már az olvasható, hogy a

sportban mindkét fél a küzdőterre viszi faji kiválóságából fakadó képességeit s érvényesíti azt, amire a testi erő, ügyesség, leleményesség és szellemi felsőbbsege képesíti. A győzelem nyomán támadó dicsőség az egész nemzet dicsősége, a vereség az egész nemzet veresége. A football-pálya tribünjeit eltöltő tizezernyi közönség mind átérzi ezt s ez ad olyan rendkívüli erkölcsi jelentőséget a magyar-osztrák legjobbjai mérkőzésének (*Nemzeti Sport*, 1908. október 31.).

Az első idegenben aratott (4:3-as) magyar győzelmet követően pedig így tudósít a sportlap:

A mi sporthelyzetünk Ausztriával szemben különleges és tulmegy a sablonos összeköttetésen, még a sport terén is. Innen van az, hogy itt minden összecsapásnál nem csak a sport-hegemóniáért küzdünk, hanem a nemzeti becsületért is. És el kell ismernünk, hogy a sport minden terén, de különösen a football-ban a nemzet oszthatlan érdeklődése, figyelme és lelkesedése kíséri küzdelmeinket. [...] A sportok más ágaiban már rég felülkerekedtünk osztrák szomszédainkon. Vivásban a világ hegemóniát bírjuk, atletikában és uszásban pedig már rég legyűrtük a Lajtán tuli népet. Most végre a football-sport mérlegébe, melynek nyelve eddig egészen középen állott, hatalmas súly esett a magyarok javára. Mindig biztunk fajunk erejében, hogy végre is annak kiválósága érvényre fog jutni ebben a sportágban is. Ez most a beteljesedés stádiumában van (*Nemzeti Sport*, 1909. május 8.).

Amekkora a győzelem fölött érzett öröm, ugyanakkora – ha nem nagyobb – a bánat is egy-egy vereséget követően:

Mondjuk meg csak keményen, önámítás nélkül: temetés volt tegnap az Üllői-uti sporttelepen s az a harmincezer főnyi közönség, amely jelen volt a gyászszertartáson, sápadtan, tehetetlen haragjában fogcsikorgatva nézte végig, mint földelik el az osztrák sirások a magyar válogatott csapat győzniakarását. Csoda-e ezekután, ha temetői hangulat borongott a komoran feketéllő pálya hóval szegélyezett elipszise fölött? A taps zápora csak elmosódott nyári emlékként élt a lelkekben s az ajkakra elfojtott szitkok szakadtak fel, nem a lelkes biztatások csattogó galambjai szálltak a magyar címerrel ékes válogatottak felé. [...] Ez a közönség mást érdemelt és mást várt a magyar géniusz, amely nem tudta lángralobbantani a játékoslelkedés tüzeit a nemzeti gondolat szent szolgálatában... Csuf volt, szívetfacsaróan fájdalmas az ötvenedik osztrák–magyar labdarugócsata. A magyar futballtörténelem Mohácsa (*Nemzeti Sport*, 1922. november 26.).⁹

⁹ Az olvasó most bizonyára azt föltételezi, hogy hazai pályán megsemmisítő, több gólos vereséget szenvedett a magyar csapat. Hát téved. Az eredmény 2:1 (0:1) volt az osztrákok javára. És álljon itt még egy idézet, az 1934-es világbajnokságon az osztrákokkal szemben ugyancsak 2:1-re elveszített negyedöntőről:

„Elvéreztünk! Nem tehetünk róla, de le kell írunk ezt az avitt, gyűlölt és hazug kifejezést, amely azért hazug, mert sokat visszaélnék vele: tipikus magyar sors volt az, ahogy Bolognában a sors kereke alá került a magyar válogatott tizenegy. [...] És aztán a magyar élet megszokott fekete lovasa a pályán minden egyes játékos mögött. A mérkőzés első percétől kezdve a megszokott régi nóta, sőt régi szimfónia, gyászszimfónia. Amelyben zúg az öserő hangja, szárnyal, csattog az akarat, egeket ostromol a szív és a lélek, de béna már a test, amikor a lélek teljes erői felszabadulnak. [...] És miénk ismét a balsors. A vak véletlen, amelynek kezében a pallós olyan, mint a földkutatókéban a varázsvessző, vakul is megérzi, hol a magyar, hova kell ütnie. Tegnap Bolognában érezte meg a »vak véletlen«, hol kell sújtania a balsors nemzetét” (*Nemzeti Sport*, 1934. június 1.).

Látható tehát, hogy a sportsajtó – a szurkolókhöz hasonlóan – közvetlen kapcsolatot létesít sportteljesítmény és „nemzeti génusz”, azaz (a látens) kontextualitásában fölfogott nemzeti identitás között. Hiszen amikor az újságíró „vitézül harcoló magyar fiúkról”, „huszáros magyar rohamokról és rajtaütésekről”, „fel sem becsülhető értékű haditettéről” beszél, vagy esetleg azzal a fordulattal él, hogy „senki sem engedett a negyvennyolcból”, vagy azt a címet adja tudósításának, hogy „nincs irlalom, nincs kegyelem, magyaroké a győzelem” – nos, akkor pontosan kielégíti azokat az olvasói várakozásokat, amelyek a huszadik században is egyfajta kuruc–labanc csatározásként gondolják el a két nemzet viszonyát.¹⁰ Az így megkonstruált, biztonságos világméretben pontosan kidolgozott, évtizedeken és birodalmak bukásán keresztül ívelő a sportteljesítmény (azaz a „magyar virtus”) nemzettestbe ágyazottságának viszonyát megfogalmazó gondolat is:

Feldobogott a magyar szív, kitört a magyar virtus és elsőpört minden gyenge formát, megacélozta az izmokat és ha elesett egy magyar fiú, modern Anteusként ugrott fel új erőt nyerve az édes, hazai anyaföldtől. És ott állt emögött a csapat mögött a mi drága közönségünk, amelyiknek hangja sokszor elakadt a nagy szurkolásban, de amelyiknek aggódó szeretete a szív láthatatlan hullámain közvetítette az energiát fiainak szívéhez (*Nemzeti Sport*, 1934. október 8.).

Az első évtizedben „nemcsak a sport-hegemoniáért, hanem a nemzeti becsületért is küzdő” magyar futballisták „gyors lerohanások”, „nagyobb temperamentum”, „bátorság”, „szívósság”, „nagy önfeláldozás” révén, „keves összejátékkal”, ámde a „sablonok mellőzésével” játszanak. Velük szemben az osztrákok „kombinációs tartalomban gazdagabb, szebb játékot” mutatnak, „gyorsabbak az összmozgásban”, „mintaszerű védelemmel” rendelkeznek, „jobb a rúgótechnikájuk”, jóllehet „kombinációik lassúak”, „a lapos passzokat erőltetik”, pedig azok elakadnak a budapesti pálya pocsolyáiban. Összességében „finomabb a technikájuk, tökéletesebb a tudásuk, de nem visznek annyi lelket a küzdelembe, mint a magyarok”. Közönségük is „fegyelmesebb”: imponáló a „német pedantériára valló rend, pontosság és fegyelmesebb”. Jól érzékelhető, hogy ebben a világméretben a sporttevékenység – így a taktika, a játéktípus, sőt, a közönség reakciói is – közvetlen nemzetkarakterológiai konnotációkkal bírnak. Ugyanakkor bármennyire esszencialista jellegűnek tűnjenek is az egyes megfogalmazások, ezek csaknem mindig relacionálisan, a másik sajátosságaihoz képest definiálhatók.¹¹ E viszonyítottság az esetek többségében a szó szoros értelmében is megfogalmazódik:

A két csapat erejét mérlegelve, az osztrák technikai kvalitás dolgában, a magyar temperamentum dolgában áll felette a másíknak. Az különben tapasztalaton alapul, hogy az osztrákok jobban, mi pedig eredményesebben játszunk a footballt. Egyben azonban lényegesen felettük állunk: gyorsaság és szívósság dolgában. [...] A két csapat játéka hű visszatükrözője a két ország faji sajátosságainak is. Mig nálunk a csapatok játéka az igazi angol amatőrszellemtől és karaktertől van telítve s minden a gyorsaság és rohanás érvényesülésén alapszik, addig az osztrák csapatok a nehéz kombinációs, a lassu előrehaladású játékot kultiválják, mely talán tartalmasabb és ered-

10 Ehhez egy szép adalék:

„Az osztrák sportdisznóságok egyedülvalók a földkereken, az osztrák szellem uralkodónak tekinti magát ebben a vérrel összeragasztott monarchiában. Azzal a komisz osztrák-tempóval, amivel az akasztófákat kirakta Olaszországban meg Magyarországon, avval a középkori zsoldos szakértelemmel rául minden faji érvényesülésre” (*Nemzeti Sport*, 1909. november 20.).

¹¹ S mint majd látni fogjuk, más kontextusban más jelentéstartalmak válnak hangsúlyossá. Az osztrák–német párharc kontextualitásáról pedig lásd Matthias Marschik e válogatásban közölt tanulmányát.

ményesebb, de külső szépség és erő dolgában nem vetekszik a mi játékkal. Bármilyen furcsán hangzik is, a két ország football-sportjának egymáshoz való viszonyát úgy lehet legjobban jellemezni, hogy az osztrákok jobbak, mi meg erősebbek vagyunk (*Nemzeti Sport*, 1908. november 7.).¹²

A fenti jellemzések alapján valószínűsíthető, hogy a század első évtizedében a magyarok inkább a „rúgd és fuss” stílusú erőfocit játsszák, szemben az osztrákok alkalmazta piramisformációval. Ám – mint azt fentebb az *MTK* példáján már láttuk – a magyarok gyorsan tanulnak. A tízes években aratott tizennyolc győzelmük során játékuikra – ismét a korabeli *Nemzeti Sport*tal szólva – a „virtuóz, csillogó technika, az ötletesség, a szellemes helyzetmegoldások, a sziporkázó akciószövés, a hidegvér, a természetes könnyedség, a művészi hajlam, a gyors felfogóképeség, a lovagiasság” (!) jellemző, szemben a „szívükkel dolgozó, nem bravúroskodó, szívós, célszerűen játszó” osztrákok „hihetetlen lelkesedésével”. És ebben az esetben nem a sportsajtó önkényes megfogalmazásairól van szó,¹³ hanem arról, hogy a század első két évtizedében a játékosok, edzők és sportvezetők ténylegesen elsajátítják és továbbfejlesztik mindazokat a technikai, taktikai és szervezési elemeket, amelyek a korabeli futballt jellemzik.

E sportbéli tanulási folyamat útja világosan nyomon követhető. Az *MTK* ugyanis már 1911-ben brit edzőt és játékosokat hozat, amit két év múlva az *FTC* is megtesz (Sebes 1955: 31). Aztán 1914-ben Brüll Alfréd meghívására Bécsből az *MTK*-hoz érkezik Jimmy Hogan, a legendás brit edző, aki az osztrák fővárosban Hugo Meisl, a leendő osztrák szövetségi kapitány meghívásának köszönhetően tartózkodott, ahol sokat tanult – mindenekelőtt edzés-módszertant. E tény is példaértékűen szemlélteti, hogy nem volna elegendő egyszerűen szerkezeti hasonlóságról beszélni az osztrák–magyar és az *MTK*–*FTC* szembenállás kapcsán, hiszen társadalom-lélektanilag mindkét derbi közös nevezőre hozható: háttérükben ugyanaz az asszimilációs elkötelezettségből fakadó túlinvesztíciós késztettség rejlik. E pályáiv lendülete által (is) strukturált késztettség legfőbb motiváló ereje a csoportidentitás on átszűrt, jövőbe projektált nemzeti azonosságtudat. A projekció tárgya egyrészt az asszimilációs versenyfutásban aratott, közvetlenül társadalmi pozícióra, státuszra és presztízssre váltható történelmi győzelem, másrészt a Monarchián belüli, harmadrészt pedig a nemzetközi futballközösségben elfoglalt (szimbolikus) uralom megszerzése.

12 Jellemző, hogy más csapatok esetében is milyen erős a nemzetkarakterológiai sztereotípiák szerepe – melyek a magyarok sajátosságaival szemben definiáltak. Svájc játékát jellemezvén a sportlap évtizedeken keresztül vissza-visszatér az olyan fordulatokhoz, hogy „halálosan pontos a passzjátékuk”, „precízen játszanak, de sem gyorsaság, sem erő nincs a játékukban”, és „végül is megadják magukat a magyar csatárok *ötletes* akcióinak”. Németország esetében visszatérő fordulatok: „nem csillogó, de *hasznos* stílus, *precízitás*, mintaszerű passzjáték, *sablonszerű* játék, semmi furfang, semmi ötletesség, semmi találekonyosság, *lelkes fáradhatatlanság*, invenció nélküli *szürke futball* játsszák.” „A különbség faji sajátosság – mi elszántabban védjük a magunk kapuját, mint a német, és az idegen kaput elszántabban támadjuk”, a „magyar futball ötletekben, *egyéniségekben* gazdagabb”. A *csehek* a futball „*tökéletes mesteremberei*”, a magyarok a játék „*szeszélyes művészei*”. (*Nemzeti Sport* – az én kiemeléseim: H. M.)

13 Legyünk egyértelműek: a (sport)újságíró – a színészhez, a rádiós hangmérnökhöz, a lakberendezőhöz, a tanárhoz, az orvoshoz, azaz bármely szakemberhez hasonlóan – normális üzemmód esetén nemigen lépheti át tartósan vagy radikálisan előzetesen kijelölt és versengés révén elfoglalt pozíciójának határait. Szaktevékenységének elsődleges célja ugyanis az, hogy kielégítse fogyasztói célcsoportjának szükségleteit. (Mindez természetesen nem zárja ki a szükségletek módosításának, az intézményesült határok közötti „alkotószabadságnak” s ezáltal a célcsoport tágitásának – ill. szűkítésének – lehetőségét.) Egyszerűen fogalmazva: a (sport)újságíró nemigen írhat mást, mint amit olvasói elvárnak tőle.

3. 1920–1945

E túlinvesztíciónak köszönhetően a Monarchia széthullásának történelmi pillanatában a szféra szükségleteit messze meghaladó tudás halmozódik föl a magyar futball világában. Hiszen ha elfogadjuk, hogy az osztrákokkal szemben elért eredmények egyben az európai futball-erőviszonyok jelzői is, nem tűnik megalapozatlannak az a kijelentés, hogy a tízes évek második felére a magyar válogatott lesz a kontinens legjobbjá (azaz a világ harmadik legerősebb csapata a két brit válogatottat követően). Mindezt egyébként a válogatott eredményei teljes mértékben alátámasztják (1. táblázat). Az osztrákoktól elszenvedett vereségeken kívül – akikkel szemben a mérleg, emlékszünk rá, ebben a periódusban rendkívül pozitív – mindössze kétszer kapnak ki: Angliától (0:7) és Svájtól (0:2), miközben a későbbiek során jelentőssé váló futballnemzetek közül Németországot, Svájcot, Svédországot, Oroszországot, Olaszországot többször is legyőzik.¹⁴ Nem meglepő tehát, hogy a húszas években óriási kereslet nyilvánul meg a magyar játékosok és edzők iránt. A szívóhatást erősítik a hazai taszítóhatások is. E helyütt talán elegendő, ha ezek közül először a „trianoni sokknak” nevezhető általános anomáliára utalunk, melynek köszönhetően a „nemzeti tragédia”, ill. annak következményei (többek között a sok elveszített nemzetközi futballmeccs) miatt egy időre csökken a sportág szimbolizációs jelentéstartalmainak viszonylagos fontossága. Ehhez járul a jobbra tolódó új rezsim manifeszt és kormány szinten is megnyilvánuló hivatalos antiszemitizmusa.

Ákár törvényszerűnek is tekinthetjük tehát, hogy a húszas évek elején a legkiválóbb, elsősorban zsidó származású magyar játékosok és edzők külföldön keresnek (és találnak) maguknak munkát. Legtöbbször – kézenfekvő módon – az akkor Budapestenél kevésbé antiszemita Bécsbe távoznak. Jelzésértékű, hogy az első osztrák professzionális futballbajnokságot a *Hakoah*, a bécsi zsidó csapat nyeri, mely jórészt Budapestről érkezett zsidó származású játékosokból áll.¹⁵ Emellett sokan szerződnek a többi közép-európai futballországba: Olaszországba, Csehszlovákiába és Svájcba,¹⁶ de nem elhanyagolható a Latin-Amerikába kerülők jelentősége sem.¹⁷ Ezek az edzők és játékosok meghatározó szerepet vállalnak a piramisformációra épülő, ám azt technikai virtuozitással és improvizatív individualitással kiegészítő,

14 Jellemző a magyarok játékeréjére, hogy az 1911. januári, Svájc elleni 0:2-es zürichi vereségért (amit a korabeli sajtó a csapat rendkívüli fáradtságával magyarázott – föltételezhetőleg jogosan) ugyanazon év októberében egy budapesti 9:0-lal vesznek elégtételt. A csapat különben Oroszországot 9:0-ra és 12:0-ra győzi le Moszkvában, Norvégiát 6:0-ra Oslóban, Németországot 4:1-re Münchenben, Franciaországot 5:1-re Budapesten. Az olaszok ellen 1910-ben 6:1-es győzelemmel végződött meccs után a *Nemzeti Sport* arról értekezik, hogy „az olaszoknak még sokat kell tanulniuk”, s míg „játékuk meg nem erősödik, addig Magyarországon való szereplésük sem anyagi, sem erkölcsi sikerrel nem járhat”.

15 A *Hakoah* játékosai: Fábíán, Schener, Grünfeld, Fried, Guttmann, Pollák, Nemes, Häusler, Hess, Eisenhoffer, Schwarz. (1925. április 19.) Közülük magyarok: Fábíán (*MTK*), Guttmann (*Törekvés, MTK*), Pollák (*Zugló*), Nemes (*FTC*), Eisenhoffer (*Kispest, FTC*) és Schwarz (*FTC*).

16 Néhány példa egy-két nevesebb magyar focista 1919 utáni pályafutásáról: a „tanár úrként” becézett *MTK*-s *Károly Jenő* a *Juventus* edzője lesz. Csapata 1926-ban megnyeri az olasz bajnokságot, melynek három védője egyben a világbajnok olasz csapat védelmét is alkotja. Az *FTC*-s *Payer Imre* a húszas évek elején a *Wiener AC*-ben focizik, majd az olasz *Modena* és *Torino* edzője lesz az ötvenes évekig. Az első világlklasszis magyar középcsatár, az *MTK*-s *Schaffer Alfréd* német, svájci, cseh és osztrák csapatokban játszik (a *Sparta Praha* centereként cseh bajnokságot is nyer), majd az *AS Roma* edzője. Eisenhoffer az *Olympique Marseille*-ben, Jeny Rudolf Spanyolországban és Portugáliában játszik, majd a portugál *Sporting Club* edzője lesz, Fogl II. Károly pedig Bulgáriában játszik, ill. itt lesz edző. A brünni *Makkabib*an játszik *Obitz, Weisz, Hajós* és *Hirzer (Híres)*, ez utóbbi a *Juve* 1926-os bajnoksapatának is tagja. A *Barcelonában* véd *Plattkó*.

17 E tekintetben példaértékű *Orth György* és *Guttmann Béla* pályafutása. *Orth*, minden idők egyik legnagyobb magyar futballistája a húszas évek közepétől előbb az *FC Messina*, utána az *1. FC Nürnberg*, majd az *FC Metz*

2. táblázat. A Magyarország–Ausztria mérkőzések nézőszámai

Év	Budapest	Bécs
1902		500
1903	700	600
1904	800	2 000
1905	6 500	
1906	3 000	2 000
1907	7 000	3 500
1908	8 000	
1909	11 000	1 000
	10 000	
1910	11 000	7 000
1911	25 000	7 000
1912	30 000	15 000
1913	30 000	20 000
1914	12 000	5 000
		2 200
1915	16 000	8 000
	12 000	1 200
1916	16 000	8 000
	16 000	9 000
1917	22 000	4 000
	20 000	12 000
		15 000
1918	23 000	20 000
		15 000
1919	40 000	22 000
	27 000	

Év	Budapest	Bécs
1920	30 000	20 000
1921		50 000
1922	40 000	65 000
	30 000	
1923	35 000	50 000
1924	40 000	45 000
1925	33 000	50 000
1926	35 000	40 000
1927	38 000	42 000
1928	33 000	40 000
1929	32 000	52 000
1930	20 000	40 000
1931	32 000	46 000
1932	28 000	62 000
1933	40 000	60 000
1934	33 000	60 000
1935	32 000	40 000
1936	32 000	46 000
1937	17 000	45 000

Forrás: Dénes és Rochy 1996 alapján végzett saját számítások.

ún. „közép-európai játéktípus” elterjesztésében és tökéletesítésében. Mindezt magyar futballkörökben, legalábbis az idősebb generáció tagjai között máig tartja magát az a nézet, hogy „az egész világot mi tanítottuk meg focizni”. Természetesen túlzás volna azt állítani, hogy e közép-európai stílust a budapestiek terjesztették el. A budapesti iskola jelentősége – miképpen a pszichoanalízisben vagy a karmesterképzésben! – ugyanakkor tagadhatatlan. A legszerencsésebb talán úgy fogalmazni, hogy e játéktípus a két háború közötti időszakban igen intenzív közép-európai futballkapcsolatok, mindenekelőtt az olasz–osztrák–magyar versengés révén fejlődik.¹⁸

(17. folyt.) edzője. Ezt követően a tengerentútra kerül, ahol Chilében, Mexikóban és Peruban vezető csapatoknál dolgozik, majd perui szövetségi kapitány is lesz. Az *FC Porto* edzőjeként a kispadon hal meg 1962-ben. Guttman előbb a bécsi *Hakoah*-ba kerül, onnan Brooklynba szerződik még játékosként, majd minden idők egyik legeredményesebb edzője lesz. Magyarországon bajnokságot nyer az *Újpesttel*, Uruguayban a *Peñarollal*, Olaszországban az *AC Milannel*, Braziliában a *São Paulo FC*-vel, Portugáliában a *Portóval* és a *Benficával* (ez utóbbi csapattal kétszer BEK győzelmet is arat). Emellett ő fedezi föl Eusebiót is.

18 Ennek során a tízes évek végének kontinentális magyar hegemoniája a húszas évek elején véget ér. Ha ugyan- is a magyar válogatott meccseinek húszas-harmincas évekbeli alakulását vesszük szemügyre (1. táblázat), látható, hogy a sikerek ellenére a magyarok számos vereséget is elkönnyvelhetnek, többek között olyan, akkoriban nem számottevő játékerőjű csapattól, mint Egyiptom, Franciaország, Belgium, Jugoszlávia, Portugália vagy Spanyolország. S jóllehet az osztrákok elleni arány a harmincas években a magyarok számára kedvező, a húszas években négy magyar győzelemmel kilenc osztrák áll szemben.

Figyelemre méltó a nézőszám alakulása is az osztrák–magyar mérkőzéseken (2. táblázat). Nem kíván különösebb kommentárt e szám folyamatos növekedése az első évek néhány száz nézőjétől az 1919-es negyvenezres budapesti nézőcsúcsig. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy míg 1920 előtt minden meccsen több a néző Budapesten, mint Bécsben, addig 1921-től ez a trend az ellenkezőjére fordul.¹⁹ Természetesen igaz, hogy a bécsi Hohe Warte több embert képes befogadni, mint a Hungária körúti vagy az Üllői úti pálya. Csak-hogy ebben az időszakban a budapesti pályák több ízben nem telnek meg, míg Bécsben ez jóval ritkábban fordul elő.²⁰ Arról nem is beszélve, hogy egy-egy stadion fölépítése, ill. befogadóképessége önmagában is igen pontosan jelzi egy-egy sportág fontosságát. Nem tűnik megalapozatlannak tehát úgy fogalmazni, hogy a futball a század első felében fontos szimbolikus kompenzatórikus funkciót tölt be mindkét országban. S míg e funkció a Monarchia fönnállása alatt a revánsvágy és kisebbségi komplexusok által motivált Magyarországon erőteljesebb, addig a két világháború között a nagyhatalmi státuszától végérvényesen megfosztott, majd az Anschluss után önálló nemzeti identitásában is fenyegetett Bécsben nagyobb. Ezek az adatok azt érzékeltetik, hogy a kettős Monarchia fölbomlása Ausztriában számos vonatkozásban talán nagyobb traumát jelentett, mint Magyarországon.

A két világháború között sajátos kölcsönös függőség alakul ki a közép-európai országok futballszférái között, mely hozzájárul ahhoz, hogy ezen országok válogatott és klubcsapatai egymással rivalizálva fejlődjenek. E kölcsönhatás folyamatosságát biztosítják az egymás ellen rendszeresen vívott válogatott és klubtalálkozók, melyek – Európában először – immár különböző nemzetközi kupasorozatok kiírása révén is intézményesülnek. Ilyen az olasz, osztrák, magyar, cseh és svájci válogatottak részvételével megrendezett Európa Kupa, vagy az ezen országok klubcsapatai számára évente kiírt Közép-európai Kupa.²¹ Magától értetődő: a kupagyőztes csapatok joggal tekinthetők a kontinens, de olykor a világ legjobb csapatainak is.²² A korábbi, monarchiabeli hárompólusú osztrák–magyar–cseh versengés bővülé-

19 Játsszunk egy kicsit a számokkal! 1902 és 1937 között Bécsben összesen egymillió-harmincháromezren, Budapesten 927 ezren nézték meg a két csapat mérkőzéseit. 1920 előtt Budapesten összesen 347 ezer, Bécsben 180 ezer néző látta a találkozót, míg 1920 után Budapesten 580 ezer, Bécsben 853 ezer ember ment ki a meccsre. Ha e számadatokat egymáshoz arányítjuk, azt mondhatjuk, hogy a monarchiabeli Budapesten csaknem kétszer akkora volt a meccsek iránti érdeklődés, mint Bécsben, míg a két világháború közötti időszakban Bécsben mintegy másfélszer volt nagyobb az érdeklődés, mint Budapesten (Dénes és Rochy 1996).

20 Az osztrák–magyar még többnyire így is a legtöbb nézőt vonzza Budapesten. Íme, néhány jellemző adat (először az évszám, majd a magyar csapat ellenfele, utána pedig a nézőszám következik): 1923: Finnország, 16 000; 1924: Lengyelország, 7000; 1925: Olaszország, 20 000; 1926: Csehszlovákia, 30 000; 1927: Jugoszlávia, 12 000; 1928: Svájc, 20 000; 1930: Hollandia, 14 000; 1932: Olaszország, 40 000; 1934: Bulgária, 10 000; 1936: Írország, 15 000; 1938: Svájc, 10 000; 1940: Horvátország, 15 000.

Jellemző, hogy ebben az időszakban a fő közép-európai riválisok (Csehszlovákia, Svájc, Olaszország) ellen idegenben vívott mérkőzéseken is többnyire nagyobb volt a nézőszám, mint Budapesten (Dénes és Rochy: 1996: 8–68).

21 Mindkét kupa megrendezésének ötlete (részben a bevétel fokozása, részben a megfelelő terhelés biztosítása érdekében) Hugo Meislől, az osztrák szövetségi kapitánytól származik. Az Európa Kupa (EK) az öt nemzet válogatottjai közötti körmérkőzésekből állt, melynek során mindkét csapat kétszer találkozott a többivel, s addig tartott, míg az összes mérkőzésre sor nem került. Így az első sorozat 1927-ben kezdődött, s 1930-ban fejeződött be. A Közép-európai Kupa (KK) évente került megrendezésre az ezen országok bajnokságában első és második helyen végzett klubcsapatok részvételével, s kieséses rendszerben zajlott.

22 Jellemző a nemzetközi erőviszonyokra, hogy a magyar nemzeti tizenegy 1927-ben Budapesten 13:1-re lépi le a francia válogatottat, míg ugyanebben az évben előbb 0:6-ot, majd 5:3-at játszik az osztrákok ellen. Ugyancsak ebben az évben a magyar bajnokságot nyerő *Ferencváros* 6:1-re legyőzi az angol kupagyőztes *Blackburn Roverst*, majd 1928-ban a KK-t is megnyeri (a döntőben 7:1-re alázva a bécsi *Rapidot*). A következő évben dél-amerikai turnén vesz részt, s – számos győzelme mellett – a kétszeres olimpiai bajnok Uruguay válogatottját is sikerül legyűrnie 3:2-re.

séről beszélhetünk tehát, melynek során mindinkább az olaszok játsszák a vezető szerepet (a második helyért hatalmas küzdelmet folytató osztrákok és magyarok előtt).

Ha főntebb a magyarokról azt állítottuk, hogy gyorsan tanulnak, ugyanezt az olaszokról még inkább elmondhatjuk. A húszas évek végétől kezdődő dominanciájukat jól mutatják a magyar válogatott ellen játszott mérkőzéseik is. Az angolokon kívül ugyanis ez az egyetlen válogatott, mellyel szemben a magyarok mérlege a vizsgált időszakban negatív (*1. táblázat*). Szinte hihetetlenül gyors ütemű fejlődésüket jelzi, hogy míg 1924-ben a magyar válogatott 7:1-re győz ellenük (majd 1925-ben még 2:1-re), az utána következő huszonöt év tizenhét találkozója közül tizenegyet nyernek az olaszok (hat pedig döntetlennel végződik). A magyar sajtóban az 1928-as, 4:3-as olasz győzelemmel végződött meccs után hallatszanak ugyan olyan hangok, hogy „több mint másfélszáz magyar játékos és tréner szóródott szét Itália földjén és tanította, iskolázta éveken át a nagyszerű olasz anyagot” (*Nemzeti Sport*, 1928. március 25.), továbbá célozgatnak arra is, hogy a római Stadio Nazionale Mussolini jelenlétében lezajló avató mérkőzését át kellett engedni a vendéglátóknak.²³ Két évvel később, a Budapesten aratott 5:0-ás olasz győzelem után azonban már nem lehet magyarázkodni. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a *Nemzeti Sport* – nem mulasztván el „hódotlat” közzöntené Mussolinit, az „olasz újjászületés gránitszobrát” – a nemzetkarakterológiát nyílt politikai üzenetű alakítja, mondván, hogy a „fasiszta szívek ereje megtörte a magyar tudást”, s a „fiatal fasiszta Olaszország erkölcsi ereje, akarása, lendülete, egysége, céltudatos nemzeti munkája, tomboló nemzeti energiája győzött le bennünket nagyszerű rohammal” (*Nemzeti Sport*, 1930. május 12.).

A német–magyar futballtalálkozóknak is különleges jelentőségük van – mindenekelőtt azok tagadhatatlan politikai konnotációi miatt. A vizsgált ötvennégy év összesített mérlege ugyan a magyarok számára kedvező, ám a harmincas évek folyamán a magyar fölény fokozatosan apad, s a második világháború alatt vívott találkozók során már nem sikerül győzni a németek ellen (két mérkőzés döntetlennel, kettő pedig a németek sikerével végződik.²⁴ Túl ezeknek a meccseknek a nyilvánvaló politikai jelentéstartalmain (az 1936-os budapesti találkozón például a sok német vendégzurkoló horogkeresztes zászlókat lenget, Horthy Gömbös miniszterelnök, ifjabb Horthy Miklós és a hatalmi elit számos tagjának társaságában van jelen,²⁵ a sajtóban nagy hangsúlyt kap Gömbös és Bornemisza futballista múltja), a németek taktikájának tálalása is sajátos jelentésmódosulásokon megy keresztül. A sajtóban fokozatosan háttérbe szorulnak azok az elemek, amelyek a németek játékanak – nemzeti karakterként is értelmezhető – „gépiességét, szürkeségét, sablonszerűségét, fantáziamentes precizitását, unalmasságát” hangsúlyozzák, s ehelyett az fogalmazódik meg, hogy a „német

23 „A magyar csapat a félidőben 2:0-ra vezetett. Külföldi sajtóközlemények szerint már a mérkőzés előtt híre járt, hogy a magyar csapat – politikai okokból – győzni hagyja az olaszokat, ezt a feltevést azonban Kiss Gyula szövetségi kapitány határozottan megcáfolta. Azt a tényt azonban nem cáfolta meg, hogy a félidőben egyes vezetők szép szóval igyekeztek lefékezni a magyar játékosokat, hogy a római-stadion avatáson, az akkori politikai nagyságok jelenlétében »ne nagyon verjék meg az olasz csapatot«” (Sebes 1955: 52).

24 A magyar–német mérkőzések eredményei a harmincas és negyvenes években: 1930 (Drezda): 3:5, 1932 (Budapest): 2:1, 1934 (Frankfurt): 1:3, 1936 (Budapest): 3:2, 1938 (Nürnberg) 1:1, 1939 (Budapest): 5:1, 1940 (Berlin): 2:2, (Budapest): 2:2, 1941 (Köln): 0:7, 1942 (Budapest): 3:5.

25 Jelen voltak még: Lázár Andor igazságügy-miniszter, Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter, Winckler István kereskedelmi miniszter, Bornemisza Géza iparügyi miniszter, Imrédy Béla, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Usetty Béla, az MLSZ elnöke, Szubováthy Imre dr., a TF igazgatója, valamint több miniszteri tanácsos és államtitkár, valamint a német követség dolgozói.

erények, a gyorsaság, keménység, akarat, fegyelmélettség, pontosság nagyszerű alapot adtak a német futball fejlődéséhez. A közép-európai nemzetekkel való érintkezés révén pedig a német futballisták ötleteket, rafinériát tanultak, szint, változatosságot vittek a gépies német futballba”, melynek köszönhetően az általuk alkalmazott „WM-formáció értelmet kapott játékukban” (*Nemzeti Sport*, 1936. március 16.).²⁶

Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a futballszféra szigorúan vett szakmai értelemben mindinkább autonómmá válik ugyan, mivel egyre több, kizárólag a futball világában érvényes szakmai tudás halmozódik föl benne, ám a nagypolitika is igyekszik fölhasználni a legnépszerűbb sport által generált jelentés- és identifikációs tartalmakat a saját legitimációs és propagandacéljaira. Ez az állítás Közép-Európát illetően természetesen nem csak Olaszországra érvényes.²⁷ (A bécsi futball ugyan mindvégig a jobbra tolódó osztrák politikai rendszer egyfajta baloldali ellenkultúrájának tekinthető – mint azt a jelen válogatás két osztrák írása is tanúsítja –, ennek ellenére a hatalmi elit ott is gátlástalanul kihasználja a futball kínálta politikai lehetőségeket.) A „nemzetmentésként” értelmezett kultúrpolitika részeként működtetett élsport Magyarországon is fontos politikai-ideológiai funkciókkal bír. Amikor a húszas évek végén Bethlen István miniszterelnök megfogalmazza, hogy „a magyarság fiainak nemcsak a szellemi, hanem a testi kultúra frontján is az első sorokban kell harcolniuk!” (*Nemzeti Sport*, 1929. március 31.), és Klebelsberg Kunó, a nagyhatalmú kultuszminiszter jelentős összegekkel támogatja az élsportot (*Nemzeti Sport*, 1929. április 12.), akkor a kormány lényegében megteremtí az *kedvező politikai klímát*, amelyben a kiemelten fontos professzionális futball is viszonylagos szabadsággal működhet – immár saját belső logikája alapján.²⁸

26 Ha ebben az összefüggésrendszerben idézzük a kormányzócsónék is tekinthető *Nemzeti Sport*ban a „célfutballról” megfogalmazott „tízparancsolatot”, nem kell különösebben meglepődnünk, ha a hátunkon a hideg futkároz:

„1. A futball célja a test és a lélek edzése, a játék közvetlen célja azonban a gól szerzése, illetve az ellenfélnek megakadályozása a gólszerzésben. A célfutball tehát elítél minden mozdulatot, amely nem kizárólag ezt a célt szolgálja.

2. A jól elrögött labda gyorsabb a leggyorsabb játékosnál.

3. Mozogjon az egész csapat! Ha leadtad a labdát, fuss az akcióval együtt, hogy helyeden légy, ha újra szükség lesz rád! A passzt társad elé irányítsd, hogy az futva vehesse át a labdát!

4. Az ellenfél kapujához előrefelé vezet a legrövidebb út. Minél kevesebb cselezés! Minél gyorsabb passzolás, ami mindig meredeken előrevigye az akciót!

5. Csatár, az ellenfél kapuja előtt ne tologass, hanem löj, mert lövésből lesz a gól!

6. Jó helyzetnél nincs jobb helyzet.

7. Szélekre játszva lehet réseket nyitni az ellenfél védelmében.

8. Az összekötők csak addig segítenek hátul, amíg az ellenfél szorongat. Ha a csapat támadásba megy át, az összekötők újra csatárokká válnak.

9. Sohasem szabad fedezetlenül hagyni az ellenfél előretolt három csatárát, még akkor sem, ha fölényben van a csapat.

10. Saját kapud előtt ne passzolgass, hanem vágd előre a labdát!” (*Nemzeti Sport*, 1935. február 3.)

27 Jelzésértékű, hogy az 1938-as világbajnokság döntőjét Olaszország és Magyarország játssza. (A végeredmény: 4:2 Olaszország javára.)

28 Klebelsberg így foglalja össze a rendszer sportpolitikájának lényegét:

„Trianonban azt is megparancsolták nekünk, hogy helyezzük hatályon kívül több mint félszázados általános védkötelezettségünket, amivel nemcsak katonai téren gyengítették bennünket, hanem a nevelés terén is. Mert az általános tankötelezettségen felépült népiskola nevelőmunkáját az általános védkötelezettségen alapuló katonaskodás valósággal továbbfolytatta, amikor engedelmességre és fegyelemre nevelt a gyakorlataival, a testet erősítette és edzette. Gondoskodnunk kell arról, hogy azt a testedző munkát, amelyet korábban az egész férfi népességgel a hadsereg végzett, most a magyar sport végezze el. Abban a különleges helyzetben tehát, amelybe Trianon következtében kerültünk, a sportnak még fokozottabb a jelentősége” (*Nemzeti Sport*, 1928. december 24. – Kiemelések az eredetiben).

E klímának is köszönhető, hogy az 1927-ben megalakult Edzők Testülete egyre intenzívebb szakmai viták színhelyévé válhat. Önmagában az a tény, hogy egy ilyen fórum is segítheti a szaktudás kikristályosodását, a professzionalizáció fontos mutatója. E szakmai fórumnak is köszönhető, hogy a harmincas években a válogatott edzéseiben megjelennek a tervszerűsége utaló jelek, s a technikai elemek mellett a játékosoktól mindinkább elvárják az erőnléti és taktikai képzettséget is. 1938-tól az MLSZ megszervezi a profik rendszeres sportorvosi ellenőrzését, sőt, idővel kialakulnak egymástól jól elkülöníthető edzői iskolák is. *Schaffer Alfréd* például különösen figyel a taktika oktatására, *Tóth (Potya) István* a labdarúgók fölkészítésében rendszeresen alkalmazza a tornát és az atlétikát, s erőnléti edzéseket is végeztet, *Révész Béla* nagy hangsúlyt helyez a csapatrészek munkájára, *Feldmann Gyula* pedig a játékoság révén próbál meg sikereket elérni: a tornagyakorlatok közé is játékokat iktat. A Testület által szervezett rendszeres előadások során két pártra szakad a magyar edzőtársadalom. Az egyik a hagyományos közép-európai piramisrendszer híve, míg a másik a „célfutball”, azaz a WM-formáció mellett érvel (Sebes 1955: 84–91).²⁹ A negyvenes évekre viszonylagos konszenzus alakul ki a két tábor képviselői között, amit Schaffer így fogalmaz meg: „Nem vagyok teljes mértékben híve a WM-rendszernek, de sok olyan tulajdonsága van, amit előnyösen alkalmazhatunk a magyar játékosoknál” (idézi Sebes 1955: 89).

A chapmani WM-rendszer megjelenése tehát nem éri váratlanul a közép-európai csapatokat. *Vittorio Pozzo*, az olasz kapitány kidolgozza a biztonságos védekezést szolgáló *catenaccio*-rendszert, a középpályás *Meazza–Ferrari*-páros játéka révén ő is fölértékeli a pálya közepét, továbbá három, rendkívül gyors csatárt alkalmaz. E taktikával nyer is két világbajnokságot és két olimpiát. Hugo Meisl, a húszas-harmincas évek osztrák csodacsapatának, a „*Wundermannschaft*nak” az edzője a Pozzo-féle taktika ellenében tökéletesíti a sajátját, tudatosan lelassítja az olasz támadójátékot, kidolgozza a támadó fedezetek tevékenységkörét, a csapat játékába beépíti a tervezett improvizációt, továbbá fejleszti a játékosok technikáját és az edzőmódszertant. Tóth (Potya) István, a korszak magyar válogatottjának legjelentősebb edzője pedig, Meisl edzőmódszertanát és Schaffer szintéziskereső álláspontját átvéve, s mindvégig nagy hangsúlyt helyezve az egyéni virtuozításra, elsősorban e két válogatotthoz képest próbálja kialakítani a magyar nemzeti tizenegy játékát. Elképzeléseit az Edzők Testületében is igyekeznek – több-kevesebb sikerrel – érvényesíteni.

29 A WM-rendszeréről számos cikk és könyv születik. 1936-ban jelenik meg Holits Ödön és Mamusich Mihály dr. szerkesztésében a *Hogyan futballozzunk?* című könyv, melyben a szerzők híressé vált öt pontjukban foglalják össze a magyar labdarúgás fejlődése szempontjából legfontosabb teendőket:

1. Át kell alakítani játékunkat a modern futball követelményeinek megfelelően. El kell vetni minden fölösleges sallangot, ami a régi közép-európai stílusból maradt ránk. Gyorsabbá, egyszerűbbé, előretörőbbé, céltudatosabbá, energikusabbá, eredményesebbé kell tenni a játékunkat. De meg kell őrizni a régi iskolából rafinált csatárakcióinkat, lapos passzjátékunkat és ötletes húzásainkat.

2. Revízió alá kell vennünk az egyes játékosok szerepét a modern futball követelményei szerint.

3. Tanulmányoznunk kell a taktikai formációkat, mind a védekezésben, mind a támadásban.

4. Tökéletesíteni kell a játékosok kondicionálására vonatkozó ismereteinket, és technikai felkészültségünket a modern futball kívánalmaihoz kell hozzáidomítani.

5. Mindezek keresztülvitelére szakképzett edzőkre van szükségünk, olyanokra, akik a főváros futballsportja mellett a vidék sportjának fejlesztésével is foglalkoznak.

4. 1945 után

Tudjuk: a negyvenes évek végétől, a kommunista hatalomátvétel következtében a társadalom szinte valamennyi szférájában brutális mértékű és sebességű átalakulások zajlanak Magyarországon. Ennek ismeretében nem lehet kellőképpen hangsúlyozni: a futball világában nincsenek drámai törések, a korábbi működésmód folyamatossága többé-kevésbé biztosított. Kétségtelen, ebben a szférában is megtörténik a rendszerváltás, de ez lényegében azon szakemberek vezetésével zajlik, akik korábban is meghatározó szerepet játszottak. A *Bukovi Márton*, *Csanádi Árpád*, *Sebes Gusztáv* vagy *Guttman Béla* kaliberű edzők munkájában évtizedek szaktudása halmozódik föl.³⁰

Nos, aki azt hiszi, hogy közel hatvanéves labdarúgó kultúránk és a mai nagyszerű eredményeink között nincs összefüggés, az súlyosan téved. Domonkos, Zsák és Plattkó után Szabó és Háda már a Domonkosék tudásával gyarapodva védte kapuját, s Grosics kifutásaiban lehetetlen meg nem látni Szabó kirohanásait, sőt mezőnybeli fejeseit. Így végig lehetne elemezni a posztokat egészen a balszélsőig. Ugyanilyen fontos az a tényező is, hogy miként hat legjobbjaink játéka az ifjúságra. Akik valaha futballoztak, vagy még ma is játszanak, átestek egy olyan ifjúkoron, amikor valamelyik játékosideáljukat igyekeztek utánozni. S ha ma játszanak, *sokszor nem is tudatosan* (az én kiemelésem – H. M.), igyekeznek úgy levenni a labdát, ahogy Puskás szokta, talppal úgy visszahúzni, ahogy Hidegkuti szokta és fejelni úgy, ahogy Kocsis szokott. Ha tehát a magyar labdarúgás mai sikereiről beszélünk, helyes, ha visszavezetjük a szálakat a múltba (Sebes 1955: 101).

Ugyanakkor a fölhalmozódott szaktudás nem termelődhetett volna ki a fölvázolt társadalmotörténeti előzmények, valamint a politikai változásokat túlélő, mélyben dolgozó diszpozíciók újratermelődése nélkül. Az aranycsapat sikereit az is magyarázza, hogy a futballszféra államosíttatik ugyan, s a totalitárius rendszer függőségi viszonyai ide is behatolnak, ám – mint tudjuk – a meghatározó szereplők informálisan rendkívüli szabadságjogokat élveznek: a kommunista hatalom bizonyos mértékig tolerálja a mikrostruktúra hatalmi logikáját. Ha szabad így fogalmazni: lemond a privilegizáltak életvilágának totális gyarmatosításáról, s lehetővé teszi, hogy a játékosok egymás között fönntartsák és működtessék a nagyvárosi proli-vagány bandakultúra számos elemét. Azaz: a hatalmi elit eltűri, hogy Puskás ne csupán csapatkapitány, hanem bandavezér is legyen. Vagy ha így jobban tetszik: a bandavezért tetszik meg csapatkapitánynak.

Az ötvenes években és azt követően is számos anekdota kering a focisták privilégiumairól és politikai csínytevéseiről.³¹ E privilégiumok egyik legfontosabbika, hogy a politikai

30 Már volt szó arról, milyen hatást gyakoroltak külföldön a század folyamán a magyar játékosok és edzők. Legyen szabad e helyütt emlékeztetni arra is, hogy Csanádi ötvenes évek közepén megjelent, csaknem hatszáz oldalas (!) futballtankönyve (melynek jelentősége a maga nemében olyan, mint a *Wohltemperiertes Klavier*nak a zongorairodalom fejlődésében, azaz, finoman fogalmazva is korszakalkotó) a hetvenes évekig a futballedzők bibliája az egész világon (Csanádi 1960). Jellemző, hogy 1960-as, harmadik (!) magyar kiadásának bevezetőjében a szerző némi büszke álszerűséggel a „magyar labdarúgás nemzetközi tekintélyének” mutatójaként említheti, hogy könyve 1959 végéig hat idegen nyelven jelent meg. De csaknem ehhez mérhető fontosságú Bukoviké tankönyve is (Bukovi és Csaknád 1954).

31 Egy példa, Szepesi György visszaemlékezéséből:

„Farkas Mihályhoz a tábornoki kar bármely tagja csak előzetes engedéllyel juthatott be, és erre néha napokig kellett várni. Puskás Öcsi telefonált, akár két percen belül ott volt a nagyhatalmú honvédelmi miniszternél. 1953-ban a római diadal után a Hármashatár-hegyen ünnepeltük Puskás ötvenedik válogatottságát. Erre Farkas egy nagyon szép, huszonnégy személyes étkészletet vásároltatott a magyar válogatott kapitánya számára, amelyet ünnepi beszéd kíséretében adott át neki, fehér asztal mellett. Természetesen, Öcsi valamivel viszonzni szeretne volna, tudta előre, hogy jön az ajándék és ő is előkészített egy kis meglepetést, rövid beszédet vágott ki, majd az

vezetők szemet hunynak a focisták csempészkedése fölött.³² Ennek következtében persze a játékosok kiszolgáltatottakká is válnak, hiszen bármelyik pillanatban ki vannak téve egy esetleges megtorlásnak – s ezt pontosan tudják.³³ Figyelemre méltó – s ezt akár a kommunista párt *diszpozíció-alkímiájának* zsenialitásaként is fölfoghatjuk –, hogy a *seftelés* lehetőségének biztosítása révén olyan tevékenységet kínálnak a futballisták számára, amelyre azok habituálisan prediszponáltak. E sajátos, budapesti proli-vagány kultúrában ugyanis a trükkök, illegális és féllegális megnyilvánulások, azaz a *buhera és a simli*, a kavaráss és a szívatás, az átverés és az ugratás a férfivirtus évtizedek során kikristályosodott, *par excellence* megnyilvánulási formái. Ilyen értelemben tehát a seft ugyanazon diszpozíció része, mely az aranycsapat játékosait arra is készteti, hogy a csatárok *viccversenyre* hívják ki a védőket (Rejtő 1966: 56), vagy hogy kártyázással, lóversenyezéssel, biliárdozással töltsék szabadidejüket.³⁴ E kultúrában a gyermekkori *labdalopás*³⁵ nem annyira a szegénység, mint

(31. folyt.) asztal alá nyúlt, felemelt egy ezüst serleget és viszonzásul átnyújtotta Farkas Mihálynak. A honvédelmi miniszter felállt és szokott módján hebegve-habogva elkezdte mondani, hogy ő ezt nem érdemli meg, ő nem futballista, ő nem tett semmit. Puskás egy ideig hallgatta, hallgatta, aztán türelmét veszítve így szólt: Tegye csak el, öreg, sose tudja, mikor jön ez magának jól. – Kérem, ki merte volna ezt mondani Farkas Mihálynak abban az időben? Csakis Puskás Öcsi, aki – ezek szerint tehát – bármit megtehetett” (Surányi 1982: 64).

32 „Soha nem felejttem el azt az értekezletet a New York kávéházban – meséli Grosics. – Farkas Mihály is megjelent. Nem véletlenül. A csapat kérte, hogy jöjjön össze velünk. »Szeretnénk a kívánságunkat előterjeszteni« – ez volt a kérelmünk mottója. Az előadó persze én voltam. »Kérésünk az állam vezetői felé: szeretnénk, ha rendelkeznek a státusunkat, a jövedelmünket, hogy a jövőben ne kelljen harisnyák és egyéb árucikkek vásárlásából kiegészíteni a fizetésünket. Mi magunk is érezzük, hogy odakint külföldön nem jó propaganda az országnak az, ha ismert labdarúgói nepperekkel tárgyalnak, kurrens áruk tömegét hozzák át a határon. Nem kellene ezt nekünk csinálni, ha idehaza megfelelő mértékben megkapnánk a juttatásunkat.« Farkas letorkolt. Nem téma ez – mondta. Mi nem tudjuk hivatalos pénzzel megfizetni magukat. Útközne elveinkkel. Amíg mi itt vagyunk, addig maguk csak csinálják így tovább. Nem mondta, de benne volt a hangsúlyában: »amíg eredmények vannak«, addig hozzuk csak be azokat az árukat. [...] Ezek a mi hírherd csempészéseink egyébként soha nem voltak veszélytelenek, ezek nem fesztelen, idegességtől mentes akciók voltak! A svájci világbajnokság előtt, a fénykorunkban sem voltak azok! Amikor közledeztünk a határ felé, akárhogy is elvicceltük a dolgot, akárhogy is eltereltük a figyelmet, azért mindig szorogtunk. Még Öcsi is izgult! Még a legnagyobb győzelmek idején is! Mert nekünk mindig csak egy kézmozdulat jelezte, hogy »most lehet«. Nem papír, aláírás, pecsét biztosított minket. Soha nem tudtuk, hogy meddig lehet. Még ha minden olyan rendezettnek tűnt is” (Bocsák 1986: 20–21).

33 „Én akkor ugyanúgy, mint a többiek, csempészésből, mondhatnám becstelen dologból éltem, de erre azok szólítottak fel vagy adtak engedélyt, akik másokat ugyanezért elítéltek. Nekem azt mondták: nincs pénz arra, hogy kifizessünk téged, de jól játszottál, eriggy, vásárolj, aztán hozz be nyugodtan mindent. De pali nem voltam. Mert tudtam, hogy ugyanazok, akik vásárolni küldenek, ha a helyzet úgy hozza, akár rám is mutathatnak: itt a Czibor, itt van ez és ez, ezt mind ő hozta. Az aranycsapatban akkoriban csak Kocsist és engem nem kaptak el sohasem. Amikor mindenki kihallgatásra járt, mi akkor is megúztuk a dolgokat. [...] Volt annyi eszem, hogy csak rendőröknek és katonáknak árultam. Majd bolondok lesznek belekevernem engem azok, akik a vizsgálatot folytatják, amikor ők is nálam vesznek!” (Bocsák 1983: 91).

34 „Szerettem kártyázni, szerettem biliárdozni, kijártam a lóversenyre, de ezt én már mind Pesten vettem magamra. Akkor hoztam Max-Factor rúzt nyugatról, ami Magyarországon nem volt kapható, a feleségem részére is, meg eladásra is, és ő kifestetta a száját, fiatalasszony volt” (Sándor Csikar visszaemlékezéséből, lásd Surányi 1982: 211).

Az öreg Cziborról:

„Már nem dolgozik. Reggel felkel, olvas, hosszú órákat olvas, azután lemegy valamelyik kávéházba, étterembe, bárba – teljesen mindegy: ő sajátos gyűjtőszóval kocsmáknak nevezi őket – iszik egy pohár sört és játszani kezd. Négy-öt száz pesetát bevált huszonötösökre és a játékautomatába dobálja őket. A félkezu rablónak csúfolt készülékbe [...]. Ha elfogyott az aprója, elköszön és továbbmegy egy másik kocsmába. Itt is iszik egy pohárral, itt is vált és dobálni kezd. Vagy dominózik, hangos, izgága spanyolok között. És ezzel már el is ment a nap...” (Bocsák 1983: 23).

35 „Szegény sorsú proletárgyerek voltam, apám rakodómunkás volt [...] az utcán nevelkedtem. [...] Reggeltől

inkább az élelmesség és ügyesség jele, a *piálás* pedig a mindennapi életvitel nélkülözhetetlen tartozéka.³⁶ Megkockáztatható: a magyar városi munkáskultúra ezen habituális összetevőinek is komoly szerepük van a magyar futball taktikai és játéktípusbeli tradícióinak alakulásában.³⁷

Am míg a játékosok különleges szabadságjogokkal rendelkeznek, addig az edzők sokkal inkább arra kényszerülnek, hogy együttműködjenek a hatalmi elittel. Sebes Gusztáv, a magyar nemzeti tizenegy baloldali múltú szövetségi kapitánya egyben a sportszféra centrális pozícióját is elfoglalja. Előbb ő a szakszervezetek sportosztályának vezetője, majd a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke, később a miniszteriális szintű Országos Testnevelési és Sportbizottság elnökhelyettese. Ebből a pozícióból minden eszköz rendelkezésére áll, hogy fölülről, „tervezettségűen” ne csupán a magyar válogatott futballcsapatot, hanem az egész sportszférát irányítsa. Beszámolóra kötelezheti az első osztályú labdarúgóklubok edzőit, értekezleteket hívhat össze, csapatkoncentrációkat javasolhat (mellékesen Meislre és Pozzóra is hivatkozva³⁸), s egyúttal megszervezheti az edzőbizottság munkáját, tervszerű elemeket építve az edzésrendszerbe (teljesítménymérés, játékosértekezletek, sportorvos és pszichológiai eszközök alkalmazása) (Sebes 1981: 104–125).

Mindazonáltal Sebes Gusztáv nem báb, aki szolgalelkű célracionálissal teljesítené a hatalmi központ elvárásait. Kétségtelen, tisztában van azzal, hogy a tervszerűség és a rendelkezésére álló, nem utolsósorban a játékosok tudásából származó erőforrások koncentrációja nélkülözhetetlen a sportsikerekhez. Ugyanakkor amit tesz, azt a legjobb meggyőződéséből teszi. Szövetségi kapitányként követett céljai ugyanis összhangban állnak a szülői házból hozott önfegyelmekkel, küzdőképességgel, tervszerűséggel, aszkézisre való hajlammal, azaz a fölfelé irányuló mobilitást önkorlátozás révén elérni szándékozó sváb kispolgári éthosszal.³⁹ Másképpen fogalmazva: az ötvenes évek Magyarországnál a hatalom logikája

(35. folyt.) estig, amíg le nem kellett feküdni, kint játszottam és futballoztam. Elkezdődött a rongylabdával és amikor sikerült a strandon az akkori úgynevezett gazdagabb gyerekektől ellopni egy gumilabdát, mert ha elgurult, fölkaptuk, elszaladtunk, akkor az ünnep volt és arra nagyon vigyáztunk” (Sándor Csikar visszaemlékezéséből, lásd Surányi 1982: 210).

36 „Ezerkilencszázötvennégyben itt voltam Tatán tüzletvezető a Kisfüttyös nevű italboltban. [...] Én az edzőtáborból ismertem az összes játékost, [...] megmondom őszintén, gyakran jártak ide. Volt, amelyik pálinkát, volt, amelyik kisfröccsöt, volt, amelyik nagyfröccsöt, amelyik három decit, szóval itt fogyasztottak elég gyakran, úgy-hogy meg is volt a terv” (Tóth Jenő tatai kocsmáros visszaemlékezése, lásd Surányi 1982: 127).

„Őcsi egyébként nem véletlenül énekelte lemezre is: »Nótás kedvű volt az apám«. [...] Persze, amikor végre hazalátogatott és a legjobb borokkal kínálta, mindenhol sört kért, lehetőleg Kőbányait” (Hámori 1982: 22).

37 Ebből a szempontból igen figyelemreméltóak az elődökről följegyzett anekdoták is. Például az, hogy ők is kártyázással, piálással „ütötték agyon szabadidejüket” (Bolgár 1987: 45). Sőt, hogy már Schlosserek is csempészték (Kő és Török 1988: 221), s hogy a kártyázás során a csalás sem volt idegen tőlük, hiszen Sárosi dr. tükör előtt foglalt helyet, hogy partnere onnan láthassa az ő lapjait (Sárosi 1989: 29).

38 „Sok jó dolgot tanultam Frontz Dömétől, talán még többet – főként csapatszervezés terén és a pszichológiai módszerek alkalmazásában – Schaffer Alfrédétől. [...] Végiggondoltam, hogyan is végezték feladatukat olyan kiváló edzők, csapatszervezők, akikről sok mindent tudtam, hallottam, olvastam, de magam nem tartoztam játékosaik közé. Ilyen volt elsősorban Jimmy Hogan, az MTK aranycsapatának angol mesteredzője, azután Tóth (Potya) István, az első modern, egyéniségekre alkalmazott magyar edzés módszer kialakítója, Vittorio Pozzo, az olasz, és Hugo Meisl, az osztrák labdarúgás naggyá tevője” (Sebes 1981: 119).

39 Az önmagát „csendes, szorgalmas” emberként jellemző, *Scharenpeck Gusztávként* sváb kispolgári családba született, eredetileg Fradi-drukker Sebes írja magáról:

„Mi a Vásár téren, vagy ahogy akkor még nevezték, a Halleron töltöttük minden szabad időnköt. [...] A változatosság kedvéért „kiegészítő sportolást” is folytattunk. Esténként a Vásár tér vagy egy-egy háztömb körül köröztünk, egymással versenyezve. A nyolc-tíz éves fiúk két-három kilométert futottak, teljes erővel. [...] Mintha

ugyan lehetővé teszi, hogy az elitfutball szférájában ne történjék meg az életvilág totális gyarmatosítása, ugyanakkor nem mond le a *diszpozíciók bekebelezéséről*, azaz arról, hogy a kulcsfigurák otthonról hozott viselkedési és értékmintáit a rendszer működésének részévé tegye. Véleményem szerint alapvetően e bekebelezési mechanizmus sikerének köszönhető, hogy a magyar labdarúgó válogatott, a stratégiai elemként integrált tervezett improvizáció révén, képes a szabadság elemeit is a szigorúan megtervezett futballtaktikába építeni.

Am az aranycsapat briliáns teljesítménye nemcsak a „mindenki eszén túljáró, nagyfőjű városi proli-vagány” beállítódás és az aszketikus kispolgári éthosz tervgazdaságba illesztett sajátos szintézisének köszönhető. Bármilyen különösen hangozzék is, a sikerekben szerepet játszhatott az a *konspirációs klíma* is, mely az ötvenes évek első felében a játékosokat és az edzőket folyamatosan a környezet (és ennél fogva, természetesen, a mindenkori ellenfél) kijátszására, megtévesztésére készítette. Nem lehet nem észrevenni ugyanis a lényegi azonosságot a kommunista pártkongresszuson tisztí egyenruhában parádézó Puskás, a kommunista vezetők nőügyei kapcsán összekacsintó focisták és szakvezetők, a (sohasem tudható, mennyire beavatott) vámosok elől a *szajrét* biztonsági megfontolásokból elrejtő játékosok, a szokatlan csapat-összeállítást és fölállást a válogatott meccs kezdete előtt tíz perccel zárt borítékban közlő Sebes Gusztáv,⁴⁰ az egymást az edző titkos szempontjai alapján megfigyelő játékosok,⁴¹ valamint a jobbszélen játszó balszélső, a védőt játszó kapus, a hátravont középcsatár és a tudatosan váltogatott formációk között. Igen, bármilyen különösen hangozzék is, a rendszer működésébe integrált hagyomány mellett a totalitarizmus *mindennapi szürrealitása* is szükségeltetett ahhoz, hogy a világ akkori legjobb futballcsapata éppen Magyarországon szülessék meg, és sikert sikerre halmozzon.

(39. folyt.) ösztönösen megéreztük volna, hogy ezek a futóversenyek nagymértékben fejlesztik a labdarúgásban nélkülözhetetlen állóképességet, az erőnlétet, az akaratot. [...] A futball nálam nem egzisztenciát jelentett. Határtalan szeretetem a játék iránt szigorúan sportszerű életre serkentett. Tudtam, csak így tudok bekerülni állandó játékosként a csapatba, és így tudom helyemet ott megtartani. Magammal szemben szigorú kritikus voltam, minden mérkőzés után elemeztem játékomat, igyekeztem fölfedezni gyöngéimet és az edzéseken korrigálni hiányosságaimat. Nagyon nagy súlyt helyeztem fizikai erőnlétemre. Kerültem azokat a szórakozóhelyeket, amelyek fizikai vagy idegi fáradtsággal jártak. Tudtam, hogy jobb erőnléttel, küzdőképességgel a nálamnál nagyobb tudású játékosok fölé tudok kerülni” (Sebes 1981: 11, 74–75).

40 „Négy héttel az olimpiai játékok kezdete előtt Varsóban, a lengyel válogatott ellen mérkőztünk. Én nem utaztam, gondolván, hogy olimpia előtt nem hagyhatom itt a többi sportágot. [...] Utazás előtt átadtam egy levelet Mándinak [az akkori szövetségi edzőnek – H. M.], hogy csak az öltözőben bontsák föl. Nem tudták, nem is sejtették, de én sem, hogy ez a levél egy harmincéves játékost indít el a világhír útján. [...] Ez pedig így hangzott: »nem Palotás, hanem Hidegkuti a center«. Palotás már szerelésben állt, Hidegkuti pedig a nézőtérén volt ekkor” (Sebes 1981: 148).

41 „A tavaszi szezon végén még egy nehéz, válogatott mérkőzésünk volt, Stockholmban. [...] Azt a tizenegy fiút vettem számításba, akik Olaszországban sikerre vitték színeinket. Sándort szerettem volna még beállítani. [...] Nem szóltam senkinek, csak Bozsikot megkértem, aki szobatársa volt Sándornak, figyelje meg, hogyan alszik Sándor Csikar, elég nyugodt-e? Másnap Bozsik *jelentette* (az én kiemelésem – H. M.), hogy Karcsi jól, nyugodtan aludt. Határoztam: Sándor a jobbszélső! De csak az öltözőben mondtam meg” (Sebes 1981: 205).

Hivatkozott irodalom

- Bocsák Miklós (1983): *Kocsis és Czibor*. Budapest: Sport.
- Bocsák Miklós (1986): *A Grosics-villa titka*. Budapest: Sport.
- Bolgár István (1987): *Suttyó, a Császár. Turay József élete és pályafutása*. Budapest: Sportpropaganda Vállalat.
- Bromberger, Christian (1995): *Le match de football. Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme.
- Bukovi Márton és Csaknád Jenő (1954): *Iffjúsági labdarúgók edzése*. Budapest: Sport Lap- és Könyvkiadó.
- Csanádi Árpád (1960): *Labdarúgás*. 1–2. kötet (Technika–taktika). Budapest: Sport Lap- és Könyvkiadó.
- Dénes Tamás és Rochy Zoltán (1996): *A 700. után. A magyar labdarúgó-válogatott története*. Budapest: Rochy és Társa Bt.
- Hadas Miklós és Karády Viktor (1995): Futball és társadalmi identitás. In *Replika*, 17–18: 89–119.
- Hámor Tibor (1982): *Puskás. Legenda és valóság*. Budapest: Sportpropaganda.
- Kő András és Török Péter (1988): *A magyar futball anekdotakincse*. Budapest: Sport.
- Nemzeti Sport*, 1903, 1905, 1908, 1909, 1922, 1925, 1928, 1929, 1930, 1934, 1936.
- Rejtő László (1966): *Az Aranycsapat és arnyai*. Budapest: Sport.
- Sárosi György (1989): *Rongylabdával kezdtem*. Cleveland, OH: Classic Print.
- Sebes Gusztáv (1955): *A magyar labdarúgás*. Budapest: Sport Lap- és Könyvkiadó.
- Sebes Gusztáv (1981): *Örömök és csalódások. Egy sportvezető emlékei*. Budapest: Gondolat.
- Surányi András (1982): *Aranycsapat. A film születése, és ami a filmből kimaradt...* Budapest: MAFILM.
- Taylor, Rogan és Klara Jamrich (1997): *Puskas on Puskas. The Life and Times of a Footballing Legend*. London: Robson Books.

Az örök cowboy

Férfitoposz az Oscar-díjas filmekben (1984–1996)

Hadas Miklós

„A *fuck-machine* csak kefél, reggel, délben, este, éjszaka és délután, míg egyszer egy ilyen Charles Bronson-féle *motherfucker* jól be nem akasztja neki a nagy kárt, s csak bassza, bassza, bassza, s a kibaszott kis *fuck-machine*-nak meg kurvára fáj, mint annak idején, amikor még szűz volt.”

Quentin Tarantino a *Kutyaszorító* című filmben elmagyarázza, miről szól Madonna „Like a Virgin” című száma

Gary Cooper, James Stewart, Henry Fonda, Kirk Douglas, Burt Lancaster, Charles Bronson és a többiek évtizedeken keresztül ugyanazt a figurát alakítják. A magányos lovas megtestesülései ők, aki a semmiből érkezik, előtte és mögötte a végtelen horizont. A törvény nem vonatkozik rá: neki saját törvénye van. A társadalmon kívül él. Sohasem fél, noha folyamatos életveszélyben létezik. Ám ő csak ebben az életveszélyben érzi

magát otthon. Családja nincs, munkája nincs, nő nem húzza vissza, nem jelent rá veszélyt. Méltó partnere csak a másik férfi, a másik cowboy, az indián, a seriff, aki szintén magányos lovas, aki szintén a semmiből érkezik, aki mögött szintén ott a végtelen horizont. A cowboy kemény férfi, aki csak kivételesen szólal meg, coltját azonban mindenkinél gyorsabban rántja elő tokjából. Az igaz ügyért képes meghalni. Végső célja is ez: férfihoz méltóan meghalni az igaz ügyért, és ezáltal halhatatlanná válni. Az arcát borító ráncok és sebek a férfiaság jegyei, férfibecsületének és kiválóságának hitelesítő bélyegei.

Ez a férfi egy olyan társadalom vágyott önképének mitizált inkorporációja, mely nárcisztikus áhítattal bámul önmagára. Mi, nézők is vele, az erős férfival azonosulunk, az ő nézőpontjából ítéljük meg a többi embert. Hozzá képest nevenséges, súlytalan figura, mondjuk, a homoszexuális (aki, ha föltűnik olykor a filmekben, általában gonosz, boldogtalan, s csúf halálra ítéltetik) vagy a fekete (aki primitív, romlott, igazi bűnöző típus, s százszorosán is megérdemli, hogy elpusztuljon). Az ő pozíciójából a nő – aki szinte sohasem jelenik meg aktív, önálló személyiségként – ugyancsak alacsonyabb rendű lénynek tűnik. A filmrendezők – mondani sem kell, ők szinte kivétel nélkül férfiak – a másik nem képviselőit általában érző, érzéki lényekként ábrázolják. Olyan lényekként, akiknek elsősorban a szerelmi viszonytal kapcsolatos konfliktusai méltók arra, hogy a forgatókönyvekbe kerüljenek. A pozitív nőfigura az ötvenes évekig a szűzies, hűséges, odaadó társ, hogy aztán a hatvanas évektől kezdve – a *voyeur* férfi tekintetek legnagyobb öröme – mind nagyobb számban bukkanjanak föl a szexuálisan fölszabadult, csábító „femme fatale”-ok is, Marilyn Monroe-tól Liz Taylorig.

A magányos cowboy eme őstoposza, mely tisztán él tovább a *Marlboro Man* reklámalak-

jában, végső soron hetven-nyolcvan éven keresztül az amerikai film egyik határeseti férfi-modellje. Kérdés, hogy a *libido dominandi* által meghatározott beállítódás eme klasszikus megjelenítésének nagyapai mintája napjainkban is tovább él-e a legsikeresebb amerikai filmekben, s ha igen, milyen mértékben, illetve formában. A *libido dominandi* fogalma – Pierre Bourdieu nyomán – egy olyan, belső készletettségen alapuló kötelességtudatot, egy szinte ösztönös uralkodási vágyat jelöl, amellyel a férfi – úgymond – „önmagának tartozik”. E belső készletettség alapja a férfiasság hangsúlyozásának kötelezettségébe vetett hit. E hit a férfiakat más férfiak (valamint a hozzájuk tartozó nők) legyőzésére, azaz olyan játszmák megvívására ösztönzi, amelyek határeseti formája a háború (Bourdieu 1994).

E kérdésföltevés azért is indokolt, mert az elmúlt évtizedben Cannes-ban díjazott filmekben megjelenített férfikép változása arra utal, hogy a férfiuralom univerzalizálására vonatkozó bourdieu-i tézist ajánlatos kellő kritikai távolságtartással kezelni. A cannes-i aranypálmát, nagydíjat és legjobb férfialakítás díját elnyert filmek ugyanis azt látszanak alátámasztani, hogy a *libido dominandi*n alapuló férfifopos helyét mintha mindinkább a sérülékeny férfi toposza foglalná el, s mintha az első és a második nem közötti különbségek egyre elmosódottabbakká válnának.* A fenti kérdésföltevés mindamelllett bizonyos akadémiai érvényességgel is bír. Bourdieu ugyanis, idézett tanulmányának egyik lábjegyzetében éppen az Egyesült Államokat jelöli meg azon helyként, amelyre vonatkozóan a férfiuralom örökérvényűségére vonatkozó tézis esetleg nem tartható (Bourdieu 1994: 50, 15. jegyzet).

Az Amerikai Filmakadémia által 1984 és 1996 között a legjobb film (ill. legjobb rendező), valamint a legjobb férfi színész díjával jutalmazott alkotások között egyet sem találunk, amelyet nő rendezett volna. Mindössze háromnak van női főszereplője (*Távol Afrikától*, *Miss Daisy sofőrje*, *A bárányok hallgatnak*), ám mindháromban találhatóak velük csaknem azonos súlyú férfi hősök. Ráadásul a nők sorsának legfontosabb kérdése e filmekben az, hogyan is alakul viszonyuk – azaz szerelmük, barátságuk, illetve küzdelmük – a férfikkal. Olyan film tehát nincs a fentiek között, amelynek elsősorban női problémák, ill. a nők közötti különböző viszonyok állnának a középpontjában.

Ezeknek az alkotásoknak az esztétikai világa meglehetősen hagyományos: többnyire a hollywoodi dramaturgia jól bevált képi és szerkezeti sztereotípiáiból építkeznek (természetesen a különböző altípusok – krimi, western, történelmi dráma stb. – eltérő hagyományait respektálva). A hagyományok professzionális alkalmazása (és esetleg mérsékelt megújítása) mindamelllett meghatározó a díjak odaítélésekor. Ugyanakkor legfőljebb kivételesen és áttételesen fordul elő, hogy aktuálpolitikai szempontok játszanának szerepet a díjazás során (ilyen kivétel, ha nagyon akarjuk, a két Oliver Stone film, a *Szakasz* és a *Született július 4-én*, valamint a *Pókasszony csókja*).

Ezekben az amerikai filmekben szerencsétlen sorsú „kisembert” csak elvétve találhatunk (így például a két Stone film néhány alakját és a *Las Vegas, végállomás* magát halálra ivó alkoholistáját). A valamilyen vonatkozásban deviánsnak minősülők száma azonban már jelentősebb. Mindenek előtt a *Pókasszony csókja* és a *Philadelphia* homoszexuális főhősei említendőek. Az ő bukásuk ugyanakkor katartikus, azaz arra szolgál, hogy a (korábban?) negatívan megítélt devianciát pozitív színben láthassák a nézők. (Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a homoszexuális meghalhat, míg a többi deviáns ez jóval ritkábban történik meg. E tekintetben tehát, ha nagyon szigorúan vesszük, e politikailag többé-kevésbé korrekt filmekben is tovább él az amerikai filmek azon hagyománya, mely a „buzit” halálra ítéli, legfőljebb itt a nézők már a szereplők belső nézőpontjából is átélhetik, hogy „azért ez számukra sem fenéki tejfel”.)

* Lásd Hadas Miklós: A másféledik nem. In *Magyar Lettre Internationale*. 27. 1997. tél.

Sajátos ugyanakkor, hogy a deviánsok egy része kifejezetten sikeresnek bizonyul. Miss Daisy sofőrje, aki háromszoros értelemben is „más” (öreg, fekete és alacsony társadalmi származású), például nem csupán a déli feketék ügyét képes megértetni Miss Daisyvel, illetve a nézőkkel, hanem őszinte barátságot is tud kötni a fehér öregasszonnyal. (Egyébként Miss Daisy, legalábbis hollywoodi filmben, szintén háromszoros értelemben „másiknak” tekinthető, mivel öreg, zsidó és nő.) Az *Esőember*; a *Bal lábam* és a *Forrest Gump* főhősei is bizonyos vonatkozásban rokkant emberek: az első autista, a második teljesen mozgásképtelen, s csak a bal lábát képes használni, a harmadik pedig retardált. Mégis, különös módon, mindhárman valamilyen értelemben rendkívülinek, zseniálisnak bizonyulnak. Akár még az is megkockáztatható, hogy (férfiás? férfiúi?) omnipotenciájuk minden hátrányos adottságuk ellenére győzedelmeskedik. A filmekben ábrázolt férfiak egy újabb alcsoportjának tagjai pedig rendkívüli mivoltukban térnek el az átlagtól. E férfúik lehetnek kiemelkedő történelmi személyiségek: Mozartok (*Amadeus*), kínai császárok (*Az utolsó császár*), zsidókat mentő németek a második világháborúban (*Schindler listája*), skót szabadságharcosok (*Rettenhetetlen*) vagy zseniális zongoraművészek (*Ragyogj*).

Az Oscarral díjazott filmek csaknem felében a főhősök erős, okos, kegyetlen, magányos, sikeres, öntörvényű, hódító, fehér és heteroszexuális férfiak, akik a nők számára ellenállhatatlan csáberővel bírnak. Noha elsősorban már nem a vadnyugati prériken bukkannak föl (jóllehet olykor még ott is, mint például a *Farkasokkal táncolóban* vagy a *Nincs bocsánatban*), hanem Afrika végtelen szavannáin (*Távol Afrikától*) vagy sivatagjaiban (*Az angol beteg*), esetleg a Wall Streeten (*Tőzsdecápák*), egy elegáns tengerparti villában (*A szerencse forgandó*) vagy az Egyesült Államok biliárdtermeiben (*A pénz színe*). S még ha e férfúik közül néhányan kritikus távolságtartással ábrázoltnak is, individuumuk titokzatosága, az omnipotentia igényét (és vágyát) magában rejtő maszkulinitásuk föltétlenül a magányos cowboy nemzeti őstoposzával rokonítja, ha tetszik, annak unokáivá teszi őket.

Ezekben az alkotásokban általában nem ellenszenves a hatalmi helyzetű férfi. Az persze elképzelhető, hogy a hatalom bizonyos típusa (az, ha valaki a saját akarátat fizikai kényszer, ill. mások megsemmisítése révén próbálja érvényesíteni) negatív színben ábrázoltnak (pl. a *Farkasokkal táncolóban*, ahol az erőszakos, fehér gyarmatosító attitűd elitelendőnek minősül). A főhősök szinte isteni eredetű férfítökélye (mely képessé teszi őket arra, hogy karizmatikus tekintélyre tegyenek szert) majdhogynem kötelező érvényű középponti eleme az Oscarral díjazott filmek hordozta férfiidentitásnak. Ezek a férfúik valamilyen rendkívüliek, zseniálisak. Ez a rendkívüliség akár ördögi gonoszság (*A bárányok hallgatnak*), kegyetlen érzéketlenség (*Tőzsdecápák*) vagy önpusztító agresszivitás (*Las Vegas, végállomás*) is lehet. Nem véletlen ezért, hogy a legjobb férfúialakítás díját négy esetben is negatív hősöket alakító színész kapja (a negyedik, az imént említett három mellett, az *Amadeus* című film, ahol nem a Mozartot, hanem az ármánykodó Salierit játszó színész kapja a díjat). Mindez egyébként egyszer sem fordul elő a Cannes-ban kitüntetett férfúiszínészek esetében: ők, kivétel nélkül, „pozitív szerepet” alakítanak.

Az Oscarral kitüntetett filmekben jó eséllyel a legvonzóbb(nak tartott) amerikai férfúisztárok különböző generációinak tagjai alakítják a főszerepet, Paul Newmantól és Clint Eastwoodtól kezdve Robert Redfordon, Kevin Costneren és Mel Gibsonon át Tom Cruise-ig és Tom Hanksig. E férfúicharme szexepiljével rendelkező hősök minden gond nélkül keverednek szerelmi bonyodalmakba, jóllehet a (heteroszexuális) szerelmi szál (abban a tíz filmben, melyben egyáltalán előfordul), többnyire jelentéktelen a központi férfúialak nagyra törő küldetéséhez képest.

A szerelmi szál „alulreprezentáltságának” persze mindig megvannak a konkrét okai. A legegyszerűbb a tematikai (mondjuk, például a férfúifőszereplő nem heteroszexuális: *Pókasszony csókja*, *Philadelphia*). Előfordul, hogy az ábrázolt (történelmi) élethelyzet nem teszi ezt indokolttá, hiszen a vietnami háború vagy a második világháború borzalmainak

megfilmesítésekor (*Szakasz, Schindler listája*) akadhat fontosabb tét is a rendező számára egy esetleges szerelmi szál bemutatásánál. Elképzelhető, hogy a férfi valamilyen értelem-ben deviáns, és ezért nem válik női szerelem tárgyává. Akár azért, mert öreg (*A pénz színe, Miss Daisy sofőrije, Nincs bocsánat*), akár azért, mert sérült, rokkant, s így alkalmatlan a szerelemre (*Esőember*), akár pedig azért, mert egy krimi dramaturgiája szempontjából a szerelmi szál irreleváns (*A szerencse forgandó, A bárányok hallgatnak*).

Talán meglepőnek tűnhet, hogy az öregséget devianciaként határozom meg. Pedig, úgy vélem, a tömegkultúra logikája alapján gondolkodva, azaz a „közízlés” által tolerált más-ság mértékét respektálva be kell látnunk: öreg embereket szexuális vágy tárgyaként ábrázol-ni nagyobb tabuszegés, mintha azonos nemű vagy különböző bőrszínű fiatalok szerel-mét mutatnák be. Nem véletlen, hogy sokkal kevesebb példa is van erre a filmekben. Tömegfilmekben pedig, mint amilyenek az Oscarral kitüntetett alkotások, szinte soha! Ugyanakkor igen érdekes, hogy a *Bal lábam* teljesen béna hőse, az együgyű *Forrest Gump* és a *Las Vegas, végállomás* alkoholista is szerelmi ügyletbe keveredik – hasonlóképpen a történelem nagy színterein tevékenykedő kiváló férfiakhoz (mint például a *Farkasokkal táncoló*, a *Rettenhetetlen* és az *Angol beteg* című alkotásokban). Ráadásul a férfiak tehe-tetlensége és a heteroszexuális viszony problematikussága alig ábrázoltatik. E filmekben a férfiaknak nincsenek sem szexuális komplexusaik, sem perverzióik. Ha a szerelmi szál, ill. a szexualitás fölbukkan, még a halálán lévő alkoholista roncs is (*Las Vegas, végállomás*) potensnek bizonyul.

Azért persze ne legyünk igazságtalanok! Néhány filmben megtörténik az erőszakos, kegyetlen férfivilág és az amerikai történelmi mítoszok – a vadnyugat elfoglalása, a viet-nami háború, a Wall street – dekonstrukciója is. Persze ötből három esetben egy alkotót, Oliver Stone-t kell rendezőként és íróként (*Szakasz, Tűzdecápák*), illetve egy esetben még producerként is (*Született július 4-én*) keresnünk. De a nemzeti mítémák dekonstrukciója központi jelentőséggel bír még két másik díjazott filmben is. A *Nincs bocsánat* például meglepő következetességgel igyekszik lerombolni a magányos cowboy, illetve a romanti-kus vadnyugat széles körben elterjedt mítoszáét. A film dramaturgiai masinériáját az indítja be, hogy egy prostituált kicsinek találja az egyik cowboy nemi szervét, s ezen gúnyolódik. A film főhőse egy öreg és impotens cowboy, aki a lovára is alig képes már fölülni. Másik hőse egy rövidlátó és bandzsa cowboy, aki csak közvetlen közlelről képes lelőni ellenfelét, és azt is csak akkor, amikor az éppen a vécén ül. Ám gyilkos tettétől olyannyira megriad, hogy az emberölésért számára kilátásba helyezett pénzről is megfélekedzik (ami viszont végképp értelmetlenné teszi a gyilkosságot, hiszen az elkövetés eredeti motívuma az lett volna, hogy a kapott pénzből szemüveget vásárolhasson magának!). A filmben elkövetett, illetve elmesélt valamennyi egyéb gyilkosság is ehhez hasonlóan brutális, kegyetlen és értelmetlen. A vadnyugat mítoszáét lerombolása mellett tehát a film a heroikus erőszak elemeiből megalkotott férfimítosz dekonstrukciójára is vállalkozik – mégpedig figyelemre méltó eredménnyel.

Talán még messzebbre megy a *Farkasokkal táncoló* a nemzeti eredetmítosz lerombolá-sában. Jóllehet a különböző kultúrák egyenlőségének motívuma – igaz, még kissé perifé-rikusan – fölbukkan már korábban díjazott filmekben (például *Távol Afrikától*) is, Kevin Costner egyértelművé teszi, hogy a szíű indiánok kultúráját kívánatosabbnak, tisztábbnak, humánusabbnak tekinti a könyörtelenül gyilkoló, agresszív módon terjeszkedő-gyarmato-sító fehér civilizációnál. Azaz: a másikkal való azonosulás a saját kultúra kritikáját, a nemzeti eredetmítosz dekonstrukcióját szolgálja.

Csak éppen ne feledjük: bármennyire igyekszik is Clint Eastwood, hogy filmjében le-leplezze a férfiak gyöngeségét és kegyetlenségét, amikor a filmje végén, öreg cowboyként végül is megtáltosodik, s képes egyedül végezni valamennyi ellenségével, ő is beáll azon filmhősök sorába (*Esőember, Bal lábam* stb.), akik azt illusztrálják, hogy istenadta férfiúi

(omni)potenciájuk képes handicapjuk fölé kerekedni. Tehát, végső soron, mindenféle lát-szólagos dekonstrukció ellenére, a *Nincs bocsánat* is azt sugallja, hogy a férfimitosz örök érvényű. Kétségtelen az is, hogy Kevin Costner egy elvont, kollektív és ideologikus szinten leleplezi a gonosz (ám arctalan!) fehér gyarmatosítókat. Csakhogy a nézők, érzéki szinten, a szemükkel mégiscsak azt látják, hogy van egy szeretnivaló, vonzó, bátor, erős, ügyes, kiváló (stb.) fehér férfi, egy igazi hős, aki – éppen azáltal, hogy ha kell, krisztusi módon önmaga fölládozására is hajlandó – a maga konkrét, fizikai mivoltában alkalmas a jó és igaz ügy képviseletére.

Ezzel többé-kevésbé összhangban az is megállapítható, hogy az Oscar-díjas filmek férfiai igencsak ritkán jelennek meg a magánszférában. Jellemző, hogy az apamotívum csak egyszerűen merül föl az összes filmben, akkor is ironikus toldalékként a *Forrest Gump* legvégén. A mester-tanítvány, tehát a kvázi apa–fiú viszony többször fölbukkan ugyan (*A pénz színe, Tőzsdecápák, Nincs bocsánat*), de sohasem úgy, hogy a domináns helyzetű mester önfeláldozóan gondoskodnék az alárendelt helyzetű tanítványról, hanem oly módon, hogy a fiatal és az idős férfi verseng egymással. És figyelemre méltó, hogy e versengésben az idősebb sohasem marad alul: erejét mindvégig képes megőrizni. És tény ugyan, hogy a gondoskodó barát (vagy testvér) figurája többször is fölbukkan, mondjuk, Oliver Stone filmjeiben vagy az *Esőemberben* (ez egyébként nem meglepő, hiszen a férfivilág hagyományos megjelenítésekor szinte mindig jelen van a közös ügyért harcoló, társával szolidáris, mellérendelt, kvázikortárs jó barát), alapvetően mégis az a jellemző, hogy a *par excellence* gondoskodó szerepekben mindig nőket találunk (*Las Vegas, végállomás, Angol beteg*).

Föltűnő, hogy e filmek között viszonylag jelentős azon alkotások aránya, amelyek nem elégednek meg azzal, hogy egy élet, egy kapcsolat, egy sors részleteivel foglalkozzanak. E filmek általában az egészet, a totalitást akarják bemutatni: egy teljes életút ábrázolására vállalkoznak (*Amadeus, Az utolsó császár, Bal lábam, Forrest Gump, Rettenthetetlen, Ragyogj*). (Azon is érdemes volna elgondolkodni, vajon milyen képi sajátosságokkal rendelkezik az operatőri munka, a *par excellence* filmes ábrázolásmód legfontosabb összetevője. Számos tanulsággal szolgálhatna például, ha mennyiségileg elemeznénk: mi az aránya, mondjuk, a monumentális totáloknak, ill. az aprólékos kidolgozottságú, mikrorészletezettségű képeknek a filmekben!)

Am e mindent átfogó enciklopédikuság-igénynél is nagyobb a súlya annak a rendezői-produceri szándéknak, mely a filmet a valóság-hűség márkavédjegye alapján is igyekszik hitelesíteni, ill. eladni. Számottevő ugyanis az Oscar-díjasok között azon munkák aránya, amelyek – úgymond – „igaz történeten alapulnak” (*Amadeus, Távol Afrikától, Szakas, Az utolsó császár, Bal lábam, A szerencse forgandó, Schindler Listája, Rettenthetetlen, Angol beteg, Ragyogj*). Amint azt a gyártók sugallni kívánják, a film „igaz”, azaz nem „fikció”. Megtörtént, következésképpen bárkivel megtörténhet. Kvázi *reality-show*. De mivel „történet”, azaz már megtörtént, lezárult, az utókor tudása révén bekebelezhető, ábrázolásmódjában a jelen ígéreteinek megfelelően átalakítható. Ha tetszik – Jamesonnal szólva – „kannibalizálható”.

Valószínűsíthető, hogy az amerikai mozi hétköznapi, nem kitüntetett tucattermékeiben a magányos cowboy figurája sokkal brutálisabb reinkarnációkban él tovább. A díjakra aspiráló s ilyen értelemben „elit” kategóriába tartozó filmek az elmúlt tíz-tizenöt évben ugyanis fokozottan kötelesek megfelelni a politikai korrektség elvárásainak (mondjuk, a rasszista szövegek kiiktatásával, a különböző bőrszínű emberek összpopulációbeli súlyuknak megfelelő arányú szerepeltetésével vagy a korábban negatív színben föltüntetett csoportok – pl. feketék és homoszexuálisok – pozitív megjelenítésével). Kétségtelen az is, hogy – egyfajta destigmatizációs késztetésnek engedelmességgel – az előírt tolerancia kötelezettsége újabb és újabb kisebbségeket (AIDS-es, kábítószeres, alkoholista stb.) von be a megértően megjelenített *mások* körébe. Ugyanakkor az érző és becsületére kényes,

megölt ellenfelének a végtisztességet megadó cowboy vagy a bátor James Bond figurája ma már légpuskás kirándulónak tűnik a filmenként százas nagyságrendű hulláhegyeket termelő, érzelmentes gyilkolómasinákhoz, a Terminátorokhoz és Rambókhöz képest.*

Vegyük például az 1996-os év legnagyobb amerikai kasszasikerét, a *Függetlenség napját*, mely a közép-európai értelmiségi néző számára kimeríti a politikailag korrekt giccs kategóriáját. E *science fiction*ként legitimált pc-realizmus – miképpen a fasiszta vagy a szocialista realizmus – követendő modellként sűríti magába egy adott társadalom értékvilágának valamennyi fontos jelentéstartalmát. Ezek az alkotások többnyire az ellenséggel szembeni összefüggésrendszerben jelenítik meg a kívánatosnak tartott értékeket és viselkedési mintákat. Jelen esetben egy zseniális *outsider* fiatal zsidó számítástechnikus (!) az egyik főhős, aki laptopjától egy pillanatra sem válik meg, minden akcióját annak segítségével végzi, emellett nemcsak hogy nem dohányzik, hanem kifejezetten elítéli a dohányosokat, s a kóladobozt több ízben is a megfelelő, újrahasonosítást lehetővé tevő kukába dobja, s erre kollégáit is figyelmezteti, még akkor is – nem vicc! –, amikor a gonosz földönkívüliek éppen New Yorkot (Los Angeles, Washington) igyekeznek megsemmisíteni.

A film másik főhőse egy hasonlóképpen fiatal, a hazájáért és feljebbvalóiért mindenre kész, úrhajós aspirációkkal bíró, briliáns fizikai adottságokkal rendelkező fekete berepülőpilóta, aki megvalósítja a nagyszabású terveket, és megvédi az emberi fajt a gonosz földönkívüliek támadásától. A film igazi, központi hőse a fiatal, szép, sármos amerikai elnök, aki „jó ember” s egyúttal a hatalom birtokosa. Ő dönt és ő vezeti azt az összehangolt nemzetközi akciót, amelyben valamennyi nemzet részt vesz. Az elnök, aki hajdani vadászpilóta, maga is repülőgépre ül, amikor ennek eljön az ideje, és személyesen harcol az emberiség üdvéért. Emellett mintaapa (kislánya folyton a nyakán lóg), feleségét szerető gondos férj, gyors, határozott, erős, rugalmas, munkára, harcra kész, merész ember, nem dohányzik, a szemetet ő is a megfelelő kukába dobja, és melleleg omnipotens is, mivel ha úgy adódik, a gonosz földönkívüliekkel parakommunikációt is képes folytatni.

A filmet olyan gátlástalanul hatja át a nagynemzeti nacionalista retorika és ikonográfia (az első képeken az amerikai zászlót látjuk a Holdon!), ami sok európai nézőben menthetetlenül baljós emlékek reminiszcenciáit is fölébresztheti. És e nacionalizmus centrumában lényegében ugyanaz a férfiurolom és férfimítosz áll, amely a korábbi filmekben is megtalálható volt, csak éppen itt a három férfi főszereplő – az okos zsidó, a bátor fekete és a hatalommal bíró fehér (majdnem azt mondtam: árja) – egymást kiegészítve hordozza. E férfikép pontosan megfeleltethető azon modernizációs eszmének, amelynek középpontjában az ész (plusz technikai fejlődés), a bátorság (plusz fizikai erő) és a hatalom (plusz racionalitás) áll. E modernizációs folyamat maszkulin reprezentációjú, a saját társadalmat ma talán még inkább az univerzum középpontjának tartja, mint korábban, s ebből az ott-honosan beélt nézőpontból ítéli meg a világ folyását.

*

A legjobb film Oscar-díjjal jutalmazott alkotások szinte kivétel nélkül nagy kasszasikerrek is. Mindenekelőtt az Egyesült Államokban, de nemcsak ott: az egész világon. Ha nem így volna, és bemutatásukat nem előzné meg több hónapos reklámkampány, ha nem ját-

* Talán ebben az összefüggésrendszerben nem számít demagógiának, ha azokra a sokat idézett adatokra is hivatkozunk, miszerint szombat délelőttönként, amikor a legtöbb gyerek a televízió előtt ül Észak-Amerikában, óránként átlagosan 25 gyilkosságot láthat (azaz 14 éves koráig kb. százazret!). És ne felejtjük el azt se, hogy az elmúlt évtized amerikai elitfilmjének egyik legismertebb gyöngé férjje, a (férfi)komplexusait leleplező Woody Allen kicsi, kopasz, csúnya, szemüveges, liberális zsidó értelmiségi figurája komikus alak, aki kontextuálisan csak fölerősíti a hagyományos amerikai férfihős mitizált kvalitásait.

szának őket sikerrel heteken keresztül több ezer moziban, s mindezt nem követnék (előre összehangolt) televíziós adások, nem is kerülhetne sor jelölésükre, hiszen nem volnának képesek átlépni az értékelést végző kollégáik figyelmének küszöbét. Azaz: az Egyesült Államokban a filmipar szerkezete garantálja, hogy elmosódjanak a gazdasági és kulturális szféra, illetve az elit- és a népszerű kultúra közötti határok. Oscar-díjjal jutalmazott, tehát esztétikailag is magasra értékelt filmet csak olyan alkotó készíthet, aki a piacon is sikeresnek bizonyul. Egy amerikai film sorsa elsősorban nem a kritikus elit és a mérvadó értelmiség, hanem a minél nagyobb számú fogyasztó pénztárcájának ítéletétől függ: a piaci kereslet és kínálat törvényei vonatkoznak rá. Más szóval: az amerikai filmgyártásban a gazdasági szféra tétjei maguk alá gyűrik az esztétikai téteteket.

Kérdés ezek után, milyen értékeken, normákon és (disz)pozicionális struktúrákon alapul e domináns gazdasági szféra működése. Hát mindenekelőtt a szabad verseny, a racionális kalkuláció, a haladás, a hódítás, az expanzió lehetőségének elfogadásán, valamint az individuumnak a saját győzelmébe (ezáltal pedig a jövőbe és a korlátozottan rendelkezésre álló időbe) vetett hitén – hogy csak utalásszerűen említsük a legfontosabbakat. Olyan normákon és (disz)pozicionális struktúrákon tehát, amelyek a modern társadalom intézményes működésének is a föltételeit jelentik. Azaz: nyilvánvaló, hogy a modernitás és a szabadpiaci verseny egymást föltételezi, jelentős mértékben egymásba hatolnak, a másik definíciójának részét képezik.

De ennél tovább is léphetünk! Hiszen amikor a férfiuralom kapcsán a *libido dominandi* meghatározta beállítódásról beszélünk, akkor számos vonatkozásban ugyanazon (disz)pozicionális struktúrák más kontextusban történő fölbukkanásával van dolgunk, amelyekről a szabadpiaci verseny és a modernitás kapcsán is említés tétel. Nemcsak azt állítom tehát, hogy a szabad piac és a modern társadalom intézményei részben lefedik egymást (egy ilyen tézis amúgy sem sok új elemet tartalmazna), hanem mindenekelőtt azt, hogy ez az interpenetráció a férfiuralom (disz)pozicionális struktúrái tekintetében is megvalósulhat.

Ugyanakkor eszem ágában sincs azt sugallni, hogy férfiuralom nem létezhet a modernitás és a szabadpiac elvén működő gazdaság intézményei nélkül. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a *libido dominandi* struktúrái évezredek keresztül fönnállhatnak, s – ebben igazat adhatunk a feminista dekonstrukcionistaoknak! – a legkülönbözőbb helyen és időben képezhetik a társadalom újratermelődése szempontjából meghatározónak tekinthető uralmi viszonylatok lényegét (amennyiben persze elfogadjuk azt a marxista és/vagy strukturalista föltételezést, hogy ilyen lényegi viszony egyáltalán létezhet). Ha tetszik, a premodern társadalmak jelentős hányadát éppen az határolhatja el a modern társadalmaktól, hogy bennük a férfiuralom hódításra és versengésre hajlamosító cselekvési késztettségére ráépülnek-e vagy sem az időbeli végességgel (azaz a haladás esélyével) is számoló, racionális kalkulációt valószínűsítő diszpozíciós minták, valamint az ezekből eredeztethető intézmények és struktúrák. Ha igen, jó esély van a piaci elven (is) szerveződő modern társadalom kialakulására.

Azt állítom tehát, hogy az elemzett, Oscar-díjjal kitüntetett amerikai filmek, akarva-akaratlanul, a modernitás egy olyan különös történelmi pillanatának distinkcióit és diszpozicionális struktúráit tükrözik, amelyben a férfiuralom tradicionális formáira (még?!) viszonylag harmonikus módon és többé-kevésbé észrevétlenül épültek rá a szabad piactudomány és a modern társadalom intézményei. A társadalom ugyanis oly mértékig át van hatva a reflektálatlan, naiv omnipotencia-hiten alapuló maskulin normákkal, hogy a férfiuralom archaikus viselkedési mintái mind a gyártók, mind a fogyasztók előtt lényegében észrevétlenek maradnak. Alapvetően ezzel magyarázható, hogy a férfiuralom belső dekonstrukciója lényegében nem történik meg e filmekben. A gyártók ugyanis pontosan tisztában vannak vele: terméküket mindenekelőtt az amerikai piacon kell értékesíteniük, ahol egy

esetlegesen szélsőséges férfiúi önkritika semmiképpen sem találkozna a fogyasztók szükségleteivel.

Természetesen badarság volna azt állítani, hogy az európai filmgyártók nem vennének figyelembe gazdasági szempontokat egy-egy alkotás elkészítésekor. Az azonban egyelőre megkérdőjelezhetetlennek tűnik, hogy az esztétikai javak termelésének szférája Európa csaknem valamennyi országában nagyobb autonómiával rendelkezik a gazdasági szférával szemben, mint Észak-Amerikában. És ez még abban az esetben is igaz, ha e nagyobb autonómia részben az állami beavatkozásnak is köszönhető. Am maga a tény, hogy Európában az állami beavatkozás nemcsak hogy lehetséges, hanem általánosan elfogadott és igényelt jelensége, arra utal, hogy a politikai, gazdasági és kulturális szféra történelmileg kondicionált viszonya más az öreg kontinensen, mint Észak-Amerikában. (A filmgyártásban az esztétikai és gazdasági szféra súlya jól mérhető a rendező és a producer közötti alá-fölérendeltségi viszony révén. Jelzésértékű ebből a szempontból, hogy a legjobb film Oscar-díját a producer, a produktum piaci értékesítéséért felelős szakember kapja, míg az aranypálmát a rendezőnek, az esztétikai kivitelezéséért felelős szakembernek adják. Az is figyelemre méltó, hogy a vizsgált időszakban mindössze egyszer fordult elő, hogy a legjobb film és a legjobb rendezés Oscar-díjait ne ugyanannak az alkotásnak adták volna (1989-ben a *Miss Daisy* sofőrje kapta a legjobb film, a *Született július 4-én* pedig a legjobb rendezés díját).

Vegyük észre: míg az Oscárokkal jutalmazott filmek a férfiazonosság hírhözói, addig az Európában díjazott alkotások középpontjában a férfimátság áll. Míg az első esetben az önmagát szemlélő férfi a vágyott daliát pillantja meg a film-tükörben, addig a másodikban egy törekeny, sérülékeny lény körvonalai bontakoznak ki a mind bizonytalanabbá váló Nár-cisz előtt. Azaz, bizonyos értelemben egy erős, önelégült és győzedelmes modern férfi áll szemben egy gyöngé, elbizonytalanodott posztmodern férfival. Hiszen tudjuk: a posztmodern szubjektumot nem csupán a fejlődés-, a racionalitás- és az objektivitásészme megkérdőjelezése különbözteti meg a modern szubjektumtól, hanem az is, hogy míg a modern EGO hatalmi helyzetben van, az időt respektálja, s a világ átalakítására törekszik, addig a posztmodern EGO hatalmát elveszítette, időtlen világban létezik, és ezért legföljebb a szellemi (ön)dekonstruktőr (jobb esetben a tolmács) szerepében tetszeleghet. (Tetszeleghet, igen, hiszen gyermekkorának modern diszpozíciói – Don Quijote-effektus! – generációkra elegendő nárcisztikus libidinózus késztetettséget ültetnek belé.) Ha mindezt elfogadjuk, úgy fogalmazhatunk, hogy a hatalmi helyzetben lévő (fiatal) amerikai férfi modern maszkulinitása áll szemben a hatalmát veszített (érett) európai férfi posztmodern androginitásával.

És itt akár be is fejezhetnénk. Persze, ha játékos kedvünkben volnánk (és miért ne volnánk), a nárcisztikus férfireprezentáció e két fajtáját másképpen is beilleszthetnénk a modernitás-posztmodernitás diskurzusba. Érvelhetnénk például úgy is (és ezzel csupán finoman módosítanánk fenti pozícionkon), hogy a maszkulinitás európai reprezentációja, egyfajta organikus posztmodern stratégiát érvényesítve, a nő (azaz a történelmi tapasztalatból megkonstruálható másik nem) (disz)pozicionális sajátosságait használja föl a férfiego rekonstrukciójához. Mindezzel szembeállíthatnánk az amerikai díjazott filmekre jellemző, s mondjuk, virtuális posztmodernnek nevezhető stratégiát, mely a férfiaság történelmi fikcióinak kannibalizációja révén a (disz)pozicionális sajátosságok szimulakrumait állítja elő. Miképpen azaz a gondolatlanul is eljátszadozhatnánk, hogy a szimulakrumok halmazából konstruált Oscaros reprezentációkat tekintsük posztmodernnek, szembeállítva őket a valóságelv és felelősségetika alapján megalkotott modern, európai férfipotosszal. És így tovább...

Am bizonyos szempontból talán mégsem fölösleges az ilyen verbális játszadozás. Modernitás és posztmodernitás, és különösképpen későmodernitás és posztmodernitás határai ugyanis nem jelölhetők ki egyértelműen, mivel közöttük egy fogalmilag nehezen megragadható (ha tetszik: *fuzzy*) zóna terül el. Másrészt az egyes társadalomtudósok modernitás-, ill. posztmodernitás-felfogása, paradigmába-ágyazottsága és nézőpontja által meghatáro-

zattan a vizsgált tárgy eltérő sajátosságai kerülhetnek a figyelem középpontjába. Azaz: attól függően, honnan és hogyan nézzük, valamint milyen összefüggésrendszerbe helyezük, ugyanazt a tárgyat igencsak eltérő módon értelmezhetjük.

Míg például a férfiuralom intézményében egy feminista mindenekelőtt egy megszüntendő társadalmi jelenséget láthat, addig a *male studyt* képviselő férfitudósok ugyanezt a jelenséget a partikuláris és különös férfisors egyik változó, történeti megnyilvánulásaként foghatják föl. Azaz: a tárgy külső (feministák általi) vagy belső (maszkulinisták általi) dekonstrukciójából származó tudományos és társadalmi tételek, célkitűzések alapvetően különbözhetnek egymástól. Vagy – hogy befejezésül egy témánk elevenébe vágó másik példát is hozzak – a *Veszett a világ* vagy a *Ponyvaregény* másképpen értelmezhető, ha a Cannes-i díjazottak, és megint másképpen, ha az Oscarral kitüntetett filmek kontextusában említetnek. Cannes-i díjazottként az válik bennük hangsúlyossá, hogy Lynch és Tarantino – posztmodern gesztussal – idézetet idézetre halmozva, úgymond a „szimulakrumok szimulakrumait” újatermelve, az erőszakot is átesztetizálják bennük, s az alkotásokat rafinált fikcióként is dekódolhatóvá teszik. Rajonganak is értük a bennfentes *cinéfilek*, mivel számukra, intellektuális befogadók számára, komoly csáberővel bír e bonyolult módon megkomponált, a filmalkotó és filmalkotás önmítoszat újatermelő, ill. újraértelmező hiperrealista esztétikum. Ugyanakkor, ha mondjuk, a *Ponyvaregényt* az Oscarral kitüntetettek sorába illesztjük (amit meg is tehetünk, mivel 1994-ben hat Oscarra – köztük a legjobb film és a legjobb rendező díjára – is jelölték, melyek közül végül is egyet kapott, a legjobb forgatókönyv díját), nem lehet nem észrevennünk, hogy a film esztétikai bravúrai a hétköznapi virilitás agresszív diszpozíciós struktúráiból építkeznek, s hogy középpontjában nem áll más, mint a többi amerikai filmre is olyannyira jellemző, erőszakos és kegyetlen férfivilág. Tehát ami az egyik nézőpontból rafinált, posztmodern esztétikum, az a másból brutális, modern identitásállítást.

Kérdés persze, mekkora esélyünk van arra, hogy e filmeket az exponenciális sebességgel globalizálódó világban is értelmesen eltérő kontextusba tudjuk illeszteni. Az utóbbi években ugyanis mind erőteljesebb az átfedés a Cannes-ban díjazott és az Oscarral kitüntetett filmek között. Ez a tény is arra utal, hogy az ezredvég környékén az Egyesült Államok válik (pontosabban: vált) a világ középpontjává. Mégpedig nem csupán (katona) politikai és gazdasági, hanem kulturális értelemben is. A popzeneipar megasztárjait és a sikerfilmek szupersztárjait milliárdok ismerik, az általuk hordozott értékek, jelentéstartalmak, ideológiák a világ legkülönbözőbb pontjain élő százmilliók (milliárdok?) számára szolgálhatnak meghatározó identitás-referenciaként. Azaz: a homogenizálódó világban egyre inkább csökken annak az esélye, hogy a globális tömegkultúra jelentéstartalmi eltérő kontextuális jelentéstartalmakat hordozhassanak.

Ez pedig sokakat aggodalommal tölthet el Európában. Bár, ha jobban belegondolunk, e globális kulturális dominancia, mondjuk, a Fülöp-szigetéről vagy Latin-Amerikából nézve talán még aggasztóbbnak tűnhet. Az ottaniak ugyanis az európaiaknál sokkal védtelenebbek az amerikai mintákkal és értékekkel szemben, egyrészt az önálló magaskultúra tradícióinak hiánya, másrészt a saját társadalomban fölhalmozódott meghatározó jelentőségű diszpozicionális tradíció, a premodern eredetű *machizmo* és az amerikai modernizációs minta maszkulinitása közötti interferencia miatt.

IRODALOM

- Bourdieu, Pierre (1994): Férfiuralom. In *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakra, feminizmusról*. Hadas Miklós szerk. Replika Kör. Budapest.
- Internet Movie database. <http://www.imdb.us.com>.

MELLÉKLET

A legjobb film, a legjobb rendező és a legjobb férfi színész Oscar-díjával kitüntetett alkotások 1984 és 1996 között (a zárójelben a díjazott rendező és legjobb férfi színész neve található)

Legjobb film	Legjobb rendező	Legjobb színész
1984: Amadeus	Amadeus (Milos Forman)	Amadeus (Murray Abraham)
1985: Távol Afrikától	Távol Afrikától (Sydney Pollack)	Pókasszony csókja (William Hurt)
1986: A szakasz	A szakasz (Oliver Stone)	A pénz színe (Paul Newman)
1987: Az utolsó császár	Az utolsó császár (Bernardo Bertolucci)	Tőzsdecápák (Michael Douglas)
1988: Esőember	Esőember (Barry Levinson)	Esőember (Dustin Hoffmann)
1989: Miss Daisy sofőrje	Született július 4-én (Oliver Stone)	A bal lábam (Daniel Day-Lewis)
1990: Farkasokkal táncoló	Farkasokkal táncoló (Kevin Costner)	A szerencse forgandó (Jeremy Irons)
1991: A bárányok hallgatnak	A bárányok hallgatnak (Jonathan Demme)	A bárányok hallgatnak (Anthony Hopkins)
1992: Nincs bocsánat	Nincs bocsánat (Clint Eastwood)	A nő illata (Al Pacino)
1993: Schindler listája	Schindler listája (Steven Spielberg)	Philadelphia (Tom Hanks)
1994: Forrest Gump	Forrest Gump (Robert Zemeckis)	Forrest Gump (Tom Hanks)
1995: Rettenthetetlen	Rettenthetetlen (Mel Gibson)	Las Vegas, végállomás (Nicolas Cage)
1996: Az angol beteg	Az angol beteg (Anthony Minghella)	Ragyogj (Geoffrey Rush)

Bartók, a természettudós

Hadas Miklós

Egy ausztráliai vacsora

Két évvel ezelőtt, Ausztráliában, egy konferenciát követő vacsoránál négyen ültünk az asztal körül – valamennyien szociológusok: két, nemzetközi hírnévnek örvendő, néhány könyvet már megírt, vezető pozíciójú, ötvenes amerikai professzor (egyikük férfi, a másik nő), s két nemzetközileg ismeretlen, negyven körüli kelet-európai: egy lengyel kollegina és jómagam. Mi, európaiak, örömmel fedeztük föl, hogy korábban mindketten foglalkoztunk a színházzal, így néhány fontos európai rendezőről, Strehlerről, Brookról, Grotowskiról, majd az egyes nemzeti Csehov-értelmezési hagyományokról társalogtunk. A jelenlévők kedvéért természetesen angolul beszélgettünk, noha egymás között szívesebben váltottunk volna a számunkra intimebb, hozzánk közelebb álló franciára. Az amerikaiak eleinte illedelmesen hallgattak, utána azonban fészkelődni kezdtek, majd demonstratív kibámultak az ablakon. Tíz perc után nem bírták tovább. Egyikük, a nagyobb tekintély (a Nemzetközi Szociológiai Társaság egyik Kutatási Bizottságának elnöke), hangjában leplezetlen ellenérzéssel megszólalt: – Miféle szociológusok maguk? – Kelet-európai szociológusok! – szaladt ki a számon a pökhendinek szánt válasz.

Ennyiben maradtunk. S noha még fél óráig egy asztalnál kellett maradnunk (még csak az előételnél tartottunk), többé nem szóltunk az amerikaiakkal egymáshoz. Fél füllel hallottuk ugyan, hogy ők a regresszióanalízis és a többváltozós mérési technikák modellálási problémáit taglalják, mi folytattuk a csevegést Tadeusz Kantor darabjának, a „Halott osztály”-nak különböző párizsi előadásairól, Andrzej Wajda és Jancsó Miklós legutóbbi filmjeiről és Spiró György lengyel tematikájú „Ikszek” című briliáns regényének ambivalens lengyelországi recepciójáról. Nem mulasztottuk el gunyoros megjegyzésekkel illetni azon nyugatiakat, akik a kelet-európai értelmiségiek közül csak a politikai okok miatt híressé vált szerzőket, Milan Kunderát, Konrád Györgyöt vagy Vaclav Havelt ismerik, Bukarestet összekeverik Budapesttel, s fogalmuk nincs arról, hogy a kortárs zene egyik legkiemelkedőbb (történetesen magyar származású) alakját nem Bela Lugosinak, hanem George (hehe) Ligetinek hívják.

Természetesen nem csupán magunkat akartuk szórakoztatni beszélgetésünk fonalának illetén gombolyításával; az amerikaiakat is szeretnénk volna megleckéztetni, mert – mint utóbb megbeszéltük – mindketten az inkompetens és arrogáns tudományos gyarmatosítás iskolapéldájának tartottuk a méltatlankodó kérdést nekünk szegező professzor előző napi előadását, amelyben a kelet-európai „posztkommunista” országok „új elitjeinek” kialakulását célzó monstruózan dilettáns összehasonlító kutatásának hipotéziseiről beszélt, egyértelművé téve, hogy az előzetesen megkonstruált elemzési kategóriákon kívül szinte sem-

mit nem tud a vizsgálat történeti-kulturális összefüggéseiről, s hogy az aktuálisan konjunkturális téma meglovaglása elsősorban az ő egyetemi karrierjét, s nem a tárgy pontosabb megismerését szolgálja majd. Mindkettőnk igazságérzetét sértette, hogy ez a mi fogalmaink szerint „kulturálatlan”, „műveletlen”, régiókban tájékozatlan amerikai, helyi strómanjai révén az egyes „elitcsoportok kulturális tőkével való ellátottságát” (indikátor: iskolai végzettség – slussz-passz) úgy akarja vizsgálni egy tucatnyi kelet-európai országban, hogy – megbizonyosodhattunk róla – fogalma sem volt: bizonyos „Bela Bartok” egykoron Ceausescu köréhez tartozott román pártaktivista volt-e, vagy esetleg cseh baseballjátékos (miképpen azt sem tudta, hogy a baseballt gyakorlatilag nem ismerik a világnak e tájékán, ám – szemmel láthatóan – ez a legcsekélyebb mértékben sem zavarta), és akkor sem sértődött meg szegény, hanem udvariasan bólogatott, amikor pofátlanul azt állítottam neki, hogy Drakula báró ükunokája vagyok.

Az addig ismeretlen lengyel kolléganővel könnyedén egymásra tudtunk hangolódni tehát, s rövid időre fegyvertársakká válva szimbolikus szabadságharcot folytattunk új kizsákmányolóink ellen. A jó nevű amerikai szociológusokat műveletlennek, unalmasnak, szakbarbárnak, fafejnek, fantáziátlannak ítéltük, akikkel a szorosan vett szakmai kérdéseken kívül semmiről sem lehet beszélgetni. Velük szemben magunkat színes, érdekes, művelt, egy magasrendű civilizációba és kultúrába mélyen ágyazott, történetileg kondicionált szimbolikus tudáseggyüttest birtokló személyeknek tartottuk. E pozícióból egyértelműen lesajnáltuk az amerikaiakat, némileg úgy érezvén magunkat, mint a tizenkilencedik századi európai arisztokrata az általa parvenünek tartott polgárral szemben. Ugyanakkor azt is észlelnünk kellett, hogy minket is lenéznek az amerikaiak, hiszen zavarosnak, érdektelennek, sznobnak tűnünk a szemükben. Olyan embereknek, akik rengeteg fölösleges tudással rendelkeznek ugyan, ám képtelenek az adekvát paradigmák és tudományos fogalmak megfelelő alkalmazására, s szakmailag sem kellőképpen hatékonyak és versenyképesek, hiszen negyvenéves korukig semmiféle nemzetközileg számottevő tudományos eredményt nem voltak képesek produkálni.

E vacsora alatt született meg bennem a tudományos gyarmatosítással foglalkozó angol nyelvű *Replika*-szám kiadásának ötlete. Érzékelttem ugyanis, hogy ilyen esetekben a kölcsönös negatív észlelés kulturálisan kondicionált értékek nevében történik: amerikaiként vagy kelet-európaiként a környezetünkben elsajátított normákat működtetjük. Föltettem hát magamnak a kérdést: mi általánosítható e vacsorahelyzetből? Milyen kontextusba illeszthető az egymást kölcsönösen lebecsülő kelet-európai és amerikai szociológus? Milyen kívánatos stratégiákat választhat a félperiférián tevékenykedő kelet-európai társadalomtudós a kilencvenes években? E kérdésekre próbálok meg válaszolni az alábbiakban.

Értelmiségiek versus szakértelmiségiek

Értelmiséginek azt tekintem, aki (1) saját csoportidentitását egy adott társadalom létezése szempontjából meghatározó fontosságúnak tartott szellemi-kulturális vagyon elsődleges birtokosaként és legitím újratermelőjeként határozza meg; (2) nem rendelkezik közvetlen politikai és gazdasági hatalommal (mihelyest ez bekövetkezik, politikai vagy gazdasági szakember lesz); (3) az adott társadalom politikai és gazdasági elitjével szemben az elkötelezett szemlélő (*spectateur engagé*) kritikai attitűdjével viseltetik, és a velük kapcsolatos nyilvános társadalmi kontrollt működtetni igyekszik. A szakértelmiségi annyiban hasonlít az értelmiségihez, hogy ő sem rendelkezik közvetlen politikai vagy gazdasági hatalommal, szellemi tőkéjét (szaktudását) azonban – az értelmiségivel szemben – nem az adott társadalom egészének, hanem csupán saját szakmai szférájának kontextusában működteti, és nem

vesz részt a politikai és gazdasági hatalom nyilvános kontrolljában sem. Ugyanakkor mindketten egyetemes igénnyel tevékenykednek, csak éppen az egyetemesség más-más definíciója alapján.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy szakértelmiségiek (és hozzátehetjük: művészek) ne válhatnak értelmiségiekké, akár egyénekként, akár oly módon, hogy szakmai águk jóformán teljes egészében az értelmiségi identitás és szerep hordozójává válik, s ezáltal tudásuk, szimbolikus vagyonuk a társadalmi egész szempontjából univerzálisnak minősül. Egyszersmind az értelmiségi is jó eséllyel lehet szakértelmiségi, legalábbis pályájának bizonyos szakaszában. Vagy óvatosabban megfogalmazva: egy értelmiségi, azáltal, hogy valamilyen szellemi tőke birtoklásában és működtetésében járatos (noha nem föltétlenül diplomás ember), rendelkezik azzal az eséllyel, hogy szakértelmiségi lehessen. Azaz: a határok e kategóriák között rugalmasak és átjárhatók, bármikor és bármelyik irányból.

Az értelmiség a huszadik századi Kelet-Európában „fölsőleges” társadalmi csoportnak tekinthető. A fogalom az orosz „lisnij cselovjek” kategóriájából származik, s arra utal, hogy a hatalomgyakorlók machiavellista nézőpontjához és a technológiai-gazdasági modernizáció kortárs trendjeihez viszonyítva a történelem elhaladt tagjainak feje fölött, ezért fölsőlegessé váltak, és ezt szubjektíve is így érzik. Ugyanakkor nem csupán morfológiai értelemben képeznek jelentős csoportot, hanem a társadalmi normák, sőt, a politikai elit informális kontrolljában is meghatározó szerepük van. Más szóval: az anyagi javak termelésében és a technológiai, tudományos-szellemi modernizációban játszott szerepük elmarad ugyan társadalmi súlyuktól, a szimbolikus javak újratermelésének azonban ők a legfőbb letéteményesei.

Kelet-Európában a huszadik században a társadalomtudósok (és ismét hozzátehetjük: a művészek) kirívóan gyakran sodródtak az értelmiségi társadalmi pozíciójába. A diktatórikus társadalmi berendezkedések nem tették lehetővé a társadalmi szférák funkcionális differenciálódását, így gyakran fordulhatott elő, hogy egy eredetileg szakértelmiségi által létrehozott termék a szűken vett szakmai szférán kívül is hatást gyakoroljon. A világnak e régiójában még századunk második felében is természetesnek tűnt, hogy egy társadalomtudós egy nemzet „élő lelkiismerete”, „megmentője” vagy „tanítója” legyen. Ezért senki számára nem is okozott különösebb meglepetést, hogy a kommunizmus összeomlását követően az egykori értelmiségiek a politikai elit tagjai között bukkantak föl.

A kelet-európai értelmiség történelmi relevanciával bíró szimbolikus megkülönböztetésekből konstruálta meg szellemi-kulturális vagyonát. Ezek az elemek tették saját alcsoportját beazonosíthatóvá és elkülöníthetővé a szimbólumok és jelek folytonosan újratermelődő nemzeti kontextusában. Kelet-Európában az értelmiségiek önmagukat mindenekelőtt a keleties–nyugatias elemek (népies–urbánus, zapadnyik–pocsvennyik) dichotómiájában gondolták el, saját szellemi vagyonukat a velük szembenállóénál értékesebbnek tartva. Az e viszonylatokban gondolkodó önmeghatározás sajátossága, hogy nem faji, hanem kulturális és szimbolikus kategóriákban történik. (A faji alapú antiszemitizmus és az osztály alapú értelmiségellenesség tehát nem ide tartozik. Ez inkább az alsóbb néposztályok jellemzője, s motiválója a kisebbségi tudat, az irigység, a magasabb rendűvel szembeni ellenérzés, mely alkalomadtán a gyűlöletig is fokozódhat.) A „népi” hagyomány – mint tudjuk – elsősorban az úgynevezett nemzeti tradícióból, az „urbánus” pedig egy kozmopolitából eredezteti legitimitását és szimbolikus magasabbrendűségét.

A Kádár-korszakbeli Magyarországon, hasonlóképpen a régió egyéb „puhább” diktatúráihoz (elsősorban Lengyelországhoz és Csehszlovákiához), az értelmiség politikai kontrollszerepe háttérbe szorult, s ehelyett a duzzogás és az egyéni kompromisszumok kerültek előtérbe. Ugyanakkor mindvégig erős volt az értelmiség alcsoportjai közötti elhatárolódás igénye. Ez az igény, illetve törekvés informálisan közvetítődött, utalásokban, rejtett szövetség-

gekben manifesztálódott, mégpedig elsődlegesen az antinomikusan tételezett értelmiségi csoporttal szemben. Ereje informális jellegében rejtett: miután az elhatárolódás alapvetően egy titok körül szerveződött, az értelmiségen belül a szabadkőművességhez hasonlatos közösségek alakultak ki. E dichotóm erőter al csoportjai teljes mértékben meg voltak győződve az általuk őrzött titok érvényességéről és igaz voltáról. A titkot fülbe súgták, suttogták, metakommunikatív és egyéb külsődleges eszközökkel érzékeltették. Nyilvános kimondása tabu volt. Ebben a helyzetben megnövekedett annak esélye is, hogy a hazai és nemzetközi nagypolitikát is e dichotómia rejtett szimbolikája révén értelmezzék.

Amikor tehát egy lengyel és egy magyar szociológus találkozott Ausztráliában, mélyen kondicionálódott értelmiségi diszpozícióiknak engedelmessé válva nyilvánultak meg. Könnyedén és otthonosan működtették azt a szimbolikus tőkegyüttest, amelyet saját országukban a szakértelmiségi és értelmiségi lét között egyensúlyozva elsajátítottak. S miközben játszadoztak a mindebből mit sem értő amerikaiakkal, s amazokat a szakbarbár alacsonyabb presztízsnének, kisebb komplexitásúnak, kevésbé izgalmasnak, azaz kevésbé titokzatosnak, többértelműnek és rejtjelesnek ítélt pozíciójába helyezték, egyúttal óvatosan egymást is pozicionálták a kelet-európai értelmiségi erőterben. Egy Wajda-film vagy egy Spiró-regény stb. értelmezése ugyanis kölcsönösen beazonosíthatóvá tette mindkettőjüket a másik számára.

Míg tehát a kelet-európaiak számára a konferencia formális eseményeit követő, fehér asztalnál zajló esti kommunikáció a kioldódást, a lazítást, az informális (tehát lényegi!) beszélgetés lefolytatásának esélyét jelentette, addig az amerikaiak a konferencia által biztosított valamennyi lehetőséget megragadták a tudományos diskurzus folytatására, nem értve, hogy a két kelet-európai miért nem cselekszik hasonlóképpen, s miért nem igyekeznek a rendkívüli alkalmat kihasználva folytatni velük és elmélyíteni a szakmai diskurzust. Az ő megítélésük szerint tehát a kelet-európaiak kifejezetten normasértést követtek el beszélgetésük tematikus orientációjának illetően alakításával, ezáltal is bizonyítva alkalmatlanságukat a racionális alapokon nyugvó tudományos együttműködésre.

Nyugati modernitás *versus* kelet-európai posztmodernitás

Ha elfogadjuk, hogy a modernitás fogalma mindenekelőtt az időtapasztalással függ össze, akkor ebben a kontextusban jól érzékelhető, hogy a posztmodernitás jelenségkörébe tartozó objektivációkban, ill. viszonyokban az időészlelés lineáris kontinuitása megszűnik. A történelem, a művészet, a művészettörténet vagy az irodalom (sőt, a vég!) végéről megjelent értekezések – melyek közös sajátossága a tradíció–modernitás kontinuum elvetése egy ahistorikus vagy poszthistorikus álláspont képviselője érdekében – ezen paradigma határeseti kifejeződései, melyek ugyanakkor pontosan jelzik, hogy a posztmodernnek tekintett művészeti és tudományos alkotások többségében föl sem merül, hogy az ábrázolt világot a fejlődés, a haladás, a növekedés vagy valamiféle evolúciós, ill. forradalmi változás kontextusában jelenítse meg.

És amíg a modernitás a ráció nevében igyekszik a társadalmat és a világot megkonstruálni, ill. átszervezni, a posztmodern éppen ezen racionális intézményi és szimbolikus mechanizmusokkal kapcsolatos illúziók és mítoszok destrukciójára, kritikájára, lebontására – vagy a mágikus *terminus technicus*szal szólva – „dekonstrukciójára” törekszik. A posztmodern filozófia és szemiotológia komoly erőfeszítéseket tesz a rejtett hatalmi mechanizmusok, a domináns nyugati diskurzus és „logosz” szétrombolása érdekében (nem elhanyagolható eredményeket elérve). E kritikai pozíció igyekszik láthatóvá tenni a gyarmatosító mechanizmusok paradoxonait, s megkérdőjelezni az európai és amerikai civilizációnak az ún. „pri-

mitív”, „vad”, „természeti” társadalmakkal szembeni felsőbbrendűségi tudatát. E pozícióból szemlélve a különböző kultúrák közötti alá-fölérendeltségi függőségek viszonylagosabbakká, kiegyensúlyozottabbakká válnak, s a modernításban esetleg még irracionálisnak tűnő, ill. alacsonyabb rendűnek ítélt másság nem a múlt meghaladandó rekvizitumának, hanem egy plurális, politeista lét magától értetődő velejárójának tűnik.

És míg a rétegzett modern társadalomban – hogy a modernitás egy újabb, általánosan elfogadott sajátosságára utaljunk – alapvetően makrotényezők (a munkaerőpiac, az állam, a nemzet stb.) határozzák meg az egyértelmű és másokkal szemben gyakorta kirekesztőleg kollektív identitásmintákat, addig a posztmodern ego egy központ és én nélküli, idegen világban létezik, „nem tudja, honnan jön, és hová megy” (Calvino); az identitás végtelen számú alakban és formában, újabb és újabb szerepek felöltésében nyilvánulhat meg. Az identitáslogika dekonstrukciója megnyitja az utat az egyének többszörös és keresztidentitásainak kialakítása felé. Ennek következtében a határok mindinkább elmosódni látszanak a társadalmilag megkonstruált nemek, a legitimnek és illegitimnek tekintett szexuális viselkedésformák, a normalitás és a deviancia, a valóság és a fikció, az otthoni és az idegenbeli, a saját én és a másik én, az alsóbb és a felsőbb rendű, a tömegkultúra és a magas kultúra stb. között.

A posztmodern társadalomtudomány pozíciójából megkérdőjeleződik, ill. mítosznak minősül a modern tudomány objektivitásba vetett hite, s az alany és a tárgy közötti, egykoron magától értetődőnek tűnő dualizmus is; az igazság immár relacionálisan definiálható, s a szemiotikai forradalomnak köszönhetően egy jelölőhöz több jelentés is tapadhat (poliszémia). Az elkülönült és specializálódott, a mérés technikák rafináltabbá tételén fáradozó aldiszciplínák pozitívista megalapozottságú kvantitatívitásának helyébe egyre gyakrabban lépnek az interdiszciplináris jellegű, tárgyukat nem ritkán intuitív relacionizmussal definiáló, a kvalitatív sűrű leírást interpretatív módszerekkel elegyítő vizsgálati technikák. A strukturalizmusok, funkcionalizmusok, konstruktivizmusok, rendszerelméleti megközelítések helyébe a kritikai kultúrákat (*cultural studies*), a szemiotika, a kulturális antropológia vagy a *women*, ill. *gender studies* különböző irányzatai lépnek.

A posztmodern állapot lényegében a szabadon lebegő, önmagára koncentrálnak értelmiségi állapota – melynek természetesen más és más formái alakultak ki Nyugaton és Kelet-Európában. A hatvannyolcas lendület kifulladására után a nyugati értelmiség számára kétségkívül kiábrándító volt annak fölismerése, hogy lehetőségei bezárulni látszanak, s organikus célkitűzései egyre kevésbé érvényesíthetőek. Ebből adódóan a kollektív értelmiségi identitás egyre bizonytalanabbá, körvonalazatlanabbá, elmosódottabbá vált; a hajdani értelmiségiekből fokozatosan szaktudósok, szakemberek vagy művészek lettek, akik a politikára már nem elkötelezett szemlélként (*voyeur engagé*ként), hanem mindinkább elkötelezetlen kukkolóként (*voyeur désengagé*ként) tekintettek. Az önmagát egykoron az értelmiségi csoport tagjának valló individuumként az identitások szinte végtelen kínálatából válogathatott, önmagára csodálkozhatott, önmagában gyönyörködhetett, libidínózus készíthetőségei eddig nem ismert dimenzióinak megtapasztalását kísérte meg. Élet- és beszédhelyezeteit, világmegélési tapasztalatait kontextuálisan újradefiniálhatta, kísérletezhetett, virtuálisan próbálkozhatott, megtöbbszörözödhett, fragmentálódhatott, a skizofrénia határait is át-átszelve önmagát újra- meg újrapozicionálhatta, relativizálhatta, érvényteleníthette. Ebbéli kísérletezéseit senki nem korlátozta, mivel a modernitás logikája alapján tovább működő, funkcionálisan differenciálódott gazdasági, technológiai és politikai szféra biztonságos keretet jelentett számára a „történelem utáni” narcisztikus játszadózásokhoz.

Kelet-Európában ezzel szemben a modernizációs folyamat gazdasági, technológiai és politikai értelemben, azaz a társadalmi rendszer makroszintjein kilátástalannak tűnt, hiszen a nyolcvanas évek végéig semmi jel nem utalt arra, hogy itt egyszer csak valami radikális vál-

tozás történik majd. A modernizációs zsákutca, a „zsákutcás történelem”, a totalitárius berendezkedés, a központi redisztribúción alapuló tervgazdaság, a technológiai-tudományos szféra ideológiailag megalapozott „erőltetett modernizációja” az adott körülmények közötti társadalmi létezés szinte valamennyi vonatkozásában időtlenné, lényegét illetően pedig abszurdá tette. A funkcionális differenciálódás határvonalai elmosódtak voltak, folyamatosan megkérdőjeleződtek, relativizálódtak. A „hivatalos verziókkal” – a félhivatalosság által is terjesztett – „nem hivatalos verziók” álltak szemben, az elsődleges jelentések homályos, rejtjeles, idézőjeles második jelentésekkel, metaforákkal, szimbólumokkal voltak terheseek. Az irracionalitás a mindennapok megszokott tapasztalata volt. A budapesti Keleti Pályaudvarról nyugat felé, a Nyugati Pályaudvarról kelet felé indultak a vonatok.

Ezen abszurd létállapot megragadása iránt a kelet-európai értelmiségiek „főlsleges osztálya” fokozott mértékben érzékeny volt, hiszen saját társadalmi beágyazottságát is a kettős kötések, az ambivalencia, a szimbólumképzési készletettségek, az irracionalitás folyamatos megtapasztalása jellemezte. Ez az értelmiség folyamatosan határhelyzetben létezett: kint is volt, és bent is volt; fönt is volt, és lent is volt; hatalmon belül is volt, és hatalmon kívül is volt. A kommunista párttagság belső ellenzékiséggel, a párton kívüli ellenzékiség öncenzúrával járt. A szak- vagy művészeti tevékenységek átlépték a szorosan vett szakmai erőter határait: a tudományos vagy művészi alkotótevékenység egyik legfontosabb célja gyakran az volt, hogy a hatalomgyakorlók és a belső ellenségként tételezett másik értelmiségi csoport számára a „sorok között” eljuttassák a rejtett üzenetet. Ám az üzenő oly módon igyekezett „odamondani”, „érezketetni”, „sejtetni”, hogy azt ugyan mindenki értse, de annak tartalma mégse legyen egyértelműen bizonyítható, ill. az ő fejére olvasható. Az értelmiségit a kommunista nómenklatúrával szembeni ellenérzései sem akadályozták meg abban, hogy a hatalom monopolizálóival informális kapcsolatba kerüljön, hogy a politikai rendszer megszilárdulását követően a hatalmi elit rekrutációs bázisát képezze, s hogy a nyilvánosság meghatározó fórumain a hatalmon lévőkkel párbeszédet folytató, a rendszer reformálhatóságában hívő, annak lényegét alapvetően nem elutasító diskurzust képviseljen.

A kelet-európai értelmiségi, ahelyett, hogy az elkötelezett szemlélő nyilvános társadalmi kontrolljának megvalósítására törekedett volna, a múlt századi dzsentrihez hasonlóan megelégedett a morgás, a duzzogás, az elégedetlenkedés informális körben érvényesülő, hatással nem járó, impotens stratégiáival. Az összehajolás és összekacsintás, a „szavak nélkül is értjük mi egymást”, a „tudjuk, mitől döglök a légy” individuális megnyilvánulásait részesítette előnyben a nyilvános kollektív akciókkal szemben, amelyektől – persze nem minden alap nélkül – félt. A nómenklatúra különböző szintjeinek kommunisztái ezzel pontosan tisztában voltak, s könnyedén elérték, hogy e duzzogó osztály képviselőit az egyéni, informális csatornák hajszalerei révén cinkosukká tegyék. Ugyanakkor, paradox módon, a hatalmat monopolizálók nagyon is tartottak a formális hatalommal nem rendelkező értelmiség informálisan-szimbolikusan érvényesülő befolyásától. Egy írószövetségi közgyűlés vagy a „halmozottan hátrányos helyzetűekkel” (értsd: – az adott ideológiai-politikai kontextusban nevükön nem nevezhető – szegényekkel) foglalkozó szociológiai konferencia a Politikai Bizottságok napirendjén szereplő első számú kérdés lehetett (a futballmeccsekről nem is beszélve). S mivel szerepének fontosságával az értelmiségi pontosan tisztában volt, mindent elkövetett annak mitizálása és szakralizálása érdekében. Azaz: míg a hetvenes-nyolcvanas években a posztmodern létállapot nyugati típusa az egyre inkább specializálódó magányos szakértelmiségiek és művészek individuális élményéhez köthető, addig ennek abszurd kelet-európai variánsa rendszerspecifikus, mivel egy főlsleges társadalmi osztály kollektív tapasztalatához tapad.

Az 1990 utáni Kelet-Európában aztán az értelmiség hirtelen történelem alatti pozícióban találja magát: egyik napról a másikra elveszíti társutas jellegét, befolyása elenyészőben. A po-

litikusok előszobáinak kanapéin lobbysták szoronganak. A rendszerváltás következtében rohamtempóban kezdődik meg a társadalom funkcionális differenciálódása, a modern piaci és politikai struktúrák kiépülése. A létezés egy csapásra teleologikussá válik, a jövő körvonalai, a modernitás világának racionális célkitűzései föltűnedeznek a horizonton. Amit az értelmiség egykoron informálisan igyekezett kivitelezni, egyre inkább a profik formális ügyintézésére hárul. Ami korábban utalások formájában, rébuszokban, metaforákban és szimbólumokban, a „sorok között” fogalmazódott meg, szinte egyik napról a másikra érvénytelenné és értelmetlenné válik. A poliszémikus jelentések dekódolhatatlanná válnak, az (ön)mítoszról iskolai tananyag, a profétából kocsmaprédikátor lesz. A karizma rutinszerűvé, a szent profánná, a profán vulgárrá válik. A tegnapi értelmiségi arra ébred, hogy légüres térbe került, s jóformán senki sem kíváncsi már rá. Ebben a helyzetben alapvetően egy határeseti alternatíva kínálkozik számára: vagy megmarad értelmiséginek, s szakállas *Don Quijoteként* csatába száll a szélmalommal, azaz lemond a hatalom, a gazdagság és a specializáció lehetőségéről, s a „nemzet lelkiismereteként”, elkötelezett őrzőként a politikán tartja vigyázó szemét. A másik lehetőség: megpróbál szakértelmiségivé válni.

Válassza bármelyik alternatívát is, bőrből nem bújhat ki, nem vetkőzheti le tegnapi és tegnapelőtti (azaz a kommunizmusban, illetve az azt megelőző diktatúrákban kialakult) diszpozícióit, hiszen legjobb esetben is csupán cselekvési irányokat tudatosíthat magában, s ennek ismeretében mozdulhat el e határeseti végpontok valamelyike felé. Vajon ezen elmozdulásnak milyen esélyei vannak egy második világbeli, kelet-európai, nyelvi és kulturális identitása révén behatárolt kis ország társadalomtudósa számára? Hogyan kontextualizálható e pozíció a társadalomtudomány globalizálódó nemzetközi közösségének erőterében? E kérdésekre szeretnék válaszolni az írás hátralévő részében.

Második világ *versus* harmadik világ

1991 júniusában, a Magyar Szociológiai Társaság „Hungary in the World” címmel megrendezett budapesti konferenciáján (melyen mellelleg e kis országban még nem tapasztalt sűrűséggel fordultak elő a diszciplína nemzetközi nagyágyú) két magyar szociológus, Csepeli György és Wessely Anna „A közép-európai szociológia kognitív esélye” címmel tartott előadást. Lényegében azt fejtették ki, hogy a régió nemzetei „paradox lelkiállapot foglyai”, mivel „ragaszkodnak minőségi különlegességükhöz”, s mennyiségi szempontból összehasonlíthatatlannak tartják a – Norbert Eliasszal szólva – kultúra fogalmaiban értelmezett (azaz múlt-, érték- és minőségorientált) társadalmait az Elba és a Saale vonalától nyugatra fekvő, önmagukat a civilizáció fogalmi köre révén azonosító (azaz jelen-, cél- és kvantitatív orientáltságú) társadalmakkal. Többek között Freud pszichoanalízisére, Mannheim tudásszociológiájára, Wittgenstein nyelvjáték-filozófiájára és a közép-európai országok szociográfiai hagyományaira hivatkozva a szerzők abbéli reményüknek adtak hangot előadásuk summázataként, hogy a régió szociológiája „irodalmi és ennél fogva rendkívül rugalmas nyelvet kínálhat a nem nyugati típusú társadalmak leírására”, képes lehet az egyéni hangvétel, az interpretatív megközelítés és a társadalom objektív-analitikus tanulmányozásának kombinálására, valamint arra, hogy Európa közepére szorulva, Keletet és Nyugatot is megértve „tolmács legyen a kontinens két része között”.

Az előadás a következő évben magyarul is megjelent (*Replika*, 1992/1–2), s rögtön vitát is provokált. Volt, aki azt fejtette ki (Moksony Ferenc), hogy a „tőlünk merőben idegen importgondolkodásként elutasított” amerikai, mennyiségi orientáltságú „absztrakt empirizmus” (C. Wright Mills) „nem kis mértékben éppen Közép-Európából terjedt át az Egyesült Államokba” – például Paul Lazarsfeld révén. Mások (pl. Róbert Péter) – többek között a

holland szociológiára hivatkozva – amellett érveltek, hogy egy kis ország versenyképessége nemigen őrizhető meg e diszciplínában, ha nincsenek olyan kutatói, akik képesek megfelelni az *American Sociological Review* vagy az *American Journal of Sociology* által képviselt magas szakmai-minőségi követelményeknek. Több hozzászóló, egyetértve a vitaindító számom állításával, a téma történeti és fogalmi árnyalására és kiegészítésére tett kísérletet.

Magam is azok közé tartoztam, akik kételyüknek, ill. ellenvéleményüknek adtak hangot a vitában, mindenekelőtt annak esélyét vonva kétségbe, hogy a cikkben fölvezetett tudományos irányultság révén a szociológiaelmélet is megújítható, és a diszciplína hazai közéleti jelentősége is visszaszerezhető. Az esélyeket most sem látom másképp, ráadásul mára e célkitűzéseket, azaz egy diszciplína elméletének „fejlesztését” (értsd: a modern paradigmájában megmaradó művelését) és egy tudományág közéleti szerepének visszaszerzését (értsd: a laikus publikum célbavételét) sem tartom kívánatosnak. Ha kétségtelen, hogy a szerzőknek sikerült bogarat ültetniük a fülembé, hiszen azóta is foglalkoztat a kérdés: vajon miféle kognitív célokat tűzhet ki egyáltalán önmaga számára egy kelet-európai „posztkommunista” ország társadalomtudósa? S vajon mekkora esélye van e célok elérésének?

A társadalomtudomány gyarmatosítását illetően számos hasonlóság létezik a „második világba” sorolható posztkommunista országok és a harmadik világ között (talán megengedhető, hogy ezúttal eltekintsek a harmadik, negyedik és n-edik világ közötti fogalmi distinkciótól). Technológiai, infrastrukturális, gazdasági-pénzügyi és nyelvi vonatkozásban mind a második, mind a harmadik világ egyértelműen alárendeltje az amerikai dominanciájú nyugati világnak, még akkor is, ha ezen alárendeltség mértékét illetően számottevő eltéréseket is tapasztalhatunk. Ez az egyenlőtlen viszony abban is megnyilvánul, hogy mind a második, mind a harmadik világ még ma is elsősorban vizsgálati tárgyként (illetve bennszülött szerző „esettanulmányaként”) jelenik meg az első világból származó elemzésekben, illetve kiadványokban. A paradigmaalkotó elméletek és szerzőik is szinte kivétel nélkül a nyugati világból származnak (természetesen ebbe a kategóriába tartozik az is, ha az elmélet alkotója egy második vagy harmadik világból kivándorolt, „elszippantott” kutató, akit a nyugati tudósközösség befogadott).

Egy európai történész – hogy egy gyakorta fölhozott példára utaljak – megengedheti magának, hogy a világ különböző régióinak történelmét csak a gyarmatosítás (azaz a modernizáció) összefüggésrendszerében tárgyalja, s hogy föl se merüljön benne: az afrikai, a délkelet-ázsiai vagy éppen a bolgár és a finn stb. történelem is univerzális igényű elmélet alapjául szolgálhat. Ugyanakkor ha valaki egy adott régió vagy ország szaktörténésze, elképzelhetetlen, hogy a francia, német vagy amerikai stb. történelem ismerete híján foglalkozzék kutatási tárgyával. S ez még abban az esetben is így van, ha egy munkában éppen nem hivatkozik ezen (ill. ezekkel strukturálisan egyenértékű) országokra, hiszen a történeteket képező bármely valamirevaló második vagy harmadik világbeli egyetemen az európai történelem tanulmányozása a helyi sajátosságokkal legalábbis egyenlő súllyal szerepel a kurrikulumokban. Azaz: a lokális csupán a mesternarratíva kontextusában érvényes.

Tudományos gyarmatosítás úgy is történhet, hogy a nyugati paradigma szemléletmódja és fogalmi rendszere – függetlenül attól, hogy az adott témát kutató tudós bennszülött-e vagy kívülről érkező – szinte észrevétlenül szűrődik át a második vagy a harmadik világ egyes jelenségeinek vizsgálatába. Amikor a társadalomtörténész vagy a szociológus a kérdést, mondjuk, úgy teszi föl, hogy miért nem a modern nyugati világhoz hasonló módon „fejlődött” egy régió az adott periódusban, a megszületendő válasz, legyen az bármi is, eleve a mesternarratíva alárendeltjévé teszi a vizsgálati tárgyat és a vizsgált régiót. Ez történik például abban az esetben, amikor a Max Weber szellemében megfogalmazott kérdés úgy szól, hogy mi hiányzott az iszlámból (a buddhizmusból, a lengyel állami bürokráciából stb.), ami „megakadályozta”, „hátráltatta” egy nyugati típusú kapitalizmus fejlődését.

Jóllehet éppenséggel azt a kérdést is föl lehetne tenni, hogy vajon hogyan sikerült megőrizni adott helyen a tradicionális vagy archaikus struktúrákat.

A politikai-gazdasági és a tudományos gyarmatosítás szoros kapcsolatát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a különböző második és harmadik világbeli régiók legkiválóbb szakemberei többnyire a volt gyarmattartó országok tudományos műhelyeiben találhatók: Indiát Nagy-Britanniában, a magreb világot Franciaországban, Kelet-Európát Németországban, Délkelet-Ázsiát az Egyesült Államokban ismerik a legalaposabban stb. Ebben nincs is semmi meglepő. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy míg egy brit kutató magától értetődő természetességgel választ magának indiai (vagy egy észak-amerikai kutató óceániai) témát, addig a második és harmadik világ kutatói közötti ilyen viszony jóval ritkább (vagy ha előfordul is, a második világbeli kutató kvázi első világbeliként jelenik meg), mivel az itteni tudósok mindenekelőtt az első világhoz képest pozicionálják magukat. Egy második világbeli valósághorizontján általában igen ritkán jelenik meg a harmadik világ (és megfordítva), holott kölcsönösen rendkívül érdekes komparatív kérdéscsoportok kínálkoznak számukra – nem utolsósorban éppen az első világhoz fűződő, valamennyiük számára kitüntetetten fontos viszonyukat illetően.

Természetesen az összehasonlítás folytatható volna a függőség mértékének, a regionális és időbeli eltéréseknek, vagy az eltérő funkcionális differenciáltsággal rendelkező szféráknak, tudományterületeknek, ill. paradigmáknak többé-kevésbé szisztematikus vizsgálatával. Ám most megelégszem annak kiemelésével, hogy a világban bárhol dolgozzék is egy társadalomtudós, kívánatos, hogy először is libidinózus késztetettségei és tudatosított értékszempontjai alapján kísérelje meg világosan definiálni szakmai identitásának legfontosabb összetevőit, majd mindezt igyekezzék összhangba hozni diszciplinájának a tudomány nemzetközi közösségében intézményileg-szervezetileg, paradigmatikusan, tematikailag és regionálisan meghatározott lehetőségeivel. S hogy e célok elérésére milyen esélye van a kelet-európai társadalomtudósoknak, illetve – általuk – a kelet-európai társadalomtudományoknak? Egy rövid zenetörténeti kitérő után kísérek meg válaszolni erre az utolsó kérdésre.

Zeneszerzők versus társadalomtudósok

Magyarországon általában négy olyan zeneszerzőt neveznek meg a szakértők és a laikusok, aki a nemzeti zene „megújításában” különleges érdemeket szerzett: Erkel Ferencet (1810–1893), Liszt Ferencet (1811–1886), Kodály Zoltánt (1882–1967) és Bartók Bélát (1881–1945). Erkel a tizenkilencedik század közepén a nemzeti zenét és annak intézményrendszerét igyekszik megteremteni: magyar történelmi tárgyú operákat komponál, létrehozza és vezető karmesterként dirigálja a Budapesti Filharmonikus Zenekart, zongorát tanít a Zeneakadémián. Zenéje nemigen tartalmaz eredeti elemeket: szorgalmasan és hűségesen imitálja a romantikus olasz opera kifejezőeszközeit. (Az *Oxford Dictionary of Music* – a továbbiakban: ODM – 1994-es kiadása összesen tizenegy sorban ír róla – beleértve műveit is.) Liszt korának, a későromantikának egyik legjelentősebb alkotója és újítója, minden idők egyik legkiemelkedőbb zongoraművésze, az európai szalonok és koncerttermek ünnepelt sztárja. Franciául és németül beszél, magyarul alig tud, ám magyarul vallja magát. Megalapítja a budapesti Zeneakadémiát, és tanít is itt. (Az ODM szerint „művei saját erényeiknek és Wagnerre, Richard Straussra és más zeneszerzőkre gyakorolt kétségbevonhatatlan hatásuknak köszönhetően előkelő helyet foglalnak el a zenetörténetben”.) Kodály a klasszikus zenei formákat a parasztzene elemeivel szintetizálva a nemzeti zeneművészet megteremtésén fáradozik. Zenepedagógusként a zenei oktatás megújítására törekszik, s élete során mindvégig meghatározó szerepet játszik a magyarországi zenei és kulturális

életben. (Az ODM szerint „Kodály zenéje kevésbé kozmopolita és harmóniakezelése sem annyira fejlett, mint Bartóké. De kétségtelen érdeme a szilárd meggyőződés, a kiérlelt mesteremberi tudás és a dallami inspiráció.”) Bartók – eleinte Kodállal szorosan együttműködve – a paraszzenéből kiindulva a „legelembb zenei összefüggéseket keresve” kívánja megújítani a huszadik századi zenét. A magyar közéletből visszahúzódik, s 1940-ben az Egyesült Államokba emigrál. (Az ODM szerint: „Bartók zenéje egy erőteljesen egyénivé alakított változata az általa csodált szerzők, Liszt, Strauss, Debussy és Sztravinszkij, valamint a népzene elemeinek. Műveinek dallami termékenysége és ritmikus vitalitása halála óta biztosítja számára az egyöntetű sikert.”)

E négy zeneszerző a félperifériabeli nemzeti művészetek modernizálásának négyféle modelljét képviseli. Erkel mintakövető, aki a „fejlettebb” világban meghonosodott értékeket, technikákat, paradigmákat igyekszik saját kultúrája számára hozzáférhetővé tenni. Saját kultúráját ezáltal az egyetemesnek ítélte civilizáció alá rendeli. A „fözlárkóztatás” érdekében komoly energiákat fordít a megfelelő közvetítő intézményrendszer fórumainak (zeneoktatás, koncertélet) kiépítésére. Referenciális horizontja kilép szakmai-művészeti közegeből: operáinak témái a nemzeti múltból származnak, tevékenységének célcsoportja az egész nemzet. A múlt példaértékű konfliktusai és hősei a nemzeti identitás formálását és a nemzeti kultúra megteremtését szolgáló politikai-ideológiai célkitűzések eszközei. Munkálkodása elsősorban a hazai kulturális-politikai kontextusba ágyazott, a nemzetközi szakmai erőterétjeinek meghatározásában és kialakításában elhanyagolható a jelentősége. Ebből adódik, hogy míg Magyarországon a képzeletbeli nemzeti panteon megbecsült alakja, neve és művei gyakorlatilag ismeretlenek a nem bennszülött publikum számára.

Kodály tevékenységének referenciális horizontja részben megegyezik Erkelével: ő is „nemzetnevelőként”, a „magyarság tanítójaként” kíván föllépni, s – életkora előrehaladtával párhuzamosan – mind nagyobb energiákat fektet az általa kívánatosnak tartott „nemzeti zenekultúrát” közvetítő intézményrendszer – az általános iskolai énektanítás és a „kórusmozgalom” – kiépítésébe. Ennek érdekében – hasonlóképpen Erkelhez – politikai szerepet is vállal. Ilyen értelemben tehát mindketten értelmiségiként viselkednek. Am mégsem tekinthetjük őket *par excellence* értelmiségieknek, mivel pozícióik a kelet-európai értelmiségi tiszta típusának informális befolyásához képest jóval nagyobb formális politikai hatalmat biztosítanak számukra. Kodály – múlt századi elődjével ellentétben – manifeszt módon elutasítja a civilizatórikus kontinuumot: fölfogása szerint a modern és kozmopolita világ „métélyeivel” – amit például az urbanizáció, a technológiai fejlődés vagy zenében a dodekafónia képvisel – az érintetlen természeti, az örök klasszikus és a történelem alatti áll szemben. Ezt az ősi, nemzeti mély kultúrát, „tisza forrást” véli föllelni a paraszzenében, s ezt középpontba állítva kívánja megalkotni saját életművét. Ilyen értelemben – a szorosan vett zenei logikától teljesen idegen történeti szituációkat megzenésítő Erkellel szemben – ő a legszorosabban vett zenei kifejezőeszközökből kívánja megkonstruálni műveinek tágabb, társadalmi-kulturális kontextusban is érvényes jelentéstartalmait. Ennek köszönhetően az ő munkássága már *differentia specificával* rendelkező új minőségként jelenhet meg az egyetemes zenei erőterben. Am mivel Kodály mindenekelőtt a „magyarság ügyét” kívánja szolgálni, továbbá konzervatív módon következetesen elutasítja és hevesen bírálja a modern „új zene” törekvéseit, a nemzetközi szakmai erőterben – lásd az ODM értékelését – csupán a lokális kismester pozíciója jut neki. Ami persze az egyetemes zenei modernizáció képzeletbeli nézőpontjából szemlélve jelentős „előrelépésnek” számít Erkel munkásságához képest (melynek értékelését, jellemző módon, az ODM nem is tartja fontosnak).

Liszt csaknem valamennyi számunkra fontos vonatkozásban az eddig tárgyalt két zeneszerző ellentétének tekinthető, hiszen olyan univerzális jelentőségű zenész ő, aki mindenekelőtt a nemzetközi zenei erőter kontextusában helyezhető el. Szinte róla lehetne megmintáz-

ni (ahogy ezt számos ilyen irányú művészi és tudományos igényű kísérlet is tanúsítja) a kozmopolita alkotó tiszta típusát. A modern művészet történetében – ahogy ezt már többen is megfogalmazták vele kapcsolatban – talán ő az első igazi nemzetközi szupersztár. Még az is megkockáztatható, hogy vállalt magyarsága is e kozmopolita attitűd részeként értelmezhető. Sőt! A nemzeti sajátosságokban egzotikumot föllelő későromantika korában egy Párizsban, Weimarban, Bécsben és Rómában élő zeneszerző egész életművét a „művészeti-leg korrekt” tevékenykedés hitelesítő minősítésével láthatja el, ha zeneszerzőként, zongoraművészként és karmesterként játszott domináns szerepe és az európai művészeti és hatalmi elit reprezentánsaival fönntartott szoros kapcsolatai mellett egy egzotikusnak számító kultúrához is kötődik. Bizonyos értelemben tehát véletlennek tekinthető – noha magyar nézőpontból szerencsés véletlennek –, hogy Liszt olyan korszakban és olyan társadalmi miliőben létezett, amely elősegítette, hogy egy félperiférikus kultúra többszörösen is profitálhasson munkásságából: részben annak a szerepnek tulajdoníthatóan, amelyet Liszt a budapesti zenei életben közvetlenül játszott, részben pedig azon művei révén, amelyek az „európai kultúrközösség” számára az egyéb nemzetekével egyenrangúként kívánták megjeleníteni a magyarok sajátosságait.

Bartókot a számunkra releváns szempontok alapján valahol Liszt és Kodály között helyezhetjük el. Annyiban Liszthez áll közelebb, hogy (pályakezdő évei kivételével) ő is szinte kizárólag a zenei erőter kontextusában, azaz zenei *terminus technicus*ok révén pozicionálja magát, s többnyire kitér az elől, hogy értelmiségiként, a szűken vett szakmai határokat átszelve, politikai szerepet játszik. Abban az értelemben viszont Kodályhoz áll közelebb, hogy a zenei minőséget a nemzeti sajátosságokból kiindulva próbálja megteremteni. Nem az egyetemesen fölfogott zenei értékek közé próbálja tehát – mintegy egzotikus díszítőelemként – beemelni a lokálisan sajátosat, hanem azt kutatja, melyek a lokálisat univerzálissá tévő jegyek. Tevékenységét kettős értelemben is – ahogy maga fogalmazza – „természettudósként” végzi. Megfigyeléseinek tárgyát, a „parasztzenét” ugyanis „természeti produktumnak” tekinti. Tudományos igényű rendszerező munkája során eközben igyekszik megfelelni az általa legkorszerűbbnek tartott komparatív osztályozás követelményeinek is. Ám szemben a „tiszta forrásban” mindenekelőtt a nemzeti karakter kifejezésére alkalmas archaikus elemeket kereső Kodállal, a magyar paraszttzene felől a balkáni, a török és az arab zene „ösi” elemeit kutatva próbál eljutni egy „páratlan tömörségű”, „romantikus szentimentalizmustól és bőbeszédűségtől mentes”, „legelemibb összefüggésekből” építkező zenéig. Élete végéig kísérletezve és az új zenei kifejezési lehetőségeket kutatva sikerül olyan életművet alkotnia, mely minden értékelés szerint századunk modern zenéjének egyik kiemelkedő alkotójává teszi őt.

Ha a zeneszerzők kapcsán elmondottakat a társadalomtudósokra, ill. a társadalomtudományokra szeretnénk vonatkoztatni, ajánlatos számba venni az esélyeket korlátozó legfontosabb peremfeltételeket. Hiszen az elkövetkezendő néhány évtizedben bizonyára nem lehet alapvetően változtatni a második világ anyagi, technológiai-infrastrukturális alárendeltségén. Valószínűsíthető, hogy az új paradigmák is zömmel a nyugati világ tudományos műhelyeiből származnak majd. Az is elkerülhetetlennek látszik, hogy csak azok a második (és harmadik) világbeli tudósok, illetve tudományágak kerülhetnek be a tudósközösség szakmai vérkeringésbe, akik, ill. amelyek fölkészületlenségükből adódó elszigeteltségükből képesek kilépni, azaz „anyanyelvi szinten” sajátítják el a mellérendelt szakmai kommunikációhoz nélkülözhetetlen, univerzális igényű technikai-módszertani-nyelvi stb. ismereteket, s ezáltal magabiztosan képesek mozogni a tudományos paradigmák és intézmények nemzetközi világában.

Ugyanakkor az 1990 körüli kelet-európai rendszerváltás egyik legfontosabb eredménye tárgyunk szempontjából az lehet, hogy – a világrendszerek közötti határok megszűnése következtében – sokkal nagyobb tér nyílik majd e nélkülözhetetlen egyetemes tudás megszer-

zésére. Mindez nagyságrendekkel növeli majd az újonnan jövő, második és harmadik világbeli tudósgenerációk esélyét, hogy – jóllehet javarészt „agyelszívottakként” – a nemzetközi tudósközösség tagjaivá válhassanak. A kommunikációs lehetőségek kitágulása föltételezhetőleg kedvez majd az Erkel-típusú „fölzárkóztató-modernizáló-mintakövető” tevékenységnek is (amennyiben a korábban gyakran hozzáférhetetlen tudás könnyebben elérhető lesz), ám valószínűleg csökkenti majd a Kodály-típusú elzárkózó, lokális orientációjú kultúra fogalmaiban gondolkodó értelmiségi diskurzus érvényesülési esélyeit.

Liszt Ferencekből évszázadonként egy-kettő születik. Így az ő példája talán túlon túl is szélsőséges, s ezáltal típusalkotásra sem igen alkalmas. De azért nem lehetetlen olyan kelet-európai társadalomtudósokat fölsorolni, akik – ha talán nem is a Liszthez mérhető zsenialitással és iskolateremtő hatékonysággal – képesek voltak a nemzetközi tudósközösség kiemelkedő jelentőségű tagjaivá válni, miközben valamilyen formában megőrizték (de legalábbis nem tagadták) nemzeti hovatartozásukat, ugyanakkor szorosan vett szaktevékenységük (eredeti) hovatartozásuktól lényegében függetlennek volt tekinthető. Hogy – némileg részrehajló módon – a magyarokkal kezdjem: a pszichoanalízis budapesti iskolájából a sokak által Freuddal egy szinten jegyzett Ferenczi Sándor mellett az etnopszichoanalitikus Róheim Géza jut elsőnek eszembe, de említhetném a szociológus Mannheim Károlyt vagy a filozófus Lukács Györgyöt is. A filozófusoknál maradván: az esetleges lajstromozást a román Mircea Eliadéval és Emil Ciorannal folytathatjuk, miképpen utalhatunk olyan kiemelkedő orosz, ill. cseh tudósokra, mint Mihail Bahtyin és Roman Jakobson, vagy – hogy a lengyelek se maradjanak ki – ide illeszthetjük a brit kulturális antropológusként világhírűvé vált Bronislaw Malinowski nevét is. Természetesen e sor – kinek-kinek érték-szemponjtjai és szellemi horizontja alapján – nevek tucatjaival lenne még kiegészíthető.

És végül Bartók... A hozzá hasonló alkotókból sem sok születik évszázadonként, ám mégis úgy vélem, az ő pályája szolgálhat számunkra a legfontosabb általánosítható tanulságokkal. Az ő munkássága azon esély megvalósíthatóságát példázza, hogy a szisztematikusan vizsgált helyi sajátosságokat tágabb kontextusba illesztve az alkotó képes lehet az általa megkonstruált tárgy *differentia specificájából* kiinduló, univerzális igényű mű, elmélet, ill. paradigma létrehozására. Azaz: a regionális sajátosságok nem egy kívülről érkező paradigma illusztrációját szolgáló komparatív jellegű adatként, hanem a lokalitás különös sajátosságait egyetemes érvényűvé tágító elmélet részeként fogalmazódnak meg. Ne feledjük: Bartók, jóllehet magánykedvelő volt, a parasztzene fölhasználását illetően nem tekinthető magányos alkotónak, hiszen a népdalgyűjtés, a gyökerek keresése a romantika óta „benne volt a levegőben” Magyarországon (is). Az ő rendkívülisége a lokálisan jellegzetes tudáselemek és szemléletmódbeli sajátosságok megismételhetetlenül eredeti megkonstruálásában és kontextualizálásában rejlett.

Kérdés persze, melyek lehetnek azon lokális beágyazottságú jegyek, amelyek a bartóki vállalkozás léptékéhez mérhető, nagyigényű kelet-európai társadalomtudományos vállalkozások alapjául szolgálhatnak. Úgy gondolom, az egyes társadalomtudományi diszciplínákban különböző lehetőségek is adódnak. Én most csupán egyetlen olyan strukturális sajátosságra kívánok utalni, mely alkalmas lehet arra, hogy – egy majdan megírandó szintetikus munkában – a „parasztzene” szerepét játssza. Amikor korábban az „abszurd kelet-európai posztmodern” kategóriáját bevezettem, s az „erőltetett modernizáció” vagy a „zsákutcás történelem” kölcsönvett fogalmaival éltem, öntudatlanul is csatlakoztam ahhoz a magyar társadalomtudományokban elterjedt szemléleti-fogalmi hagyományhoz, mely a fogalomalkotás révén a föloldhatatlannak tűnő konfliktusok egymás mellett létezését igyekszik megragadni.

A magyar társadalom jelene és múltja ugyanis – úgy tűnik – bőséges adalékokkal szolgál a paradox létállapotok megtapasztalásához és konceptualizálásához. Vegyük észre,

hogy a magyar társadalomtudomány a huszadik században tucatjával alkotta meg a metaforikus jellegű, ám éppen ennek köszönhetően megvilágosító erejű és operacionalizálhatónak tűnő fogalmakat. Íme néhány: „kettős társadalom”, „kettős struktúra”, „kettős kötés”, „második gazdaság”, „második társadalom”, „felemás ország”, „késleltetett polgárosodás”, „erőltetett modernizáció”, „modernizációs kényszerpálya”, „szimulált kapitalizmus”, „fejetlen forradalmár”, „hamis realista”. E sorba – szinte csak találmokra válogatva – joggal illeszthető még legalább két olyan kategória, mely megalkotójának világhírnevét is megalapozta: a pszichoanalitikus Bálint Mihály munkásságának középpontjában álló „östörös”, illetve a Karl Mannheim-i „szabodon lebegő értelmiség” (*sozialfreischwebende Intelligenz*). De – aktuálisabb példával élve – napjaink magyar közgazdaság-tudományának is van bartóki léptékű és igényű tudósa: Kornai János, aki a „hiánygazdaság” és a „puha költségvetési korlát” – egyébként a főnti trendbe megdöbbenő harmóniával illeszkedő – fogalmaira támaszkodva képes volt a szocialista típusú gazdasági rendszerek általános érvényű teóriájának megalkotására.

A kommunizmus összeomlása és az ezredvégi globalizáció körülményei növelik a bartóki kognitív szintézis esélyét. A kitágult világ, a kommunikáció sebességének fokozódása pusztán mennyiségileg is jelentősen gyarapíthatja azt a merítési bázist, amelyből a jövő Bartók Bélái kikerülhetnek. A kelet-európai abszurd értelmiségi létformához szokott társadalomtudósok mindemellett talán könnyebben mozoghatnak a posztmodern tudományosság értékluralista, diszciplináris határokat átszelő, a személyességet és metaforikusságot a relacionálisan definiált objektivitás részének tekintő világában. E szintézis esélyét az is növeli, hogy e globális világtársadalomban – hasonlóképpen a világzenéhez – az egymással összeegyeztethetetlen, ám összemérhető lokális sajátosságok folyamatosan újradefiniálhatóan és újrapozicionálhatóan, újabb meg újabb kölcsönös egyezkedések eredményeképpen jelenhetnek meg. Ehhez természetesen a fölismert és egyeztetett identitások demonstrációjára, s ha kell, függetlenségi és emancipatórikus diskurzusra van szükség. Miképpen azt is el kell érünk, hogy a politikai korrektség megszabta figyelem – a mienkénél látványosabb és élesebb egyenlőtlenségek és igazságtalanságok mellett – a saját identitásunk szempontjából meghatározó distinkciós jegyekre, így például kelet-európai beágyazottságunkra is kiterjedjen. Hiszen néma gyerekek anyja sem érti a szavát.

Hadas Miklós

A hegemon maszkulinitás szociológiai konstrukciói

Férfikutatások a tudományos normalizálódás útján

Nyolc évvel ezelőtt, a férfikutatásokat bemutató első *Replika*-blokkban Harry Brod 1987-es definícióját idézve (Brod 2001: 38) igyekeztem rámutatni arra a paradoxonra, hogy míg a hagyományos – értsd: modern – társadalomtudományok szinte valamennyi fontosabb paradigmája „*male-stream mesternarratívaként*”, azaz a férfilet, ill. férfibeágyazottság látens objektivációjaként fogható föl, addig a modern társadalomtudományok e férfitapasztalat társadalmi meghatározóival és összetevőivel a huszadik század utolsó harmadáig szinte egyáltalán nem foglalkoztak (Hadas 2001: 25). Nos, azóta ismét sok víz lefolyt a Mississippin és a Rajnán, és ma már minden jel arra mutat, hogy a férfikutatások eljutottak a normál tudományos létezés módjára konszolidálódott intézményi állapotába. Ennek legbiztosabb indikátora, hogy a 21. század elején egymás után jelentek meg a férfikutatások eredményeit summázó szöveggyűjtemények és tanulmánykötetek (Whitehead és Barrett 2001; Whitehead 2002; Adams és Savran 2002; Haywood és Mac an Ghaill 2003; Kimmel és mások 2005).

Noha Magyarországon még kevésbé közzismert, az angolszász és német egyetemi világban ma már tankönyvi közhely, hogy a maszkulinitással, ill. a férfiakkal kapcsolatos témák kutatása mintegy fél évszázados múltra tekinthet vissza. A funkcionalizmus volt az első komoly szociológiai irányzat, melynek fogalomrendszere azzal az igénnyel lépett föl, hogy a nemi alapú társadalmi különbségeket szisztematikusan ragadja meg. E megközelítéseket akár a *férfikutatások első hullámának* is nevezhetjük – amennyiben persze hívei vagyunk az ilyen iskolás megfogalmazásoknak (ám ha nem is kedveljük különösebben az ilyen típusú klasszifikációkat, be kell látnunk, hogy egy normál állapotba kerülő új aldiszciplína esetében azok *nem jönnek rosszul*). S noha már a negyvenes évektől jelentek meg tanulmányok e tárgy körében (Komarovskij 1946, 1950),¹ Parsons és munkatársai az ötvenes évek közepén publikálták a dzsender témája szempontjából legfontosabb művüket (Parsons és Bales 1953), melyben különbséget tettek a családi szocializáció révén kialakuló „instrumentális” férfi-, valamint az „expresszív” női *nemi szerepek* között. E paradigma szerint a szocializáció révén belsővé

¹ Ha figyelembe vennénk az antropológiai és pszichológiai szakirodalmat is, még mélyebben nyúlhatnánk vissza az időben. E tekintetben hasznos adalékokkal szolgál Carrigan és mások e válogatásban közölt cikke.

tett nemi szerepek – az egyéb társadalmi funkciókhoz hasonlóan – a rendszer stabilitásának és rugalmasságának megteremtését szolgálják. Az ötvenes években – főleg az Egyesült Államokban – számos olyan cikk jelent meg, melyekben a férfiszerep, ill. férfiszocializáció problémakörét a strukturalista funkcionális kategóriái alapján kívánták értelmezni a szociálpszichológus és szociológus szerzők.²

Az ötvenes-hatvanas évektől az „apák szociológiája”, vagyis az uralmi helyzetű, harmóniaelméleti megalapozottságú, többnyire konzervatív politikai irányultságú funkcionális támadások kereszttüzébe kerül. A támadók az újonnan jövők, az akkor pályakezdő fiatalok, akik konfliktuselméleti (mindenekelőtt marxista) kiindulópontból, s jó eséllyel a radikális baloldali mozgalmakkal szolidaritást vállalva zúdítták fegyvertárukat a parsonsiánus szociológia különböző összetevőire, így természetesen a normatív megalapozottságú nemiszerepelméletre is. Véleményük szerint a férfi és a női nemi szerepek reciprocitásának föltételezése egy rugalmatlan, életidegen modellen alapul, mely biológiai tényezőkből eredezteteti és megváltoztathatatlannak tekinti a férfi-nő dichotómiát. Joseph Pleck, a szerveződő akadémiai férfigyűjtések egyik korai számottevő képviselője azt is megfogalmazza, hogy Parsons és követőinek munkái empirikusan többnyire nem kellőképpen alátámasztottak, nem képesek megragadni a változási folyamatokat, valamint a legtöbb esetben megalapozatlanul föltételezik, hogy összhang volna a normák és a személyiség között. Ezért ő egy empirikusan tesztelhető, a változások megragadására alkalmas, nem normatív szerepelméletet igyekszik kidolgozni – vagyis lényegében ő is a parsonsiánus paradigma keretei között marad (Pleck 1976, 1981).

A kritikusok abban is egyetértenek, hogy a nemi szerepek harmóniaelméleti alapokon nyugvó fölfogása – hasonlóképpen a funkcionális szociológia által kidolgozott egyéb modellekhez – alábecsüli a társadalmi konfliktusok, s különösen a hatalmi egyenlőtlenségek-ből fakadó tényezők jelentőségét, s így nemigen tud mit kezdeni az osztály- és nemi alapú, továbbá a faji és etnikai jellegű alá-fölé rendeltségekből adódó társadalmi viszonylatokkal. Pontosabban: amit kezd velük – nevezetesen, hogy általában devianciaként kezeli azokat –, nemigen alkalmas a valóság komplexitásának megragadására. Többben is fölvetik, hogy a „nemi szerep” fogalma csupán a tárgy „egydimenziós”, „sematikus leírására”, az „objektivitás látszatának megteremtésére” irányul, s hogy e kategória végső soron nem más, mint egy „statikus és univerzális skatulya”, amelybe „minden férfit (vagy nőt) bele kell gyömöszölni”. A kritikusok azt is megfogalmazzák, hogy a funkcionális szerepelmélet alkalmatlan mind a társadalmi változás, mind az egyéni cselekvés és a társadalmi struktúra közötti kapcsolat megragadására. Mindebből lényegében az a fölismerés következik, hogy a paradigma által kínált modellek nem megfelelőek a nő és a nő, ill. a férfi és a férfi közötti, rendkívül sokrétű viszonylatok megragadására – így például a normakonform heteroszexualitással tudatosan szembeszegülő meleg felszabadítási mozgalom megértésére sem (Connell 1983, 1995, 2000, 2002; Carrigan és mások 2009 [1985]; Brod 2001 [1987]; Whitehead 2002; McQuarie 1995).

2 Miként arra Carriganék rámutatnak a jelen válogatásban is közölt tanulmányukban (Carrigan, Connell és Lee 2009 [1985]), egyes szerzők (pl. Komarovskij 1946, 1950; Hacker 1957; Hartley 1959), még ha alapvetően nem lépnek is túl a parsonsiánus fogalmi kereteken, Parsonsnál árnyaltabban vizsgálják a férfi nemi szerepeket. Így például – a szerepkonfliktusok fogalmának segítségével – egyrészt képesek empirikus adalékokkal alátámasztani a nemi szerepek változékonyságát, bizonytalanságait, differenciálódását, másrészt rámutatnak a nemi szerepek és a hatalom összefüggéseire is.

Természetesen a férfikutatások történetének mégoly vázlatos ismertetésekor sem hagyható figyelmen kívül az a folyamatosan változó, „konfliktusokkal terhelt kölcsönös függőségi viszony” (Gardiner 2002: 2), mely a férfikutatókat, ill. a férfimozgalmárokat a feminizmus-hoz fűzi. Mint közismert, a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben a feminizmus második hullámának számos képviselője a „patriarchátusban”, a férfiaknak a nők fölött gyakorolt, ideológiai és fizikai kényszereken alapuló uralmában látja a fő ellenséget (Millett 1970; Rich 1976). Egyes csoportok (például a New York Radical Women vagy a The Feminists) akár azt is elképzelhetőnek tartják, hogy a két nem cölibátus, ill. lesbikus szeparatizmus révén radikálisan határolódják el egymástól. A *Redstocking Manifesto* szerint például „minden férfi nőelnyomó”, ill. „nekünk nem magunkat, hanem a férfiakat kell megváltoztatnunk” (Morgan 1970: 534–535). Más feministák ugyanakkor a patriarchátus fogalmának korlátaira hívják föl a figyelmet, rámutatva annak redukcionista, esszencialista jellegére; arra nevezetesen, hogy – egy idejétmúlt társadalmi viszonylatrendszer sajátosságait túláltalánosítva – a nőket kizárólag áldozatokként láttatja (Elshtain 1981), és mivel a nők elnyomásának valamennyi összetevőjét magyarázni kívánja, végül semmit sem képes abból megmagyarázni (Rowbotham 1981). Liberális feministák (így például a NOW, azaz: National Organization for Women) a férfiak és nők együttműködésére szólítanak föl (vö. Haraway 1994; Tong 1998; Gardiner 2002), színes bőrű feministák egy csoportja, az 1974-ben alapított Combahee River Collective pedig azt deklarálja, hogy a „rasszizmus ellen a fekete férfiakkal együtt, míg a szexizmus kérdésében a fekete férfiak ellen” kell harcolniuk (vö. Nicholson 1997: 63; Wiegman 2002: 35).³ És így tovább, és így tovább...

E példákkal csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy a feminizmus második hulláma a hetvenes évektől kezdődően fokozatosan differenciálódik, és egymással konfrontálódó, folyamatosan újrendeződő, mozaikszerű irányzatok halmazává töredezik, melynek során mind a társadalmi nemek sajátosságaira fókuszáló megismerő pozíciók, mind a megismerés és a (mozgalmi) cselekvés tárgyai pluralizálódnak és relativizálódnak. (Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy az eltérő nézőpontokat képviselők egyaránt arra törekednek, hogy összehangolják tudományos és mozgalmi tevékenységüket, akár csak a hatvanas évektől intézményesülő, elnyomott pozícióból megszólaló egyéb interdiszciplináris *studyk* – *cultural studies*, *postcolonial studies*, *black studies*, *ethnic studies* stb. – képviselői.) E differenciálódási folyamat része az is, hogy megjelennek azok a kutatók/aktivisták is, akik tevékenységük középpontjába a maskulinitással, ill. a férfiléttel kapcsolatos problémákat állítják.

E kutatók (ill. aktivisták) egyik legnépesebb (ám korántsem homogén) csoportját azok a túlnyomórészt (új)baloldali, profeminista férfiak alkotják, akik a második hullámos feministákkal szolidáris férfifelszabadító csoportokat szervezve többé-kevésbé együttműködnek a patriarchátus lebontására törekvő nőkkel. Őket tekinthetjük a *férfikutatások második hulláma* képviselőinek. E jobbra heteroszexuális, többnyire az akadémiai szférában vagy független értelmiségiként tevékenykedő férfiak egyaránt kritikusan viszonyulnak a funkcionalista alapú nemiszerep-elmélethez és a *Redstocking Manifestó*t kibocsátó radikális feministák férfielenességéhez. Ugyanakkor a liberális feministákkal egyetértenek abban, hogy a férfiak éppen olyan társadalmi nemnek tekinthetők, mint a nők, ill. hogy kívánatos a két nem együttműködése, valamint a tudományos és mozgalmi tevékenység összehangolása. Abban a tekintetben

3 Ennek kapcsán magyarul lásd még hooks (1994) és Rubin (1994) cikkeit is! Ez utóbbi a feminizmus második hullámának egyik legtöbbet idézett szövege.

viszont már különböznek a *standpointos* és liberális feministáktól, hogy számukra a férfi és férfi közötti viszonylatok rendszere válik központi kérdéssé, azaz egy olyan jelenség, amellyel a feministák majd csak egy bő évtizeddel később kezdenek el szisztematikusan foglalkozni.

Egyes értelmezések szerint (lásd a jelen válogatás első tanulmányát) a hetvenes években a férfiakról szóló nem fikciós (szak)irodalom már külön műfajként jelenik meg. Carriganék 29 angol nyelvű könyvet sorolnak ebbe a csoportba, melyek szerintük négy témakörre összpontosítanak. Egyrészt azt kívánják igazolni, hogy a férfiak is elnyomottak saját szerepeik által, következőképpen – s ez a második fő téma – föl kell szabadítaniuk magukat e szerepek fogságából. Ebből fakad a harmadik és a negyedik téma is, nevezetesen a maszkulinitás megváltoztatásának szükségessége, ill. a változáshoz szükséges technikák elsajátítása.⁴ A profeminista férfimozgalom bal szélén találhatók azok a radikálisabb aktivisták, akik – a liberális feministák nézőpontjával és szervezeteivel maximálisan azonosulva – a férfifelszabadító csoportok képviselőit is bírálják, mivel azok – úgymond – szűk látókörű és önző módon nem konfrontálódnak kellő határozottsággal a patriarchális társadalmi berendezkedés intézményeivel, továbbá érzéketlenek a faji és osztályelnyomás iránt. E pozícióból szólalnak meg a „Men Against Sexism” mozgalom tagjai,⁵ ill. innen íródik Marc Feigen Fasteau *The Male Machine* című, 1975-ben megjelent, s a „feminista forradalomnak ajánlott” könyve, mely a „szexuális kasztrendszer” egész társadalomra káros volta mellett érvel, és amelyben a szerző egyúttal abbéli reményének is hangot ad, hogy műve az „elméletalkotás és a mozgalom számára egy új korszak kezdetének hírnöke” lehet.

A hetvenes-nyolcvanas években szerveződő férficsoportok, férfimozgalmak között akadnak olyanok is, amelyek szembefordulnak a feminizmus második hullámának képviselőivel (így természetesen a profeminista férfiakkal is). A heterogén *antifeminista férficsoportosulások* közös jellemzője, hogy zömmel az akadémiai szférán kívül szerveződnek, és nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy a média erejét saját céljaikra használják föl. Ide sorolhatók az elvált apák, a vallási fundamentalista, továbbá a faji vagy (főleg szélsőjobbos) politikai alapokon szerveződő, fedőszervként gyakran egy-egy harci sport művelését választó férfiközösségek is. Az antifeminista férfiak egyik legszervezettebb csoportját a nyolcvanas években megerősödő *mitopoetikus férfimozgalom* képezi, melynek tagjai egyfajta spirituális, természetközeli férfiszolidaritás újraintézményesítése révén próbálják visszaállítani a férfiak hajdani, „feministák által meggyengített” hatalmát. E mozgalom „bibliája” Robert Bly 1990-ben megjelent műve (magyarul: Bly 2000), amelyben a szerző a huszadik század eleji, tiszta források miszticizmusához forduló természetmozgalomra hivatkozva (melynek egy ideig Magyarországon Bartók, Kodály és Balázs Béla is híve volt) dolgozza ki világvégét (minderől részletesebben lásd Messner 1997).

Jóllehet a férfikutatások második hullámának képviselői nem csupán mozgalmi célkitűzéseikben és stratégiáikban, hanem tudományos orientációjukat illetően is sok tekintetben különböznek egymástól (pl. az alkalmazott módszereket, fogalmakat, paradigmákat illetően), több vonatkozásban közös nevezőre is hozhatók. A társadalomtudományokban tevékenykedő képviselők mindenekelőtt onnan ismerhetők fel, hogy a strukturalista-funkcionalista szerepelméleteken igyekeznek túllépni, ugyanakkor a posztstrukturalista (ha tetszik: poszt-

4 E kontextusban a fontosabb akadémiai publikációk között említhetők Joseph és Elizabeth Pleck (Pleck 1976, 1981; Pleck és Pleck 1980), továbbá Mirra Komarovsky (1976) munkái.

5 Ennek legfontosabb dokumentuma a Snodgrass (1977) által szerkesztett kötet. Az Angliában megjelent művek közül Andrew Tolson (1977) könyve emelkedik ki.

modern) megközelítésektől elhatárolódnak. Más szóval: a modernitás talaján állnak, amennyiben a Parsons utáni, ám a Butler és Foucault előtti társadalomtudományosságban keresik referenciáikat. Hangsúlyozandó ugyanakkor: a második hullám nem ér véget Judith Butler és követőinek színre lépésével: az akadémiai férfikutatások nem elhanyagolható hányada a 21. század elején is ebbe a kategóriába sorolható. Pontosabban: mindazok, akik tárgyukat a „(critical) studies on men and masculinities” vagy a *sociology (esetleg: history) of masculinities* kategóriájába tartozónak tekintik (azaz nem a *queer studies* vagy a *gay and lesbian studies* képviselőiként definiálják magukat), inkább a modernitás talaján szerveződő második hullámos férfikutatások képviselőinek tekinthetők. Hangsúlyozandó mindazonáltal, hogy a különböző hullámok közötti határvonalak nem húzhatók meg egyértelműen!

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a második hullám szerzői (1) hatalmi viszonylatként igyekeznek a társadalmi nemek közötti kapcsolatokat definiálni, s e tekintetben a férfi–férfi, ill. férfi–nő közötti relációkra egyaránt fókuszálnak (e kontextusban nagy hangsúlyt kapnak a nem heteroszexuális férfiak beágyazottságával kapcsolatos vizsgálódások); (2) elutasítják a „biológiai determinista” vagy „szociáldarwinista” megközelítéseket; (3) profeministáknak tekinthetők (nemcsak mozgalmi célkitűzéseikben, hanem abban a tekintetben is, hogy a második hullámos feminista elméleteihez kívánnak kapcsolódni); (4) a „maszkulinitásokkal” kívánnak foglalkozni, azaz hangsúlyozzák a férfítapasztalások sokféleségét, valamint történetileg és kulturálisan változó jellegét; (5) igyekeznek összehangolni a tudományos és a mozgalmi tevékenységet; (6) nem tesznek egyenlőségelet a férfi és a maszkulinitás, ill. a nő és a feminitás közé (azaz föltételezik, hogy nők is rendelkezhetnek „maszkulin”, miképpen férfiak is „feminin” sajátosságokkal) (Modleski 1991; Gardiner 2002; Whitehead 2002).

Whitehead a következőképpen foglalja össze a maszkulinitás szociológiájának legfontosabb sajátosságait:

A maszkulinitás szociológiája a férfiak viselkedési mintázatainak, tevékenységeinek, értékeinek és perspektíváinak kritikai tanulmányozására irányul. E tekintetben a feminista hagyomány örökösének tekinthető. E műfaj képviselői személyes és politikai meggyőződésből elkötelezett hívei a feminista célkitűzéseknek és a nemek közötti igazságosság elvének. A maszkulinitás szociológiájának keretébe tartozó (azaz a férfiakkal és a maszkulinitással foglalkozó) kritikai írások a férfiakkal kapcsolatos hatalmi viszonylatok differenciálódását, naturalizációját és beágyazódását tanulmányozzák a különböző kultúrák, politikai körülmények és szervezeti formák keretei között. Egyúttal e hatalmi viszonylatok átalakítására és a férfiak megváltoztatására is törekednek (Whitehead és Barrett 2001: 14–15).⁶

Connell és a „hegemón maszkulinitás” fogalma

Ha egyetlen szerző munkásságával, ill. kategóriarendszerével szeretnénk reprezentálni a férfikutatások második hullámának jellegzetességeit, akkor erre Bob (Raewyn) Connell,⁷ ill. az általa (szerzőtársaival közösen) kidolgozott *hegemón maszkulinitás* fogalma tűnik a legalkalmasabbnak. Connell jelentőségét mutatja, hogy a 21. század elején megjelent, férfi-

6 Ha másképp nem jelölöm, az angol nyelvű kiadványokból idézett szövegeket én fordítottam (H. M.).

7 Connell ausztrál szociológus, a University of Sidney Faculty of Education and Social Work professzora, az Ausztrál Tudományos Akadémia tagja. 1944-ben született Robert William Connellként, és 2006-ig Bob R. Connellként publikált. Ekkor nővé operáltatja magát, és azóta Raewyn Connellként jegyzi írásait.

kutatásokat kanonizáló valamennyi szöveggyűjteményben ő a leggyakrabban hivatkozott, ill. legtöbb írással jelenlévő szerző. A talán legteljesebb áttekintést nyújtó szöveggyűjtemény (Whitehead és Barrett 2001) névmutatójában a hivatkozott szerzők listáját ő vezeti – igen nagy előnnyel. A kötet tárgyszavai között is hangsúlyosan szerepel a „hegemón maszkulinitás” kategóriája. Haywood és Ghail (2003) kötetének névmutatójában Connell a második legtöbbet hivatkozott név (az első helyen a kötet egyik szerkesztője, Máirtín Mac an Ghail található...). Adams és Savran (2002) szöveggyűjteményében Connell az egyetlen szerző, akinek két tanulmánya olvasható (a huszonkettőből). Abban a szöveggyűjteményben pedig, amelyet Connell Kimmellel és Hearnnel közösen szerkesztett (Kimmel és mások 2005), a hivatkozott első öt szerző toplistája a következőképpen alakul (zárójelben a hivatkozások száma): Connell (96), Hearn (51), Kimmel (44), Messerschmidt (24), Collinson (15).

1985-ben jelenik meg a jelen válogatás első tanulmányaként közölt (főntebb már többször idézett), címével is nagyra törő, számos szöveggyűjteményben újrapiublikált, hosszú, polemikus, elhatároló és programkijelölő cikk (*A maszkulinitás új szociológiája felé*, Carrigan, Connell és Lee 2009 [1985]), amelyben Connell és munkatársai hármast tűznek maguk elé. Egyrészt éles kritikában részesítik a parsonsiánus nemiszerep-elmélet fogalomkészletével operáló korábbi megközelítéseket (miközben rámutatnak a férfi nemi szerepekkel foglalkozó, és esetlegesen elfelejtett vagy alulértékelt szerzők munkáinak kvalitásaira is). Másrészt feldolgozzák, és szellemesen csoportosítják a férfi nemi szereppel kapcsolatos szakirodalom elmúlt húsz évének termését, nagy hangsúlyt helyezve a tudományos elemzés és a férfimozgalom közötti kapcsolódási pontok föltárására. Végül a nemi szerepek helyett egy árnyaltabb, a nemek közötti, ill. az egyes nemeken belüli hatalmi viszonylatokat megragadni képes új fogalomrendszert igyekeznek kidolgozni. E szöveget a hegemón maszkulinitás elméletének korai megfogalmazódásaként is olvashatjuk.

Eme első, nyersebb szövegváltozatot követően Connell több művében igyekszik tökéletesíteni kategóriarendszerét (Connell 1987, 1995, 2000, 2002). A következő tíz-húsz évben fokozatosan finomodik fogalmi apparátusa, és kikristályosodik szemléletmódja, mely a dzsendervizonylatokat a tágan értelmezett társadalmi struktúra összetevőjeként, relacionális kontextusban igyekszik megragadni, nagy hangsúlyt helyezve a maszkulinitások és feminitások közötti bonyolultabb viszonylatok „pluralitásának” tanulmányozására:

Ha szélesebbre tárjuk nézőpontunkat, a maszkulinitást nem egy izolált tárgyként, hanem egy nagyobb struktúra részeként foghatjuk föl. (...) Ez egy inherensen relacionális fogalom, mely a „feminitás” ellenpontjaként fogható föl. (...) Ahelyett, hogy a maszkulinitást egyfajta természetes karaktertípusként, viselkedési átlagként vagy normaként igyekeznénk definiálni, inkább ama folyamatok és viszonylatok megismerésére tanácsos koncentrálnunk, melyeknek köszönhetően a dzsendersajátosságok áthatják a férfiak és a nők életét. A maszkulinitás – amennyiben maga a fogalom definiálható egyáltalán – egyrészt a társadalmi nemi viszonylatokban folyamatosan jelenlévő helyként, másrészt a férfiak és nők által végzett tevékenységek együtteseként, harmadrészt e tevékenységek testi tapasztalatokban, személyiségben és kultúrában érzékelhető következményeiként fogható föl. (...)

A dzsendervizonylatok az egészként fölfogott társadalmi struktúra egyik fő komponensének tekinthetők; miképpen a dzsenderpolitikák is kollektív sorsunk fő meghatározói közé tartoznak. A dzsender-, faji és osztályviszonylatok kölcsönhatásának fölismerését követően mára általánosan elfogadottá vált, hogy sokféle maszkulinitást különböztessünk meg; tehát beszélhetünk fekete és fehér, munkásosztályi és középosztályi maszkulinitásokról. Ez jó dolog, csakhogy ezáltal könnyen a leegyszerűsítés csapdájába eshetünk, hiszen úgy gondolhatjuk, hogy csupán

egyfajta fekete maszkulinitás vagy *egyfajta* munkásosztályi maszkulinitás létezik. Tehát a maszkulinitás pluralitásának fölismerése csak az első lépésnek tekinthető. Elengedhetetlen, hogy a maszkulinitások közötti viszonyokat is vizsgálódásunk részévé tegyük. Sőt mindezen továbblépve az osztály- és faji viszonyokat is részre kell bontanunk, hogy fölfedezzük a velük együtt érvényesülő dzsenderviszonyokat. Hiszen ugyanúgy léteznek fekete melegek, mint nőies gyári munkások, a középosztálybeli nemierőszak-elkövetőkről és a nőnek öltözött tisztos polgárokról nem is beszélve (Connell 1995: 67–76, kiemelés az eredetiben).

E szemléleti pozíció, miközben nyilvánvalóan a feminizmus második hulláma (ön)kritikai hagyományának örököse, több vonatkozásban is új elemzési dimenziókat, ill. szempontokat emel be a társadalmi nemek kutatásának kánonjába. Miközben ugyanis rámutat arra, hogy a maszkulinitások meghatározása és értelmezése mélyen ágyazódik a legfontosabb társadalmi intézmények – az állam, az oktatás, a vállalatok és a család – létezésébe, eme intézmények történetileg kondicionált⁸ voltát is tételezi. Emellett a társadalmi viszonyok terét – a férfiak és nők közötti viszonylatok mellett – kiterjeszti a férfi-férfi viszonylatokra is. E sokféleségben kitüntetett szerepet szán a heteroszexuális és a homoszexuális férfiak közötti alá-fölé rendeltségek vizsgálatának:

Egyes férficsoportok között uralmi és alárendeltségi dzsenderviszonyok léteznek. A kortárs európai és amerikai társadalmakban ezek közül a legfontosabb eset a heteroszexuális férfiak uralmi helyzete és a homoszexuális férfiak alárendelt volta (Connell 1995: 78).

A maszkulinitások között négyféle viszonyt különböztet meg: a hegemoniát, az alárendelődést/alávetettséget, a cinkosságot és a marginalizációt (Connell 1995: 76–81). Az utóbbi három kidolgozottsága azonban sajnálatos módon elmarad az elsőé mögött. Nyilvánvalóan ebből is fakad, hogy ezek jóval ritkábban fordulnak elő a férfikutatások irodalmában. Kulcsfogalma kapcsán a következőképpen fogalmaz:

A hegemon maszkulinitás jóval összetettebb jelenség annál, mint ahogy azt a férfiakról szóló könyvekben gyakran esszencializáló módon meghatározzák. Semmiképpen sem tekinthető olyasfajta „szindrómának”, melyet a Money-féle szexológusok vagy egyes klinikusok azáltal hoznak létre, hogy „feltételegytessék”, ill. patológiává dologiasítják az emberi viselkedést, ill. a homoszexualitást. A fogalom inkább arra vonatkozik, hogy férfiak egyes csoportjai hogyan válnak képessé arra, hogy belakják a hatalommal és gazdagsággal járó pozíciókat, ill. hogyan lesznek képesek legitimálni és újratermelni az uralmukat létrehozó társadalmi viszonylatokat. (...) A „hegemonia” mindig történetileg megragadható körülmények együttesére vonatkozik, melyek közepette a hatalmat megszerzik és megtartják. A hegemonia kialakulásának vizsgálatakor nem a korábban is létezett csoportok közötti kapcsolódásokra, hanem inkább e csoportok *formálódása* során fölmerülő kérdésekre kell koncentrálnunk. Annak érdekében, hogy megérthessük a különböző maszkulinitásokat, mindenekelőtt a hegemoniát létrehozó és ellenző tevékenységeket kell kutatásunk tárgyává tenni; röviden, a patriarchális társadalmi rend politikai technikáit kell tanulmányoznunk (Connell 1987: 179–181, kiemelés az eredetiben).

A „hegemon maszkulinitás” kategóriája mindmáig a férfikutatások leggyakrabban használt kategóriája; nagy szerepe van abban, hogy a nyolcvanas évek végétől mind a „nemi szerepek”, mind a „patriarchátus” fogalma háttérbe szorul e szakterületen. A „hegemonia” fogalma – melyet a hatvanas évek brit kritikai kultúrakutatása is előszeretettel használ, következé-

8 Connell eredeti diplomáját tekintve történész.

képpen ismerősen cseng a különböző studyk művelői számára – Antonio Gramscitól származik, aki az 1930-as években dolgozza ki azt, egy olyan uralomtípusra vonatkozóan, mely túllép a közvetlen erőszak kényszerén, ill. a törvényi szabályozáson, amennyiben – az oktatás és/vagy a tömegkommunikáció által is közvetített „magától értetődő tudásként” – beépül a gondolkodás felszíne alatti észlelési struktúrákba. Vagyis mélyen ágyazódik a kultúrába:

A Gramscitól származó és az osztályviszonyok elemzésére szolgáló „hegemónia” fogalma arra a kulturális dinamikára utal, amelynek során egy csoport domináns pozícióra tesz szert a társadalmi életben, és ezt a pozíciót képes sikeresen fönntartani. Egy adott időszakban egy adott maszkulinitásforma kulturálisan kiemelkedhet. A hegemon maszkulinitást eszerint olyan dzsenderviszonylatok konfigurációjaként határozhatjuk meg, mely a patriarchátus legitimitációjának problémájával kapcsolatos aktuálisan elfogadott választ testesíti meg azáltal, hogy garantálja a férfi uralmi, ill. a nő alárendelt pozícióját (vagy legalábbis e garanciát elfogadhatóvá teszi). Mindez nem jelenti azt, hogy a hegemon maszkulinitás leginkább előtérben álló képviselői mindig a legnagyobb hatalommal bíró férfiak lennének. A hegemon tartalmakat ugyanis példafigurák (filmszínészek, sőt filmbéli karakterek fantáziaalakjai) is megtestesíthetik. (...) Mindazonáltal nagy az esélye annak, hogy a hegemonia akkor jön létre, ha a kulturális eszmény és a kollektív vagy egyéni intézményesült hatalom összekapcsolódik. Következésképpen az üzleti, katonai és politikai szféra felső pozícióit betöltők a maszkulinitás korporatív megjelenítésének meggyőző példáit kínálják. (...) Ugyanakkor nyomtatékosítani szeretném, hogy a hegemon maszkulinitás egy „aktuálisan elfogadott” stratégiát jelöl. Amikor a patriarchátus védelmét szolgáló föltételek megváltoznak, az adott maszkulinitás uralmi alapjául szolgáló alapok is erodálódhatnak. Új csoportok kétségbe vonhatják a régi megoldásokat, és új hegemoniát hozhatnak létre. Bármely férfiscsoport uralma megkérdőjelezhető a nők által is. Vagyis: a hegemónia egy történelmileg változó viszonylat (Connell 1995: 77).

A hegemon maszkulinitás elméletének kritikai recepciója

Ha egy fogalom nagy közkeveltségre tesz szert egy adott tudományterületen, előbb-utóbb a kritikai újraértelmezési kísérletek tárgyává válik. A connelli megközelítésmódot is sokan és sokféle pozícióból támadták, ill. támadják – többé-kevésbé megalapozott módon. A jelen válogatás második és harmadik írása a férfikutatások harmadik hulláma (illetve, ha tetszik, a posztstrukturalizmus) nézőpontból próbál fogást találni Connellen.

Demetrakis Z. Demetriou, aki a Sydney-i Egyetemen Connell kollégája, *Connell „hegemon maszkulinitás” fogalmának kritikája* (2009 [2001]) című írásában – a kemény cím ellenére – gyakorlatilag a connelli szemléletmód keretei között marad, midőn elfogadja, hogy a hegemon maszkulinitás – úgymond – „újratermeli önmagát”. Ugyanakkor – rámutatván a hegemon minták keveredésének jelenségére – kísérletet tesz a fogalmi háló finomítására. Connell dichotomizációra hajló fölfogását bírálja, nem tartván elfogadhatónak, hogy a kutató túlságosan éles határvonalat húzzon a hegemon, ill. a nem hegemon tartalmak közé. E „dualizmus” földoldása érdekében vezeti be az átmeneti formákat jobban megragadni képes (a gramscianus „történelmi blokk” fogalma által ihletett) „hegemon blokk” kategóriáját. A posztstrukturalista megközelítések jól bejáratott fogalmi masinériáját működéskéssé hozva a „tárgyalás”, a „fordítás”, a „kisajátítás”, az „újraértelmezés” és – mindenekelőtt – a Homi Bhabha-féle „hibridizáció” kategóriái segítségével igyekszik a maszkulinitás történelmileg változó mintázatainak árnyaltabb megragadására. Példaként a huszadik század utolsó ne-

gyedétől érzékelhető folyamatra utal, melynek során a hetero-, ill. homoszexualitás identifikációs és reprezentációs formái egymásba csúsznak, vagyis – korábban elképzelhetetlen módon – a meleg maszkulinitás egyes elemei a domináns „hibrid blokk” részévé válnak. E nehezen felismerhető és sok esetben megtévesztő változások – mondja Demetriou – a Connell által megfogalmazottaknál jóval árnyaltabb módon reprodukálják a patriarchális uralmat: „a hegemon maszkulinitás éppen e hibrid és ellentmondásosnak tűnő tartalomnak köszönhetően termeli újra önmagát” (Demetriou 2009 [2001]: 105).

A jelen válogatás harmadik tanulmánya, Stephen M. Whitehead *Hatalom és ellenállás* című írása a szerző szintetizáló igényű könyvének (Whitehead 2009 [2002]) harmadik fejezete. Az angol szociológus explicit módon a férfikutatások harmadik hullámának képviselőjeként nyilvánul meg. Vagyis a férfikutatások második hullámának legfontosabb sajátosságát reprezentáló connelli életmű arra szolgál számára, hogy rámutasson az ún. „jogi-diszkurzív” elméletek korlátaira, nevezetesen arra, hogy ezek a megközelítések (1) a hatalmat csupán elnyomó, hierarchikus és kognitív érvényű jelenségként fogják föl, (2) struktúrafogalmuk rigid, redukcionista és determinista, következésképpen (3) nem képesek megragadni a maszkulin szubjektumot.⁹ Ezzel szemben Whitehead a hatalmat cirkulárisan fölfogó (tehát az elnyomott ágens identitásérvényesítését is figyelembe vevő), foucault-i diszkurzív modellel operál, mely – relacionális és nondeterminista struktúrafelfogásának köszönhetően – képes lehet a testileg meghatározott maszkulin szubjektum megragadására:

A hatalom diszkurzív modelljének a maszkulinitással való összekapcsolása révén e fejezetben bevezettük a *maszkulin szubjektum* fogalmát. Ennek során érveket hoztam fel amellet, hogy a férfiakat [males and men] diszkurzív módon megformált maszkulin lényeknek tekintsük: ez a társadalmi nem jelzésének egy olyan státusza, amelyet nem utolsósorban az tesz lehetővé, hogy a társadalmi nem az az elsődleges azonosító tényező, amely a férfiakat (és a nőket) segíti befűződni a társadalom szövetébe (Whitehead 2009 [2002]: 131).

Amikor Whitehead oximoronoknak tekinti a „patriarchális hegemonia”, ill. a „hegemon struktúra” kategóriáit, ill. a hegemon maszkulinitás fogalmát a domináns maszkulinitások hasznos „gyűjtőnévének” tekinti, olyan kritikai észrevételeket fogalmaz meg, amelyek nem egy másik paradigma (vagy hullám) nézőpontjából támadják Connellt, hanem arra mutatnak rá, hogy Connell fogalmi hálójának – a második hullám egyéb képviselőivel összevetve is – megvannak a maga inherens korlátai. E tekintetben Whitehead csatlakozik ama szerzőkhöz, akik a Connell-féle megközelítés elméleti háttérének kidolgozatlanágát bírálják, azt vetvén az ausztrál szociológus szemére, hogy fogalomrendszere sematikus, marxizmusa leegyszerűsített, továbbá hogy naiv szocialista feminizmusa fölött „eljár az idő” (Tosh 2004; Hooper 2001; Hearn 2004).¹⁰

9 Lényegében ezt fogalmazzák meg azok a kritikák is, amelyek szerint Connell „statikus logikája alkalmatlan arra, hogy túllépjen a strukturalizmuson” (Hooper 2001), ill. azzal vádolják az ausztrál szociológust, hogy fogalomrendszere esszencialista, mely hamis egységet teremt egy elmosódó és ellentmondásos valóságban (MacInnes 1998; Petersen 2003).

10 Kétségtelen, midőn egy háromszáz oldalas könyvben egy-egy oldalnyi terjedelemben olvashatunk arról, hogy a hegemonia mellett a maszkulinitások közötti viszonyokat az „alárendelődés”, a „cinkosság” és a „marginalizáció” kategóriáival ragadhatjuk meg, az embernek az a benyomása, hogy egy szociológushallgató szakdolgozatát tartja kezében. Egyébként e helyütt Connell is érzi, hogy fejtegetése nem kielégítő, mivel megjegyzi, hogy „ez csupán egy elnagyolt vázlat” (Connell 1995: 78–81). Sajnálatos módon azonban az utóbbi három kategória érdemi kibontásával szerzőnk egyéb műveiben is adós marad.

A „második hullámos” nézőpontból megfogalmazódó kritikai észrevételek közé sorolható Brod (1994) ama megállapítása, miszerint Connell csupán a férfiak közötti különbségekre és viszonylatokra koncentrál, a nők közötti kapcsolatokat nem árnyalja. Ebbe a kontextusba illeszthető Holter (2003) észrevétele, nevezetesen, hogy Connell a férfiak közötti hatalmi viszonylatokat (mindenekelőtt a heteroszexuális férfiak hegemoniáját a homoszexuális férfiakkal szemben) a nők fölötti uralmi helyzetükből eredezteti, jóllehet ez korántsem magától értetődő. Itt említhető Hearn ama észrevétele is, miszerint Connell nem veszi kellő súllyal figyelembe az osztályhelyzetből fakadó meghatározottságokat és a gazdasági tényezőket.¹¹ További kritikaként az is fölmerül (Martin 1998), hogy a hegemon maszkulinitás kategóriája inkonzisztens, mivel a fogalom egyes esetekben uralmi helyzetű karakterek (például agresszív, heteroszexuális, középosztályi, nőelnyomó, racionális, homofób férfiak) relacionális jelölésére használtatik, míg más esetekben – például a kriminológiában – fix típusokra vonatkozik (például negatív típusjegyekkel fölruházott erőszakos bűnözőket jellemeznek általa). Tosh (2004) azt veti Connell szemére, hogy történeti horizontja csupán az utóbbi kétszáz évre terjed ki.¹²

Connell becsületére legyen mondva, hogy igyekszik komolyan venni a kritikákat, és a jelen válogatás negyedik írásaként megjelentetett, James W. Messerschmidtrel közösen jegyzett cikkében (Connell és Messerschmidt 2009 [2005]) reagál az őt ért kritikákra. E cikkben – *Hegemon maszkulinitás. A fogalom újragondolása* – számos ellenvetést visszautasít,¹³ és fönntartja, hogy a hegemon maszkulinitás kategóriája helyesen és jogosan mutatott rá a maszkulinitások pluralitására és a különböző formák között feszülő hierarchiák létezésére. Ugyancsak igazoltnak látja a gramscianus megalapozottságú hegemoniafogalom alkalmazását, mivel ily módon lehetősége nyílt annak érzékeltetésére, hogy az uralom nem erőn, hanem kulturális közvetítő mechanizmusokon keresztül érvényesül. Meggyőződése szerint kellő empirikus alátámasztást nyert az a tétele is, miszerint „a hegemon maszkulinitás nem feltétlenül a legáltalánosabb minta a fiúk és férfiak mindennapi életében. A hegemonia részben inkább a maszkulinitások példáinak (pl. profi sportszillagok) megteremtésén keresztül működik – olyan szimbólumok révén, amiknek tekintélyük van, annak ellenére, hogy a legtöbb férfi és fiú nem teljesen azoknak megfelelően él” (Connell és Messerschmidt 2009 [2005]: 151). Végül igazolja látja a hegemon maszkulinitások történelmi (újra)formálódására vonatkozó álláspontját is.

11 Mi több, nemcsak a marxizmus eredeti szellemiségét kéri számon Connellen, hanem azt is nehezményezi, hogy miért tért el az eredeti, gramscianus fogalmi kerettől (Hearn 2004).

12 Álláspontom szerint e két utóbbi megjegyzés némileg „övon alulinak” tekinthető, hiszen a tágabb kitekintésű történeti nézőpont Tosh általi követelése nem immanens kritika, hanem önkényes fölvetés. Továbbá igaz ugyan, hogy a fogalomhasználat inkonzisztenciájára vonatkozó kritikai megjegyzés nem megalapozatlan, csak hogy mind-ezt nemigen illő Connell nyakába varrni, hiszen ő éppen a történetietlen, esszencialista megközelítésekkel szemben igyekszik a maga relacionális és történeti szemléletmódját megalkotni. Nem véletlenül fogalmaz úgy, hogy „a »hegemon maszkulinitás« vagy a »marginalizált maszkulinitások« fogalmi nem fix karaktertípusokat neveznek meg, hanem olyan praxiskonfigurációknak tekinthetők, amelyeket változó viszonylatstruktúrák különös helyzeti generálnak” (Connell 1995: 81).

13 Többek között Whitehead ama észrevételeit is, miszerint a szubjektumot láthatatlanná tette volna, továbbá, hogy a hegemon maszkulinitás fogalmának használata strukturális determinizmust és eldologiasodott hatalomfelfogást implikálna. Válaszában fölveti, hogy azért szép számban akadnak nem diszkurzív társadalmi gyakorlatok is (pl. a közvetlen fizikai erőszak, a nem verbális interakciók világa, a házimunka, gyermeknevelés vagy a különböző, reflektálatlanul végzett rutinszerű cselekedetek), amelyek esetében a foucault-i diszkurzív elemzési szint nem elegendő. Azt persze nem teszi hozzá, hogy az általa említett társadalmi gyakorlatokat ő sem igen veszi figyelembe...

Ugyanakkor a kritikai megjegyzések közül többet elfogad,¹⁴ majd javaslatot tesz a fogalom újrafogalmazására – mégpedig négy területen. Mindenekelőtt a *dzsenderhierarchiák* bonyolult és komplex viszonylatrendszerének tudatosabb figyelembevételét javasolja – a marginalizált csoportok „tiltakozó maskulinitásától” kezdve a jól kidolgozott, faji és etnikai jellegű „nem hegemon maskulinitásokon” át a nő-férfi viszonylatok legkülönbözőbb fajtáival bezárólag. Elismeri, hogy eredetileg a hegemon maskulinitás párja a „hegemon feminitás” fogalma lett volna, ám a kategória előbb „hangsúlyozott feminitássá” vált, majd kikerült érdeklődése fókuszából. Mára egyértelműen elvetendőnek tartja a *Gender and Power*ben megfogalmazott álláspontját (Connell 1987), miszerint a nők és férfiak közötti valamennyi viszonylat a férfiak globális dominanciájára, azaz egyetlen hatalmi relációra volna redukálható. Az újrafogalmazandó további területeket egyrészt a „*maskulinitások földrajzi meghatározottsága*” jelentené,¹⁵ melyhez a *test társadalmiasodásának*,¹⁶ továbbá a „*maskulinitások dinamikájának*” tanulmányozása járulhatna. Eme utóbbi témakör kapcsán a férfiaságot létrehozó társadalmi praxis rétegzettségére, belső ellentmondásosságára, az ezzel kapcsolatos változások fontosságára utal.¹⁷

Kritikai megjegyzések Connellék önkritikáját illetően

Nem tudom, van-e komolyabb társadalomtudós, aki mondjuk a „maskulinitások földrajzával” kapcsolatban fölvázolt „három szint” olvastán ne engedne meg magának egy félmosolyt, vagy a maszatos és definiálatlanul használt „dinamika” kategória láttán ne kezdené el csóválni a fejét. Vagyis nehéz volna tagadni, hogy Connell írásaiban gyakran megfigyelhető egyfajta naiv nyelvezet és a túlegyszerűsített taxonómiák iránti vonzódás, amit rosszindulatúan akár dilettáns verbális akrobatikának is minősíthetnénk. Ily módon akár még udvarias formulának is tekinthető, amikor csupán fejletlennek, sematikusnak vagy leegyszerűsítőnek nevezik fogalmi hálóját. Eme nem túlzottan komplex elméletalkotási gépezet lép működésbe akkor is, amikor az ausztrál szociológus a különböző maskulinitások közötti lehetséges relációk típusait tárgyalja, és a hegemonia mellett csupán az uralmi-hatalmi dimenzióban

14 Így például az ímént említettek közül Brod, Holter kritikáját, vagy Whitehead-nek a szubjektumelmélete kidolgozatlanságára vonatkozó megjegyzését. Hearn észrevételeire érdemben nem reagál. S noha az esszencializmus és inkonzisztens alkalmazás Martin által is megfogalmazott vádját magára nézve nem tartja megalapozottnak, azzal egyetért, hogy sokan így használják kategóriarendszerét.

15 Ennek keretén belül az „empirikusan létező hegemon maskulinitások három szinten elemezhetők:

1. lokálisan: a családok, szervezetek, közvetlen közösségek szemtől szembeni interakcióiban konstruálódók, mint ahogy általában azokat az etnográfiai és életútkutatásokban leírják;

2. regionálisan: a kulturális vagy nemzetállami szinten konstruálódók, ahogy általában a diszkurzív, politikai és demográfiai kutatásokban megjelenik; és

3. globálisan: az olyan transznacionális terepen konstruálódók, mint a világpolitika, nemzetek közötti üzlet és média, ahogy általában az egyre jobban elterjedő, maskulinitásokról és globalizációról szóló kutatások tanulmányozzák” (Connell és Messerschmidt 2009: 154).

Megjegyzendő, hogy Connell jelenleg a globalizáció kutatásával foglalkozik (l. Connell 2007).

16 E témakör kapcsán az egészség, a sport, ill. valamennyi testi praxis kerülhetne az érdeklődés középpontjába, mivel a „testek egyaránt tekinthetők a társadalmi gyakorlat tárgyainak és ágenseinek”.

17 Megfelelő példák híján azonban nem egyértelmű, mire is gondol a maszatos jelentéstartalmú „dinamika” fogalmának bevezetésével, ill. hogy e kategória vajon miért tekinthető az újrafogalmazás részének, amikor a történelmi meghatározottság fontosságát Connell a kezdetektől hangsúlyozta. Szintén nem teljesen világos, hogy e jelenség vajon miért nem beilleszthető a társadalmi nemi hierarchiák változékonyságának kategóriájába.

értelmezhető egyéb viszonylatokat, az alárendelődést, a cinkosságot, a kiszorítást, majd később a bekebelezést említi (jóllehet egyiket sem fejt ki részletesen)!

Véleményem szerint a hatalmi-uralmi dimenzióban nem volna szabad figyelmen kívül hagyni a klasszikus alapesetet, a fizikai erőszakon, ill. annak monopolizálásán alapuló, kényszer strukturalta uralmi viszonylatokat. A kulturális és szimbolikus elemeket előtérbe állító gramscianus fogalmi keret azonban mindezt nemigen teszi lehetővé. További probléma, hogy e sematikus fogalomrendszer alapján nem vizsgálhatók a *nem* uralmi-hatalmi jellegű viszonylatok, mindenekelőtt a kooperáción, szolidaritáson, csábításon, versenyen alakuló közösségformák és társadalmi gyakorlatok (a férfi-férfi, a férfi-nő és a nő-nő relációkban). Következésképpen az együttműködő, egymással szolidáris, érzelmi-indulati alapon szerveződő (és dzsenderszempontból nem föltétlenül homogén) hagyományos vagy modern közösségek (család, baráti kör, iskolai vagy munkahelyi csoport, katonai alakulat, szubkultúra stb.) létének számos meghatározó viszonylata megragadhatatlanná válik a connelli fogalomrendszer alapján. Sajnálatos, hogy 2005-ös cikkében sem érzi feladatának, hogy fogalmi hátlóját ebbe az irányba bővítse.

Fogalomhasználatának további problémája, hogy a hegemonia kategóriáját következetesen egyes számban használja, azt kívánván érzékeltetni ezáltal, hogy minden viszonylatban létezik egy hegemon forma, pontosabban minden viszonylatban *egyetlen* hegemon forma létezik, még ha e forma folytonosan át is alakul. 2005-ös cikkében utal ugyan Jefferson ezzel kapcsolatos kritikájára (Jefferson 2002), elfogadván, hogy a különböző társadalmakban és kultúrákban a kutatók ezer és egyféle maszkulinitásvariációt fedezhetnek föl, mégis azt állítja, hogy közelebbről megvizsgálva ezeket a kontextusokat, kiderül, hogy azokban többnyire egyetlen modellértékű, hegemon maszkulinitás létezik, mely „úgy mutatja be magát, mint a férfiak gondolkodásának és életének *egyetlen* helyes útját” (Connell és Messerschmidt 2009 [2005]: 150).¹⁸

Véleményem szerint ez az álláspont akkor is problematikus, ha nem kérjük rajta számon a szolidaritást, ill. kooperációt alapján szerveződő közösségek vizsgálatát lehetővé tévő alternatív relációtípusokat, hanem elfogadjuk a connelli paradigma megkötezeit (nevezetesen, hogy a kulturálisan közvetített hatalmi-uralmi hierarchia fejeződik ki a példaértékű hegemon maszkulinitásban). Az persze könnyen előfordulhat, hogy például a mitopoetikus férfimozgalomban adott helyen és időpontban valóban csak egyetlen kívánatos férfifilétmodell kristályosodik ki (vagyis nem vitás, hogy a connelli érvelés alátámasztására szolgáló példát bármikor lehet találni), ugyanakkor számtalan olyan helyzet is említhető, amikor egy-egy erőterén belül az egymással versengő alternatívák viszonylag tartós egyensúlyba alakul ki, azaz egyetlen modell sem kerül hegemon helyzetbe. Gondoljunk például a nyugati típusú parlamenti demokráciákra, melyekben az állampolgárok megközelítően azonos köre akár évtizedeken keresztül vonzódnak a politikai hatalomra aspiráló, eltérő értékeket, ideológiákat, jövőképeket és – nem utolsósorban – maszkulinitáskódokat, illetve -politikákat képviselő erők valamelyikéhez. Ám azt egyetlen szociológus sem gondolhatja komolyan – amennyiben persze a felszíni politikai változások alatti társadalmi folyamatokat is értelmezni kívánja –, hogy az egyik rivális erő hatalomra kerülése azt eredményezné, hogy a győztes által megtestesített maszkulinitásformák automatikusan hegemonná válnak, míg a vesztes által

¹⁸ Ennek alátámasztására az amerikai férfimozgalmakról szóló „maszkulinitáspolitikákat” vizsgáló könyvről (Messner 1997) utal.

képviselek egy csapásra marginalizálódnak, és alárendelteké, bekebelezetteké (netán a hegemon modell cinkosaivá) válnak.

Connell pozícióját támadhatóvá teszi az is, hogy egy naiv tükrözésemélet talaján áll, és nem számol a reprezentáció és interpretáció folyamatainak diszkurzív komplexitásával (vö. Hall 1997). Különösen, hogy azt sem teszi egyértelművé, pontosan ki képviseli a hegemonia jelentéstartalmait,¹⁹ továbbá nem tisztázza, hogy e jelentéstartalmak milyen közvetítő mechanizmusok révén épülnek be a maszkulinitás praxisába. A jelen válogatásban közölt cikkben is kitart amellett, hogy a „hegemonia részben inkább a maszkulinitások példáinak (pl. profi sportcsillagok) megteremtésén keresztül működik”, akár oly módon is, hogy azok „egyetlen valódi férfi életéhez sem kapcsolódnak szorosan”. És deklarálja ugyan, hogy a férfiviselkedési modellek körforgását az egyház, a tömegkommunikáció és az állam is segítheti (Connell és Messerschmidt 2009 [2005]: 151, 143), leegyszerűsített példái azonban inkább gyöngítik, mintsem alátámasztják állításait.

Jellemző módon például mindössze két mondatban (!) utal a „szovjet rezsim” sztahano-vista alakja által reprezentált hegemon modellre, mint az állam által ünnepeelt, noha „különböző módokon el is torzít[ott]” férfimintára. Ám sem e „torzít[ott]” férfiminta tartalmi sajátosságaival, sem a torzítás mint különleges reprezentációs forma ismertetőjegyeivel nem foglalkozik. A következő bekezdésben pedig ezt a „félreérthető” és „torz” modellt minden további nélkül a szovjet típusú hegemon maszkulinitás indikátorának tekinti (i. m. 143). Így viszont egy csapásra ideológiává, ill. propagandává redukálja a hegemonia jelenségét – vagyis gyakorlatilag érvényteleníti kulcsfogalmának gramscianus mélységét, miközben – sajnálatos módon – eszébe sem jut annak fölvetése, hogy a propaganda által kínált modellt az „elnyomottak” számtalan lehetséges diszkurzív formában interpretálhatják (például annak kifordított vagy ironikus ellenolvasatait adva), noha e szempont megkerülhetetlen volna egy kifinomult elemzésben. Vagyis a szovjet (típusú) rendszer hegemon maszkulinitásmintáit keresve beéri a propagandisztikus modell rekonstrukciójával, és lemond az adott helyen és időben létező, egyéb potenciális (hegemon) maszkulinitások empirikus megismerésének lehetőségéről.

Vagy vegyünk egyik másik példát: Scorsese *Dühöngő bikája* – amennyiben elfogadjuk a rendező saját szándékait illető nyilatkozatait – kétségtelenül értelmezhető az erőszakot leplező műalkotásként; ám ama interpretációk elvetésére sincs kellő alapunk, amelyek a filmet az erőszak apoteózisaként igyekeznek fölfogni. Vagyis korántsem magától értetődő, hogy az értelmező a dekonstrukció vagy a rekonstrukció kontextusába illeszt-e egy adott textust (vö. Carter 2003: 61). Nagyjából ugyanilyen dilemmák merülhetnek fel Tarantino kultuszfilmjeivel vagy a legtöbb háborús filmmel kapcsolatban is. Miképpen hasonlóan összetett és ellentmondásos lehet a fekete meztelen férfiakat ábrázoló Mapplethorpe-fényképek értelmezése is, hiszen – társadalmi beágyazottságunktól és politikai orientációnktól is függően – a képeket egyaránt olvashatjuk a feketék perverziójának leleplezéseként vagy a szexuális és/vagy faji szabad(os)ság dicsőítőiként (hogy most csak e két szélsőséges alternatívát említsem). Az egyes interpretációkban meghatározó szerepet játszhat az is, hogy vajon tisztában vagyunk-e a fotográfus szexuális orientációjával és bőrszínével, és ha igen, milyen módon

19 Whitehead joggal kérdezi, hogy a hegemon maszkulinitás megtestesítője vajon „John Wayne vagy Leonardo di Caprio; Mike Tyson vagy Pelé? Vagy esetleg különböző időpontokban valamennyien? (Whitehead 2009 [2002]: 117).

viszonyulunk ahhoz (vö. Mercer 2002). A példák folytathatók volnának. Ám remélhetőleg ennyi is elegendő a Connell-féle tükrözési modell elégtelenségének érzékeltetésére. (Ráadásul e filmes példák jóval egyszerűbb viszonylatrendszeret alkotnak, mint a legitimációs célzatú sztahanovista modellek reprezentációinak és lehetséges interpretációinak történeti variációi a szovjet típusú társadalmakban.)

Összefoglalva: a hegemon maszkulinitás elméletének komoly érdeme, hogy egy olyan profeminista szemléletmódot képvisel, amelynek segítségével – a jól használható központi fogalom alapján – hatalmi viszonylatként ragadhatjuk meg a társadalmi nemek (és ezen belül mindenekelőtt a férfiak) közötti kapcsolatokat, előtérbe állítván a férfitapasztalások sokféleségének makrostruktúrába ágyazott, történetileg és kulturálisan változó jellegét. Ugyanakkor a második hullám modern szemléleti keretei között maradván is számos jogos kritikai ellenvetéssel élhetünk magának a maszkulinitásfogalomnak a jelentését illetően, továbbá kifogásolhatjuk az elméletalkotás színvonalát, a reprezentációval és a maszkulinitás lokalizációjával, pozicionálásával kapcsolatos álláspont kellő differenciáltságát. És akkor még egy szót sem szoltunk arról, hogy a harmadik hullám posztstrukturalista nézőpontjából megfogalmazott észrevételek mennyiben érvényteleníthetik a connelli paradigmát. Mindenesetre bízom abban, hogy a *hullámok konfliktusát* illetően e válogatás olvasói kellő támpontot találnak majd ahhoz, hogy kialakíthassák saját álláspontjukat.

Hivatkozott irodalom

- Adams, R. és D. Savran (szerk.) (2002): *The Masculinity Studies Reader*. Oxford: Blackwell.
- Bhabha, H (1988): The Commitment to Theory. *New Formations* 5: 5–23.
- Bly, R. (1990): *Iron John: A Book About Men*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Brod, H. (1987): A Case for Men's Studies. In *Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinities*. M. S. Kimmel (szerk.). London: Sage-Focus.
- Brod, H. (szerk.) (1987): *The Making of Masculinities. The New Men's Studies*. Boston: Allen and Unwin.
- Brod, H. (1994): Some thoughts on some histories on some masculinities. Jews and other others. In *Theorizing Masculinities*. D. S. David és R. Brannon (szerk.). Thousand Oaks: Sage.
- Brod, H. (szerk.) (2001): Bevezetés: a férfikutatások témái és tézisei. *Replika* 43–44: 37–54.
- Butler, J. (1990): *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Carrigan, T., R. W. Connell és J. Lee (2009 [1985]): A maszkulinitás új szociológiája felé. *Replika* 69: 43–88.
- Carter, C. és C. K. Weaver (2003): *Violence and the Media*. Buckingham: Open University Press.
- Connell, R. W. (1987): *Gender and Power*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Connell, R. W. (1995): *Masculinities*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Connell, R. W. (2000): *The Men and the Boys*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Connell, R. W. (2002): *Gender*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Connell, R. W. és J. W. Messerschmidt (2009 [2005]): Hegemon maszkulinitás. A fogalom újragondolása. *Replika* 69: 135–163.
- Connell, R. (2007): The Northern Theory of Globalization. *Sociological Theory* 25(4): 368–385.
- Demetriou, D. Z. (2009 [2001]): Connell „hegemon maszkulinitás” fogalmának kritikája. *Replika* 69: 89–107.
- Elshtain, J. B. (1981): *Public Man, Private Woman*. Princeton: Princeton University Press.
- Fasteau, M. F. (1975): *Tha Male Machine*. New York: Dell.

- Gardiner, J. K. (2002): Introduction. In uő (szerk.): *Masculinity Studies and Feminist Theory. New Directions*. New York: Columbia University Press, 1–31.
- Hacker, H. M. (1957): The New Burdens of Masculinity. *Marriage and Family Living* 19: 227–233.
- Hadas M. (2001): Hímnem, többes szám. *Replika* 43–44: 25–36.
- Hall, S. (1997): *Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Haywood, Ch. és M. Mac an Ghaill (2003): *Men and Masculinities. Theory, Research and Social Practice*. Buckingham: Open University Press.
- Haraway, D. (1994): A szituációba ágyazott tudás. In *Férfuralom*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika Kör, 121–142.
- Hearn, J. (2004): From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men. *Feminist Theory* 5(1).
- Holter, O. G. (2003): *Can men do it? Men and gender equality – The nordic experiences*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
- hooks, b. (1994): Feminizmus mint sztranzformációs politika. In *Férfuralom*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika Kör, 98–106.
- Hooper, Ch. (2001): *Manly States: Masculinities, International Relations, and Gender Politics*. New York: Columbia University Press.
- Jefferson, T. (2002): Subordinating hegemonic masculinity. *Theoretical Criminology* 6(1): 63–88.
- Kimmel S. M, J. Hearn J. és R. W. Connell (2005): *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Thousand Oaks: Sage.
- Komarovsky, M. (1976): *Dilemmas of Masculinity*. New York: Norton.
- MacInnes, J. (1998): *The End of Masculinity: The Confusion of Sexual Genesis and Sexual Difference in Modern Society*. Budkingham: Open University Press.
- McQuarie, D. (szerk.) (1995): *Readings in Contemporary Sociological Theory. From Modernity to Post-Modernity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Martin, P. Y. (1998): Why can't a men be more like a women? Reflections on Connell's masculinities. *Gender and Society* 12(4): 472–474.
- Mercer, K. (2002): Skin Head Sex Thing: Racial Difference and the Homoerotic Imaginary. In *The Masculinity Studies Reader*. Rachel Adams és David Savran (szerk.). Oxford: Blackwell. 188–200.
- Messner, M. A. (1997): *Politics of Masculinities. Men in Movements*. Thousand Oaks: Sage.
- Millett, K. (1970): *Sexual Politics*. Garden City, New York: Doubleday.
- Modleski, T. (1991): *Feminism Without Women. Culture and Criticism in a „Postfeminist” Age*. London: Routledge.
- Morgan, R. (szerk.) (1970): *Sisterhood is Powerful: An Anthology of Writings from the Women's Liberation Movement*. New York: Vintage.
- Nicholson, L. (szerk.) (1997): *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*. New York: Routledge.
- Parsons, T. és F. R. Bales (1956): *Family, Socialization and Interaction Process*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Petersen, A. (2003): Research on men and masculinities: Some implications of recent theory for future work. *Men and Masculinities* 6(1): 54–69.
- Pleck, J. H. (1976): The male sex role: definitions, problems, and sources of change. *Journal of Social Issues* 32(3): 155–164.
- Pleck, Joseph H. (1981): *The Myth of Masculinity*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Pleck, E. H. és J. H. Pleck (szerk.) (1980): *The American Man*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Rich, A. (1976): *Of Women Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York: W.W. Norton.
- Rowbotham, S. (1981): The trouble with patriarchy. In *People's History and Socialist Theory*. R. Samuel (szerk.). London: Routledge.
- Rubin, G. (1994): Nők forgalomban. In *Férfuralom*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika Kör, 63–97.
- Snodgrass, J. (szerk.) (1977): *For Men Against Sexism*. Albion: Times Change Press.
- Tolson, A. (1977): *The Limits of Masculinity*. London: Tavistock.
- Tong, R. (1998): *Feminist Thought*. Boulder: Westview.
- Tosh, J. (2004): Hegemonic masculinity and the history of gender. In *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*. S. Dudink, K. Hagemann és J. Tosh. Manchester: Manchester University Press, 41–58.
- Whitehead, S. M. és J. F. Barrett (szerk.) (2001): *The Masculinities Reader*. Cambridge: Polity Press.
- Whitehead, S. M. (2002): *Men and Masculinities: Key Themes and New Directions*. Cambridge: Polity Press.
- Whitehead, S. M (2009 [2002]): Hatalom és ellenállás. *Replika* 69: 109–133.
- Wiegman, R. (2002): Unmaking: Men and Masculinity in Feminist Theory. In *Masculinity Studies and Feminist Theory. New Directions*. J. K. Gardiner (szerk.). New York: Columbia University Press, 31–60.

Eötvös Gimnázium, 1968

1983

1985, osztálytársakkal

Párizs, 1985,
Hoyer Máriával

1985

1986

1992, fiával, Misivel

Az előadó

2019, Fáber Ágostonnal és Havas Ádámmal Szlovákiában

2021, Replika Szabadegyetem, Karády Viktorral

Lovak a csolnakban

Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához*

Hadas Miklós

„Már vagy 8 napja, hogy ide érkezünk – s néhány nap után végre a felséges Duna kifolyásáig a tengerbe és onnan Constantinápolyba indulandunk. Azonban a baj nem nagy és ha fáradtsággal, áldozattal is – semmiért nem adnám, hogy ezen dicső vizcsatornát átevedztem, mely egy kis jóakarattal magyar honunkat kevés évek után egy századi felemelkedésre bírhatná. Nem tagadom, sokat szenvedtem és lehet is képzelni, nem kellemes, forróságban heverni a legnagyobb hőségben millió szűnyogok közt, egy szűk deszkahajlék alatt – messze minden segítségtől, orvos és szerek, de még tűrhető eledel nélkül – a Duna közepén. Azonban szívesen megennyt szenvednék, ha fáradozásink hazánkra nézve, és minden becsületes magyar által óhajtott gyümölcsöket érlelhetnének. Ezen tárgy oly nevezetes mind testi, mind lelki előmenetelünk végett, hogy férfias megpendítése (az én kiemelésem: H. M.) mindnyájunknak legszentebb kötelessége”

(Gróf Széchenyi István levele Galacból [Galati] Döbrentey Gábornak 1830. július 27-én, idézi SII 204).

A lóverseny megjelenése szerves folytatása a vadászatnak és a falkavadászatnak. E tevékenységben ugyanakkor már olyan jegyeket is fölfedezhetünk, amelyek nem csupán beteljesítik, illetve radikalizálják a falkavadászattal elkezdődött folyamatot, hanem ahhoz képest minőségileg új elemeket is tartalmaznak. Míg ugyanis a „falkázás” nem több annál, ami: a szabadidő kellemes eltöltése, szórakozás, társasági összejövetel, addig a lóversenyért való munkálkodás tétje túlmutat önmagán: az erőfeszítések végső soron a nemzet fölemelkedését szolgálják. Ezzel magyarázható, hogy miközben a nemes urak a lóversenyeken legfőljebb évi egy-két napot töltenek, addig az „üggyel”, illetve a hozzá kapcsolódó szervezőtevékenységgel rengeteget foglalkoznak.¹ A lóverseny elemzése

* Köszönettel tartozom Lázár Istvánné Horák Máriának, hogy kutatómunkájával segítette e cikk létrejöttét.

¹ A Lótenyésztő Társaságról (melyet, jellemző elszórással „Lóversenyző” Társaságként nevez meg egy későbbi művében – vö. Viszota 1904: 24) nem véletlenül írja Széchenyi 1828-ban, hogy

révén így jól megragadhatók azok a beállítódásbeli változások, amelyek nélkül nem kezdődhetett volna meg a kapitalizmus kialakulása Magyarországon a 19. század első felében. Sőt megfogalmazható, hogy ez az elősport-tevékenység a csírázó kapitalizmus egyik eszközének is tekinthető.

A ló gazdasági haszna a lóversenyből, a megtett tétekből befolyó összegből s a tudatos lótenyésztési törekvések szerint eladott lovak árából származik.² A lótenyésztési és lóverseny-szervezési elképzelések diszpozicionális és intencionális értelemben közös nevezőre hozhatók a társadalomátalakítási programokkal. Nem abban az értelemben, hogy a lovakra vagy a társadalomra vonatkozó terveket megalkotóik közvetlenül és tudatosan igyekezzenek egymásra konvertálni, illetve hogy ezek közül bármelyik is egyértelműen visszavezethető volna a másikra, hanem oly módon, hogy mindkettő mögött egy azonos kondicionáltságú beállítódás, nevezetesen a magyar mélymúltban gyökerező-csírázó kapitalista szellem megnyilvánulásai kereshetők. Más szóval: e beállítódások anélkül hoznak létre azonos jellegű gyakorlatokat és osztályozó-gondolati kategóriákat a mágnások különböző életszféráiban, hogy azok tudatosan és szándékosan erre törekednének³. Ebből származik, hogy amikor a „lovakról” beszélnek, igen nehezen tudják gondolataikról leválasztani az „emberekről” vallott nézeteiket. Mindez úgy is megfogalmazható, hogy Széchenyiék racionálisan versengő (azaz a vélt haszon reményében tudatos

(1. folyt.) belőle „egyelőre egy állattenyésztő-társaság fog alakulni, ebből pedig legközelebb gazdasági egyesület fog kifejlődni, a mire földmives országunkban nagy szükség van” (Viszota 1904: 24). 1830-ban a gróf „ideiglenes” elnökletével valóban meg is alakul az „Állattenyésztőtársaság”, melynek célja „a lovak, juhok, szarvasmarhák és más háziállatok tenyésztésének előmozdítása s az ezt előmozdító eszközök (mint a lóverseny, kiállítás, vásár) istápolása (...), paraszt kanczák jutalmazása, lóárverés, lóiskola tartása, országos méneskönyv szerkesztése” (Viszota 1904: 26). Széchenyi 1833-ban azt is javasolja, hogy az egyesület a felséget kérje föl pártfogásra és egy állandó díj alapítására. A társaságból 1835-ben lesz „Gazdasági Egyesület”, mely „kiterjeszti működését a mezei gazdaság összes ágaira két alosztálylyal: a) állattenyésztő osztály (a lóversennyel) és b) a gazdaság egyéb ágait magában foglaló osztály. (...) Az 1840. június 3-iki közgyűlésen pedig határozatba ment, hogy a lóverseny választassék el a Gazdasági egyesülettől. (...) Az elválás után az állattenyésztés megmaradt továbbra a Gazdasági egyesület hatáskörében. Ez időtől kezdve 8 alosztálya volt az egyletnek, az egyiknek, a selyemtenyésztésének Széchenyi volt az elnöke” (vö. Viszota 1904: 27–29).

A lóversenyeken többek között az alábbi személyek viselnek „pályatisztségeket mint stewardok: Esterházy Mihály, Károlyi Lajos, Lamberg Rudolf grófok, Wesselényi Miklós és Prónay Albert bárók” (Hoeller 1927: 38).

2 „Minden gazdasági s iparágra nézve létesítő, s létet öregbítő legfőbb eszköz s leghatalmas rugó egyfelől az: hogy az előállítás lehetővé s mentől könnyebbé tétessék, másfelől: hogy az előállítandónak keletje legyen, s *hasznot hajtszon* (az én kiemelésem: H. M.). Mert a haszon azon egyedüli és mellőzhetetlen emeltyű, mely ipart, s gazdaságot magas fokra segíthet” (Wesselényi 1847: 10).

3 Lényegében Bourdieu habitusfogalmát alkalmazom itt. (E fogalommal kapcsolatban részletesebben lásd Bourdieu 1979. Magyarul: Bourdieu 1994; Hadas 1994 és 2001a.)

beruházásokat végző), s eme versengés következményeiért felelősséget vállaló férfiemberre kívánják nemesíteni rend- és kortársaikat⁴ (erről részletesebben lásd Hadas 2001b).

Pénzünk, hatalmuk, rangjuk, befolyásuk, azaz társadalmi pozíciójuk lehetővé teszi az arisztokraták számára, hogy másokat engedelmességre bírva mentesüljenek a fárasztó, fizikai megerőltetést jelentő, rangon alulinak számító, s ennél fogva csak az alacsonyabb kasztbeli emberek, illetve nem ember élőlények számára fönntartott versengés alól. Mindazonáltal hiába nem vesznek részt közvetlenül az általuk tulajdonolt és futtatott állatok küzdelmében, áttételesen, nagyobb *tétek*ben játszva, ösztársadalmi súlyú felelősséget vállalva mégis versengenek, hiszen *végső soron* egy boldogabb, modernebb, fejlettebb nemzet megteremtésének céljai lebegnek szemük előtt (illetve az ebből adódó terhek nyomasztják vállukat). E versenycél nemzetközi összefüggésrendszerben jelenik meg előttük: Magyarországot egyrészt a Habsburg Monarchiához – ezen belül is mindenekelőtt Ausztriához – képest, másrészt a kortárs, fejlettebb nyugati világhoz viszonyítva kívánják kedvezőbb, *versenyképesebb* helyzetbe hozni.

Föltételezhetjük tehát, hogy a *harc*i készítettségüekből fokozatosan *versengő* készítettségüekké civilizálódó férfibeállítódások a társadalmi gyakorlatok egyéb területein is helyet követelnek maguk számára, s hogy az ezek által kondicionált cselekedetek szerkezetileg hasonló funkcióval bírnak majd az arisztokraták életvitelében, mint a lóverseny, csak éppen nélkülözik annak többszörös áttételességét. Azaz: előbb-utóbb létre kell jönniük olyan tevékenységformáknak is, amelyek közvetlenül is lehetővé teszik versengési vágyuk kiélését. Még élesebben fogalmazva: valószínűsíthető, hogy e fizikai értelemben passzív állapotukban uraink találnak maguknak valami olyan szórakozást, amelyben ők lehetnek a lovak és a hajtók egyaránt.

E funkció betöltésére szolgáló időtöltési forma az *evezés*. Mégpedig, korántsem véletlenül, a harmincas évek közepétől, azaz attól az időszaktól kezdődően, amikor a lóverseny már többé-kevésbé megszokott időtöltésükké vált.

Eltéréseik dacára a lóverseny és az evezés között néhány, funkcionális értelemben is meghatározó fontosságú azonosságot találhatunk. Ezek közül az egyik legjellemzőbb, hogy – hasonlóan a többi, modernizálódó elősport-tevékenységhez, a falkavadászathoz és a lóversenyhez – az evezés is közvetlenül

4 A billikomok, a győztesnek járó serlegek hexameterekben készült föliratai elég pontosan kifejezik e szellem lényegét: „Hol nincs versenyzés, nincs küzdőhelye bátor erőnek” (Kisfaludy Károly); „Célra siess, futnod cél nélkül gyáva kerengés” (Vörösmarty). A Károlyi-Széchenyi billikom felírása pedig, melynek szerzője ugyancsak Kisfaludy Károly, így szól: „Félve a' gyöngö kiáll, versent fut sorssal a' bátor” (Fehér-Török 1977: 30).

angol referenciák alapján szerveződik⁵. És alig telik el egy-két évtized Széchenyi grófék korai próbálkozásait követően, amikor már magyar nyelven is hozzáférhetővé válik az akkor legkorszerűbbnek számító, kifejezetten praktikus, gyakorlati-technikai jellegű, mindenféle politikai áthallástól mentes evezős sportszakkönyv – természetesen angol források alapján.⁶ Társadalmi-kulturális beágyazottságukat illető további hasonlóság közöttük, hogy mindkettő arisztokraták kezdeményezésére, ill. anyagi ráfordításainak, beruházásainak köszönhetően jön létre. Ahogy a lóversenyzéshez szükséges szaktudást, eszközöket és intézményi infrastruktúrát Széchenyi és társai honosítják meg és finanszírozzák Magyarországon, ugyanúgy az evezés megszületésénél is ők bábáskodnak. Az első pesti „magáncsónakdát” – azaz egy hét-nyolc hajóból álló csónakparkot – is a gróf hozza létre 1837-ben⁷. E csónakda lesz aztán az alapja az 1841-ben megalapított Hajós-Egyletnek, mely elsősorban az arisztokrácia társas életének színesítését, ezen belül is nem elhanyagolható mértékben az úri kisasszonyok „evezős sétáltatását” szolgálja⁸. Emellett azonban a tuda-

5 Miután Széchenyi grófot a harmincas évek elején a Duna-hajózás ügyének királyi biztosául nevezik ki, 1834-ben, Angliából hazatérőben csónakdájának felügyelőjéül magával hoz egy kiszolgált angol tengerészt, bizonyos John Dews urat, aki „ezidőtől kezdve egészen holtá napjáig létével küzdő csónaksportunk szolgálatában állott”. Itt említhető dr. John Paget, Wesselényi Polyxena bárónő férjének neve is, aki szintén Széchenyi baráti köréhez tartozik, és sokat tett a pesti evezőssport meghonosítása érdekében (vö. SII 205–210). (Mellékesen ugyaneme Paget jelenteti meg 1839-ben *Hungary and Transylvania...* című, számos angol kiadást megért alpművét.) A téma további angol összefüggéseiről lásd a következő négy jegyzetet is!

6 Birly István 1866-ban jelenteti meg „Csónakászat” című, az alábbiakban még többször említendő alapmunkáját (Birly 1866), melyben – Stonehenge: *Manual of British Rural Sports* és Lewes: *Physiology of Common Life* című munkáira hivatkozva – az evezés alapszabályait, a hajók fajtáit, az edzésmódszereket és az egyéb tudnivalókat figyelemre méltó igényességgel, szakszerűséggel, alaposággal és pontossággal dolgozza ki a magyar olvasók számára.

7 „A pesti oldalon, szorosan a hídépítkezés feje alatt, látható egy ugyancsak csinosan épített deszkaház, amely belenyúlik a Dunába, a vízre nyíló oldalon szabad, tetején egy terasszal van ellátva s ezen egy zászlók felvonására szánt rúddal. Ez az építmény nem egyéb, mint egy Bootskammer (magyarul Csónakda), és arra a célra szolgál, hogy magába fogadja és megőrizzen különféle gondolatokat és csónakokat, vitorlásokat, evezősöket és kerekesekeket, amelyeket az itt több gavallérból alakult Hajózási Társaság kirándulásain használni fog” – írja a *Der Spiegel* c. budai divatlap 1842. április 30-án (idézi SII 216). Széchenyi tulajdonában ez idő tájt egyébként az alábbi vízi járművek vannak: az Angliából hozott tizenkét evezős vitorlás, a *Tünde*, továbbá a *Victory*, a *Yacht*, a *Long boat*, a *Louisa*, a *Jolly boat*, a *Béla* és a *Hullám-csónak* (vö. SII 210).

8 1843 nyaráról például az alábbiakat írja Siklóssy: „Sok szép evezés, séta és kirándulás tartotta ennek az évnek nyarát. Széchenyi június 13-án pl. Deák Ferencet csónakáztatta meg. A másik partner Grassalkovich Tini hercegnő volt. (...) Ebéd után Széchenyi természetesen ismét evezős kirándulást ajánlott, amit a jelenvolt illusztris társaság örömmel üdvözölt. Nem kisebb emberek voltak ott ez alkalommal, mint Clark Tierney Vilmos és Andrassy Gyula gróf, későbbi miniszterelnök. A háziasszony – most már lelkes híve e sima sportnak – szintén készülődtött és hozta magával idegen vendégét, egy Clairemont Klára nevű hölgyet” (SII 216).

tos vízi sportolás elemei is fölbukkannak náluk – mégpedig igen korán, már a húszas években⁹.

Mindannak ellenére, hogy eleinte az arisztokraták *csolnakkal* kapcsolatos ügködéseiben erőteljesen jelen vannak a társasági-szórakoztató elemek, az 1843-mal, azaz az első pesti evezősversennyel kezdődő időszakra vonatkozóan megállapítható, hogy a ló- és evezősversenyek *közvetlen* tevékenységszerkezete lényegében megegyezik. Mindkettőben a fair play elve alapján zajlik a küzdelem, melynek célja, hogy az egyenlő föltételek között, az egymás mellől azonos irányba induló felek közül az adott távot gyorsabban teljesítő, a célba előbb érkező szerezzze meg a győzelmet, illetve az ezzel járó anyagi és szimbolikus díjakat. E versenyek során a kockázat mértéke egyaránt csekély, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy – szemben a vadászattal vagy a párbajjal (ez utóbival kapcsolatban részletesebben lásd Hadas 2000a) – hosszú évtizedek alatt nem fordul elő, hogy egy evezős- vagy lóverseny során az egyik induló halálos balesetet szenvedne¹⁰. Következésképpen az erőszak mértéke is igen alacsony. Ez mintegy bele is kódoltatik a küzdelmekbe: a szabályok szigorúan tiltják, hogy az induló felek egymással fizikailag érintkezzenek.¹¹

Az események különböző, viszonylag egyértelműen behatárolható társadalmi eredettel rendelkező kategóriában zajlanak.¹² Miként a lóverseny¹³, az evezés is

9 Jellemző, hogy Széchenyi gróf az alábbi angol nyelvű memorandumot írja naplójába 1827. május 16-án, melyet Halifax és Barneby urakkal is aláírat. E gesztusa az esemény kivételes jelentőségére utal, hiszen a gróf soha senkinek nem engedte meg, hogy naplójába pillantson (azt meg végképp nem, hogy bele is írjon): „Gróf Széchenyi, Halifax és Barneby urak Bécsben a práterbeli Lusthaustól indultak ma reggel 1/4 órával 6 előtt gróf Széchenyi kétevezős kishajóján egy kormányossal – és a pozsonyi hídhöz érkeztek 23 perccel 10 óra előtt; befejezván az utazást 3 óra és 52 perc alatt. A hajó e napon Louise-nak kereszteltetett” (Széchenyi 1978: 513–514).

10 Mindezt a korabeli sajtó a következőképpen fogalmazza meg: „Tisztelet-becsület a csónakversenynek, mely mult hétfőn ment végbe. Itt emberek mutatták ki erejüket, ügyességüket és versenyeztek egymással anélkül, hogy kínzó eszközökhöz kellett nyulniok; itt legfőlebb is egy-egy evező törhetik el, a mint az a tolnamegyei hajósegylet egyik evezőjével valósággal meg is történt” (*Családi Kör*, 1864. június 12.).

11 „13. »Szabálytalanság« történik, ha a verseny megkezdése után egyik versenyző a másíknak személyével, hajójával vagy evezőjével érintkezésbe jön. Úgy szintén, ha egyik hajó a másíknak vízterét elfoglalja, azaz, ha a másíknak elejébe vág, mielőtt azt egy saját hajó-hosszával elhagyta volna; (...) 17. A »szabálytalanságban« elmarasztalt hajó kiesik a versenyből. (...) 29. Ha valaki rosz szándékból, alattomosan vagy nyilván, a versenyző személyében, hajójában vagy evezőjében kárt okoz: az a verseny-pályáról örök időkre kitiltatik” (Birly 1866: 70–71).

12 Később aztán, az önálló sportszakmai erők elkülönülésével a társadalmi eredet mindinkább elhomályosodik (ezzel kapcsolatban részletesebben lásd Hadas 1999).

13 Őszi Kornél a Hunyady gróf által szervezett első lóversenyekről szólva megjegyzi: „Itt már meg van állapítva a teher, a táv, mérődik az idő, s a Kóczos nevű sárgáról megtudjuk, hogy az egy angol mérföldön, nyergében Kudrival, 72 fonttal lekanterezi a 83 1/2 fontot vivő szürke Mollit. (...) Az elért »idők« persze állandóan javulnak a kipróbálás nyomán, de az egykori tudósító már pedzi a *korterhet* (az én kiemelésem: H. M.), amikor azt mondja 1815-ben az egyik futamról, hogy három évnél fiatalabb lovaknak egy mérföld sok sebes galoppban, mert míg tavaly

igen gyors ütemben formalizálódik és sztenderdizálódik. A szabályok mindinkább egyértelművé válnak, szigorodnak, fenntartásukra egy jelentős presztízzsel bíró szaktestület vigyáz¹⁴. A sztenderdizálás jó mutatója, hogy igen hamar megjelennek az eltérő távok, a különböző hajó- és verseny(zó)fajták, a más és más versenyszályok. 1863-ban, húsz évvel az első pesti regattát követően például két versenyszályban mérik össze tudásukat az indulók: az *Asszonyágok-díjáért* (egy ezüstszerlegért) két „Angolhonban készült négyvezős egyleti hajó” indul; míg a második számban, a *Waldstein–Széchenyi-díjért* (egy hímezett lobo-góért) három „kormányos kettős párevezős hajó” száll vízbe¹⁵. Egy-két év múlva, a regattabizottmány megalakulásának köszönhetően aztán külön indulnak az egyletek versenyzői (a *Nagyegyleti-díjért*), külön az amatőrök (az *Asszonyágok-díjáért*)¹⁶, a Magyarországon készült nem outriggeres (külvillás) hajók (a *Hazai-díjért*), a kétevezős nem outriggeres hajók (a *Kis-egyleti-díjért*), valamint a skiff-versenyzők (a *Skuller-díjért*) és így tovább (vö. SII 293).

További hasonlóság a két tevékenység között, hogy mindkettő jelentős közönség előtt zajlik¹⁷, melynek társadalmi összetétele – már csak a nagy számból

(13. folyt.) 4 perc 3 mp alatt tudták csak ezt az utat megtenni, az idén, mint teljesen kinőtt háromévesek, kevesebb időt igényelnek” (Őszi 1927: 6).

Vagy máshol: „A távolságoknak két alapmértékük van, a posonyi öl, a=1,89 méter s az angol mértföld. (...) A terhekre két schema létezik, a korteher, amely természetesen hónap és távolság szerint már akkor is változott, 1830-tól 50-ig az angol táblázat ugyanaz maradt és a Craven-teher. Teheregység a font. (...) A Craven-teher: 3 év 68, 4 év 94, 5 év 101, 6 év 106, id(ősebb) 109 font” (Hoeller 1927: 33).

14 1866-ban alakul meg, mégpedig „valamennyi Pest és Budán létező hajóegyletekből” az „állandó közös Regatta-bizottmány”, melynek feladata a „regattánál irányul szolgáló szabályokat megalakítani, és ezek megtartására ügyelni”. Néhány jellemző részlet az alapszabályból: „A versenybírák ítélete ellen nincs kifogás. Szavuk döntő. (...) 9. A helyet, melyet minden vegyes versenyhajó fölállásánál elfoglal, a regatta alatt történendő sorshúzás határozza meg; a sorrend a versenybíró páholyától számítandó. (...) 32. Mindennemű panaszok, figyelmeztetések, egyének, egyletek vagy csolnakok elleni kifogások és ellenvetések a regatta-rendezőnek a verseny előtt legalább egy nappal írásban beadandók, különben figyelembe nem vétetnek” (Birly 1866: 67–74).

15 Persze a sztenderdizálódás nem megy egyik napról a másikra. Az 1863-as versenyen például az első versenyszám hajói még nem egyformák: az egyik (a modernebbnek tartott) külvillás, avagy „outriggeres”; a másik belvillás (ennek ellenére az utóbbi nyer). Megjegyzendő az is, hogy a „harmadik szám a szandolin-verseny volt, amelyben egy pesti molnár győzött, a negyedik szám, a molnár-, halász- és révész-verseny, amely huszonnyolc csónakkal borította el a Dunát s végül a molnárak között dőlt el” (SII 283).

16 Az „amatőr-hivatásos” szembenállás annak idején még nem a saját kedvtelésből, illetve pénzért folytatott versengés megkülönböztetésére szolgál, hanem a saját jogukon, illetve egy sportközösség nevében indulók elhatárolását jelenti. Tévedés volna tehát azt gondolni, hogy a „nem amatőrök” anyagi ellenszolgáltatást kapnának versenyzésükért.

17 „Igazán gyönyörű látvány volt a verseny; a Duna két partján 30–40 000 ember; a Dunára néző ablakok, erkélyek tele a legszebb női arcokkal; a házak födelei tele kéményseprőkkel és mesterinasokkal, a Margitsziget felé az ezüst fodrokban ringadozó folyam ellepve naszádokkal, csolnakokkal, lélekvesztőkkel és ezekben az emberek tarka változatossága, össze-vissza fényes

adódóan is – igen heterogén. Ugyanakkor megjegyzendő egyrészt, hogy a nagy érdeklődés mindkét esetben elsősorban az újdonságnak szól, s a kezdeti lendület után nem csupán az esemény megrendezésének gyakorisága, hanem a közönség létszáma is csökken¹⁸. Másrészt arra sem árt emlékeztetni, hogy a hatvanas évek első felében, a „magyar világ” beköszöntét követő időszak kezdetén minden nyilvános esemény különösen nagy tömegeket vonz, mivel az ilyen alkalmak kitűnő lehetőséget biztosítanak a kollektív magyar nemzeti érzület kimutatására.¹⁹ Éppen ezért megalapozatlan volna a regattapályát díszítő nemzeti zászlók nagy számából arra következtetni, hogy az evezés nemzetibb ügködés volna, mint a lóverseny. E sajátosság sokkal inkább a korra, mint a tevékenység jellegére utal.

Ha mindezek után a lóverseny és az evezés közötti lényegi különbségeket kívánjuk megragadni, ajánlatos a versenyzeszközök eltérő jellegéből kiindulnunk. Ha így járunk el, könnyen beláthatjuk: a lótartás (és az ezzel gyakorlatilag együtt járó lótenyésztés) viszonylag drága multság, hiszen az állat vételára mellett a tartásához szükséges folyamatos költségekkel is számolni kell. A lovat ugyanis folyamatosan gondozni, etetni kell, melyhez nem csupán szakértelem, hanem infrastruktúra és megfelelő személyzet is szükségeltetik. Emellett a legritkább esetben tartanak önmagában lovat, hiszen a fajlagos költségek ebben az esetben irreálisan magasra szöknének. Ehhez képest az evezés határozottan olcsó dolog, hiszen nemcsak a hajó vételára alacsonyabb²⁰, mint a lóé²¹, hanem fönntartása is jóval kisebb ráfordítással megoldható. (Egy hajón évente legföljebb egyszer-kétszer kell nagyobb karbantartó munkákat végezni, arról nem is beszélve, hogy adott esetben egy csónakda gondnokának bére nagyságrendekkel

(17. folyt.) öltönyű úrhölgyek és rongyos molnárinasok, katonatisztek és molnárlegények, a gőzhajótársaság és a csónakegyletek tagjai, aztán maguk a versenyzők, azok az ifjúi erőtől dagadozó karok, a diadalványtól hevült arcok és a festőileg szép tarka matróz öltönyök” (*Családi Kör*; 1864. június 12.).

18 Az 1874-es pesti regattáról írja Siklóssy: „Amíg az 1872-es verseny rendezésére a rendezők 1950 forintot szántak s amíg az 1873-as költségvetés 1375 forintról szólt, most csak 650 forintot adtak előre össze. (...) Kísérőhajóról sem olvasunk, belépőjegy pedig összesen csak 55 kelt el” (SII 306).

19 Az előző évi verseny kapcsán a közelebből meg nem nevezett „egykorú tudósításokra” hivatkozva azt idézi Siklóssy, hogy a Lánchíd oszlopai fölött horgonyzó két nagy gőzösön „tömérdek nemzeti lobogót lengetett a szél” (SII 283).

20 Birly közli munkájában az „Angliában általánosan szokásos árakat”. Eszerint már legkevesebb 10 fontért is hozzá lehet jutni egy használt, nem külvillás kétevezőshöz. A legdrágább egy nyolcevezős külvillás versenyhajó, mely 65 fontba kerül. (Egy angol font 10 Ft-nak felel meg, „conventiós ezüstpénzben” számolva – Birly 1866: 64).

21 1893-ban például a *Tokio* nevű versenyló százezer forintért kel el egy árverésen (Török 1959). Minden ésszerűen fölhozható forráskritika dacára egyértelmű a nagyságrendbeli különbség. Mellékesen a nyolcvanas években egy angol font 12 forintot, tehát kettővel többet ért, mint 1866-ban (vö. Gruber 1883).

kevesebb²², mint egy lovászé. Ráadásul ez utóbbiból általában többre is szükség van egy-egy istállóban.)

E különbségből sok minden fakad. Így például mindenekelőtt az, hogy az evezés kevésbé exkluzív tevékenység, mint a lóverseny, így várható, hogy hamarosan a nem arisztokraták között is fölbukkannak majd művelői. E szélesedő társadalmi rekrutációs bázis egyik legpontosabb indikátora az lesz, hogy e sportot – a lóversennyel szemben – immár nem részvénytársasági formában űzik, hanem egyletek keretében. Az egyletek – noha eleinte olykor még korlátozzák tagjaik számát²³ – jóval kevésbé kizárólagos szervezetek, mint a részvénytársaságok. A tagok számának korlátozása ugyanis alapvetően a baráti-munkatársi körök behatároltságából adódik. Mihelyst tágul e kör, gyakorlatilag nincs akadálya a tagság növekedésének sem. A korlátozás tehát nem rendi vagy osztályjellegű (azaz vertikális tagoltságú), hanem szakmai-lokális szempontok alapján történik (azaz horizontális tagoltságú). Mindez azt jelenti, hogy strukturálisan megteremtődik annak az esélye, hogy azonos elv alapján újabb és újabb szakmai, illetve helyi rekrutációjú egyletek szülessenek. E jelenség fontosságát akkor tudjuk kellőképpen méltányolni, ha jelzésszerűen utalunk arra, hogy e modell főbb vonatkozásaiban előrevetíti a majdani modern sportegyesületi szerveződésforma elemeit (ezzel kapcsolatban lásd Hadas 1999).

Az egyleti forma egyik legfontosabb eleme, hogy a sporteszközök egyéni tulajdonból az egyleti közösség tulajdonába kerülnek, s *az egyénileg közvetlen módon versengő arisztokratákkal szemben megjelennek a csapatban közvetlen módon versengő polgárok* – előkészítvén a terepet az egy-két évtized múlva robbanásszerűen bekövetkező változások számára. Az evezősversenyekről készült beszámolóinkban már az található, hogy az *X-díjért Y* egylet hajója indul (szemben a lóversennyel, ahol *Z* gróf lova indul *Q* báró lova ellenében). Persze mindez nem ilyen egyértelműen következik be, hiszen az egyletalakítási folyamatban és a csapatok versengésében az arisztokraták is részt vesznek – miképpen polgárok is indulnak egyéni evezősversenyeken. Ennek megfelelően a függőleges társadalmi tagolódás elemei a horizontális alapon szervezett egyesületek közötti viszonyban is megjelennek (vak volna, aki adott esetben nem látná meg a területi tagoltság mögötti alá- és fölérendeltségi viszonyokat mondjuk a túlnyomórészt keresztény budai jogászok, illetve az izraelita vallású pesti banktisztviselők alapította evezősegyetek között). Mégis, összességében megfogalmazható, hogy az evezés tágan fölfogott társadalmi struktúrája összefüggésbe

22 A korábban már említett John Dewsről, Széchenyi csónakdjának felügyelőjéről írja nekrológiájában a korabeli sportlap, hogy „hű maradt honi szokásaihoz s több különcséjéhez, pl. soha a legkeményebb hidegben sem fűtetett – lehet edzettség, lehet takarékoság miatt – mert *szegénységi panaszaiából sohasem fogyott ki* (az én kiemelésem: H. M.), mégis 400 forint értéknél több maradt *utána*” (*Vadász és Versenylap*, 1865: 586).

23 A Pesti Evezős és Vitorlás kör eleinte 25 főben vonja meg tagjainak számát, az Egyetértés Csónakegylet pedig 12 főben, ám tagjainak száma csakhamar harmincra szökik fel (vö. SII 272).

hozható azzal, hogy a század közepétől fogva a polgárság társadalmi pozíciója megszilárdul és előnyösebbé válik.

Ha ezek után az eseményeket történeti összefüggéseikben is láttatni kívánjuk, kiemelendő, hogy az 1861-ben (a Széchenyi gróf halálát követő évben) megalakuló *Budapesti Hajósegylet* elnöke az a Waldstein János gróf lesz, aki 1830-ban még a gróffal együtt evezett le a Dunán a Fekete-tengerig. Miképpen azon ténynek sem árt jelentőséget tulajdonítanunk, hogy az egylet igazgatója Széchenyi 1837-ben született első fia, Béla lesz (és hogy a tagok között ott találjuk a második fiút, Ödön grófot is, valamint Széchenyi Kálmán és Gyula grófokat, Széchenyi Pál [István bátyjának] gyermekeit – az egyéb nagyérdemű arisztokraták mellett).²⁴ Bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha eme egyesületalapítási gesztusban a „legnagyobb magyar” iránt kifejezett szimbolikus megbecsülés mellett fölfedezni véljük az arisztokrácia igényét arra, hogy a tevékenységet igyekezzék monopolizálni. Ezt látszik szolgálni az is, hogy az evezésnek – a lóversenyhez hasonlóan – magasabb küldetést igyekeznek tulajdonítani. Az alapszabály ugyanis kimondja, hogy a Budapesti Hajósegylet célja:

...a magyar ifjúságnak *férjias mulatságot* (az én kiemelésem: H. M.), testet és lelkét egyiránt edző gyakorlatot szerezni, egyúttal a közönség figyelmét a hajókázás élvezetére és hasznosságára felhíván a főváros díszét és kellemét emelni. (...) Az egy ezen közvetlen rendeltetése mellett még azon magasabb célzt is kitűzi magának, hogy a magyar hon folyóit és tavait a nagy közönséggel megismertesse s azokon a hajózást és minden arra vonatkozó iparvállalatot anyagi és szellemi segéllyel előmozdítson (SII 236).

Mint közismert, Széchenyi gróf már a húszas évek elején evez Angliában (vö. SII 188), s amikor Waldstein gróffal 1830-ban „leeveznek” a Dunán a Fekete-tengerig²⁵, vállalkozásuk *végső soron* a folyamszabályozást, valamint a dunai – tágabban: a magyarországi – (gőz)hajózás fejlesztését, azaz a gróf infrastrukturális terveinek kivitelezését hivatott előkészíteni (illetve a grófból ellenállhatatlanul elő- és előtörő „férjias” erőpróbára irányuló késztetettségeket legitimálni)²⁶. A gyer-

24 További alapító tagok: Almásy Vince gr., Andrássy Dénes gr., Andrássy Gyula gr., Beniczky Ferencz, Ebner Ede, Festetics Gyula gr., Károlyi Viktor gr., Nádasdy Ferencz gr., Nákó Kálmán gr., Orczy Andor br., Orczy Béla br., Orczy Bódog br., Pálffy János gr., Pálffy Lipót gr., Rosti Pál, Semsey Lajos, Sennyey Lajos br., Sztáray Antal gr., Vécsey József br., Waldstein János gr., Zichy Nep. János gr.

25 Azt azért tudnunk kell, hogy a gróf többnyire *szállítatja magát*: „A hajón, ahol Földvár környékén ezt írom – 11 ember van. Én, gr. Johann Waldstein, Beszédes, a földmérő – 1 szakács, 3 inas, 4 hajóslegény” (SzeNA: 641).

26 „Ha teljesen rendben volna az Elbának vagy a Moldvának az összekapcsolása a Dunával, akkor a Duna szabályozása leginkább a cseheknek használna. (...) Ennek országgyűlési tárggyá kell lennie. Ez emelné a magyarságot. A dolog 3 részre oszlik. 1. Arra a haszonra, mi áltál keletkezne, hogy a Duna jelentős mértékben mélyebben feküdne (...) és így Magyarország legtöbb vize szabályozva lenne. A levegő jobb. Szántó föld, legelő etc. több. Nem volna mocsárság. 2. A kereskedelem hasznára – vagy legalábbis a jó közlekedésére. 3. A civilizáció hasznára.

mekei és követői által létrehozott egyesület célkitűzései között található „magasabb célok” ugyanakkor már csak mintegy illendő ráadásként találhatók meg az alapító okiratban. Áruklodó, hogy az egyesület céljai között a „férfias mulatság” biztosítása, valamint a „testet és lelket egyaránt edző gyakorlatok” megszerzése előbb található, mint a megkerülhetetlen tekintélyként fölöttük súlyosbodó (tényleges és szimbolikus) atya szellemét tükröző „magasabb célok” említése. Mindenesetre – a történelem tanúbizonysága szerint is – e többé-kevésbé kegyeleti és legitimációs igénnyel megfogalmazott célok idővel elhalványulnak. Vagy még inkább: soha nem is veszi azokat komolyan senki. A vízi turisztika még belefér, az iparvállalatok szellemi segítése azonban már egyre kevésbé.

És itt egy pillanatra ajánlatos megállni. Az imént – látszólag némi cinizmussal – úgy fogalmaztunk, hogy Széchenyi gróf a „dunai levezetés” kapcsán megfogalmazott infrastrukturális terveivel férjfiás erőpróbára irányuló készletteltségét legitimálta volna. Ehelyett fogalmazhattunk volna úgy is, hogy a gróf vándor kedvét, kalandvágyát, vagy akár – Siklóssy találó kifejezésével – „világjáró energiáját” (SII 170) próbálja ily módon értelmes tartalommal megtölteni, illetve – szakterminussal szólva – legitimálni. Megint másképpen kifejezve: amikor tudásszomját igyekszik kielégíteni, az őt folytonos fölfedezésekre, hódításokra, előrehaladásra ösztönző, ellenállhatatlan libidinális készletteltségét próbálja racionális tartalommal megtölteni. Nem nehéz ugyanis fölismerni: a vizek meghódítására törekvő nagyúri beállítódás mögött ugyanaz a férjfiás kalandvágy található, mely a 19. század (majd a későbbi korok) arisztokratáit (majd polgárait) a természet bekebelezésére, leigázására, s az ennek érdekében kifejtett világjárásra sarkallja. A vízi kalandozások ilyenképpen joggal hasonlíthatók a Tátra, az Etna vagy az Olimposz megmászásához, a közeli és távoli országokban tett utazásokhoz²⁷, valamint az egzotikus körülmények között lebonyolított vadászatokhoz²⁸. Az evezés kaland – ám civilizált kaland. A víz fenyegető, sokszor életveszélyes, de talán mégsem annyira, mint a tűzhányó megmászása, a föltá-

(26. folyt.) Magyarország végre kapcsolatba kerülne más népekkel. Most egy zsákban élünk!” (Széchenyi 1978: 648).

27 E ponton talán nem fölösleges utalni arra, hogy Széchenyi gróf korának kiemelkedő utazói közé tartozott. 1814-ben, 17-ben, 25-ben Olaszországban, 1815-ben, 22-ben, 25-ben Franciaországban, 1815-ben, 22–23-ban és 32-ben Angliában utazik. Számtalanszor jár Németországban, Bécsben otthon érzi magát. Bejárja Görögországot, Törökországot, Spanyolországot is. Nagy bánata, hogy nem jut el Amerikába. Ebben az összefüggésrendszerben érdemes megemlíteni, hogy idősebbik fia, Béla gróf – akinek foglalkozását az Akadémiai Kislexikon „utazóként” (!) jelöli meg, hiszen többször is bejárja Európát, Amerikát, Ázsiát – földrajzkutatóként lesz az MTA tagja. Ödön gróf, az ifjabb fiú pedig egy Isztambulban fölállított tűzoltóandár altábornagyaként, valamint hadsegédként szolgálja a török szultánt.

28 A 19. században persze nemcsak Széchenyi utazik a magyar arisztokraták közül. Említhetjük Károlyi György, Teleki Sándor, Andrásy Manó, Almásy György, Esterházy Antal és Mihály grófokat, Forray Iván bárót, és sok más magyar mágnást, akik a világ legezotikusabb pontjaira jutnak el utazásaik és vadászataik során. (Ezzel kapcsolatban lásd SII 173–188.)

ratlan hegyek meghódítása, vagy mondjuk egy afrikai oroszánvadászat. A Duna közel van, hozzáférhető, borzongató, ott tátong a mélység, ám a kockázat élvezetéért nem kell messzire utazni, nem kell szúnyogokkal halálra csípetni magunkat, nem kell a megdühödött elefánt bosszújától tartani, miképpen hosszabb időt sem kell tétlenül tölteni a kaland átélése érdekében.

Emellett az (ifjú) arisztokraták, midőn föl- és leveznek a Dunán és azzal szórakoztatják társaságuk hölgytagjait, hogy Budáról Pestre, Pestről Budára, vagy innen-onnan a Margitszigetre szállítgatják őket, lényegében úgy járnak el, mint a vadászatot követően a lelőtt farkasokat a nagyúri asszonyok számára szabályosan kiterítő Rákóczi György fejedelem (Hadas 2001b): *férjfiúi bravúrjaik* (erejük, kockázatvállalási képességük, ügyességük, bátorságuk, hősiességük) csillogtatása révén *hódítani* próbálnak. Persze, bármilyen jól működjenek is e bravúrok a korabeli társas élet csábítási szimbolikájában, nem leplezhetik előttünk, hogy lényegüket illetően már nem többek, mint civilizált, azaz stilizált, leegyszerűsített, megszelídült, a kockázati és harci elemektől megfosztott remiszenciái nagy- és ükapáik hajdani megnyilvánulásainak. Olyan remiszenciák, amelyek nélkülözik immár a megkérdőjelezetlen omnipotencia-hit libidinózus magától értetődőségéből származó, s akár még egy nemzedékkel korábban is természetesnek számító világmegváltó, világfelforgató készletettségeket.

Harminc év alatt sokat változik a világ: az iparfejlesztés a gazdaság feladatkörévé szűkül, a nemzetépítés egyre inkább a professzionális politikusokra hárul, s a magánélet is mind egyértelműbben leválik a közéletéről. Persze az új szórakozásformákban fölismerhetők még az egykori emelkedett cselekedetek csírái, ám ezek legfőljebb csak az illendőség rutinja által vezérelve kísérelnek meg többnek látszani annál, mint aminek betöltésére gyakorlatilag hivatottak. A vízi turizmust ajánlatos tehát ebben az összefüggésrendszerben értelmeznünk. S ha így járunk el, beláthatjuk, hogy a differenciálódó pesti evezősközösség már egyre kevésbé hiteget(het)i magát azzal, hogy szórakozása nem a szabadidő kellemes eltöltését, hanem a nemzet fölemelkedését szolgálja. (Persze azt azért megjegyezhetjük, hogy a hajóba szálló nemesek föltételezhetőleg még táplálják magukban azt a nem teljesen megalapozatlan illúziót, hogy az „érintetlen, vad” természetben, kevésbé formalizálható körülmények között úzótt evezés jelentősen kockázatosabb és archaikusabb, következésképpen nemeshez inkább méltó tevékenykedés, mint a kötött pályán egyértelműbben szabályozott „versfuttatás”.)

Tény: az első evezősegyleteket még az arisztokraták alakítják (a másodiknak megszülető pozsonyi egyletet Siklóssy a pesti „gyönyörű miniatürmásként” jellemzi²⁹). Ám 1862-ben, mindössze egy évvel később magánbankok hivatalnokai

29 1862-ben alakul meg a Pozsonyi Hajósegylet, mely – hasonlóképpen a budapestihez – a mágnásifjak exkluzív klubja. A Wenckheim család szerepe meghatározó benne, hiszen tiszteletbeli elnöke a hajdan Széchenyi gróf társaságába tartozó Béla báró, elnöke Viktor báró, alelnöke pedig Frigyes gróf lett (vö. SII 242).

létrehozzák a *Pesti Evező és Vitorlázó Kör*t, majd még a hatvanas évek első felében megszületik a kereskedők alapította *Egyetértés Csónakegylet*, illetve a *Budai Hajósegylet* is. Ez utóbbit egy Granatér László nevű (tehát szintén nem nemesi rangú) ügyvéd alapítja³⁰. Azaz nem csupán társadalmi eredet, hanem lakóhely szerint is tagolódik a pesti evezőstársadalom: az arisztokráciát követő pesti polgárság mellett immár a magukat budaiként azonosító polgárok is föltűnnek a színen.

E sajátosságot illetően látszólag megegyezik a lóverseny és az evezés. Hiszen tudjuk: az előbbi publikuma is mindinkább heterogénné válik, és a nézők között egyre több lesz a nem nemesi származású. Ám hibát követnénk el, ha nem vennénk észre e hasonlóság elfödte különbségeket. Mint láttuk ugyanis, a lóverseny lényegében a lovakat futtató nemes urak között, áttételesen zajlik, azaz elválnak az arisztokraták tulajdonosi, mecénási, edzői, szurkolói és versenyzői szerepköre³¹. A polgárok a legfontosabb szerepből eleinte kirekesztetnek: ha pénzük esetleg volna is, joguk még nincs arra, hogy tulajdonosként, azaz meghatározó cselekvőként vegyenek részt a többre hivatott ügyködésben. Nézőként azonban már megjelenhetnek. És ez kétségkívül nem csekélység: a korábbi fejlemények alapján ugyanis egyáltalán nem magától értetődő, hogy az arisztokraták szabadidős tevékenykedése alatt az elit rendjébe nem tartozók is *jelen lehetnek* – gondoljunk csak az exkluzív vadászatokra és falkavadászatokra, a párbajról nem is beszélve (lásd Hadas 2001b, ill. 2000a)!

Az evezés során azonban a szerepkörök átrendeződnek: a ló és a hajtó helyét az evezős foglalja el, hiszen egy személyben csinálja azt, amit korábban a ló és a hajtó külön-külön végeztek. Abban az értelemben a ló szerepkörében jelenik meg, hogy saját bőrét, saját testét viszi a vásárra. Ám egyúttal ő tölti be a hajtó szerepét is, hiszen önmagát kényszeríti a minél sikeresebb versengésre. Azaz: a versenyző testi mivoltában a hajdani ló szerepköre, míg szellemi-aka-

30 A hősorra jellemző, hogy a nevek és szerveződésmódok még igen bizonytalanok. A *Pesti Evező és Vitorlás Kör* tagjai – szemben az általuk kvázi „hivatalosnak” tartott *Budapesti Hajósegylet*tel – olykor a *Magán Evező és Vitorlázó Kör* nevet is használják, miképpen olvashatunk *Sárgainges és Barnainges Evező Társaskörökről* is (vö. SII 272–276).

31 A lovát futtató arisztokrata – noha a vadászattal ellentétben immár nem vesz részt közvetlenül a küzdelemben, hanem ebbéli feladatát és jogkörét lovaikra és a hajtóra ruházza – versenyzőnek tekintetik. Azaz: *tulajdonosi* szerepköre teszi őt kváziversenyzővé. E szerepköre ugyanakkor nem keverendő össze *mecénási* pozíciójával. Míg ugyanis előbbi szerepköréből adódóan a saját tulajdonát képező lovat futtatja, amelyet egy általa fizetett/megbízott hajtó új egy meghatározott, konkrét versenyen, addig az utóbbinak köszönhetően magát a tevékenységet, annak egészét finanszírozza. Így például ez utóbbi cél legegyszerűbben Széchenyi gróf szeme előtt, amikor „a nyereség lehetővé tétele céljából megegyezik társaival, hogy a legjobban nevelt lovakra díjat tűznek ki, a mi az egyedüli eszköz arra, hogy a magánemberek is előmozdíthassák a lótenyésztést. 1600 díj van az 1822. évre, örök díjak is vannak már s ez, a díjra való biztos kilátás, fog az emberekre legjobban hatni” (Viszota 1904: 7). Az urak inkább a stratégiai jelentőségű tenyésztés feladataira koncentrálnak, s a „futásra való előkészítés”, azaz a szorosan vett *edzőmunka* külön szakértőre, a sokáig háttérben maradó „idomárra” hárul. Megemlítendő még, hogy a futtató arisztokrata, abból adódóan, hogy fizikailag nem vesz részt a versenyben, óhatatlanul *szurkolóvá* is válik.

rati mivoltában a hajdani hajtó szerepköre tárgyiasul. Vagy megint másképpen fogalmazva: a hajdani hajtóból lesz az evezős felettes énje. E párhuzamot elfogadva azt is hozzátehetjük, hogy az eszközként használt csónak a vadász fegyverével, a hajtó ostorával, vagy – az ügetővel vont párhuzam esetében – a ló után kötött kocsiával lesz szerkezetileg egyenértékű.

Persze nem árt az óvatosság, mivel a történelmi valóság a maga esetlegességében ezúttal is bonyolultabb, mint azt a modellalkotó szociológiai gondolkodás látni szeretné. Az 1843-ban tartott első pesti regattán ugyanis az imént említettekkel nem minden vonatkozásban egyeznek a fölbukkanó szerepekörök. A *Honderű* így számol be az eseményről:

Mult vasárnap igen érdekes látmányt nyújtott egy fogadás következtében a Margitszigettől le a casino irányáig tartott csolnakverseny. A versenyzők voltak Béla (angol yacht), Carolina (szinte az) és egy velencei módra készült gondola. Az elsőben ült Clark úr (a hídépítő), evezett négy idevaló munkás; másodikban ült Barry úr (angol) s evezője négy angol vala, a harmadikon pedig négy olasz katona (kik csónakászok voltak). Első nyertes Béla, a második pedig Carolina lón. Sebességük valóban bámulandó vala (*Honderű*, 1843. június 6.).

A jelen összefüggésrendszerben a (1) hajótulajdonos, a (2) „versenyző”, a (3) csolnakban ülő személyek, valamint az (4) evezősök szerepköreinek elkülönítése érdekes számunkra. A *hajótulajdonos* – hasonlóképpen a lovát futtató arisztokratához – nem vesz részt a maga fizikai valójában a versenyben. Mint tudjuk, a *Béla* és a *Carolina* Széchenyi gróf tulajdonai. Az előbbit fia tiszteletére kereszteli illetéknéppen³². Joggal föltételezhető, hogy a velencei gondola is egy hasonló rangú nemesé lehet. A *Honderű* megfogalmazása szerint a tulajdonképpeni „versenyző” a három hajó: Béla, Carolina, valamint a gondola (egy – leendő – férfi, egy hölgy, valamint egy névtelen idegen...). A korabeli krónikás megfogalmazása szerint a hajóban *ült* Clark úr és Barry úr (bizonyára a gondolában is ült egy hasonló szerepkörű egyén, csak róla már nem szól a fáma). Föltételezhető, hogy a nevük révén is beazonosított angol urak a hajók kormányosai. Velük szemben az *evezősökről*, e nevenincs figurákról csak annyit tudunk meg, hogy hányan vannak. (Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a *Honderű* ez utóbbiakat nevezi *evezőnek*, s nem *evezősnek*. Az utókor demagógiájával szólva: *ők a lapátok*.)

32 Ha a hajók és a lovak neveit összehasonlítjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy eleinte a versenylovak inkább angol neveket viselnek (Gawing, Snap, Waternymph, Mermaid, Lady of the Lake stb.), míg a hajókat szívesen személyesítik meg egy-egy szeretett személyre (Béla, Louise), illetve újonnan megalkotott névre (Tünde) utalva. Idővel a trend annyiban módosul, hogy a lovak is perszonalifikálódnak, s mind gyakrabban kaphatnak magyar nevet (melyek lehetnek viszonyt vagy tulajdonságot jelölők – Kincsem, Doboz –, illetve megszemélyesítők: Paula); míg a hajók instrumentalizálódnak (s olyan neveket kapnak, mint Kohinoor, Honi, Névtelen, Csapódár, Lidérc stb.). Mindenesetre a névadás jelensége megérne egy részletesebb elemzést is.

A hierarchiának legalább négy szintje van tehát: legfölül a meghatározó döntési pozícióban lévő tulajdonos: az arisztokrata. Ő birtokolja a versenyszközt, ő határozza el, hogy versenyeztetni fog (miképpen azt is, hogy kit kívül, mit mivel állít szembe), és ő az, aki – tettének komolyságát igazolandó – az esemény kimenetelével kapcsolatos *fogadásra* jogosult. (Érdemes fölfigyelni arra, hogy a verseny egy fogadásnak köszönheti létét – még ha arról nem tesz is említést a beszámoló, hogy ki, miben, mire fogadott.) Ennek tétje pedig igencsak hasonlatos a lóversenyfogadáséhoz: a fejlettebb, azaz a haladást szolgáló kiválaszt(ó)ásának elősegítése. (Majdnem biztos, hogy az egyik fogadó Széchenyi gróf lehetett – amennyiben persze nem ő volt az *egyetlen* fogadást tévő személy –, aki föltételezhetőleg az általa jobbnak, tökéletesebbnek tartott hajó győzelmére tett.) Nem nehéz tehát meglátni a párhuzamot a lótenyésztés és a csolnakok technikai tökéletesítésének szándéka között. Csak míg az előbbi a fejlődés metaforikus sűrítőménye, egyfajta mag, csíra, amelyből nem csupán pompázatos fa leend majdánán, hanem az egész élővilág kiterelvényesedésének modellálására is szolgál, addig az utóbbi behatárolt, célirányult, szakjellegű: csupán az egyre differenciáltabbá és racionálisabbá váló munkamegosztási rendszer egy szeletében bír érvényességgel.

Főntebb úgy fogalmaztunk, hogy a ló és a hajtó helyét az evezős egy személyben foglalja el. A *Honderű* beszámolójának ismeretében e megállapítást úgy finomíthatjuk, hogy a kormányos és az evezősök tevékenységi köreinek elkülönülésében tulajdonképpen fönnmarad a ló és a hajtó szerepkettősége. A csolnakban ugyanis többen vannak. Ezáltal pedig lehetőség nyílik arra, hogy belső munkamegosztási rendszerükben többféle funkciónak tegyenek eleget, s a korábbi, ember és állat közötti dichotómia ember és ember közötti hatalmi viszonylatokban termelődjek újra, szembeállítva az eszközember és az úriember, az erőember és az észember, vagy, ha tetszik, a végrehajtó és az irányító szerepköreit. Megint másképpen fogalmazva: az evezés munkamegosztási szerkezete – nem is oly áttételesen – az úr és a paraszt, a polgár és a proletár, de talán mindenekelőtt a termelésirányító és a munkás viszonyát tükrözi. (Talán nem lényegtelen megemlíteni: az első pesti regattában a csolnakokba beülő polgárok angol állampolgárságuknak köszönhetően kvázinemeseknek tekinthetők.)³³ Hamarosan aztán fölbukkan a vezérezvezős is, aki „nem föltétlenül a legjobb evezős”, hanem sokkal inkább a legvirtuózabb lelkesedő, a feladattal leginkább azonosulni képes személy, aki e lelkesedését a többiek számára is közvetíteni tudja. A vezérezvezős a hierarchiában a kormányos alatt foglal helyet, hiszen ez utóbbi jelöli ki őt. Mellékesen a kormányos, akinek szakértelme tehát egyrészt technikai, másrészt uralmi jellegű, eleinte többnyire az edzői szerepet is ellátja³⁴.

33 Érdemes fölfigyelni a *Honderű* kifejezetten modern szóhasználatára is: Clark úr *evezői*-ről szólván „négy idevaló *munkásról*” tesz említést.

34 „A kormányos (Coxswain) kötelessége távol sem oly könnyű, mint azt sokan hinni szeretik, és az ő ügyessége nagy különbséget tehet az átfutandó pálya hosszában, vagy az ellenséges

Az e szerepkörből fakadó uralmi pozíció teszi lehetővé azt is, hogy az úriemberek, akik számára még rangon alulinak számít, hogy a lóversenyben maguk hajtják az általuk birtokolt állatot, az evezésben különösebb presztízvesztés nélkül részt vehessenek. A kormányos, vagy későbbi kifejezéssel élve a *hajóparancsnok* ugyanis nem dolgozik, nem végez fizikai erő kifejtést, nem izzad meg, mint az erőmunkát végző alsó kasztbeliek, hanem csak ül és dirigál – miként egy katonai vezető. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha föltételezzük, hogy kezdetben sokkal inkább ez az uralmi elem, s nem a szakértelem jellemezheti az evező(s)knél magasabb társadalmi rangú kormányosokat. Másrészt azon különös tény fontosságát sem árt újra és újra aláhúzni, hogy Széchenyi gróf személyében egy olyan meghatározó súlyú ember van folyamatosan és hangsúlyosan jelen a maga narcisztikus exhibicionizmusba átcsapó neurotikus radikalitásával a magyar mágnásvilágban, aki nem rest folyamatosan tanulni, saját magán kísérletezni³⁵, s e kísérletek eredményeit türelmetlenül rákényszeríteni környezetére is. Jellemző módon például az első pesti regattát követően egy hónap sem telik el, amikor Széchenyi gróf újabb versenyt tervez, amelynek során – Clark Ádámmal és Henrik Rauval, a Dunagőzhajózási Társaság kapitányával egy hajóba ülve – maga is evezni szeretne. „Versenyt rendezünk. A Waterwitchben negyedmagunk Feithtel és hat oroszsal szemben könnyen nyerünk” – írja 1843. április 17-én (idézi SII 218)³⁶.

A munkamegosztási hierarchia legalján a csolnak, yacht, gondola, azaz az élettelen eszközként funkcionáló vízi jármű található. Úgy is fölfoghatnánk tehát a lóversenytől az evezés irányába mutató változásokat, hogy a versenylő evezőssportbéli strukturális megfelelőjeként a vízi járművet tételeznénk. És

(34. **folyt.**) folyam kerülése a kedvezőnek felhasználásában, különösen pedig nagy fontossággal bír versenyeknél, hol a pálya nem egyenes, hanem »buoyok« körül kell fordulni, mint a manchesteri, hamburgi és legújabban a pesti versenyeken. Hogy haszonnal és sikerrel működhessen, mindenek felett szükséges, hogy a mint a csapat a hajóba lép, mindenki engedelmeskedjék a kormányos szavának, és figyelemmel legyen a vezényszavakra. (...) Első dolog a vezérevezőt (strokot) megválasztani, és ez oly fontos dolog, hogy a verseny eredményének legnagyobb része ettől függ. Fel kell tehát tennünk, hogy a »trainer« vagy kormányos, ki a csapat tanítását magára vállalta, a szükséges ítéllettel bír ezen nehéz feladat teljesítésére. A legjobb evezős nem mindig a legjobb vezér (stroke), sok egyén igen jeles egy másik mögött, de a mint reá bizatik a vezetés, ítélet vagy mértékhiány következtében azonnal zavarba hozza az egész csapatot. Nemcsak jó evezősnek kell lennie a vezérnek, de törhetetlen lelki erővel és elszántsággal is kell bírnia, hogy soha ne csüggedjen, képes legyen bár mikor, ha szükséges, egy »spirt«-et, szöktetést előidézni, és a már lankadó csapatot példája által új erőlködésre ébreszteni” (Birly 1866: 21–22 és 34–35).

35 „Lord és Lady Jersey megérkezett. Lord Villars. Angol hajómon az evezőt fordítva tartottam – s tartottam volna talán egész életemben, ha be nem következik Lord Villars véletlen látogatása, aki nekem megmutatta” – írja Széchenyi a naplójába 1826. augusztus 13-án (Széchenyi 1978: 482).

36 Siklóssy könyvéből nem derül ki, hogy mindezt hol írja Széchenyi (mindenesetre magyarul kiadott naplójában nem szerepel ilyen bejegyzés), miképpen az sem, hogy e versenyre végül is sor került-e.

ebben kétségkívül volna is ráció, hiszen a csónak ugyanúgy az ember szállítására szolgáló eszköz, mint a ló. Nem véletlen, hogy a *Honderű* beszámolója is a három hajót tekinti versenyzőnek. Csakhogy funkciójukban van egy nem elhanyagolható különbség: az nevezetesen, hogy a versenyló képes az önálló erőki-fejtésre, míg a versenyhajó nem! És ezért tűnik szerencsésebbnek az a megfogalmazás, hogy az evezés során az ember lép a ló helyébe, hiszen az ember lesz az, aki az előrehaladáshoz szükséges energiát szolgáltatja.

A két versenyző hatalmi- és munkamegosztási hierarchiában betöltött funkcióinak összehasonlításakor egyúttal azt is megsejthetjük, hogy az evezés technikai fejlesztése egy általánosabb fejlődési tendencia egyik korai jelzéseként is fölfogható. E tendencia a 19. század végétől exponenciálisan növekvő sebességre gyorsul majd föl. Ennek során a kitűzött célok elérése már nem kizárólag az „*idomítástól*”, azaz természetbe ágyazott testünk tökéletesítése érdekében kifejtett erőfeszítésünktől függ (melyhez a szükséges szakértelmet elsősorban a felvilágosodott orvostudomány szolgáltatja), hanem az egyre fontosabbá váló *újítások* származékaként is értelmezhető (mely utóbbiak a társadalom civilizálódásával együtt járó műszaki-technikai haladás függvényei). A huszadik században a biológiai alkímiák mellett egyre több sportban jelennek majd meg a technikai alkímiák is (hogy aztán – ha szabad egyáltalán e szövegekörnyezetben ennyire előreszaladni – a huszonegyedikben ismét a biológiai jellegűek jussanak meghatározó szerephez). Az úgynevezett „technikai sportok” – a kerékpározástól a Forma-1-es autóversenyig – fölkínálják annak illúzióját, hogy a létrehozott gépek, eszközök révén az ember megkísérelhesse azt, amibe addig többnyire belebukott: hogy (látszólag) győzedelmeskedjék a természetten³⁷.

Ám a 19. század közepén itt még nem tartunk. Ekkor az jelenti a nagy újítást, hogy az eszközeit igájába hajtó ember is képes lehet az állat helyébe lépni, az erejét megsokszorozni, sőt életét is meghosszabbítani, amennyiben betart bizonyos játékszabályokat. Ez az a kor, amikor a mindennapok rutinszerű praxisába is átszivárog a felvilágosodás szellemisége, s a fegyelmezett, céltudatos, racionálisan aszketikus ember képesnek érezheti magát a közvetlen sport- és közvetett társadalmi versengésre. E tekintetben rendkívül tanulságosak a Birly István-féle *Csolnakászat*-ban leírtak (a fejezet címe egyébként: *A test előkészítése verseny-evezésre. Idomítás [training]*):

Nincs állati természet, melyen a „training” oly nagy változást idézne elé, mint az emberi természet; mert a mint egyrészt nincs állat, mely oly annyira elnyomrodva találhatna, mint a természetellenes életmódot követő ember, úgy másrészt, nincs állati test, mely oly nagy, oly folytonos és oly sok ideig tartó testi erőre, és

37 A készülő könyv későbbi fejezeteiben foglalkozom majd az emberi erőki-fejtésnek és a technikai eszközöknek az idő előrehaladtával egyre differenciáltabbá és összetettebbé váló viszonyával. Azzal a folyamattal, mely a kerékpározáson keresztül vezet, többek között, az autó- és motorsportig.

ezen erőnek oly roppant kifejtésére képes volna, mint az emberi test. A *telivér ló* (az én kiemelésem: H. M.), mely e tekintetben, mint sok másban, legközelebb áll az emberhez, szintén nagy tökélyre fejleszthető ki, de mind egészsége, mind különösen temperamentuma nagyon soká folytatott „trainirozott” állapotban-tartás által szenved. A czélszerűen étkező és czélszerű mozgás és gyakorlás által testi és lelki erejét kimivelő ember sokszor húsz éven keresztül is képes számtalan ereje véghatáráig terjedő erő megfeszítési műtételekre, testi jóléte és épsége legkisebb károsodása nélkül (Birly 1866: 25–26).

Ebben az idézetben és az ezt meghatározó szemléletmódban nem is az a legérdekesebb, hogy az ember idomítását a szerző a telivér lóhoz hasonlítja. A korábban kifejtettek alapján ez kevéssé lep meg bennünket³⁸. Sokkal figyelemreméltóbb, hogy az egészséges életmód kialakítására szolgáló elképzelések a szöveg alapján mennyire természetes tartozékai már a mindennapi életvitelnek. Miképpen az is, hogy a szöveg egyértelműen a polgárság és az ülő életmódot folytató honoráciorértelmiség számára íródik, mégpedig az angol (benthami) praktizmus magától értetődő érvényesítése révén³⁹.

E fölfogás szerint a győzelemhez (miképpen a tágabb értelemben fölfogott sikerhez) elsősorban önfegyelemre, türelemre, alázatra és tudatos elszántságra van szükség. „If there is a will, there is a way”⁴⁰ – mondja a polgár, akinek vagyona kevés ugyan még a hivalkodó arisztokrata életszínvonal utoléréséhez, de arra már elegendő, hogy szaporítását értelmes (ön)célként kitűzni érdemes legyen. Figyeljük csak a megfogalmazást! A „czélszerűen étkező és czélszerű mozgás és gyakorlás által testi és lelki erejét kimivelő ember” áll a tevékenykedés középpontjában. Kváziautomata-szerűen működő, kidolgozott testű, egyszerű és egyhangú mozdulatokat ismétlő, némileg gépies erőfeszítést kifejtő, fegyelmezett, társaihoz alkalmazkodó férfiak ülnek a hajókban, akik saját fizikai erejük tudatos fejlesztésével, s ha kell, életmódjuk átalakításával is megpróbálják ellensúlyozni az arisztokratákkal szembeni társadalmi hátrányaikat. Társadalmi méretű versengést folytatnak tehát, abban a biztos reményben, hogyha megfelelően „trainiroznak”, lehetőségük nyílik arra, hogy utolérjék,

38 A szövegben több helyen is fölbukkannak az állat és ember közötti párhuzamok. Például: „Hogy mily jótékony hatással van az emésztő tehetségre (mely viszont ismét minden egészségre alapja) reggel éhgyomorra egy pohár friss vizet inni, azt alig szükséges emlegetni, *minekutána ezen üdvös szokás már általános lett napjainkban* (az én kiemelésem: H. M.); hiszen még a szabadban élő állat is legelőszőr a patakhoz megy reggel szomját enyhíteni, azután néz táplálék, vagy legelő után” (Birly 1866: 27).

39 „Vannak egyének, kik életmódjuknál fogva testi egészségüket nem ápolhatják; kik a nap legnagyobb részét bureau-ban, boltban, vagy íróasztaluk mellett töltik, megfosztva levegőtől, mozgástól, sokszor még a természetes világosságtól is. (...) Bármennyire kötve is legyen valaki a körülmények által elzárt ülő életet viselni, ha erősen akar, mindig találni fog legalább egy kis időt testi jóllétének szentelni (*where there is a will there is a way*)” (az én kiemelésem: H. M.) (Birly 1866: 28–29).

40 Szabadon fordítva: *ha elszánod magad, bármit elérhetsz.*

majd a nem is oly távoli jövőben le is hagyják az arisztokratákat. Ez utóbbiak ugyanis komoly hátrányban vannak, amikor nem másokat kell irányítaniuk, amikor nem gyors eredményeket kell produkálniuk, hanem önmagukat kell a ló helyébe tenniük, és lassan, türelmesen, szívósan, fegyelmezetten, saját erőki-fejtésük révén, együttműködve kell versenyezniük.

A tények tanúbizonysága szerint e győzelem igen hamar bekövetkezik. A „korabeli sajtó” alapján Siklóssy imígyen számol be az 1866-os verseny eredményeiről (figyeljünk a nevekre!):

A százaranyas Hajósegyleti-Nagy-díj az *Egyetértés* csapatához vándorolt, melyben *Mitterdorfer Ferenc* kormányzott (...). Ez a csapat huszonöt hosszal előzte meg a *Nemzeti Hajósegylet* Kohinor hajóját, melyben *Cavaliero Róbert* kormányzott (...). Az Asszonyságok-díjában az *Egyetértés* Gyöngyvér c. hajója – kormányos *Follmann Alajos* (...) – játszva győzött *Széchenyi Béla gróf* Névtelenje előtt, mely – *Sztáray János gróf* kormányossal, *Széchenyi Béla gróf* és *Károlyi Gyula gróf* evezősökkel – kénytelen volt a versenyt feladni. Az ötvenaranyas Hazai-díjban a *Pesti Csónakázó és Vitorlázó Kör* (kékek) Lidérc c. hajója – kormányos *Antalík Károly* (...) – ért 10–12 hajóhosszal előbb célhoz a *Sárga egylet* Hajnal nevű hajója előtt, amelyben *Hauszmann Károly* kormányos és (...) evezősök ültek. A Skuller-díjat *Petrics Péter* nyerte meg saját *Diana* nevű ladikjában az *Egyetértés* Gyöngyvére előtt, melyet Deák M. evezett. A Kis-Egyleti-díj harminc aranyában *Bohus László* Cameleon nevű csónakja lett az első *Tasner Géza* kormányossal (...) az *Egyetértés* Barna Irma nevű hajója előtt, melyet *Mitterdorfer Ferenc* kormányzott (...). Volt még egy, az eredeti kiírásban fel nem vett versenyszám Waldstein János gróf díjáért, melyért csak az pályázhatott, aki pesti regattában még nem evezett. Ebben *Széchenyi Ödön gróf* Symphaty nevű hajója lett a győztes. (...) Ez az utolsó helyen említett pirinyó kis győzelem jutott tehát a büszke Budapesti Hajósegyletnek (SII 294).⁴¹

Korábban a lóversenyt egy olyan tevékenységnek tekintettük, mely azt tükrözte, hogy Magyarországon a 19. század első felében az ősi libido dominandin alapuló harci késztetések vezérelte férfiudítottétek helyét fokozatosan a civilizált versengés meghatározta késztetéseken alapuló férfiudítottétek veszik át (Hadas 2001b). Az evezés társadalmi viszonylatainak hozzávetőleges ismerete alapján immár megfogalmazható: a vadászat lóversennyé civilizálása révén az

41 A korabeli (egyetlen) sportújság, a *Vadász- és Versenylap* 1866. június tizedikén így kommentálja a verseny eredményeit: „Ezen egyletek tagjai (az arisztokraták egyleteiről van szó – H. M.) a sportnak minden nálunk divatozó nemét űzik; vadásznak, lőfegyverrel és lóháton, lóversenyekben futtatnak és lovagolnak maguk is; ezenkívül gazdák, közügyekkel foglalkozók stb., mi idejüket megszagatja s nem engedi szabályszerű és folytonos evezőgyakorlatnak élni, mi pedig a siker életfeltétele. Így a mai regattán is az Asszonyságok-díjában a Budapesti Hajósegyletnek három oly tagja, kik mindössze két nap óta evezgettek, mérkőzött (s természetesen a siker ellen-tétét nyerve) egy hetek óta idomított s jól begyakorlott csapattal. Lehet, hogy csalódunk, de azt hisszük, hogy a jövő a »barnák«, »kékek«, »veresek«, »sárgák« egyleteire mosolyog inkább; ezek folyvást Pesten lakó tisztviselők, ügyvédek, kereskedők stb. társulatai lévén, egyetlen sportszenvedélyük a csónakászat”.

arisztokrácia végérvényesen kiszabadította a versenyszellemet a palackból, lehetőséget nyújtva ezáltal az adott történelmi-politikai összefüggésrendszerben szövetségesnek tekintett polgárság számára, hogy a fair play elve biztosította azonos föltételek közepette részt vegyen a játéokban. Ily módon az evezősversenyeket a polgárság és az arisztokrácia férfiúi közötti *diszpozicionális versengés* egyik első megnyilvánulásaként foghatjuk föl. Ennek során immár olyan küzdelemben mérhetik össze tudásukat a két társadalmi osztály képviselői, melynek *diszpozicionális kelléktára* az előbbieik számára biztosít kedvezőbb esélyeket. E kelléktár elemei – melyek, talán mondani sem kell, a társadalmi praxis egyéb területein is föllelhetők – példaértékű formájukban majd a tornasport révén inkorporálódnak. Abban a tornasportban, amelytől a nemesurak kezdettől fogva idegenkednek, s amelynek elterjedése arra készíteti őket, hogy egy másik tevékenységegyüttesben, az atlétikában keressék örömüket. De ez már egy következő fejezet.

Hivatkozott irodalom

- Birly István (1866): *A csolnakászat, különös tekintettel a versenyevezésre*. Pest: Hackenast Gusztáv.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1994): Férfiuralom. In *Férfiuralom*. Hadas M. (szerk.), 7–55. Budapest: Replika kör.
- Elias, Norbert és Eric Dunning (1986a): *The Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Oxford: Blackwell.
- Elias, Norbert (1987 [1939]): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Fehér Dezső és Török Imre (1977): *A magyar lótenyésztés története*. Budapest: Natura.
- Gruber Ignacz (1883): *Statistische Beiträge zur frage der Wehrung*. Jena: Fischer.
- Hadas Miklós (1994): Hímnem – Nőnem. In *Férfiuralom*. Hadas M. (szerk.), 246–264. Budapest: Replika kör.
- Hadas Miklós (1999): Stílus és karakter. Futballhabituológiai traktátus. In *Replika*, 36.
- Hadas Miklós (2000a): A párbaj és a vívás. In *Café Babel*, 2000/3.
- Hadas, Miklós (2000b): Football and Social Identity. The Case of Hungary in the 20th Century. In *Sports Historian*, 43–66. november.
- Hadas Miklós (2001a): Pierre Bourdieu-ről. In *Magyar Lettre Internationale* 40.
- Hadas Miklós (2001b): Kis traktátus lovakról és emberekről. In *Holmi*, május.
- Hoeller Móric báró (1927): *Tenyészek és futtatások 1848-ig*. Budapest: a szerző kiadása.
- Ószi Kornél (1927): *A magyar lótenyésztés száz éve*. Budapest: Egyesült Kő- és Könyvnyomda.
- Dr. Siklóssy László (1928): *Széchenyi–Wesselényi és még egy nemzedék*. (A magyar sport ezer éve, II.) Budapest: Országos Testnevelési Tanács. (rövidítés: SII)
- Széchenyi István (1978): *Napló*. Budapest: Gondolat.
- Török Imre (1959): *Híres lovak, híres lovasok, híres versenyek*. Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó.
- Dr. Viszota Gyula (1904): *Gróf Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása*. Budapest: Pátria.
- Wesselényi Miklós báró (1847): *Teendők a lótenyésztés körül*. Kolozsvár: Barráné és Stein.

A lóverseny és az evezés jellegzetességei

	LÓVERSENY	EVEZÉS
1. Társadalmi-kulturális beágyazottság		
1.1. Művelők társadalmi bázisa	arisztokrácia (köznemesség nemesség nem!), majd polgárság	arisztokrácia, majd polgárság
1.1.1. Művelés – műveltetés (mecenatúra, közönség)	nem közvetlenül végzik a tevékenységet, lovak, lovasok, zsokék eszközök számukra, lovasok (versenyzők alacsonyabb rangúak)	közvetlenül végzik a tevékenységet, más élőlényt nem használnak eszközként
1.2. Referencia (nemzetközi-e)	angol	angol
1.3. Szervezeti forma	részvénytársaság	egylet, egyesület, rowingclub
1.4. Szervezet nyitottsága	eleinte kizárólag arisztokraták exkluzív köre	eleinte arisztokraták, hamar jönnek a polgárok
1.5. Sportszocializáció	az arisztokrata nevelés része	felnőtteként megtanulni (erő kell)
1.6. Finanszírozás	arisztokraták adakozása	arisztokraták, majd polgárok adakozása
1.7. Nemzet iránti viszony	végző cél a nemzet java, latens szervezkedés	eleinte fontos, később csökken
1.8. Politikai irányultság/viszony	rejtett Habsburg-ellenesség, uralkodó viszonya is ambivalens iránta, nádor támogatja, vezető funkciója is van	nem jellemző
1.9. Közönség	eleinte felső osztályok, fokozatosan népszerűsödik	eleinte sok, később kevesebb, báméskodók
1.10. Társasság/közösség	egyéni versengés, közös szervezés, mely szinte fontosabb	egyéni- és csapatversengés
1.11. Tevékenység kezdete	1815-től, majd 1827-től szervezettebben	1830-as évek vége – mindmáig
1.12. Tevékenység elterjedtsége	évente néhány nap, jelentős közönség előtt	évente, később gyakrabban

	LÓVERSENY	EVEZÉS
<i>Diszpozíciók</i>		
1.13. Alapbeállítódás	versengő, hasznot szerezni óhajtó arisztokrata tevékenységének nemzeti legitimációját óhajtja	versengő, fegyelmezett, igazodó, alkalmazkodó, saját erő kifejtés, domesztikált kalandvagy
1.14. A férfiasság jellemzői	hatalom, uralom megélése, eszközhasználat, nagy ügy szolgálata; túlmutat önmagán; a hatalommal bíró arisztokra uralma a versengő alsóbbrendű fölött	küzdés, erőlködés, vízi kalandozás, fegyelem a természetben
1.15. Test iránti viszony/ testpolitika	saját test kímélve, más teste verseng	saját test arányos, egyenletes, kicsit gépies erőfeszítésnek kitéve, edzés szükséges, egészségideológia
2. A sporttevékenység sajátosságai		
2.1. Művelés színtere	lóversenytér, szabadban	szabadban, természetes vizeken
2.2. Színtér (a pálya jellemzői)	lapos, sztenderdizálódó pálya, versenyek mindig ott folytak körülötte, nézőtér, láthatóság fontos	lassan sztenderdizálódó pályaméretetek, nézők igénye nem számít
2.3. Versenyidő	több óra, nem korlátozott, sok esetlegesség	sok esetlegesség
2.4. Eszközigeny	igen nagy: ló, lótenyésztés intézményrendszere, kellékei (pl. etetés), lófelszerelések	mérsékelt: versenycsónak kell
2.5. Eszköz/funkció/cél	rejtett cél: társadalmi fejlődés, anyagi haszonszerzés révén az eszközigeny meg- teremtése is ezt szolgálja	egyenlő föltételek között győzzön a jobb
2.6. Társasság: egyéni/ csapat	egyéni versengés, delegáltak révén	egyéni és csapatversengés
2.7. Szabályok/mérés	egyre finomodnak: verseny- osztályok, súlyozás, távok, (pénz)díjak, sztenderdizálás irányába mutatnak a fair play elve alapján; különböző szabványok	fokozatosan finomodnak: versenyosztályok, távok, hajótípusok a sztenderdizálás irányába mutatnak, a fair play elve magától értetődő

	LÓVERSENY	EVEZÉS
2.8. Ellenőrző testület	versenybírótság – magas presztízzsel	versenybírótság
2.9. Kockázat mértéke	csekély	csekély
2.10. Küzdők fizikai kapcsolata	nincs közvetlen érintkezés, egymás mellől indulnak	nincs közvetlen érintkezés, egymás mellől indulnak
2.11. Profizmus/amatőrizmus	műveltető amatőr, versenyző professzionalizálódik	egyesületi amatőrök, egyes szám első személyben
2.12. Kvalitások	jó lovastudás, kis, könnyű test, fegyelem, ügyesség, koncentrációkézség, kockázattalni tudás, engedelmesség	erő, kitartás, szívósság, fegyelem, monotoniatűrés
2.13. Sportfogadás	fontos, ez az egyik fő jellemző	nem jellemző
2.14. Erőszak mértéke	alacsony, nincs közvetlen harc	nincs, tiszta versengés azonos eszközök révén
2.15. Sporttevékenység lényege	egyéni verseny állatok révén (a műveltető kétszeres értelemben is eszközhasználó!)	egyéni vagy csapatversengés azonos eszközök révén a természetben, vízen
2.16. Tevékenység közvetlen célja	a másik megelőzése, sikeres fogadás, pénznyereség, voyeur versenyizgalom, szurkolás, vizualitás	a másik megelőzése, a győzelem dicsősége
2.17. Örömforrás	sikeres fogadás, pénznyereség, voyeur versenyizgalom, szurkolás, vizualitás	a másik megelőzése, a győzelem dicsősége
2.18. Tevékenység súlya az életvitelben	a szervezés fontos a műveltetőnek, a versenyző edzeni kénytelen, nézőknél periférikus (évi egy-két nap)	eleinte minimális, később a versenyző már edzeni kénytelen
2.19. Fizikai/szellemi/morális	versenyzőnél fontosak a fizikai kvalitások, műveltető esztétikai jelleg (vizualitás), szellemi, morális tét, néző, látvány, esztétikum	versenyzőnél fontosak a fizikai kvalitások: erő, esztétikai jelleg (vizualitás), kidolgozott test, különösebb morális és/vagy esztétikai követelményrendszer nélkül
2.20. Költségigény	igen magas (drága ló, pálya, tétek)	mérsékelt

A libido academica narcizmusa

(Pierre Bourdieu: Férfiuralom¹)

Hadas Miklós

Férfiuralom című könyve nem a legjobb formájában mutatja Pierre Bourdieu-t: tétele, miszerint a férfiak és a nők közötti viszony struktúrája alapvetően változatlan maradt az elmúlt ezer évben, igencsak vitathatónak tűnik. Ráadásul – miközben a friss empirikus adatokkal is adós marad – figyelmen kívül hagyja a tárgygyal kapcsolatos könyvtárnyi szakirodalmat is. Ennélfogva azt is meg kell tapasztalnia, hogy a férfikutatások szakemberei gyakorlatilag mellőzik e munkáját. Ugyanakkor ez az erősen megkérdőjelezhető könyv korántsem annyira értelmetlen és zavaros, mint amilyennek hevenyészett magyar kiadása mutatja.

Ezeket az állításokat szeretném kifejteni az alábbiakban.

A magyar olvasó, amikor a neves szerző e munkáját kezébe veszi, egyszerre találja magát az ínség és a bőség különös helyzetében. Egyfelől azzal kell szembe-sülnie, hogy a kortárs szociológia egyik legtöbbet idézett és legtöbb nyelvre lefordított szerzőjétől igen keveset olvashat magyarul. Ráadásul a hozzáférhető szövegek vagy régen íródtak, vagy kontextusukból kiszakított részletek, esetleg alapfokú (ön)értelmezések, netán alkalomra született, politikai motivációjú publicisztikai írások, melyek ráadásul többnyire nehezen hozzáférhető kiadványokban tűntek (f) el. Sajnálatos módon Bourdieu fontosabb, világhírnevét megalapozó, jelentős munkái közül (Bourdieu 1979, 1980a, 1984) – tudomásom szerint – egyik sem jelent meg nyelvünkön.

Ugyanakkor a *Férfiuralom* immár két változatban is hozzáférhető magyarul. A szerzőnek a témával foglalkozó első tanulmánya, melyet cikk formájában publikált az általa alapított és vezetett folyóiratban (Bourdieu 1990b), négy évvel később látott napvilágot magyarul (Bourdieu 1994). Emellett e tanulmány magyar fordításával együtt egy interjú is készült vele a témáról (Hadas 1994), melyben némileg árnyalta a tanulmányában kifejtetteket. A franciául 1998-ban, majd magyarul 2000-ben megjelent könyvváltozat figyelmes elolvasása révén tehát az olvasónak kivételes lehetősége nyílik arra, hogy betekintsen a szerzői műhelybe, és in vivo állapotában tanulmányozza a szociológiai alkímia működésmódját. Ez az írás

1 Magyarul a Napvilág Kiadó jelentette meg 2000 végén. Fordította: N. Kiss Zsuzsa, a fordítást ellenőrizte: Gelléri Gábor. (A fordítás alapját képező kiadás: „La domination masculine”. Édition du Seuil. Paris. 1998.)

mindenekelőtt e kíváncsi tekintet számára próbál eszközökkel (hol nagyítóval, hol távcsővel, hol a pillantást terelő mozdulatokkal) szolgálni. Először azt szeretném fölillantani, hogy fogalmilag és szemléletileg hogyan helyezhető el a *Férfiuralom* a szerző munkásságában. Majd a cikk és a könyv összehasonlítása következik. Ezután röviden utalok arra, hogyan viszonyul Bourdieu témával kapcsolatos álláspontja a kilencvenes években mind hangsúlyosabban jelen lévő férfifutatók kérdésfölvetéseihez. Végül a könyv magyar fordításával foglalkozom.

A *Férfiuralom* helye Bourdieu konstruktivista strukturalizmusában

A pályát az ötvenes évek végén kezdő, s a francia szociológiába a hatvanas évek közepén, a nemzetközi figyelem középpontjába pedig a nyolcvanas évek elején berobbanó, filozófus alapképzetségű Bourdieu saját bevallása szerint hatféle elméleti hagyomány szintéziséből igyekezett megteremteni *konstruktivista strukturalizmusnak* (illetve olykor strukturalista konstruktivizmusnak) nevezett önálló paradigmáját (Bourdieu 1985).²

A konstruktivista strukturalizmus megjelölésében a „strukturalizmus” kifejezés azt jelenti, hogy „a társadalmi világban a nyelven, mítoszon és a többi szimbolikus rendszeren kívül léteznek olyan objektív struktúrák, amelyek az ágensek tudatától és akaratától függetlenek, ám mégis képesek az ágensek gyakorlatait és megnyilvánulásait orientálni és megszabni”. A „konstruktivista” pedig azt hivatott kifejezni, hogy „mind a habitust alkotó észlelési, gondolkodási és cselekvési sémák, mind a mezőknek és társadalmi osztályoknak nevezett társadalmi struktúrák meghatározott társadalmi genezissel rendelkeznek”³ (Bourdieu 1987: 147).

Álláspontja szerint a legszélesebb értelemben vett társadalomtudományok – az antropológiától a szociológián át a történettudományig – két szélső nézőpont között ingadoznak. Az egyik a leginkább Durkheim és Marx nevével jellemezhető „objektivizmus” vagy „fizikalizmus”, a másik pedig a husserli–schützi fenomenológiával illusztrálható „szubjektivizmus” vagy „pszichologizmus”. Az ő célja, hogy e két nézőpontot – úgymond – „dialektikus” viszonyba hozza, s ezáltal meghaladja

2 Az első hagyomány a kanti örökségbe tartozó *szimbolikus formák elmélete* (Humboldt–Cassirer), mely a nyelvet, a vallást, a mítoszt, a tudományt és a művészetet az észlelt világot szervező strukturáló struktúrákként írja le, azt vizsgálván, hogy „egy adott szimbolikus forma sajátos logikája hogyan alkot meg egy sajátos világot”. A második hagyomány az ugyancsak explicite neokantiánus *durkheimi szociológia*, amelyben a Cassirernél még az emberi szellem részét alkotó, transzcendens szimbolikus formák a csoportstruktúrából származtatható elemi osztályozási formákká válnak. A harmadik hagyomány a Saussure-re és Lévy-Straussra visszavezethető francia *strukturalizmus*, amely a szimbolikus rendszerekben nem csupán „strukturáló struktúrákat”, hanem „strukturált struktúrákat”, azaz koherens viszonyokat létrehozó rendszereket is lát. A negyedik hagyomány a *marxizmus*, amelynek fő érdeme, hogy – úgymond – a „szimbolikus rendszerek meglétének társadalmi következményeivel foglalkozik, bizonyítván, hogy azok az uralom eszközeiként is értelmezhetők”. Az ötödik a *weberi hagyomány*, amelyből Bourdieu két vonást tart kiemelendőnek: a szakértői testület és a relatív autonómia jelentőségének hangsúlyozását. Végül a hatodik a Husserlig visszavezethető *fenomenológiai tudásszociológia* hagyománya. Minderről lásd még: Hadas (2001).

3 Amennyiben franciául kiadott munkáiból idézek, azt – hasonlóan a jelen idézethez – a továbbiakban is a saját fordításomban teszem (H. M.).

ellentmondásait. Ennek érdekében modellértékűnek tekinti a modern matematika és fizika relacionista gondolkodásmódját, mert ennek során e két tudomány „az elemek közötti viszonyokat, nem pedig a szubsztanciát azonosítja a valósággal” (Bourdieu 1987: 148–150).

E relacionista szemlélet a bourdieu-i szociológia egyik kulcsa. Ez indokolja a hajdani arisztotelészi–tomista *habitus*fogalom bevezetését és újrafogalmazását is. (Egy olyan fogalomról van szó, amit az európai filozófia és szociológia Hegeltől Husserlig, Webertől Durkheimig, Marcel Mausstól Merleau-Pontyig már többekévéb mód szeresen és szisztematikusan alkalmazott.) Mindezt azért tartja fontosnak, mert általa a kutatónak lehetősége nyílhat az „intellektuális idealizmus” és a „pozitívista materializmus” vélt antinómiáinak meghaladására. A habituselmélet révén a kutató megragadhatja az ágensek azon stratégiáit, amelyek nem „az objektív föltételek adekvát ismeretén alapuló tudatos céltételezések termékei, nem is az okként tételezett létföltételek mechanikus következményei, hanem az adott szituációkhoz objektíve igazodó »gyakorlati érzék« megnyilvánulásai”. Ily módon e fogalom bevezetésével Bourdieu túllépni igyekszik mind a racionális döntések elméletének „szubjektív és objektív teleologikusságán” (Hadas 1993), mind a mechanikus determinizmus „korlátolt empirizmusán”. E gyakorlati érzék „az azonos létföltételek tartós meglétének terméke”, s mint ilyen, a sportolók játék közben megnyilvánuló „játszmaérzékhöz” hasonlóan, „objektíve anticipálja a világ folyásának immanens szükségszerűségét”. Ebből adódik, hogy „az ágensek az egyszerű véletlennél jóval gyakrabban teszik azt az »egyetlen dolgot, amit tenniük kell«” (Bourdieu 1987: 21). Következésképpen az élet többnyire úgy zajlik, mintha benne mindig minden a „legjobb rendje szerint” volna.⁴

A habitus fogalma relacionális fogalom, amennyiben objektív struktúrák és gyakorlatok közötti közvetítés jelölésére szolgál... A pozitívista materializmussal szemben a gyakorlat elmélete mint gyakorlat azt állítja, hogy a tudás tárgyai megkonstruáltak, és nem passzívan rögzítettek. Az intellektuális idealizmussal szemben pedig emlékeztet

4 „Mint olyan strukturált struktúrák (opus operatum), amelyeket – a különféle mezők sajátos logikája által kikényszerített átfogalmazások árán – ugyanaz a strukturáló struktúra (modus operandi) termel szakadatlanul, valamely ágens gyakorlatai egymással objektív értelemben harmonizáltak, bár az ágens nem keresi szántszándékkal ezt az összhangot, és összhangban vannak az adott osztály többi tagjának gyakorlataival is, bár tudatos egyeztetés ugyancsak nem volt. ... Egy adott ágens, illetve egyazon osztály valamennyi ágensének gyakorlatai stílusukban azért hasonlítanak egymásra (mely hasonlóság következtében minden egyes gyakorlat bármely másik metaforájának tekinthető), mivel azonos észlelési, gondolkodási és cselekvési sémák különböző mezők közötti állandó átvitelének termékei” (Bourdieu 1979: 192–193).

„A habitus egyszerre az objektíve osztályozható gyakorlatok generáló elve, valamint ezen gyakorlatok osztályozási rendszere (principium divisionis)... A különböző létföltételek különböző habitusokat termelnek ki, amelyek egyszerűen átvihetők a gyakorlat különböző területeire. A különböző habitusok által előidézett gyakorlatok... a létföltételek által objektíve kijelölt eltéréseket kifejező különbségrendszerek formájában jelennek meg. E különbségrendszerek életstílusokként funkcionálnak, mely életstílusok megfelelő jegyeit az észlelési és értékelési sémákkal rendelkező ágensek észlelik, interpretálják és értékelik. A gyakorlatokat és a gyakorlatok észlelését strukturáló struktúráként szervező habitus egyúttal strukturált struktúra is, mivel az észlelést szervező elv, mely a társadalmi világot logikai osztályokba sorolja, maga is a társadalmi osztályok létének inkorporációjából származik” (Bourdieu 1979: 190–191).

minket arra, hogy a konstrukció elve a habitus, azaz olyan strukturáló diszpozíciók rendszere, amelyek a gyakorlatban konstituálódnak, s amelyek folyamatosan gyakorlati – és nem kognitív – funkciókkal bírnak (Bourdieu és Wacquant 1989: 36).

A szerző legfontosabb elemzési egysége a *társadalmi osztály*, mellyel kapcsolatban – a relacionista gondolkodásmód logikájának megfelelően – az alábbi módon értelmezi az osztályhabitus és az egyéni habitus viszonyát:

Ha definiálni kívánjuk az osztályhabitus és az egyéni habitus közötti kapcsolatot, azt mondhatjuk, hogy az osztály- (vagy csoport-) habitus interiorizált struktúrák, közös észlelési, fogalomalkotási és cselekvési sémák szubjektív, de nem egyéni rendszerének tekinthető... Valamennyi egyéni diszpozíciós rendszer a többi strukturális variánsának tekinthető, amelyben az adott osztályon és pályáiban belüli pozíció egyedisége fejeződik ki. Az ún. „személyes” stílus, vagyis az a különös ismertetőjegy, amelyet magán hordoz egy adott habitus valamennyi terméke, legyen szó akár egy gyakorlatról vagy egy műalkotásról, sohasem más, mint egyfajta eltérés egy korszak vagy egy osztály eredeti stílusához képest. Az egyéni habitusok közötti különbségek alapelve a társadalmi pályávek egyediségéből származik, mely pályávekkel kronologikusan elrendeződő és egymásra visszavezethetetlen meghatározottságok sora korrelál: a habitus... egy olyan kivételes integrációt valósít meg, amelyet egy osztály valamennyi tagjának az első, statisztikailag közös tapasztalatai uralnak (Bourdieu 1980a: 101–102).

E viszonylag hosszú idézetekre azért volt szükség, hogy érzékelhetővé váljon: a *Férfiuralomban* Bourdieu lényegében nem tesz mást, minthogy az osztályhabitus helyébe a gender, azaz a társadalmi nemek (a férfiak, illetve a nők) egymáshoz fűződő relációja által meghatározott habitustényezőket illeszti. Egyszerűbben fogalmazva: a *Férfiuralomban* az osztály helyébe a társadalmi nem kerül. Ebből adódóan kitüntetett jelentőséget tulajdonít a testivé lett, azaz megtestesült viselkedésformáknak, amelyek nem tudatos szinten szabályozzák az emberi megnyilvánulásokat; és miután mások által is észlelhetőek, e megnyilvánulások társadalmi osztályozására, illetve megkülönböztetésére is alkalmasak. A tanulmányban egyenesen a „szimbolikus erőszak testi kényszerré válásáról”, az „uralmi viszonyok szomatizációjáról” van szó. Szellemes és meggyőző fejtegetéseket olvashatunk arról, hogyan jelennek meg a test tagolásában (főnt/lent, alul/fölül) a nagy kulturális oppozíciók: a tiszta versus tisztátalan, a nyilvános versus nem nyilvános, a legitim versus illegitim. (Jellemző módon – mutat rá a szerző –, a szorosan vett nemi aktus elgondolásakor hagyományosan azt a pozíciót tekintik „normálisnak” és „klasszikusnak”, amelyben a férfi van fölül, s az ettől eltérőeket gyakorta szankcióra ítéltető elhajlásnak, perverziónak minősítik.) Bourdieu kiélezetten fogalmazza meg itt a feminista gondolkodók egyik alaptézisét, miszerint a társadalmilag megkonstruált biológiai test egyben politizált test, sőt maga a „megtestesült politika”. Ennek kapcsán többek között az iskolai alapoktatást említi, mely – például annak elsajátíttatásával, hogyan kell tartani a (maszkulin) jobb kezet, hogyan kell járni, hogyan kell valakinek a szemébe nézni, hogyan kell és szabad öltözködni – szexuális alapon differenciált etikai, politikai, sőt kozmológiai elemek sokaságát építi be a felnövekvő generációk nem tudatos diszpozícióiba.

A Férfiuralom két változata

Az 1990-ben megjelent tanulmány fő tézise, hogy a férfiuralom – mely minden uralom modelljének tekinthető – olyan társadalmi intézmény, mely évezredek óta mélyen bevéődött az objektív társadalmi és a szubjektív gondolkodási struktúrákba, s a mediterrán régió archaikus kabil társadalmában lényegében ugyanazon törvények szerint létezik, mint a huszadik század elején London Bloomsbury negyedében Virginia Woolf közegében, avagy az ezredvégen Nyugat-Európában. Keletkezésének alapja a férfiak szocializációja során öntudatlanul elsajátított *libido dominandi*, azaz az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, egyfajta belső kényszerre épülő kötelességtudat, amivel a férfi „önmagának tartozik”. E készítés, avagy *illúzió dominandi* végső soron nem más, mint a férfiasság hangsúlyozásának, teljesítménykényszerének kötelezettségébe vetett hit, mely a társadalmilag meghatározott elfojtásoknak köszönhetően a valóságelvet teszi meg az örömelel forrásául, s a férfiakat más férfiak (és közvetve a hozzájuk tartozó nők) legyőzésére, megelőzésére, azaz olyan játékok művelésére készíti, amelyek határeseti formája a háború. Ugyanakkor az elnyomó férfiak is áldozatokká válnak, mégpedig – önmagukat is elnyomó – saját illúziójuk áldozataivá.

Ebben a nemileg meghatározott, „szexualizált és szexualizáló” társadalmi munkamegosztási rendszerben a férfiak a nyilvános szférákban, míg a nők a nem nyilvános, nem profit- és hatalomorientált, s többnyire korlátlan időráfordítást igénylő magán-szférában tevékenykednek. Ez utóbbiak lényegében cseretárgyként szolgálnak a férfiak virtuson és méltóságon alapuló játékaiban, s ebbéli minőségükben a férfiak *szimbolikus tőkéjének* újratermelődését szolgálják. A nők – folytatódik a gondolatmenet – *a tetszés fölkelésére vannak hajlamosítva*, így nem véletlen, hogy idejük jelentős részét *kozmetikai munkálkodással* töltik. Ők azok, akik az esztétikai játékszabályok által (is) szervezett ceremóniák (családi és vállalati ünnepek, irodalmi szalonok, fogadások) fő felelősei, ennél fogva elsősorban a megkülönböztető jegyek termelésére és fogyasztására szakosodott kulturális szférában foglalhatnak el fontosabb pozíciókat. Emellett – Virginia Woolf szép metaforájával szólva – *a hízog tükör* szerepét játsszák, mely tükörben a férfiak önmaguk kinagyított képét pillanthatják meg. Végső soron tehát a nők valamennyi megnyilvánulásukkal az őket birtokló férfiak vagyont gyarapítják. Ugyanakkor rendelkeznek a *kirekesztettek tisztánlátásával*, s így „szórazott távolságtartással” szemlélhetik a férfiak „halálosan komoly” játékeit.

A mondandó két oldalról nyer alátámasztást. Egyrészt a kabil társadalom anyagi és szimbolikus univerzumának, azaz mindennapi gyakorlatainak és teljes kozmológiájának nemi alapon strukturált, s ábra segítségével is szemléltetett leírása révén. Ennek során Bourdieu meggyőzően mutatja be, hogy minden olyan tevékenységet a nők végeznek, mely a „bensővel”, a „nedvessel”, az „alacsonnyal”, vagy éppen a „görbével” kapcsolatos (tehát nemcsak a gyermeknevelést, hanem az olyan piszkos házi munkákat is, mint az állatok kiganézása), szemben a férfiakra háruló, „külsőnek”, „hivatalosnak”, „egyenesnek”, „száraznak”, „magasnak” (stb.) tekinthető tevékenységekkel.⁵ A kifejtettek alátámasztására szolgáló másik refe-

⁵ Szerzőnk az erre vonatkozó fejtegetéseket jórészt a már említett alapművéből (Bourdieu 1980a) emelte át.

rencia Virginia Woolf *Világítótorony* című regénye, melynek főhőse, Mr. Ramsey kitűnő hivatkozási alapot teremt a szerző számára a *libido dominandin* alapuló modern kori férfidiszpozíciók bemutatására. Mr. Ramsey, a századelő brit egyetemi embere ugyanis az a férfi, akinek „minden szava megfellebbezhetetlen parancs”, akinek előrejelzései „mintegy magukban foglalják tulajdon igazolásukat”, s akinél a tudományos előrelátáshoz hasonlítható tekintélyelvű atyai jóslás a „jövőre is kiterjeszti a múlt befejezettségét”. Ő az a férfi, aki belülről éli át a *libido academicának* a harci játékok metaforáiban kifejeződő jelentéstartalmait: „Mr. Ramsey kihúzta magát, s úgy állt ott, szálegyenesen, mint egy oszlop, az urna mellett. Ki hibáztathatja, ha így állva egy pillanatig, a hírnévre, a mentőexpedíciókra, a hálás követői által csontjai fölé emelt kövekre gondol?” (Woolf 1971: 60–61, P. B. kiemelései).

Mostanra az olvasóban talán már motoszkál a kérdés: miért kell ennyit foglalkozni egy 1990-es cikkel egy 1998-ban megjelentetett francia könyv 2000-es magyar kiadása kapcsán? Nos, a válasz igen egyszerű: azért, mert a cikkről leírtak változtatás nélkül érvényesek a könyvre is! A két szöveg között nincs lényegi különbség a fő mondanivaló, az alkalmazott fogalomkészlet, valamint az empirikus hivatkozási alapként fölhasznált referenciák között.⁶ Akkor viszont – tamáskodhatunk tovább – mennyiben más a két szöveg? Vajon miért tartotta fontosnak Bourdieu, hogy tanulmányát nyolc évvel később, nem egészen kétszeres terjedelemben, egy kis könyvben is megjelentesse?

Első közelítésben nem tűnik megalapozatlannak az a föltevés, hogy elégedetlen lehetett írásának formszerkezetével, hiszen ún. *normalien*-ként, azaz a Napóleon által alapított *Ecole Normale Supérieure*, a francia társadalomtudományos elit legnagyobb presztízzsel rendelkező *Grande Ecole*-jának volt diákjaként ő egy olyan filozófiai hagyomány letéteményese, mely a „tartalommal” legalább azonos jelentőséget biztosít a „forma” eleganciája számára. Ez egyrészt azt jelenti, hogy ebben az alapvetően filozófiai megalapozottságú hagyományban a gondolatokat a bináris oppozíciókból születő (látszólagos) paradoxonok folyamatos föloldásának könnyed eleganciájával kell kifejezni. E kötelezettségnek természetesen az első szövegváltozat is – miképpen a szerző szinte valamennyi munkája – magától értetődő könnyedséggel tesz eleget. Ugyanakkor ami a nagy formszerkezeti egyensúlyt, a mű nagy arányait illeti, a két változat között már jelentős esztétikai különbségeket találhatunk – az utóbbi változat javára. Míg ugyanis a korábbi cikk hét, többé-kevésbé ad hoc című és eltérő hosszúságú fejezetre tagolódik⁷, addig a könyv sokkal inkább megfelelni látszik a skolasztikus tradíció formaelveinek: három részből áll, melyek közül az első öt, az utolsó négy⁸, a középső pedig három alfejezetet

6 Annál meglepőbb, hogy a francia kiadásban semmi nem utal arra, hogy a szerző ugyanezzel a címmel 1990-ben saját folyóiratában már publikált egy cikket. E tekintetben a magyar kiadás némileg korrektebbnek tekinthető, hiszen itt az előszó első mondatában Bourdieu említi, hogy a témával már korábban is foglalkozott. Igaz, pontos referenciát itt sem ad.

7 A szimbolikus erőszak: a testi kényszer; az uralmi viszonyok szomatizálása; a szexualitás társadalmi konstrukciója; az illúzió és a libido dominandi társadalmi genezise; a kirekesztettek tisztánlátása; a nő mint cseretárgy; az intézményi libido.

8 Apróságna tűnik, pedig egyáltalán nem az: nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a francia kiadásban – szemben a magyar kiadással – a *postscriptumot* úgy tördelték, hogy az a harmadik rész utolsó fejezetének tűnjék.

tartalmaz, s az egész egy preambulum és egy összefoglalás keretezi⁹. Megteremtődik tehát egy kváziszimmetria, mely ugyanakkor – az ortodox konzervativizmus látszatát elkerülendő – finom formaszervezeti disszonanciák révén időzjelbe is tétetik. Hiszen a *postscriptum*, ha akarom, beletartozik a harmadik részbe – s akkor ez a rész is öt alfejezetből áll –, ha akarom, nem.¹⁰ Miképpen nézőpont kérdése az is, hogy a függelék egy formaszervezeti egyensúlyt kibillentő, lényeges (al)fejezetként, vagy a fő mondandóhoz képest másodlagos jelentőségű szerkezeti egységként fogjuk-e föl. Mindenesetre az a tény, hogy a szerző végkövetkeztetései utánra illeszti e részt, arra látszik utalni, hogy a meleg- és lesbikusmozgalommal kapcsolatban megfogalmazott kérdései kívül esnek fő mondandóján.

Ebben a retorikai hagyományban tehát a látszólag „formai” kérdések – a tudatosan lebegtetett, sejtetett, érzékeltetett finom megkülönböztetések és különbségtételek komplex játékból adódóan – „tartalmi” jelentőséggel bírnak. A kint és bent egyidejűségének ambivalenciáját megteremtő technikák nagyon is lényeges összetevői a *libido academica* e típusának. Ezért föltehetőleg e beállítódás készítő ereje is elősegíthette, hogy a szerző egy új, tökéletesebb változatot készítsen korábbi cikkéből. Persze, bármennyire fontos is egy hagyomány retorikai követelményrendszere, önmagában minden bizonnyal nem lett volna elegendő arra, hogy új szövegváltozat szülessék. Ehhez másra is szükség van. Így – hogy a választ egy első látásra talán kevésbé fontosnak tűnő, ám a finom megkülönböztetésekre rendkívül sokat adó francia szellemi közegben igencsak nagy jelentőségű tényezővel folytassam – a *referenciahorizont*, azaz a kifejtendő mondandó szempontjából fontos hivatkozások súlypontjainak időközben történt megváltozására. Ha ugyanis figyelmesen szemügyre vesszük, milyen források, szakirodalmi hivatkozások alapján fejt ki gondolatait Bourdieu a két szövegben, nem elhanyagolható jelentőségű eltérésekre bukkanhatunk.

Legelőször is az tűnhet szemünkbe, hogy mindkét szövegváltozatban kiemelkedően magas az önreferenciák száma: a cikkben nyolc, a könyvben tizennégy saját műre hivatkozik. A legtöbbször hivatkozott munka a *Le sens pratique* [A gyakorlati érzék] (Bourdieu 1980a): a cikkben tízszer, a könyvben tizenegyszer említetik. Ezenkívül még két saját könyv (Bourdieu 1979, Bourdieu 1982), valamint egy cikk (Bourdieu 1990a) található, amelyekre mindkét esetben legalább kétszer hivatkozik. Ugyanakkor a cikkben található másik négy önhivatkozás¹¹ már nem szerepel a könyvben. Ezzel szemben hat olyan, 1990 előtt publikált írására hivatkozik könyvében¹², amelyekre a cikkben nem történt utalás. Ezek mellett öt 1990 után meg-

9 A magyar fordításban ezek az „előljáróban”, valamint a „zárszó” kifejezésekkel illettettek.

10 Az eredetiben, mint már utaltam rá, a latin „preambulum”, valamint „postscriptum”, s nem a francia nyelvű préface (előszó) és postface (utószó) fogalom található. Azaz: a latin nyelvű kifejezések alkalmazása szintén része e retorikai hagyománynak.

11 *Le nord et le midi*; *L'ontologie politique de Martin Heidegger*; *La noblesse d'état* és a *Le patronat*. Ez utóbbi két könyv esetében az önhivatkozás elmaradása minden bizonnyal nem függetleníthető attól, hogy e munkák társszerzője, Monique de Saint Martin időközben megszakította együttműködését Bourdieu-vel.

12 *Célibat et condition paysanne* (1962); *Travail et Travailleur en Algérie* (1963); *Algérie 60* (1977); *Sur le pouvoir symbolique* (1977); *Homo academicus* (1984); *Choses dites* (1987).

jelent munkáját tartja említésre méltónak¹³. Összességében a cikkben tizenhét, a könyvben huszonhét hivatkozik saját munkára. Látható tehát: időközben megváltozott a szimbolikus öntörténelmet alkotó elemek közötti mitikus rend struktúrája, amit finoman, de a bennfentesek számára jól érthető módon érzékelteni kellett.

Ha szemügyre vesszük a másokra vonatkozó hivatkozásokat is, föltűnhet, hogy mindkét szövegváltozatban önmagán kívül viszonylag keveset és viszonylag kevés szerzőt referál.¹⁴ Mindazonáltal a könyvben jóval több a hivatkozás, így – különösen, ha figyelembe vesszük a formaszerkezetről elmondottakat is – egyértelmű: e második, bővített változat sokkal jobban megfelelni látszik a tudományosság követelményeinek. A hivatkozott szerzők toplistáját a könyvben (a huszonhét önhivatkozás után) Foucault és Sartre vezeti négy, ill. három említéssel. Foucault fontossága időközben határozottan növekedett (hiszen a cikkben csak egyszer fordult elő a neve), s még ha az esetek többségében polemizál is vele Bourdieu, maga a tény, hogy – másokkal szemben – polemizálásra egyáltalán méltónak tartja, figyelmet érdemel. Sartre-ral éppen fordított a helyzet: a cikkben van egy hosszabb – noha apróbb betűkkel szedett – bekezdés, mely azzal foglalkozik, hogyan válik a filozófus kasztrációs szorongásokkal teli magánfantáziája, mely a nemi aktust a „lekvárba fúló darázs” metaforájaként fogja föl, egy „alapvető filozófiai intuíciónak”, mely a „magáértvaló mézédés haláláról”, a „magánvaló nőiesen gyöngéd bosszújáról” és a „tudat nyálkásságáról” értekezik. E bekezdést – komoly önmérsékletéről téve tanúbizonyságot – Bourdieu jobbnak látta nem beilleszteni könyvébe, noha Sartre-ra (is) vonatkozó, ám konkrét példa híján nemigen érthető (magyarul pedig végképp zavaros), szimpla denunciacióvá váló utalás azért itt is megtalálható¹⁵.

Az 1990-es cikkben a fent említetteken kívül mintegy harminc-egynéhány szerzőre hivatkozik – többnyire egy alkalommal. Közöttük megtalálhatók a más Bourdieu-művekben is gyakran fölbukkanók (Bergson, Kant, Husserl, Kafka, Lévi-Strauss, Van Gennepe, Freud, Lacan), valamint a téma kapcsán érintett, kevésbé ismert, főleg francia, ám a feminizmussal kapcsolatba nem hozható kutatók. Egy lábjegyzetben tesz említést az „esszencializmusban sűrűn megfeneklő” „feminista diskurzusról” (Bourdieu 1994: 49), s ennek kapcsán Féral, Irigarayt és Kristevát említi. A könyvben már jóval több szerzőre hivatkozik – általában szintén egy-egy alkalommal. Ám e referenciák közül nemcsak Féral, Irigaray vagy

13 *Les règles de l'art* (1992); *La misère du monde* (1993); *Le corps et le sacré* (1994); *Apologie pour une femme rangée* (1995); *Méditations pascaliennes* (1997).

14 Ehhez képest nehezen érthető, miért nem szerepel a *Bourdieu* név a könyv francia kiadásának névmutatójában. Ráadásul még irodalomjegyzék sincs: a fölhasznált irodalmak a lábjegyzetben található, jócskán megnehezítve ezáltal az olvasó dolgát.

15 „A leggondosabb elemző (egy Kant, egy Sartre, egy Freud, sőt egy Lacan) is kockáztatja a tudattalan elgondolását, megkísértve, hogy egy átgondolatlan tudattalanból meríti gondolati eszközeit – tudtán kívül” (123. o.). Eredetiben a mondat így fest: „Et l'analyste le plus averti (un Kant ou un Sartre, un Freud ou un Lacan même...) risque ainsi de puiser sans le savoir dans un inconscient impensé les instruments de pensée qu'il emploie pour tenter de penser l'inconscient” (123. o.). Ezt a mondatot valahogy így kellett volna magyarra fordítani: „Ily módon a leggondosabb elemző (...) is azt kockáztatja, hogy a tudattalan elgondolásának megkísérlésére (és nem „megkísérlésére”) irányuló gondolati kategóriáit – tudtán kívül – egy nem elgondolt tudattalanból meríti.”

Kristeva hiányzik immár, hanem – annak ellenére, hogy legalább harminc alkalommal hivatkozik 1990 után megjelent munkákra – hiába keressük a társadalmi nemek kutatása kapcsán az utóbbi évtizedben világhírűvé lett kutatók munkáit is.¹⁶ Egyedül Judith Butler nevével találkozhatunk a fontosabbak közül. De – enyhén szólva nem kifejezetten korrekt módon – a tőle származó idézet is a Bourdieu által elmondottak alátámasztására hivatott¹⁷.

Mindezek után lássuk a két szövegváltozat közötti tartalmi különbségeket!

Zárójelbe téve a formai változásokat (a stilisztikai finomításokat, a preambulum és az összefoglalást tartalmazó zárófejezet beillesztését, melynek kulcsmondatai egyébként az eredeti cikk első bekezdéséből származnak), egyértelműen új gondolatokat hordoz az uralomról és a szerelemről szóló postscriptum¹⁸, valamint a meleg- és lesbikusmozgalmakkal foglalkozó függelék¹⁹. A szövegtestbe lényegében egy új rész került: a „Permanenciák és változás” című fejezet²⁰. Koncentráljunk ez utóbbira, már csak azért is, mert a cím alapján ettől várhatjuk, hogy a férfiuralom

16 Kivétel talán Th. Laqueur, L. Schiebinger és R. A. Nye.

17 „Judith Butler semble elle-même rejeter la vision »volontariste« du genre qu'elle semblait proposer dans *Gender Trouble* lorsqu'elle écrit: »The misapprehension about gender performativity is this: that gender is a choice, or that gender is a role, or that gender is a construction that one puts on, as one puts clothes in the morning«” (110. o.).

Mindez a magyar változatban így néz ki: „Judith Butler is mintha elvetné a *Gender Trouble* c. könyvben felsejülő korábbi elméletét, amikor azt hangoztatja, hogy »A nemi hovatartozás kifejeződése kapcsán a félreértés a következő: a nem korántsem választható jelleg, szerep, vagy olyanfajta konstrukció, amit felölt valaki, mint reggelente ruháit«” (110. oldal). Bourdieu – végrehajtva egy klasszikus csúsztatást – azt felejtí el megemlíteni, hogy Butler e szövegrészben a *Gender Trouble szélsőséges interpretációinak kritikáját* fogalmazza meg. Szó sincs tehát arról, hogy „elvetné” korábbi elméletét. De a francia változat annyiban legalább korrekt, hogy angolul idézi a forrást. A magyar változathoz viszont nem csupán annak egyértelmű jelzése marad el, hogy az eredetiben itt angol idézet szerepelt (főlhetőleg azért, mert a francia szerkesztők jobbnak látták nem lefordítani az alig lefordíthatót), hanem annak magyarra fordítása során egyszerűen eltűnik a butleri kulcskategória, a „gender performativitás”, s a pongyola és semmitmondó „nemi hovatartozással” helyettesítődik. Ráadásul a „gender” fogalma sem a magyar szaknyelvben egyre inkább bevett „társadalmi nemként”, hanem egyszerűen „nemként” fordítatik. Így pedig éppen a lényeg válik érthetlenné és rekonstruálhatatlanná.

18 Ebben lényegében azt fogalmazza meg, hogy határesetekben létezhet kivétel a férfiuralom általános szabálya alól. Ilyen határesetnek tekinthető a „szerelem varázsszigete, ahol folytatólagos csoda zajlik: az erőszakmentesség csodája, amely lehetővé teszi a teljes kölcsönösségen alapuló viszonyt” (118. oldal). A tézis némileg meglepő, hiszen mi sem lett volna könnyebb, mint erre a területre is kiterjeszteni a törvény érvényességét. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Bourdieu szerint a társadalmi viszonylatoknak létezhetnek olyan dimenziói is, melyekre *nem* érvényes a szociológia kompetenciája.

19 Itt alapvető paradoxonnak azt tartja, hogy vajon „lázdhatunk-e másképp a társadalmilag ránk kényszerített kategorizálás ellen, mint épp e kategorizálás jegyében kategóriába tömörülve, életben tartva az osztályozást, a korlátokat, amelyekkel szembeszegülünk?” (129. old.). Vagy másképpen fogalmazva: „hogyan vehetjük elejét annak, hogy a mozgalom vívmányai gettósodáshoz vezessenek?” (132. o.). E kérdéseket korábban radikálisabb és elutasítóbb tételek formájában fogalmazta meg a *Férfiuralom* cikkváltozatában: „Aki minden különösebb eljárás nélkül szociológiai problémává alakít át egy elnyomott csoport által felvetett társadalmi problémát, az valójában már a kezdet kezdetén figyelmen kívül hagyja mindazt, ami a tárgy realitását alkotja, miközben az uralkodás társadalmi viszonyait egy olyan entitással, esszenciával, magábanvaló és magáértvaló gondolattal cseréli fel, amilyen (és ez a men's studies esetében meg is történt) egy kiegészítő entitás (Bourdieu 1994: 46).

20 A könyv magyar fordításában, mint arról az alábbiakban még szó lesz, „Állandók és változók” szerepel.

változatlanságát és örökérvényűségét hangsúlyozó cikkhez képest valami újat tartalmaz majd.

A „dehistorizálás történelmi munkájának történeti rekonstrukcióját” feladatul tűzve maga elé, Bourdieu a folyamatosságot fönntartó társadalmi intézmények (az egyház, az állam, az iskola, a család) történetének tanulmányozását tekinti a „nők történelmét” vizsgáló megközelítés elsődleges feladatának. A legjelentősebb *változásnak* azt tartja, hogy a férfiuralom „többé nem magától értetődő evidencia”, hanem „sokszor megvédendő, igazolandó ügy, hárítás, szabadkozás tárgya” (96. o.). Ennek okát részben a feminista mozgalom kritikai tevékenységében látja, részben a „női léthelyzetben végbement gyökeres változásoknak” tudja be. Ezen változások sorában beszél az iskoláztatási és munkaerő-piaci (azaz a nyilvános szférába jutást lehetővé tévő) tényezők nők számára kedvező változásáról, a házasságkötési életkor kitolódásáról, a családszerkezetről és a családi munkamegosztásról.

Ugyanakkor e változásoknál fontosabbnak tartja, hogy a „körülmények szembező változása elfedi a viszonylatok folytonosságát” (97. o.)²¹, azt nevezetesen, hogy a „*különbség struktúrája változatlan marad*” (98. o.). Ezért ő azon jegyek hangsúlyozását tartja fontosnak, amelyek arra utalnak, hogy a társadalmi térben elfoglalt pozíciójuktól függetlenül „a nők továbbra is egy »szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiaktól«”, mely – akárcsak a feketék bőrszíne – „aláássa létüket és megnyilvánulásukat” (100. o.). Hiszen akár titkárnőként, azaz a bürokráciák női szolgálószemélyzetének tagjaiként, akár oktatóként vagy ápolóként dolgoznak, a nyilvános szférában is jórészt a magánszférából származó tevékenységeiket végzik. Ráadásul „egy nő (...) azonos adottságok mellett is számíthat arra, hogy egy tekintélyes poszton²² férfit részesítenek előnyben vele szemben” (101. o.). S miután a világ ilyen berendezkedését a nők természetesnek fogadják el, joggal fogalmazható meg a tézis, miszerint a „habitusok ebből következő állandósága az egyik legfontosabb tényezője a nemek szerinti munkaszervezet viszonylagos állandóságának” (102. o.).

21 „Les changements visibles des *conditions* cachent en effet des permanences dans les *positions relatives*: l'égalisation des chances d'accès et des taux de représentation ne doit pas masquer les inégalités qui subsistent dans la répartition entre les différentes filières scolaires et, du même coup, entre les carrières possibles” (97–98. o.). Magyarul ezt olvashatjuk a kötetben: „A *körülmények szembező változása elfedi a viszonylatok folytonosságát; az esélyegyenlőség és a százalékarányok mit sem változtatnak a különféle iskolák közti megoszlás, ezzel a pályaválasztás egyenlőtlenségein*” (97. o.). Ehhez csak annyit: a francia szövegben nem véletlenül szedték kurzívval a „*conditions*” és a „*positions relatives*” fogalmait. És önmagában ugyan még nem volna nagy hiba a „*conditions*”-t „*körülményekként*” fordítani, csakhogy, mivel itt fontos kulcskategóriáról van szó, akkor minden alkalommal ehhez kéne ragaszkodni. Ám nem ez történik. A 110. oldalon például „*léthelyzetként*” fordítódik a „*condition*”. (Ez utóbbi egyébként sokkal szerencsésebb, mivel pontosabban utal arra, hogy Bourdieu korábbi műveiben inkább a „*condition d'existence*” fogalmát használta a „*condition*” helyett.) Ugyanakkor kifejezetten tévedés „*viszonylatokként*”, s nem „*relatív pozícióként*” magyarítani a „*positions relatives*” terminust. Annál is inkább, mert ez utóbbi esetben is bevett, bourdieu-i alapkategóriáról van szó. A mondat maradék részének pedig egyébként valahogy imígyen kellene hangzania magyarul: „a beiskoláztatási esélyek és a (nemek közötti) reprezentációs arányok kiegyenlítődése nem rejtheti el a különböző iskolai csoportnak – s ebből adódóan a lehetséges pályáivek – megoszlása között fönálló egyenlőtlenségeket”.

22 Az eredetiben „*position d'autorité*” szerepel, amit „*uralmi pozícióként*” kellett volna fordítani.

És akkor ezen a ponton ismét utaljunk vissza a korábbiakban említett főművek egyikére, a *Distinction* [Distinkció]-ra! Ezáltal ugyanis láthatóvá válik a szerző *paradigmaexpansziós stratégiája*. Amikor ugyanis Bourdieu a „transzhistorikusságról”, a „habituskok állandóságáról”, a látható változások által elfedett „láthatatlan struktúrák változatlanóságáról”, azaz a „struktúra erejéről” (és nem „hatalmáról”, ahogy a magyar szövegben olvasható; de erről majd később!) értekezik, akkor – strukturalistaként alárendelve a változást az azonosságnak – lényegében nem tesz mást, mint hogy korábban kidolgozott fogalomkészletét, szemléletmódját újabb és újabb területekre terjeszti ki.

Mert mit is mond a *Distinkció*ban? A domináns osztály és a kispolgárság egyes frakciói közötti viszonyokat egy háromdimenziós térben elemzi: egyrészt az osztályok, ill. osztályfrakciók által birtokolt tőke mennyiségét, másrészt e tőke struktúráját (azaz a gazdasági és kulturális tőke arányát, illetve a tőkék közötti rekonverziós stratégiákat), harmadrészt e két tényező időbeli változásait vizsgálja. A kifinomult és szellemes, s a hatvanas-hetvenes évek francia társadalmának (pontosabban: párizsi „domináns osztályának” és „kispolgárságának”) kritikus szemléletű ismeretéről tanúskodó elemzése révén sikerül a társadalmi struktúra újatermelődésének modelljét is fölvázolnia. A *társadalmi struktúra translációs reprodukciójának* (eltolódás révén történő újatermelődésének) kapcsán a következőképpen fogalmaz (a 16–18 éves francia fiatalok beiskoláztatási arányainak 1954 és 1968 közötti módosulásait illetően):

A rekonverziós stratégiák azon folyamatos akciók és reakciók egyik vonatkozásának tekinthetők, amelyek révén valamennyi csoport a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójának fönntartására vagy megváltoztatására törekszik. Azokat az akciókat, amelyek által valamennyi osztály és osztályfrakció a más osztályokkal szembeni újabb és újabb előnyök megszerzésére, azaz objektíve az osztályok közötti objektív viszonyok struktúrájának átalakítására törekszik (mely viszonyok az egyes tulajdonságok statisztikai eloszlása révén regisztrálhatók), más osztályok azonos célok irányába mutató reakciói ellensúlyozzák (s ezáltal az eredeti akciókat ordinálishan érvénytelenítik). Az ellenirányú akciók következtében az osztályok és osztályfrakciók közötti versengés tétjét képező javak elosztásának struktúrája egészében eltolódik (Bourdieu 1979: 176–177) (...)

A deklaszálódás és reklasszálódás dialektikája azt jelenti, hogy valamennyi csoport azonos irányba, azonos célok, azonos tulajdonságok elnyerése felé halad. E tulajdonságok, melyeknek hordozója a versenyben legelől álló csoport, per definitionem hozzáférhetetlenek a hátrább elhelyezkedők számára, hiszen megkülönböztető sajátosságuk éppen ritkaságukban, egyediségükben rejlik. Ezért mihelyst az alacsonyabb rangú csoportok számára is hozzáférhetővé válnak, többé már nem azok, amik korábban voltak. Ennélfogva a különbségek, eltérések, rangok, rangsorok, prioritások, kizárólagosságok és megkülönböztetések, azaz a társadalmi formáció struktúráját alkotó rendviszonyok ordinális tulajdonságai paradox módon éppen a szubsztanciális (tehát nem relacionális) tulajdonságok szakadatlan változása révén biztosíthatnak. Így egy adott pillanatban fönnálló rend szükségképpen az időbeli egymásutánosság rendje is, amelyben valamennyi csoport múltja a közvetlenül alatta elhelyezkedő csoport jelenével, jövője pedig a közvetlenül fölötte elhelyezkedő csoport jelenével azonos” (Bourdieu 1979: 182–183).

Látható tehát, hogy a folyamatosságról és a változásról szólva Bourdieu ugyanúgy járt el, mint a társadalmi osztályok és a társadalmi nemek kapcsán. Ahogy a társa-

dalmi osztályokról megfogalmazottakat a nemi osztályokra vetíti, ugyanúgy terjeszti ki a társadalmi reprodukciós folyamatok általános sajátosságairól kifejtett gondolatait is a nemileg meghatározott csoportokra, a férfiakra és a nőkre.²³ Azaz: a bourdieu-i paradigma (és az alapját képező fogalmi masinéria) újabb és újabb területeken bizonyul alkalmazhatónak. Kérdés persze, hogyan illeszkedik ez az eljárás mód a kortárs szociológia nemzetközi trendjeibe, összefüggésrendszerébe, s mennyiben van összhangban a témával foglalkozó kutatók eredményeivel.

Bourdieu és a férfikutatások

A nyolcvanas évek közepétől fogva mind jelentősebb akadémiai érdeklődés nyilvánul meg a férfiak, s a velük kapcsolatos társadalmi jelenségek kutatása iránt. E terület expanziója jórészt azon paradoxon fölismerésén alapul, hogy míg a modernitás csaknem valamennyi fontosabb társadalomtudományi paradigmája „male-stream mesternarratívaként”, azaz a férfilét, illetve férfibeágyazottság latens objektivációjaként értelmezhető, addig a modern szociológia e férfítapasztalat társadalmi meghatározóival és összetevőivel a közelmúltig szinte egyáltalán nem foglalkozott. A férfikutatások a maskulinitást, illetve annak társadalmi konstrukcióját nem univerzális érvényű adottságként, hanem a társadalmi nemi szerepek által történetileg és kulturálisan meghatározott, reflexióra méltó, különös emberi tapasztalatként fogják föl (Brod 2001).

A férfikutatások körébe sorolható megközelítések előszeretettel foglalkoznak a „maskulinitás pluralitásával”, a változó férfiszerepekkel: az apasággal, az elvált férj pozíciójával, a barátsággal, a szexuális másság különböző formáival (a homo- és biszexualitással, transzszexualitással), a férfi életciklusaival és különböző élet-szféráival (így a férfiak magánéletének korábban nem kutatott témájával), s mindenekelőtt a férfiaság válságával. Azzal nevezetesen, hogy a férfi hogyan kerül alárendelt, vesztes, kiszolgáltatott pozícióba az élet legkülönbözőbb nyilvános és privát szféráiban: a munkaerőpiacon, a politikai erőterben, vagy éppen a szexuális egyenrangúságát megkövetelő partnernőjével szemben. A férfiológia szakirodalmának egyik *ellenkulcsfogalma* a „hegemón maskulinitás”²⁴, mely főként a szerzők dekonstruktív készlettségének kielését szolgálja. Azt nevezetesen, hogy szűkebb tárgyuk kapcsán bebizonyíthatassák, mennyire *nem* hegemón immár a maskulinitás általuk vizsgált formája. És bármelyik alább említendő (önmagát akár modernként, akár posztmodernként meghatározó) szerzőről legyen is szó, abban *valamennyien* megegyeznek, hogy a férfi/férfiaság témakörét valamilyen módon a nő/nőiség iránti viszonyában vizsgálják, s hogy e viszonyban, annak ordinális és szubsztanciális sajátosságaiban *a tradicionális férfiuralom hanyatlását*,

23 De akár még korábbra is visszamehetünk, s megállapíthatjuk, hogy a *Distinkció*ban kifejtett tételét tulajdonképpen már a *Reprodukció*ban (Bourdieu 1970), azaz az oktatási rendszer újratemelődésének logikájáról szóló művében megfogalmazza.

24 A „hegemón maskulinitás” kategóriája ebben a szakirodalomban nagyjából ugyanazt jelenti, mint Bourdieu-nél a „libido dominandi” fogalma.

relativizálódását, a nemek közötti távolság csökkenését, határainak elmosódását állapítják meg. (Minderről részletesebben lásd még: Hadas 2001, Kimmel 2001.)

Egyes radikálisabb megközelítések például a férfiasság kapcsán a transzvesztitákkal, férfitprostituáltakkal, női rendőrökkel, kifehéredett feketékkel, s az ő folyamatosan újradefiniált, újraegyeztetett, újrakontextualizált identitásukkal foglalkoznak (Cornwall és Lindisfarne 1996). Az ő álláspontjuk szerint korántsem magától értetődő, hogy a hím/férfi/férfias, valamint a nőstény/nő/nőies kategóriák fedik egymást. Azaz: álláspontjuk szerint túl kell lépni a „férfi” fogalom esszencializmusán, s figyelembe kell venni a fragmentált identitások végtelen játékait! Sőt! még radikálisabbak is akadnak közöttük, akik, mint Homi Bhabha, egyenesen a maskulinitás „protézis” jellegéről, „függelék-” és „léthiányos” mivoltáról értekeznek (Bhabha 1995).

Egyesek persze mondhatják (miképpen mondják is), hogy az ilyen elképzelések az agyúgy is kifulladásfélben lévő posztmodern vadhajtságainak tekinthetők. Igen ám! Csakhogy jócskán akadnak olyan modern szerzők is, akik figyelemre méltó empirikus apparátus fölvonultatásával a férfiasság történelmi változékonysága mellett érvelnek, s például, mint Joseph és Elisabeth Pleck, az amerikai férfiasság négy történelmi változatát²⁵ különböztetik meg (lásd Brod 2001). Vagy mondjuk nem kevesebbre vállalkoznak, mint például az ausztrál Bob Connell, hogy a férfival, illetve férfiassággal kapcsolatos orvostudományi, filozófiai, történelmi, szociológiai, antropológiai tudást globális társadalomtörténelmi kontextusában tárgyalják (Connell 1995). De említhetjük Michael S. Kimmel, a terület kanonikus folyóiratának, a *Men and Masculinities* főszerkesztőjének nevét is e sorban, aki legújabb könyvében (Kimmel 2000) a társadalom radikálisan megváltozott nemi tagolódásának összefoglaló elemzését a férfikutatások tapasztalatait fölhasználva végzi el.

És így tovább, és így tovább. Ennek az írásnak nem célja – különösen a *Replika* 43/44-es számában megjelent válogatás után –, hogy Bourdieu e munkájának olvasóját részletesebben is eligazítsa a férfikutatások különböző irányzatai között. A fenti rövid utalásokkal csupán annak érzékeltetése volt a célom, hogy a *Férfiuralom* nagyon más irányba tart, nagyon más tézist fogalmaz meg, mint az itt említett szerzők. Ha élesen akarunk fogalmazni, azt mondhatjuk: a hegemon maskulinitás (azaz a libido dominandin alapuló társadalmi viszonyok) dekonstrukcióját középpontjába állító férfikutatások éppen annak ellentétét fejtik ki lépten-nyomon, amit a neves francia szerző a *Férfiuralomban* megfogalmaz.

Mint láthattuk, Bourdieu úgy ír a férfiuralomról, hogy ennek során nem tartja fontosnak figyelembe venni a téma kurrens szakirodalmát. Joggal föltételezhetnénk tehát, hogy a sértett szerzők majd – kontárnak tekintve őt – töviről hegyire megcáfolják az általa kifejtetteket. Nos, ha ezt gondolnánk, föltételezésünk nem állná meg a helyét. Hiába keressük ugyanis a Bourdieu-vel polemizáló érveket a *men's studies* legkülönbözőbb szerzőinél, hiába várjuk, hogy majd vita bontakozik ki a radikálisan szemben álló pozíciók képviselői között, szerzőnk neve nem szerepel a névmutatókban: cáfolandóként sincs jelen a férfiológia szakirodalmában.

²⁵ 1820 előtt: az agrárpatriarchátus kora; 1820–1860: a kereskedők kora; 1860–1919: a hajszolt élet korszaka; 1919–1965: a társas gondoskodás korszaka.

S ez Bourdieu számára, aki a kilencvenes években az egyik legtöbbet idézett szociológus volt a szakmában, minden bizonnyal különös tapasztalat lehet.

A magyar fordításról

Amint azt az olvasó már érzékelhette, egyes szövegrészek magyar fordításának citálásakor nem tudtam eltekinteni néhány kritikai korrekció beiktatásától. S noha eredetileg nem tekintettem feladatomban, e tapasztalataim alapján most kötelességemnek érzem, hogy röviden szemügyre vegyem a *Férfiuralom* friss magyar kiadását is. E célból szűrőpróbaszerűen választottam ki hat szövegrészletet a könyvből. Tapasztalataim eléggé megdöbbenőek voltak: lényegében nem bukantam olyan – hangsúlyozom, véletlenszerűen kiválasztott! – szöveghelyre, ahol ne találtam volna különböző súlyú fordítási, értelmezési és szerkesztési gondokat.²⁶

1. példa: a tartalomjegyzék²⁷

Ha eltekintünk is a stilisztikai (és esztétikai?) jellegűnek minősíthető apróságoktól²⁸, a második és harmadik fejezet címét nem hagyhatjuk említés nélkül. Az eredetiben ugyanis a második rész címe: *L'anamnèse des constantes cachées*, míg a harmadik részé: *Permanences et changement*. Magyar fordításuk: „*A rejtett állandók felidézése*”, valamint „*Állandók és változók*”. Az még a kisebb gond, hogy a *felidézés* aligha adja vissza ugyanazt, mint a franciában és a magyarban egyaránt bevett orvosi terminus technicusként használt *anamnézis*. Az már nagyobb baj, hogy a magyarban érzékelhetetlenné válik: az eredetiben az *állandó* magyar fogalma mögött két kifejezés rejtőzik, melyek közül a másodiknak latin változata, a *permanencia*, amellet, hogy csaknem minden konnotáció magában foglalásával

26 Ha hiszi az olvasó, ha nem, az idézett szövegek kiválasztásakor úgy jártam el, hogy véletlenszerűen kinyitottam a francia könyvet, ujjammal ráböktem egy bekezdésre, majd megkerestem annak magyar fordítását. Eredményeimet legfőljebb annyiban „manipuláltam”, hogy az idézett szöveghelyek bemutatására nem azok megtalálásának sorrendjében, hanem – többé-kevésbé – a hibák súlyosbodását szem előtt tartva keríték sort.

27 Itt mindenekelőtt az tűnik szemünkbe (és e megjegyzés egyelőre nem a fordítással kapcsolatos), hogy a magyar kiadás – ellentétben a franciával – nem tartalmaz név- és tárgymutatót. Ez – talán mondani sem kell – igen sajnálatos, hiszen az olvasót lényeges adalékok sorától fosztja meg. A dolog érthetetlen, hiszen a fordításhoz és szerkesztéshez képest minimális időigényű munkáról lett volna szó. Ugyanakkor a kiadó mehetségére legyen mondván, hogy a magyar kiadásban – a franciával szemben – egy részletes bibliográfia található. Az már más kérdés, hogy a Seuil Kiadó névmutatója is meglepően *pancser*: többször nem tartalmazza a szövegtestben található neveket (arról nem is beszélve, hogy a kiemelkedő súllyal jelen lévő önhivatkozások – mint láttuk – teljesen hiányoznak belőle).

28 Mondjuk attól, hogy talán szerencsésebb lett volna a *préambule*-t és a *post-scriptum*-ot, a kifejezésnek a franciában is idegenszerű hangulatát megtartva, „preambulunként” és „postscriptumként” (nem) fordítani magyarra. Ezekhez képest nem túl szerencsés választás az „előljáróban”, illetve az „utóirat”. A „*conclusion*” esetében – a választott „*zárszó*” helyett, ami inkább egy konferencián tartott szóbeli megnyilvánulás jelölése lehetne – is pontosabb lett volna az „*összefoglalás*”. (Egyébként a francia oldalkép tördelése sokkal szebb és áttekinthetőbb, mint a magyar könyv esetében, annak köszönhetően, hogy a nagyobb részek címeit álló betűkkel szedték. Mindez talán a szöveg skolasztikus jellegéről korábban elmondottak alapján nem teljesen elhanyagolható. De, nem győzőm hangsúlyozni, ezek nem lényegi kérdések!)

lényegében pontosan azt jelenti, mint franciául, teljesen bevett a magyarban is. (Így bosszulja meg magát, ha egy fordító és kiadó görcsösen magyarítani igyekszik azt is, aminek éppen latinus voltában rejlik sajátos jelentéstartalma.) De ez még mindig apróság ahhoz képest, hogy a *changement* (azaz „változás”) *változókként* (ráadásul így, többes számban!!!) fordítatják, azt a benyomást keltve az olvasóban, hogy itt egy matematikai-statisztikai jellegű fejtegetésről lesz majd szó. (A „változót” mellékesen „variable”-nak mondja a francia.²⁹)

A második fejezet három alfejezetének francia címei a következők: *La masculinité comme noblesse*; *L'être féminin comme être-perçu*; valamint *La vision féminine de la vision masculine*. A magyar változatok: *A férfiasság nemesség*; *A női lét mint észlelet*; valamint *Férfi látásmód női szemszögből*. Ezekkel a fordításokkal nagy baj nincs, csak éppen nem könnyen belátható, hogy a szerző számára oly fontos szimmetriaelvet miért rendelte alá a fordító a változatosság elvének. Hiszen sok rosszat el lehet mondani Bourdieu-ről, csak egyet nem: hogy ne választaná meg szinte kínos pedantériával a fogalmait. S ha ő úgy ítéli meg, hogy szóismétlést, illetve szóismétlést vagy hasonlítást alkalmaz (skolasztika!), azt egy fordítónak illenék respektálnia³⁰.

De a tartalomjegyzék összes eddigi hibái eltörpülnek a harmadik fejezet negyedik alfejezetének szinte érthetetlen fordítási szarvashibája mögött. A magyar változatban ugyanis a következő olvasható: „A struktúra *hatalma*”. Ezzel szemben a franciában ez áll: „*La force de la structure*”, ami magyarul azt jelenti: „a struktúra *ereje*”. Bourdieu ugyanis – jó strukturalistaként – meg van győződve arról (s bizonyos értelemben egész életműve erről szól), hogy a struktúrák ereje éppen ön-újratermelési képességükben rejlik. Ez az *erő*, miután a dolgok logikájából adódó, rejtett intézményesülési folyamatok következménye, semmiképpen sem keverhető össze a *hatalommal* (franciául: *pouvoir*), mely mindig ágensek (politikusok, katonák, papok vagy tanárok stb.) *relacionális pozícióihoz* kötötten értelmezhető.

2. példa

Ha fölütjük a könyv 42. oldalát, akkor a „Szimbolikus erőszak” című fejezet második bekezdésében a következőket olvashatjuk: „Nem áltatom magam azzal, hogy egyszer s mindenkorra eloszlathatom az összes félreértést, de hadd óvjak a legzavaróbb, közkeletű tévhiteltől, amelyek a *jelképes erőszak* képzetére vonatkoznak, és elvi kiindulásuk a „*jelképes*” jelző többé-kevésbé leegyszerűsítő értelmezése” (az én kiemelésem: H. M.). Ugyanebben a bekezdésben még ötször szerepel a „jelképes” jelző, miközben a lapalji jegyzetben megadott irodalom címe a következő: „*Sur le pouvoir symbolique*”. Anélkül, hogy belefognék a „jelképes” és a „szimbolikus” fogalmak közötti különbségek ecsetelésébe, csupán egy

29 Korábban (l. a 21. jegyzetet) már idéztem azt a szövegrészletet, ahol a „*changements*” „*változókként*” (igaz, egyes számban, de kicsire most már nem adunk!), a „*permanencia*” pedig „*folytonosságként*”, azaz lényegében helyesen fordítottott magyarra. Csak éppen az olvasó nem tudhatja, hogy e szavak a fejezet címében a már említett „*állandók*” és „*változók*” megfelelői volnának. Ha a fordító következetes volna, a mondatnak így kellene festenie (amennyiben persze eltekintünk a 21-es jegyzetben javasolt változtatásoktól): „A körülmények szembeszökő *változói* elfedik a viszonylatok *állandóit*...”

30 Szerencsésebb lett volna tehát így fordítani: „A férfiasság mint nemesség”; „A női lét mint észlelt lét”; „A férfiszemszög női szemszögből”.

érvel állok elő: a magyar szaknyelvben a kérdés 1978 óta eldőlt (akkor jelent ugyanis meg a Ferge Zsuzsa és Léderer Pál által szerkesztett kitűnő és igényesen fordított Bourdieu-tanulmánykötetben [Bourdieu 1978] a „Szimbolikus tőke” című tanulmány). Nem megengedhető tehát, hogy a „jelképes tőke” fogalmát használjuk. Az pedig végképp nonszensz, hogy eközben a fejezet címében a „szimbolikus” jelző szerepeljen!³¹

3. példa

La constance des habitus (...) est ainsi un des facteurs les plus importants de la constance relative de la structure de la division sexuelle du travail: du fait que ces principes se transmettent, pour l'essentiel, de corps à corps, en deçà de la conscience et du discours, ils échappent pour une grande part aux prises du contrôle conscient et du même coup aux transformations ou aux corrections (102–103. o.).

A habitusok (...) állandósága az egyik legfontosabb tényezője a nemek szerinti munkaszervezet viszonylagos állandóságának. Mivel ezek az elvek lényegében testről testre vivődnek át a tudat, az érvelés mellőzésével, nagyrészt kiesnek a tudati kontroll, egyben az átalakulás, a korrekció hatálya alól (102. o.).

Először ránézésre olvashatónak látszik a magyar szöveg, s úgy tűnik, nagyjából pontosan visszaadja az eredetit. Ha azonban kicsit alaposabban újraolvassuk a magyar és a francia változatot, fölfigyelhethetünk arra, hogy az első mondatban a „nemek szerinti munkaszervezet viszonylagos állandósága” megfogalmazás enyhén szólva is nagyvonalúan adja vissza azt, ami az eredetiben úgy szerepel, hogy „constance relative de la structure de la division sexuelle du travail”. Hiszen, túl azon, hogy a bennfentes olvasó számára egyértelmű a megfogalmazás durkheimiánus konnotációja (mint tudjuk, Bourdieu nemcsak strukturalista, hanem durkheimiánus is), a franciában a „szexuális munkamegosztás szerkezetének relatív állandóságáról” van szó (igen, „relatív”, s nem „viszonylagos”, hiába hangzik magyarosabban az utóbbi, ugyanis a magyar szaknyelv az előbbit választotta, ezáltal is kifejezvéen, hogy a bourdieu-i értelemben vett „relativitás” a szerző által kívánatosnak tartott „relacionális” szemléletmód része, amit, bármennyire sajnálják is esetleg a magyar nyelv csőszei, nem ad vissza a „viszonylagossági szemléletmód” formulája). A második mondat sem problémamentes, mivel az „en deçà de la conscience et du discours” megfogalmazásnak igen pongyola magyar megfelelője a „tudat, az érvelés mellőzésével” kitétel. Az eredeti szöveg ugyanis azt akarja mondani, hogy a testek közötti (az előző mondatban említett habitusok által közvetített, észlelt és megkülönböztetett), „tudaton és diskurzuson túli” állandókról van szó. A mondatban tehát nem a ráció által véghezvihető érvelésről, illetve annak mellőzéséről, hanem a „tudatelőttés” (vagy, ha tetszik, „tudatmögöttes”), tehát nem reflektált, ám strukturáló erővel bíró diskurzív jelenségekről van szó. És ezek jelölésére igenis a „diskurzus” fogalmát használja a magyar szaknyelv, mégpedig ugyanazon Foucault nyomán, akire egyébként – mint főntebb utaltam rá – Bourdieu is előszeretettel hivatkozik.

31 Ugyanez történik a „Szimbolikus javakkal való gazdálkodás és újratermelés stratégiái” című fejezetben is a 105. oldaltól kezdve.

4. példa

L'intention de sociodicée s'affirme ici sans ambages: le mythe fondateur institue, à l'origine même de la culture entendue comme ordre social dominé par le principe masculin, l'opposition constituante (déjà engagée, en fait à travers par exemple l'opposition de la fontaine et de la maison, dans les attendus qui servent à la justifier) entre la nature et la culture: à l'acte anomique, accompli à la fontaine, lieu féminin par excellence, et à l'initiative de la femme, perverse initiatrice, naturellement instruite des choses de l'amour, s'oppose l'acte soumis au *nomos*, domestique et domestiqué, exécuté à la demande de l'homme et conformément à l'ordre cosmique, et dans la maison, lieu de la nature cultivée, de la domination légitime du principe masculin sur le principe féminin" (25. o.).

Nincs itt semmi köntörfalazás. Az alapmítosz a férfielvű társadalmi berendezkedés-ként értelmezett civilizáció eredetéhez helyezi a meghatározó ellentétet (ami már a forrás és a ház szembeállításánál is az igazolását szolgáló elvárások képében jelentkezik) természet és kultúra, természetes és kulturált „szexualitás” között. Az anomikus aktussal, amely a forrásnál, par excellence női helyszínen, a szerelem dolgaiban természetstől jártas, csalárd csábító asszony kezdeményezésére megy végbe, szemben áll a *nomos*znak alávetett aktus, otthon, házias keretek között, amely a férfi felhívására, a dolgok rendjének, a társadalmi berendezkedés és a kozmikus rend alapvető hierarchiájának megfelelően bonyolódik a házban, a kulturált természetben, ahol jogosan uralkodik a férfielv a női elv felett (27–28. o.).

A francia szöveg ismeretében megállapítható, hogy a fordításnak magyarul így kellene kezdődnie: „A szociodicée szándéka köntörfalazás nélkül megnyilvánul itt”. Ehelyett a „Nincs itt semmi köntörfalazás” található. Ez azért gond, mert a szociodicéára történő utalás elmaradásának következtében lényegében érthetetlen a mondat. Annak folytatásában arról volna ugyanis szó, hogy az alapmítosz (vagy inkább ősmítosz) már a férfielv által uralt társadalmi rendként elgondolt *kultúra* eredetekor intézményesíti a természet és a kultúra, valamint az ezekből fakadó többi alapvető ellentétet. Azaz egyrészt – szemben a magyar szövegben található megfogalmazásokkal – az eredetiben szó sincs semmiféle *civilizáció*ról (ha valakit érdekel, milyen különbségek tételezhetők kultúra és civilizáció között, figyelmébe ajánlom Norbert Eliasnak „A civilizáció folyamata” című alapművét). Másrészt nem azon van a hangsúly – ismét csak szemben a magyar fordítással –, hogy az ősmítosz mit hova *helyez*, hanem arról, hogy a szociodicée már az ősmítosz révén *intézményesíti* a nemileg meghatározott oppozíciókat. Az intézményesítés megint csak olyan terminus technicus, mely egy szociológiai szakszövegben nem helyettesíthető. A nehéz és hosszú második mondat viszonylag pontos, sőt olykor szép is (például a „csalárd csábító asszony” kitétel nekem jobban tetszik, mint az eredeti „perverse initiatrice” – kérdés persze, hogy ugyanazt jelenti-e). Ugyanakkor szerencsés lett volna minden esetben visszaadni az eredeti szójátékait (például az „acte soumis au *nomos*, domestique et domestiqué”-t fordítva elegánsabb lett volna a „*nomos*znak alávetett házi(as) és háziasított aktus”-ról beszélni).

5. példa

La technique du fondu enchaîné, chère à Virginia Woolf, fait ici merveille. L'aventure guerrière et la renommée qui la consacre étant une métaphore de l'aventure intellectuelle et du capital symbolique de célébrité qu'elle poursuit, l'*illusio* ludique

permet de reproduire à un degré plus élevé de déréalisation, donc à un moindre coût, l'*illusio* académique de l'existence ordinaire, avec ses enjeux vitaux et ses investissements passionnés – tout ce qui agite les discussions de Mr Ramsay et de ses disciples: elle autorise le travail de désinvestissement partiel et contrôlé qui est nécessaire pour assumer et surmonter la désillusion („Il n'avait pas de génie; il n'y avait aucune prétention") tout en sauvant l'*illusio* fondamentale, l'investissement dans le jeu lui-même, la conviction que le jeu mérite d'être joué malgré tout, jusqu'au bout, et selon les règles (puisque, après tout, le dernier des sans-grade peut toujours au moins „mourir debout"...) (81. o.).

Itt csodát tesz a Virginia Woolfnak oly kedves technika, a tudatfolyamok egybeolvasztása. A kockázatos haditett és az azt megszentelő hírnév a szellemi kaland és az általa hajszolt szimbolikus tőke, a kiválóság metaforája, s ezért a játék *illusio*ja az elvonatkoztatás magasabb szintjén – ahol kevesebb a vesztenivaló – másolja a hétköznapi lét akadémikus *illúzió*ját a maga életbe vágó tétjeivel, szenvedélyes odaadásával. Ezek mindenesetül ott munkálnak Mr. Ramsey és tanítványai vitáiban: lehetővé teszik a részleges, fegyelmezett kívülhelyezkedés munkáját, ami a dezillúzió vállalásához és legyőzéséhez elengedhetetlen („Nem volt lángész, nem is akart az lenni...") (83. o.).

Hogy a francia könyvben található „fonde enchaîné” (vagy inkább „fonde-enchaîné”, kötőjellel, ahogy a cikkben szerepel [Bourdieu 1990b: 23]) „tudatfolyamok egybeolvasztásaként”, s nem „áttűnéstechnikaként” fordítódik, még megbocsátható.³² Stíluskérdés, hogy a szimbolikus tőke „hajszolt”-e, vagy inkább „hőn áhított” (hogy aztán itt miért „szimbolikus”, s miért nem „jelképes”, ha többnyire „jelképes” a tőke, ne firtassuk!), bár számomra a „hőn áhított” pontosabbnak tűnik. Az viszont már nem stíluskérdés, hogy az eredetiben szó sincs „kockázatos” haditetről, csupán háborús kalandról. De még ez sem tragédia. Az ezt követő mondatban azonban már annyi fordítási hiba van, hogy mindegyikre rá sem tudok mutatni. Ezért – a 32-es lábjegyzethez utalva az olvasót – megelégszem azzal, hogy néhány megjegyzéssel éljek.

A francia szöveg második mondatában nem a „kiválóság” („excellence”), hanem a „híresség” („celebrité”) metaforájáról van szó. Továbbá: az eredeti nem azt akar-

32 Abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy rendelkezésünkre áll *majdnem* ugyanezen mondatoknak egy Ádám Péter-féle másik magyar fordítása is. Lássuk:

„A Virginia Woolfnak oly kedves áttűnéstechnika itt csodát művel: mivel a katonai kaland és a kalandot megszentelő hírnév itt a szellemi kalandnak és a hőn áhított híresség szimbolikus tőkéjének metaforája, a játékos *illúzió* lehetővé teszi, hogy a derealizáció magasabb fokán, vagyis kevesebb költségráfordítással reprodukálják a hétköznapi lét illúzióját, életbevágó tétjeivel és szenvedélyes beruházásaival – vagyis mindazt, amin Mr. Ramsey tanítványaival vitázik; ez a katonai kaland teszi lehetővé azt a részleges és ellenőrzött libidó-visszavonást, amely nélkül aligha lehetne vállalni és meghaladni az illúzióvesztést (»Nem volt különösebben tehetséges; nem volt semmi becsvágya«), de közben megmenti az alapvető *illúzió*t, magába a játékba való beruházást, azt a meggyőződést, hogy – mindezek ellenére – érdemes részt venni a játékban, hogy a játék megéri a fáradságot, megéri, hogy végigjátsszák, mégpedig a bevett szabályok szerint (hiszen, végső soron, a legutolsó közkatona is módja van rá, hogy »állva fogadja a halált...«)» (Bourdieu 1994: 34).

Megjegyzendő, hogy a két francia szövegváltozat között két különbség található. Az első, hogy a korábbi cikkváltozat második mondatából hiányzik az „académique” jelző a másodszer szereplő „illúzió”-t követően, valamint, hogy az idézet végén még nem található meg – a lényegében stilisztikai funkciójú – „au moins” toldalékszó (Bourdieu 1990: 23). Ezek beillesztésével az Ádám-fordítás így festene: „...vagyis kevesebb költségráfordítással reprodukálják a hétköznapi lét *akadémiai* illúzióját”, illetve: „(... a legutolsó közkatona is módja van rá, hogy *legalább* »állva fogadja a halált«)”.

ja mondani, hogy a játék illúziója (vagy, ha tetszik, *illúziója*) „másolja a hétköznapi lét akadémikus illúzióját”, hanem azt, hogy „lehetővé teszi a hétköznapi lét *akadémiai* (vagyis nem akadémikus, azaz „mereven iskolás, maradi”, hanem az akadémiai intézményrendszerhez kötődő!) illúziójának *újratermelését* (tehát nem kopírozásról, hanem reprodukcióról van szó). És, talán mondani sem kell, az újratermelésre történő utalás eltüntetése azért rendkívül kínos egy Bourdieu-szövegből, mert ez a szerző egyik legfontosabb terminus technicus. Ráadásul az „investissement” sem „odaadást”, hanem „beruházást” jelent. Ekkorra persze már a mondat teljesen érthetetlen. És ehhez még tegyük hozzá, hogy a francia tagmondatok közötti értelmező viszony (l. Ádám Péter fordítását!) a magyarban oksági viszonyvá válik. (Hiszen azt olvashatjuk, hogy a játék illúziója *azért* másol – pontosabban „s” azért! –, mert a szimbolikus tőke a kiválóság metaforája; azaz a metafora lesz a tagmondat állítmánya!!!) Ezzel átléptünk a paródia birodalmába. S ott is maradunk. Ha ugyanis rákérdezzünk a következő mondatra („Mi teszi lehetővé a részleges, fegyelmezett kívülhelyezkedés munkáját?”), a magyar szöveg alapján a következő választ adhatjuk: „*ezek* teszi lehetővé”. S hogy mire utal az „*ezek*” (a francia eredetiben: „*elle*”)? Kíváncsi volnék, akad-e magyar olvasó, aki az Ádám Péter-féle fordítás híján is kitalálja³³. Ezt követően már igazán apróság, hogy a „legutolsó közkatona” („*le dernier sans grade*”) „legutolsó nyeretlenként” említettik.

6. példa

„POST-SCRIPTUM SUR LA DOMINATION ET L'AMOUR

S'arrête à ce point, ce serait s'abandonner au »plaisir de désillusionner«, qu'évoquait Virginia Woolf (et qui fait sans doute partie des satisfactions parfois subrepticement poursuivies par la sociologie), et tenir à l'écart de la recherche tout l'univers enchanté des relations amoureuses (1. o.).

(ad.1) J'ai dit souvent, notamment à la fin de *La Distinction* (op. cit., p. 566), la part que la recherche des plaisirs de la »vision lucide« pouvait avoir dans la *libido sciendi* spécifiquement sociologique sans voir que le »plaisir de désillusionner«, qui en est inséparable, pouvait expliquer, et pour partie justifier, certaines des réactions les plus violemment négatives que suscite la sociologie.” (116. o.)

„UTÓIRAT AZ URALOMRÓL ÉS A SZERELEMÉRŐL
...” (117.o.)

Ennyi.

Azaz: az *Utóirat* első mondata a hozzá tartozó lábjegyzettel együtt nem került be a magyar szövegbe. Ez volt az a pillanat, amikor elhatároztam: nem folytatom tovább a két fordítás összevetését.

³³ Megfejtés: a háborús kaland (illetve – a friss fordítás alapján – a „kockázatos hadített”) teszi ezt lehetővé.

Hivatkozott irodalom

- Bhabha, Homi K. (1995): Are You a Man or a Mouse? In *Constructing Masculinity*. M. Berger, B. Wallis, S. Watson (szerk.), 57-68. London: Routledge.
- Bourdieu, P. és J. C. Passeron (1970): *La Reproduction. Éléments d'une théorie du système d'enseignement*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Tanulmányok. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1979): *La Distinction*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1980a): *Le sens pratique*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1980b): *Questions de sociologie*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1982): *Ce que parler veut dire*. Paris: Fayard.
- Bourdieu, P. (1984): *Homo Academicus*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1985): Előadás a College de France-ban 1985. május 25-én.
- Bourdieu, P. (1987): *Choses dites*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. és Loic J. D. Wacquant (1989): Toward a Reflexive Sociology. Workshop with P. Bourdieu. In *Sociological Theory*, 7. köt. (Magyarul: A reflexív szociológia felé. *Replika*, 1990/1.)
- Bourdieu, P. (1990a): Un contrat sous contrainte. In *Actes de la recherche en sciences sociales*, 81/82.
- Bourdieu, P. (1990b): La domination masculine. In *Actes de la recherche en sciences sociales*, 84: 2–32.
- Bourdieu, P. (1994): Férfiuralom. In *Férfiuralom*. Hadas Miklós (szerk.), 7–55. Budapest: Replika kör. (Fordította: Ádám Péter.)
- Brod, Harry (2001): Bevezetés: a férfikutatások témái és tézisei. In *Replika*, 43/44: 37–53.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble*. New York: Routledge.
- Connell, R. W. (1995): *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Cornwall, Andrea és Nancy Lindisfarne (1996): *Dislocating Masculinity*. London: Routledge.
- Hadas Miklós (1993): *A racionális döntések elmélete és az újmessianizmus*. BUKSZ. 1993 nyár.
- Hadas Miklós (1994): Férfiuralom. Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. In *Replika*, 13/14: 47–54.
- Hadas Miklós (2001): Hímnem, többes szám. In *Replika*, 43/44: 25–36.
- Kimmel, Michael S. (2000): *The Gendered Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Kimmel, Michael S. (2001): A maskulinitás jelenkori „válsága” történelmi perspektívából. In *Replika*, 43/44: 55–73.
- Woolf, V. (1971): *A világtótorony*. Budapest: Gondolat. (Fordította: Mátyás Sándor.)

Sok hűhó semmiért

Burawoy esete a szociológiával

Örülök, hogy – a közszociológia fogalmát középpontba állítva – vita kezdődött szakmai közösségünkben a szociológus és publikuma közötti kapcsolat kérdéséről, hiszen így kiváló alkalom kínálkozik a fogalmak árnyalására és újraértelmezésére, ill. a megfelelő cselekvési stratégiák kidolgozására. Burawoy-nak elvitathatatlanok az érdemei e nemzetközi diskurzus kezdeményezésében és ébrentartásában. Álláspontját, fogalmi rendszerét, célkitűzéseit azonban sok vonatkozásban vitathatónak érzem, így hozzászólással azok táborát gyarapítom, akik kritikus hangot ütnek meg közszociológiai elképzeléseivel kapcsolatban.

A jelen sorok olvasójáról föltételezem, hogy nem csupán Burawoy gondolatait, hanem a kiáltványára reflektáló kollégák dicsérő és bíráló megjegyzéseit is ismeri, ezért eltekintek az előzmények ismertetésétől, és megengedem magamnak azt a luxust, hogy rögtön a dolgok közepébe vágjak. Azt szeretném bizonyítani, hogy Burawoy pozíciója problematikusabb annál, mint ami a bírálatokból körvonalazódik. Amennyiben ugyanis – szemben eddigi kritikusaival – vesszük magunknak a fáradságot, hogy alaposabban is szemügyre vegyük a szerző fogalmi masinériáját, arra kell rádöbennünk, hogy kategóriarendszere és érvelésmódja meglepően pongyola és ellentmondásos, következésképpen nehéz kihámozni, mit akar egyáltalán mondani. E tézisémet a programadó írás 3. táblázatát kommentáló bekezdés részletes bírálatával szeretném alátámasztani. Ezt követően egy alternatív fogalmi modell fölvázolására teszek kísérletet, végül pedig a szociológus és publikuma közötti optimális viszonytal kapcsolatos gondolataimat összegzem.

Mielőtt az említett bekezdés részletesebb kritikájába fognék, hasznosnak vélem fölidézni, mit is ért Burawoy „közszociológián”. Definíciója szerint a „közszociológia párbeszédet teremt a szociológia és a nyilvánosság különböző terepei között – nyilvánosságon a párbeszédben érintett embereket értve” (Burawoy 2006a: 39). A „számtalan közszociológia” között két ellentétes, ám „egymást kiegészítő” határesetet különböztet meg: a „tradicionális”, ill. az „organikus” típust. *Tradicionális közszociológián* olyan műveket ért, amelyek esetén „a megszólított közönség többnyire láthatatlan, mert nem lehet észrevenni, és áttetsző, mert nem szövi át belső kapcsolatok hálózata; passzív, amennyiben nem szerveződik mozgalommá vagy szervezetté, illetve rendszerint átlagos (mainstream). A tradicionális közszociológus

a nyilvánosság résztvevői vagy a különböző nyilvános szférák között hív életre vitát, ám ő maga nem feltétlenül vesz részt benne” (uo.). E kategóriába tartoznak az olyan nagy hatású alapművek, mint például Myrdal *Amerikai dilemmája*, Riesman *Magányos tömege*; Burawoy ide sorolja a szociológusok által írt, közérdekű kérdésekről szóló vitacikkeket egy országos napilap véleményoldalán, továbbá azt a PhD-disszertációt is, mely arról szól, hogy „a fiatalok foglalkoztatási kilátásait befolyásoló bűnügyi statisztikákat miként hatják át a faji egyenlőtlenségek”¹ (uo.). Emellett tradicionális közszociológiának tekinti azt az újságírók által írott, s az *American Sociological Review* által közlésre méltónak talált cikket is, amely – „a társadalmi valóság mélyére hatolva” – a bűnelkövetők választójogtól való megfosztásának politikai hatásait elemzi.

E tradicionális típusal szemben az *organikus közszociológia* esetén a „szociológus egy látható, sűrű, aktív, helyi, és gyakran ellenálló közösséggel áll szoros kapcsolatban. A közszociológia valójában nagyjából részben valamilyen organikus szociológia: ide tartoznak a munkásmozgalmakkal, a szomszédsági kapcsolatokkal, a vallási közösségekkel, a bevándorlási vagy emberi jogokat követelő csoportokkal és szervezetekkel foglalkozó szociológusok. Az organikus közszociológiát művelő szociológus és valamely közösség között párbeszéd folyik, kölcsönös tanulási folyamat zajlik” (uo.). E típusba sorolható egy egyetemi előadás vagy mondjuk szociológiai szakos egyetemi hallgatóknak az Amerikai Szociológiai Társaság (ASA) éves konferenciáján bemutatott *paper* az egyetemi kampusz alacsonyán fizetett munkásairól.

I.

Mint tudjuk, Burawoy négyféle szociológiát különböztet meg. Lássuk tehát a „szociológiai tudás típusait” bemutató táblázatot, ill. annak értelmezését!

A szociológiai tudás típusainak bemutatása. (Forrás: Burawoy 2006a: 51)

	Tudományos	Tudományon kívüli
<i>Instrumentális</i>	<i>Professzionális szociológia</i>	<i>Közpolitikai szociológia</i>
Tudás	Elméleti/empirikus	Konkrét
Igazság	Megfelelés	Pragmatikus
Legitimitás	Tudományos normák	Hatékonyság
Felelősség	Kollégák	Megrendelők
Politika	Szakmai önérdék	Közpolitikai beavatkozás
Patológia	Önreferencialitás	Szervilizmus
<i>Reflexív</i>	<i>Kritikai szociológia</i>	<i>Közszociológia</i>
Tudás	Megalapozó	Kommunikatív
Igazság	Normatív	Konszenzus
Legitimitás	Morális vízió	Relevancia
Felelősség	Kritikai értelmiségek	Megcélzott közönség
Politika	Belső vita	Nyilvános párbeszéd
Patológia	Dogmatizmus	Divatkövetés

1 A faji egyenlőtlenségek helyett talán szerencsésebb lett volna a magyar fordításban faji *szempontokat* írni!

Burawoy így kezdi a táblázat kommentálását:

Az a tudás, amit a professzionális szociológiával kapcsolunk össze, kutatási programok előrehaladásán alapul, s ez különbözik a közpolitikai megrendelők által elvárt konkrét tudástól, különbözik a szociológusok és közönségeik között kicserélődő kommunikatív tudástól, s végül különbözik a kritikai szociológia megalapozó tudásától is (Burawoy 2006a: 51–52).

Burawoy egyik fogalmát sem definiálja, ezáltal a fantáziánkra bízva, mit értünk mondjuk „konkrét” vagy „megalapozó” tudáson. Csakhogy sajnos korántsem magától értetődő, miért nem „konkrét” vagy éppen „megalapozó” a professzionális szociológia empirikus/elméleti tudása. Ha az empiria nem „konkrét”, akkor micsoda? Elvont? És az elméleti tudás nem „megalapozó”? A „konkrét” közpolitikai szociológia vagy a „kommunikatív” közszociológia éppenséggel nem alapulhat „kutatási programok előrehaladásán”? A „kritikai szociológia” nem „kommunikatív”? És vajon miért éppen „megalapozó” tudásformát képvisel a „kritikai szociológia” iskolapéldájaként említett Gouldner-opus, a *Coming Crisis of Western Sociology* vagy C. Wright Mills híres műve, a *Sociological Imagination*? Egyáltalán: miért kritikai, és miért nem közszociológusok ezek az amerikai mesterek?² Ha már dobálódzunk a címkékkal, és a fogalmak bevett, szótári jelentéstartalmára hagyatkozunk, nem volna indokolt „kritikainak” nevezni a „kritikai szociológiához” tartozó tudást? Persze definiálatlanul ennek sem volna sokkal több értelme, mint a közszociológiához kapcsolt „kommunikatív tudásnak”, de legalább jobban hangzik...

Ám rendben, fogadjuk el, hogy a „közszociológiával összekapcsolt tudás” inkább kommunikatív, mint a másik három tudásforma esetében, és próbáljuk e megfogalmazást Burawoy példáival összekapcsolni! Eszerint a tradicionális, ill. organikus közszociológia kapcsán említett PhD-dolgozat, ill. az ASA konferenciáján bemutatott *paper*, melyeket, jellegükből adódóan, többnyire néhány tucat, ill. néhány száz (na jó, néhány ezer) ember ismerhet, kommunikatív tudást képviselnek. De miért is? Azért, mert – úgymond – „párbeszédet teremt(enek) a szociológia és a nyilvánosság különböző terepei között”, ill. „egy látható, sűrű, aktív, helyi, és gyakran ellenálló közösséggel állnak szoros kapcsolatban”? Csakhogy milyen bizonyítékok hozhatók föl a szociológushallgatók és a publikumuk közötti szoros kapcsolat meglétére? És egyáltalán, ki(k) is képezi(k) ezt a publikumot? Vagy netán arra gondol a szerző, hogy a szociológus számára *kívánatos volna* kommunikációra törekedni a közönségével?

A táblázat értelmezése a következő két mondattal folytatódik:

Mindebből az következik, hogy az egyes típusokhoz sajátos igazságesszémény tartozik.³ A professzionális szociológia esetében olyan elméletek előállítására áll a középpontban, amelyek megfelelésben állnak az empirikus világgal; a közpolitikai szociológia esetében a tudásnak „gyakorlatinak” és „hasznosnak” kell lennie; a közszociológiai tudás a szociológusok és közönségeik közötti egyetértésen alapul; míg a kritikai szociológia számára a tudás semmit sem ér, ha nem tartozik hozzá irányadó normatív megalapozás (Burawoy 2006a: 52).

2 Persze, érteni vélem: azért, mert – szemben mondjuk Riesman *Magányos tömegével* vagy Myrdal *Amerikai dilemmájával* – nem a nagyközönséghez, hanem elsősorban a szociológusokhoz szólnak. Csakhogy akkor meg azon lehetne elgondolkodni, hogy a szociológusok vajon miért ne képezhetnének „látható” és „sűrű” közösséget.

3 Jelezni szeretném, hogy az eddigiekből egyáltalán nem *következik*, hogy azokhoz „sajátos igazságesszémények” tartoznának, mivel itt nem egy dolog belső kauzális logikájáról, hanem a pástázó szerzői tekintet önkényesen választott tárgyáról van szó.

Segítene, ha Burawoy példákkal is alátámasztaná kijelentéseit, mert ezek híján megint csak a sötétben tapogatózhatunk, vajon mire is gondol. És most nem az olyan, szociológiai elmélet-történeti típusú, haladó szinten megfogalmazható ellenvetésekre gondolok, miszerint korántsem egyértelmű, hogy valamennyi „professzionális szociológia” igazságesszménye az elmélet és az empiria közötti megfelelés axiomatikus tételezésén alapulna.⁴ Az ilyen megjegyzések egyelőre odébb vannak. Burawoy ugyanis alapszintű hibákat követ el, nevezetesen, hogy nem homogén osztályozási szempontokat alkalmaz, következésképpen kategóriái szólufikként lebegnek a mátrix látszatát keltő semmi ágán. Egyik esetben ugyanis – arra a (latens) kérdésre válaszolva, hogy „mire irányul az ágens cselekedete?” – a tudástermelő ágensek szubjektíve átélt belső motivációit teszi az osztályozás alapjává. Másik esetben – arra a (latens) kérdésre válaszolva, hogy „milyen jellegű praxisformákat valószínűsítene a strukturális kényszerek?” – az ágensek számára külső kényszerként megjelenő intézményeket, elvárásokat katalogizálja. Harmadik esetben pedig (éppenséggel a minket legjobban érdeklő közszociológia kapcsán) az általa ideálisnak tartott, ám empirikusan bizonyításra szoruló állapotot fantáziálja – a bizonyításra tett bárminemű kísérlet nélkül.

Közelebről: Burawoy a professzionális szociológia igazságesszménye kapcsán az ágensek (a tudósok) cselekvésirányultságát teszi meg az osztályozás alapjául,⁵ hiszen a hangsúlyt egy szubjektív tartalommal megtöltött cselekedetre (az elméletek *előállítására*) helyezi. A következő tagmondatban, a közpolitikai szociológia igazságesszményét megjelölve, szempontot vált, s a tudásformát egy külső strukturális kényszer, nevezetesen a megrendelő elvárása alapján⁶ határozza meg. A közszociológia igazságesszménye kapcsán tovább kuszálódik az elemzés logikája: a szöveg alapján nem eldönthető, hogy itt cselekvésirányultságról vagy strukturális kényszerről van-e szó, az viszont egyértelműnek látszik, hogy a kategóriát empirikusan megalapozhatónak tartja: egyszerű tényállítást fogalmaz ugyanis meg.⁷ Annak az empirikusan tesztelhető, cselekvésirányultságot kifejező kategóriának még volna valami értelme, hogy a közszociológus részéről konszenzusra *törekvés* nyilvánul meg, de a főnti tagmondat tényállításként történő megfogalmazása – különösen a másik három, empirikusan valóban tesztelhető típus kontextusában – nonszensz! Az persze elképzelhető, hogy Burawoy *kívánatosnak* tartja, hogy valamiféle kommunikatív egyezkedés, egyetértés jöjjön létre a közszociológus és közönsége között, ám ez az állítás semmiképpen sem vethető össze a másik három típusra vonatkozó kvázitényállítással.

Haladjunk tovább! A következő mondat így szól:

A szociológia minden típusának megvan a maga saját legitimációs alapja: a professzionális szociológia tudományos normák alapján igazolja magát, a közpolitikai szociológia a hatékonyság alapján, a közszociológia saját relevanciája alapján, végül a kritikai szociológiának morális víziókat kell kínálnia (uo.).

Ez a mondat legalább logikailag rendben van. Ugyanakkor példák és fogalommeghatározások híján igen nehezen értelmezhető például az a megfogalmazás, hogy a közszociológia le-

4 Gondoljunk csak a Burawoy jelen táblázatának felépítésére is szemmel látható hatást gyakorló parsonsiánus strukturalista funkcionáliszmusra!

5 „...in the case of professional sociology the focus is on *producing* theories that correspond to the empirical world” (az én kiemelésem – H. M.).

6 „...knowledge *has to be* 'practical'”.

7 „...knowledge is *based on* consensus...”

gitimációs alapját „saját relevanciája” képezi. Vajon a többi típusnál miért nem beszélhetünk ugyanerről (persze, ha tudjuk, mit is értsünk relevancián)? Továbbá, az én értelmezésem szerint, amennyiben persze ugyanazt értem a típuson, amit Burawoy,⁸ a kritikai szociológia legitimációs alapját nem annyira (vagy nem elsősorban) a morális vízió, hanem inkább a bírált jelenség helytelenségével kapcsolatos hit, ill. a saját alternatíva helyességével kapcsolatos (nem föltétlenül morális, hanem inkább tudományos) meggyőződés képezi.

Lássuk a folytatást:

Minden szociológiatípus a felelősség szempontjából is sajátos. A professzionális szociológia a kollégák, a közpolitikai szociológia a megrendelők, a közszociológia a megcélzott közönség felé tartozik felelősséggel, a kritikai szociológia pedig a kritikai értelmiségiek egy olyan közössége irányába, amelyik akár túl is lépheti a tudomány határait (uo.).

Definíció és példák híján ezúttal arról fantáziálhatunk szabadon, mit értsünk „felelősségen”. Nem világos továbbá, miért kell megemlíteni, hogy a kritikai értelmiségiek „akár” túl is léphetik a tudomány határait? Ez evidens. Ha viszont megemlítjük, azt a látszatot keltjük, mint ha más esetben (például a közpolitikai szociológia megrendelője vagy a közszociológia közönsége kapcsán) ez a föltétel nem állna fönn. De rendben, ez még talán magyarázható azzal, hogy a kritikai szociológiát Burawoy a tudományon belüli tudástípusok közé sorolja, és ezért fontosnak tartja, hogy utaljon a határáthágásra. Ebben az esetben persze joggal vehető föl, hogy ha a kritikai értelmiség, mint az adott tudástípus fő termelője és fogyasztója, nem kizárólag a tudományos szférán belül létezik, akkor vajon miért tartozik a kritikai szociológia a tudományos tudástípusba? Csak nem azért, hogy szép szimmetrikus legyen a mátrix?

További súlyos gondnak érzem, hogy a közszociológia esetében a „felelősség”, pontosabban a *felelősségre vonhatóság*⁹ érvényesítésének kérdésköre empirikus alátámasztás nélkül marad. Míg ugyanis a másik három tudástípusnál mind a felelősségre vonó ágensek (a tudósok, a megrendelő, ill. a kritikai értelmiség), mind a felelősségre vonás intézményei (a *peer review*, a beszámoltatás, ill. az értelmiségi vita) adottnak vehető empirikus tények, addig a közszociológia kapcsán egyértelműen beazonosítható ágensekről és intézményekről nem beszélhetünk. Részben azért nem, mert a „tradicionális közszociológia” „láthatatlan”, „áttetsző” és „passzív” publikuma igen nehezen képes külső kényszert gyakorló intézményeket létrehozni a szociológussal szemben (annál is inkább, mivel ez utóbbi – úgymond – „nem föltétlenül vesz részt” az általa generált párbeszédben). Ám az „organikus közszociológia” esetében is igen nehéz beazonosítani, ki is a megcélzott közönség, ill. milyen intézményi garanciái lehetnek a felelősségre vonásnak. Burawoy pedig kísérletet sem tesz arra, hogy ezt a nem egyértelműen belátható összefüggést empirikusan alátámassza.

Hiszen gondoljunk csak bele: ki is az (organikus) közszociológia megcélzott publikuma? Egy egyetemi előadás, egy környezetvédő szervezetről készített kutatás vagy egy keresztény

8 Persze nyilván nem ugyanazt értjük a fogalmakon, mivel számomra már a kritikai szociológia külön kategóriaként való fölfogása sem elfogadható. Hiszen minden valamirevaló professzionális szakcikk valamilyen vonatkozásban korábban született cikkek kritikája is. És vajon Burawoy kiáltványa maga nem a legkésebb példája annak, hogy egy szöveg egyszerre tartozik mindkét kategóriába?

9 Az angol eredetiben az *accountability* (nem pedig a *responsibility*) található, amit talán szerencsésebb lett volna *felelősségre vonhatóságként* (esetleg *elszámoltathatóságként*) fordítani, ily módon is utalva a dolog *külső kényszer* jellegére. Sajnos a magyarban használt *felelősség* kategóriája elsősorban a belső kényszerre utal, s ezáltal szinte teljesen értelmetlenné teszi az angolul is igen zavaros szöveget.

fundamentalista szektával folytatott vita esetében a kérdés még viszonylag egyszerűen megválaszolható. Az persze már kevésbé magától értetődő, hogy e három ágens vajon milyen kényszerítő intézményekkel rendelkezik felelősségre vonási igényének érvényesítéséhez.¹⁰ De kit tekinthetünk például az ASA-kongresszuson a diákok által tartott előadás megcélzott publikumának? Véleményem szerint mindenekelőtt a szociológusokat, hiszen mégiscsak egy tudományos találkozási fórumról, szakemberek közötti kommunikációról volna szó. (Ilyeténképpen tehát nem volna alaptalan a megnyilvánulást akár a professzionális szociológia körébe sorolni.) De az írás szellemisége alapján nem lehet kétségünk afelől, hogy Burawoy számára célpublikumnak számíthat a kampuszon dolgozó fekete takarítónő, a mexikói sofőr, a konyhai személyzet, az egyetem rektora, az egyetem oktatói, diákjai és adminisztratív dolgozói, a finanszírozó testület tagjai, az oktatás- és munkaügyben érintett kormánytisztviselők, képviselők, piaci szereplők és civil szervezetek tagjai (s a többi; s a többi) – vagyis mindenki, akiről csak szó lehet az adott tanulmányban. Ebben az esetben mit értünk a szociológus felelősségre vonhatóságával kapcsolatos igényen? Valamennyi érintett – így az állam és a piac képviselői – nézőpontjából jogos ez az igény? Vagy az (leleplezett) állami, piaci vagy bürokratikus szereplők nem támaszthatnak ilyen igényt, míg a (kizsákmányolt) takarítónő és a sofőr igen? És ha igen, mi alapján? Ki-ki a saját érdeke, tudása, igazságeszménye vagy legitimációs alapelve szerint? Figyelembe veendő-e ama intézmények, amelyek az egyes érintett ágensek számára jó eséllyel rendelkezésre állnak felelősségre vonási igényük érvényesítéséhez? Vagyis számít-e, hogy a rektornak és az egyetemi szenátus tagjának objektíve nagyobb esélye van eme igénye realizálására, mint a „szegény bevándorló” konyhai alkalmazottnak?

Tehát, szemben a másik három tudástípus felelősségre vonhatóságára vonatkozó állítások empirikum magától értetődőségével, a közsociológiának célpublikuma általi felelősségre vonhatóságát megfogalmazó tétel nem empirikus evidencia. Más szóval: a három egyéb tudástípusnál *deskriptív* szinten helytálló kategorizálás ez utóbbi esetben hirtelen *preskriptív*vé válik. Vagyis az osztályozás logikai koherenciája ismételtelen megbomlik. Pontosan ugyanaz történik tehát, mint amikor a közsociológiához tartozó tudás, ill. igazságeszmény egy-egy tagmondat erejéig „kommunikatívna”, ill. „konszenzuson alapuló” nevezetik, anélkül, hogy ezek az állítások empirikus alátámasztást nyer(het)nének. Ettől pedig – finoman fogalmazva is – a szöveg nem válik koherensebbé.

A bekezdés utolsó mondata a következő:

A professzionális szociológia a tudomány művelésének feltételeit védelmezi, a közpolitikai szociológia politikai beavatkozásokat tervez és ajánl, a közsociológia számára a politika demokratikus párbeszédet jelent, a kritikai szociológia célja pedig, hogy vitát generáljon tudományunk berkeiben (uo.).

10 A diák-tanár viszonylatban ez elég egyértelműen kikristályosodott, egy civil szervezettel kapcsolatos kutatás/párbeszéd kapcsán viszont már korántsem. Az pedig érdekes vizsgálat tárgya lehetne, hogy milyen lehetőségei vannak egy szektának a vele vitatkozó szociológussal szemben. Nagy ugyanis az esélye, hogy egy nyilvános vitában a siketek párbeszédét folytatják egymással, hiszen teljesen más referencia-rendszereket alkalmaznak. Vagyis az igazságeszmény kapcsán említett konszenzus kialakulásának esélye igen alacsony. A kérdés részletes taglalása nélkül is megállapítható tehát, hogy a célba vett publikumok részéről a közsociológiával szemben támasztott felelősségre vonási igény érvényesítésének esélye – a legóvatosabban fogalmazva is – jelentős szórást mutat.

Ebben a mondatban az egyes tudástípusokat képviselő szociológiák, koherens módon, kvázicselekvésirányult ágensekként vannak elgondolva.¹¹ Ez egy teljesen védhető pozíció lenne, amennyiben végig következetesen határozná meg a kiáltvány szemléletmódját. Csakhogy ilyen következetesség Burawoyra nem jellemző, úgyhogy e mondat szemléleti koherenciája éppenséggel azt szolgálja, hogy leleplezze a kiáltvány gondolkodás- és szemléletmódjának, ill. fogalomhasználatának inkohereciáját. Nevezetesen, hogy a típusok hol strukturális kényszerként, hol cselekvésirányult akciók következményeként, hol preskriptív vágyképeként vannak elgondolva. Ha például végig cselekvésirányult ágensekként fogta volna föl a négy szociológiai tudástípust, akkor azok igazságesszménye kapcsán az alábbi osztályokat konstruálhatta volna meg: akadémiai – megfelelésiigény (*correspondence-seeking*); közpolitika – gyakorlatiasság (*pragmatism*); közszociológia – konszenzuseresés (*consensus-seeking*); kritikai: normativitás (*normativity*). (Hangsúlyozom: mindezzel nem azt akarom sugallni, hogy elfogadom Burawoy kategóriáit, csak azt, hogy a saját gondolkörén belül szerencsésebb lett volna így osztályoznia!)

Összességében elmondható tehát, hogy Burawoy következtelenül, nézőpontját váltogatva, önellentmondásokba keveredve, bizonytalan fogalomhasználattal, a legtöbb esetben definíciók és megvilágosító példák nélkül próbálja megragadni tárgyát. Saját táblázatát nem értelmezi, nem magyarázza, és nem ad további támpontokat a megnevezett tartalmak kontextualizálásához, hanem megelégszik azzal, hogy még egyszer leírja ugyanazt, ami a mátrixcellákban olvasható. Ily módon szövege egyszerre értelmetlen és redundáns. Következésképpen az olvasó a legkomolyabban elgondolkodhat azon, hogy mennyire vehető komolyan Burawoy kiáltványa. És sajnos minél többször olvassa el a szöveget, annál inkább meggyőződésévé válhat, hogy szinte bármelyik bekezdés – cseppben a tenger – pontosan tükrözi a szöveg egészének homályosságát.¹²

II.

Térjünk vissza a közszociológia fogalmára! Úgy gondolom, komoly gond van azzal a kategóriával, melynek jelentéstartományába egyaránt belefér Riesman *Magányos tömege*, egy szomszédsági kapcsolatokkal foglalkozó, közelebről nem specifikált kutatás, valamint egy szociológus és egy keresztény fundamentalista szervezet közötti dialógus. Az sem világos számomra, miért *tradicionális* közszociológia például a bűnelkövetők választójogtól való megfosztásának hatásait taglaló cikk egy tudományos társaság szaklapjában, és miért *organikus* közszociológia a kampusz alacsonyan fizetett dolgozóiról szóló előadás ugyanazon tudományos társaság éves konferenciáján.¹³ Elfogadnám a különbségtételt, ha mondjuk a

11 A közszociológiát illetően sajnos magyarul ez nem jön át, jóllehet az eredetiben világos a megfogalmazás: „public sociology *understands* politics as democratic dialogue” (az én kiemelésem: H. M.). Vagyis a közszociológia is cselekvőként jelenik meg a szövegben, amennyiben „felfog”, „értelmez”.

12 A homályos megfogalmazások közül is kiemelkedik az alábbi: „a piac zsarnoksága és az állam despotizmusa idején a szociológia – s különösen annak közszociológiai oldala – az emberiség érdekeit védelmezi” (Burawoy 2006: 62). Melyik államról is van szó? Milyen piacról, miféle zsarnokságról beszél a szerző? Hogy jön ide az egész emberiség?

13 A felosztást tovább *maszatoló* tényező, hogy Burawoy nem teszi egyértelművé, hogy az ASR-ban megjelent cikk vajon tárgyának (a választójogtól való megfosztás hatásai) vagy a szerzők személyének (újságírók, azaz nem fölkent szakemberek) köszönhetően kerül a hagyományos közszociológia kategóriájába. Egyáltalán: van-e jelentősége annak, hogy ki a szerző? És vajon közszociológiának minősülne-e a cikk, ha nem szociológiai folyóiratban

szociológushallgatók előadása egy szakszervezeti gyűlésen hangzana el! De nem látom be, miért „sűrűbb, helyibb, aktívabb” a második példa az elsőnél! Hiszen a konferencia-előadás előbb-utóbb úgyis szakcikk formájában lát majd napvilágot! Vagy talán egy konferencia-előadás ab ovo „organikusabb”, mint egy szakcikk?

Véleményem szerint egy igényes elemzésben a főnti példáknak világosan elhatárolható altípusokba kellene tartozniuk. Ám a közsociológiát fölvezető modelljében Burawoy beéri a főnti két típussal, mivel csupán egyetlen tényező, nevezetesen a tudás termelője és fogyasztója közötti viszony aktív vagy passzív jellege (azaz a szociológus és a publikuma közötti „párbeszéd” megléte, ill. hiánya) alapján igyekszik azokat elhatárolni egymástól. Pedig egy differenciáltabb szempontrendszer alapján sokkal árnyaltabb variációkat is létre lehetne hozni (igaz, ebben az esetben le kellene mondania arról, hogy – a régi marxista reflexeknek engedelmessé – duális oppozíciókban gondolkodjon). Lássuk tehát, milyen lehetőségek kínálkozhatnak a közsociológus és publikuma közötti viszony megragadására szolgáló fogalomrendszer árnyalására! Hangsúlyozandó, hogy ami az alábbiakban következik, nem több játékos gondolat kísérletnél, melynek során csupán egy potenciális fogalmi háló körvonalait és csomópontjait jelölöm ki, a finomszerkezet bemutatásával adós maradok.

Első elemzési dimenzióként fölvehető a *tudományosság jellege*, vagyis ama sajátosság, hogy a szociológus és publikuma közötti kapcsolat révén intézményesülő tevékenységformák és objektivációk milyen presztízzsel bírnak, ill. milyen megítélés alá esnek a tudományos erőterben. Belátható, hogy e tekintetben jelentős különbség van a *Magányos tömeg*, egy szakpublikáció, egy egyetemi disszertáció, egy környezetvédők számára készített esettanulmány vagy egy televíziós show-beli szereplés között. Számos olyan indikátor létezik, amellyel e sajátosságok mérhetők. A tudós intézményesült pozíciója (beosztása) és a tudásközvetítő fórum szakmai rangja mellett ilyen indikátor lehet például a használt *nyelv jellege* is. Valószínűsíthető, hogy minél szélesebb a célba vett publikum köre, annál populárisabb a nyelvezet, következésképpen annál nagyobb az esélye annak, hogy a tudományosság színvonala és presztízse csökkenjen. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez az állítás egy árnyaltabb történeti elemzésben jelentősen finomítható lehet, hiszen könnyen elképzelhető az is, hogy egy magas tudományos ranggal bíró, nagy hatású publikáció közérthető nyelven íródik.)

A típusalkotás során újabb elemzési dimenzióként fölvehető a *nyilvánosság jellege*, vagyis hogy mekkora és milyen összetételű publikumhoz jut el a szociológus szellemi terméke. Egyértelmű, hogy egy egyetemi disszertáció vagy egy szakfolyóiratban megjelent cikk más körben hat, mint mondjuk a *Magányos tömeg*, ill. hogy egy környezetvédő egyesület megrendelésére született esettanulmányról jóval kevesebben szereznek tudomást, mint egy sokak által aláírt petícióról. Az is evidens, hogy egy napilap véleményoldalán megjelent vitacikk állításai szűkebb és más összetételű publikumhoz jutnak el, mint egy népszerű televíziós show-ban föllépő társadalomtudós gondolatai. A szociológus eme objektivációinak nyilvánosságban betöltött súlya könnyen mérhető, hiszen pontosan megállapítható, milyen összetételű és mekkora befogadói csoporthoz jut el a doktori disszertáció, az *American Sociological Review*, a *Magányos tömeg*, a *L'Humanité* vagy egy televíziós show.¹⁴

publikálják? S ha igen, hol húzzuk meg a határt a közsociológia és popsociológia között? Csupa olyan kérdés, melyekre a burawoyi fogalmi rendszer segítségével nem lehet válaszolni.

14 Ezért vitathatónak érzem Burawoy ama állítását, miszerint a „tradicionális közsociológia” „megszóltított közönsége többnyire láthatatlan, mert nem lehet észrevenni”. Mellékesen ez is egy jellegzetesen redundáns megfogalmazás, hiszen próbáljunk csak elképzelni egy olyan *láthatatlan* jelenséget, amelyet *észre lehet venni!* Parajelenségek kizárva!

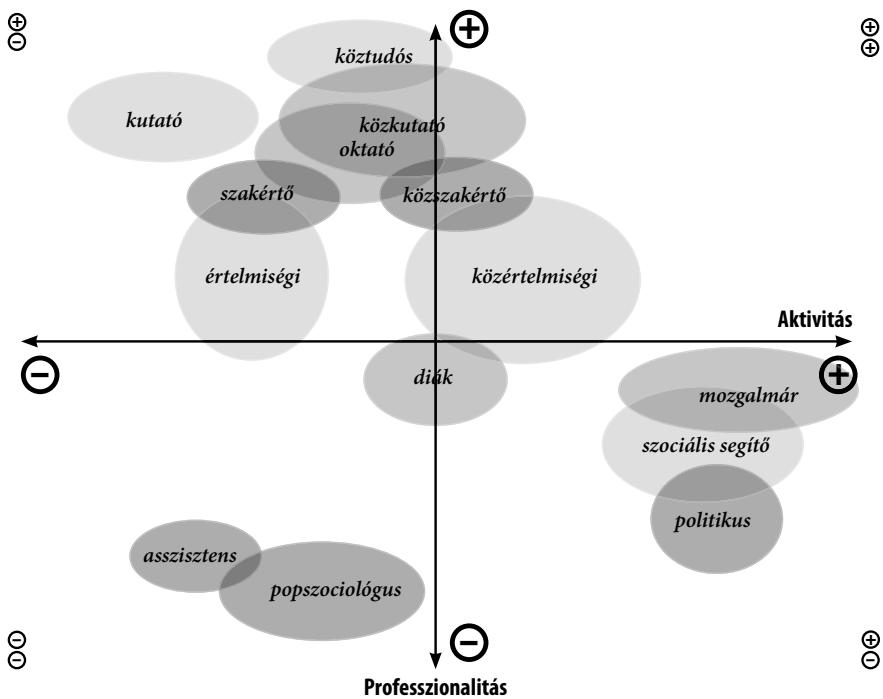
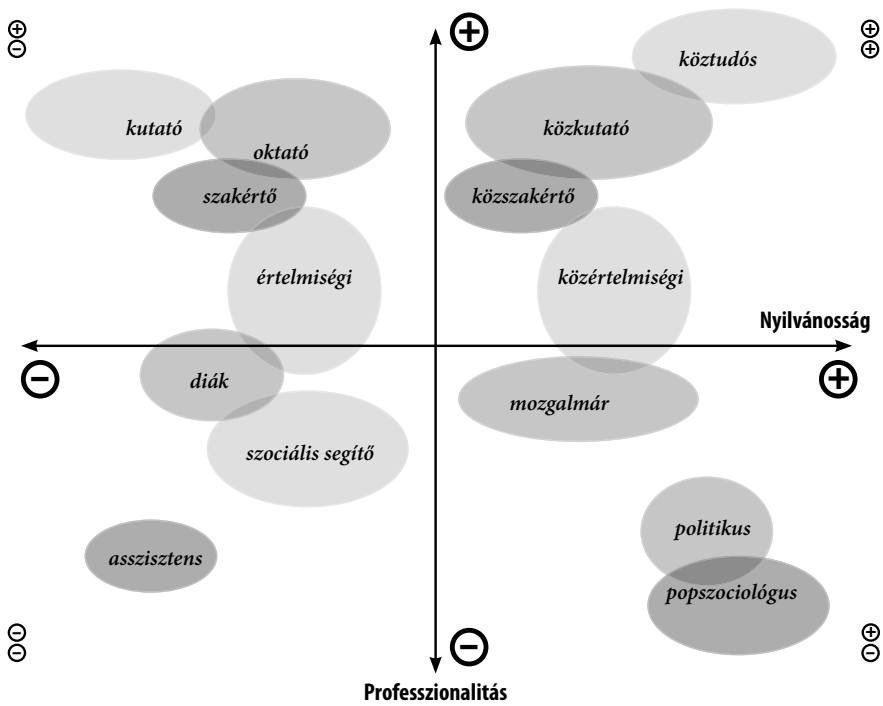
A szociológus és publikuma közötti kapcsolat harmadik elemzési dimenziójaként fölvehető a *cselekvésirányultság jellege*, mely tartomány egyaránt vonatkozik a cselekedetek egyes altípusaira és azoknak a cselekvési láncban (Etzioni, 2006) elfoglalt helyére. A cselekedetek számos altípusa különíthető el – cselekvési altípuson a társadalomtudós elsődleges cselekvési motivációját értve. Eszerint a tudós – többek között – törekedhet szakmai presztízsének és pozíciójának növelésére, anyagi haszonszerzésre, szakmai eredményeinek popularizálására (tudományos ismeretterjesztésre), vagy éppen társadalmi hasznosságra (ill. ezek bármely kombinációjára). Egy adott megnyilvánulásnak, objektivációnak a cselekvési láncolatban elfoglalt helye egy passzivitás-aktivitás skálán határozható meg. A skála passzivitásvégpontja körül található azok a megnyilvánulások, ill. objektivációk, amelyeknek szinte egyáltalán nincsenek közvetlen cselekvéssé konvertálható következményeik (pl. elméleti vagy módszertani kutatások végzése), míg a skála másik végpontja környékére a társadalmi felelősség-érzettől áthatott aktivitásról tanúskodó megnyilvánulások helyezhetők (pl. petíció aláírása, társadalmi mozgalomban való részvétel).¹⁵

A fentiek alapján egy háromdimenziós tér konstruálható, melyben számos intézményesült szociológiai/szociológusi tevékenység-típus-halmaz található. A halmazok fölvezetését kezdjük a *kutató*nak nevezhető típussal! A kutató behatárolt szakmai nyilvánosság keretei között tevékenykedik, témaválasztása mindenekelőtt a tudomány haladásának logikájából következik. Fő célja a szorosan vett szakmai kommunikáció, a saját szűkebb erőterén kívüli hatásgyakorlást kevésbé tartja fontosnak. Jó esélye van arra, hogy pályája csúcán viszonylag magas presztízzsel és akadémiai pozícióval rendelkezék; cselekedetei mindenekelőtt a tudományos erőterén belüli elismertség megszerzésére irányulnak, így többnyire a társadalmi cselekvési lánc passzív végpontjának közelében helyezhető el. (A kutató egyik alesetének tekinthető az *egyetemi oktató* – vagy fordítva. Paramétereik zömmel azonosak. Ugyanakkor az oktató, szorosan vett munkaköréből adódóan, többet érintkezik a nem professzionális publikummal, így nyilvánosság-béli súlya általában nagyobb, mint a kutatóé.)

A következő jellegzetes tevékenység- és pozíciótypust a *szakértő* képezi. Ő is egy korlátozott nyilvánosság keretei között dolgozik, ám témáját többnyire nem saját maga, hanem egy külső (piaci vagy társadalmi) megrendelő definiálja, vagyis témaválasztása elsősorban *nem* a tudományos haladás logikájából fakad. Az általa szolgáltatott adatok, eredmények a megrendelő által meghatározott, többnyire szűk nyilvánosság keretei között maradnak, s gyakran kizárólag a megrendelő számára hozzáférhetőek, sőt akár titkosak is lehetnek. Eredményei tehát – szemben a kutatóéval – többnyire nem transzparenszek, azaz nincsenek kitéve a tudósközösség kontrolljának. Cselekedetei inkább a megrendelő kívánságának teljesítésére és az anyagi haszonszerzésre, nem pedig a más szociológusokkal fenntartott szakmai kommunikációra irányulnak. Tudományos presztízse általában alacsonyabb a kutatóénál. Ő is a cselekvési lánc passzív pólusa környékén foglal helyet.

Az *értelmiségi* olyan iskolázott ember, aki felelősnek és felhatalmazottnak érzi magát arra, hogy több terület, így a tudomány, a művészet, a politika, a közélet és a morál kérdéseiben adjon kifejezést álláspontjának. Ebből fakadóan tágabb nyilvánossági keretek között létezik, mint a fenti típusok. Széles körű szellemi profilválasztásának ugyanakkor az az ára, hogy

15 Egy differenciáltabb elemzésben természetesen megkülönböztethető a csoport/mozgalom politikai orientációja, szervezeti sajátosságai, társadalmi beágyazottsága, valamint a szociológusnak a csoportban és saját szakmai erőterében elfoglalt pozíciója stb.

megnyilvánulásai nincsenek kitéve egy jól behatárolható szakmai közösség kontrolljának. Ebből is fakad, hogy a tudományos életben presztízse (és gyakran pozíciója is) többnyire alacsonyabb, mint a fõnt említetteké (amennyiben fõ munkakörét tekintve a társadalomtudományi szférában tevékenykedik egyáltalán – ez ugyanis az õ esetében korántsem magától értetõdõ). Cselekedeteit alapvetõen a felelõsségteljes közpolgári és magaskultúra-fogyasztói magatartásminták motiválják: aktívan tevékenykedik a közélet különbözõ területein, ezért a cselekvési lánc középszférája környékére pozicionálható.

Elképzelhetõ, hogy valamilyen oknál fogva bármelyik fõnti típus képviselõje szélesebb nyilvánosság elõtt jeleníti meg munkáját, ill. úgy dönt, hogy aktívabb szerepet vállal a cselekvési láncban. Elõállhat például az a helyzet, amikor a kutató szeretné népszerűsíteni saját eredményeit, vagy éppen kötelességének érzi, hogy bekapcsolódjon egy témáját érintõ nyilvános vitába. Az is elõfordulhat, hogy a szakértõ megrendelõi partnere (például egy szakszervezet vagy más érdekvédelmi csoport) aktív társadalmi ágensként van jelen a közéletben, és a szakértõ is abba a helyzetbe kerül, hogy nagyobb nyilvánosság elõtt és/vagy radikális módon cselekedve (például egy tüntetésen részt véve) azonosulnia kell partnerével. Az is elképzelhetõ, hogy az értelmiségi rendszeresen nyilatkozik a médiában, szívesen lép föl az elnyomottak védelmezõjeként, gyakran ír alá petíciókat, és az aktivista szereptõl sem idegenkedik. Ezekben az esetekben a kutatóból *közkutató*, a szakértõből *közszakértõ*, az értelmiségebõl *közértelmiségi* válik.

A *szellemi közemberek* sajátos típusát képviseli a *köztudós*. Ő egy olyan nagy tekintélyû társadalomtudós (tehát nem fõltétlenül szociológus), aki fontos és nagy hatású mûvek szerzõjeként túllép saját diszciplínája határain (ha tetszik, a diszciplínák *fõlött* áll), és nem csupán a rokon társadalomtudományok, hanem a tágabb értelmiségi publikum számára is fontos referenciaként szolgál. Cselekedeteit mindenekelõtt a megismerés öncélú öröme motiválja. Elsõsorban karizmatikus tekintélyébõl (nem pedig narcisztikus szereplési vágyából) fakad, hogy nincs módja ellenállni a nagyobb nyilvánosság és a közfeladatok szívóhatásának; megnyilvánulásai ezért gyakran átbillennek a cselekvési lánc aktív pólusának közelébe. Megjegyzendõ ugyanakkor, hogy közszereplõ mivolta többnyire mûveinek hatásából és személyes karizmájából, és nem abból adódik, hogy aktív cselekvõként meg akarná váltani, ill. változtatni a világot (noha persze olykor erre is akad példa – gondoljunk például Noam Chomsky munkásságára!). A szociológusok közül e kategóriába sorolhatónak tartom például C. Wright Mills vagy Pierre Bourdieu személyét, ill. tevékenységét.

A *szellemi közemberek* egy másik, a köztudóssal sok vonatkozásban ellentétes típusát képezi a *poppszociológus*, vagyis az álszociológiai magánvállalkozó, aki mindenekelõtt a népszerűség és az anyagi haszon reményében végzi tevékenységét, azt a látszatot keltve, hogy megvan az adott tudomány műveléséhez szükséges szakértelme. S jóllehet többnyire tényleg rendelkezik – úgymond – „szakirányú diplomával” (melyet föl is használ tevékenysége legitimálásához), tudományos intézményekhez általában nem kötõdik, kutatási pénzekhez sem igen jut hozzá, következésképpen – nem csekély kockázatot vállalva – többnyire saját magának kell finanszíroznia munkáját. Az általa használt nyelv – noha a szakszargon bizonyos elemeit fölhasználja – alapvetõen populáris, és számos bombasztikus, meghökkentõ elemet

(Az ábrában néhány olyan típust is fõlttettem (mozgalmi aktivista, szociális segítõ, politikus, kutatóasszisztens, diák), amelyeket a fõszövegben nem említék. Mindazonáltal remélem, hogy a leírtak alapján ezek pozicionálása magától értetõdõ.

tartalmaz. Gyakran válik ismert médiapiaci szereplővé, attól azonban többnyire óvakodik, hogy politikai és társadalmi kérdések kapcsán túlságosan aktivizálja magát. A szakmai közegeben bevett dolog megvetni és lebecsülni őt. A popsociológus tevékenysége ugyanakkor kiváló indikátor: megmutatja azokat a *közérdeklődésre* számot tartó témákat, amelyekkel – a megfelelő szakmai standardok betartásával – a (köz)kutató, az oktató vagy a (köz)szakértő is foglalkozhat.

Az oktató, a közkutató, a közszakértő, a közértelmiségi, a köztudós és a popsociológus egyaránt közszociológusnak tekinthetők. Miképpen adott esetben közszociológusnak számíthat a mozgalmi aktivista vagy a szociális segítő is. A fölvázolt típusokat a többdimenziós térben mozgó, egymásba átfolyó halmazokként képzelhetjük el, melyek között a határok valamennyi irányból átjárhatóak, ill. folyamatos újradefiniálás tárgyát képezik. A kutató például elláthat szakértői vagy oktatói feladatokat, vagy éppen olyan helyzet is előállhat, amelyben a kutató munkáját egy piaci szereplő finanszírozza. Azaz nem csupán az ebben a helyzetben „kváziszakértőként” föllépő kutató szolgálhatja a megrendelő érdekeit, hanem fordított viszony is elképzelhető. Mondani sem kell, hogy az egyes tevékenységi körök és pozíciók életciklustól függően is változhatnak, ill. hogy az egyes típusok képviselői megnyilvánulhatnak értelmiségiként, továbbá bármelyik *közpozíció, közszerep* hordozóiként is.

III.

Igazat adok Burawoynak: a közszociológiának arra kell törekednie, hogy részt vegyen a közszférában zajló vitákban, ill. hogy bizonyítsa közösségi értékét. Ugyanakkor – Calhounnal egyetértve (Calhoun 2006: 84) – úgy gondolom, hogy mindez nem csupán a szociológia „negyedének”, hanem a szociológia egészének a feladata. Saját modellemmel is azt kívántam érzékeltetni, hogy a közszociológus és a nem közszociológus közötti határok rendkívül képlékenyek, következésképpen a szociológusból könnyen közszociológus, ill. a szociológiából közszociológia válhat. Sőt úgy gondolom, hogy a világ nagyobb részén harminc-negyven éve gyakorlatilag átjárhatóak a szociológus és a közszociológus pozíciói közötti határok, úgy-hogy *Burawoy nyitott kapukat döntet kiáltványával*. Ennek ékes bizonyítéka, hogy a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) kutatóbizottságai közül kilencnek az alapító statútumában található valamilyen közpolitikai, közcélú, ill. a szociológia társadalmi felelősségével kapcsolatos célkitűzés. Figyelemre méltó, hogy első alkalommal már 1959-ben(!) megfogalmazódik ilyen jellegű célkitűzés.¹⁶ A hetvenes években létrehozott kutatóbizottságoknak pedig több mint az egyharmada fogalmaz meg ilyen jellegű törekvéseket.¹⁷ E tény nyilvánvalóan összefüggésbe hozható a hatvanas-hetvenes években lezajló kulturális fordulattal, és – ennek részeként – a társadalmi felelősségérzettel áthatott, és az aktivizmus felé is nyitott különböző *studyk* (*gender studies, cultural studies, postcolonial studies* stb.) térnyerésével.

A szociológia és a többi társadalomtudomány közötti viszony említését azért tartom külön is hangsúlyozandónak, mert a Burawoy-féle modell – noha utal a rokon diszciplínák-

16 Az *Egészségsszociológiai Kutatóbizottság* statútuma így fogalmaz: „It encourages the generation of sociological knowledge that enables health professional administrators, officials, and planners to improve the delivery of health services in the domains of prevention, management, cure, and rehabilitation” (<http://www.ucm.es/info/isa/rc15.htm>).

17 A húsz ekkor alapított kutatóbizottság közül hétnek a statútumában fogalmazódik meg ilyen célkitűzés.

ra, bár szerintem igencsak leegyszerűsítő módon¹⁸ – a szociológiát lényegében egy légüres térben látta, és nem veszi *kellő súllyal* figyelembe, hogy az egyes társadalomtudományok között évszázados ciklusidejű, határait újradefiniáló interakciók léteznek, s hogy ezek az interakciók egyre intenzívebbé válnak a kulturális fordulatot követően. Persze lehet, hogy az Egyesült Államokban valóban olyan erőteljes a szociológia elszigeteltsége mind a rokon társadalomtudományoktól, mind a tágan értelmezett „társadalomtól”, ill. „társadalmi problémáktól”, hogy mindez magyarázhatja Burawoy szemléletmódjának e furcsa hiányosságát – bármennyire nehezen fölfogható mindez Európából nézve.¹⁹ E kérdéskör kapcsán egyébként az is jól érzékelhető (és e vonatkozásban is egyetértek Calhounnal), mennyire kiaknázatlanul hagyta Burawoy a kiáltványában sokszor hivatkozott bourdieu-i szociológiában rejlő lehetőségeket.²⁰

Annak érdekében, hogy a szociológia teljesítse közszociológiai feladatait, kívánatos, hogy a szociológus minél több (határesetben mindhárom) dimenzióban expanzív stratégiát folytasson, vagyis lehetőleg magas tudományos presztízssre, jelentős nyilvánosságbeli súlyra, valamint aktív cselekvésirányultságra kell törekednie. Talán a legfontosabb feladata valamennyi szociológusnak, ill. társadalomtudósna, hogy igyekezzék olyan műveket alkotni, amelyek köztudóssá tehetik őt. Természetesen (tíz)ezernyi professzionális kutatóból és szakértőből csak keveseknek van esélyük arra, hogy köztudóssá válhassanak. Ám eme törekvés beteljesületlenül is jelentős hozammal kecsegtethet a szociológus és a szociológia számára. A lehetséges hozamok legfontosabbika talán az, hogy amennyiben a szociológus – nagyra törő céljai által vezérelve – olyan műveket igyekszik alkotni, amelyek a rokon társadalomtudományok és a tágabb értelmiségi publikum számára is fontos referenciaként szolgálhatnak, jelentősen csökken annak az esélye, hogy bezáródják saját diszciplinájának falai közé.

De ha esetleg mégis elérkezik a borús reggel, és a szociológus ráébred, hogy mégsem ő lesz a jövő Mertonja vagy Millse, akkor sincs minden veszve, hiszen még eme szomorú pillanatban is számos reális (és örömmel kecsegtető) alternatíva állhat előtte. A számára rendelkezésre álló legkézenfekvőbb kilátás természetesen az, hogy a lehető legtisztességesebben próbáljon megfelelni kutatói/oktatói/szakértői munkája kihívásainak. Ennek a követelménynek – véleményem szerint – a többség eleget is tesz. Ez azonban még nem elég ahhoz, hogy a szociológus közszociológussá váljék. Ennek érdekében arra is törekednie kell, hogy tudását és kutatási eredményeit minél nagyobb és vegyesebb összetételű publikumhoz is eljuttassa, ill. a tágabb nyilvánossági szférák közegeiben is hitelesen és meggyőzően képviselje. E követelménynek viszonylag kevesen felelnek meg szakmánk képviselői közül, úgyhogy e téren számos cselekvési alternatíva kínálkozik a szociológus számára.

Kezdjük az oktatással!²¹ Kívánatosnak tartom, hogy az oktató/kutató tekintse a magával szemben támasztható minimumkövetelmények egyikének, hogy saját ismereteit a diákok minél nagyobb tömegéhez juttassa el! Azaz a kutatások végzése és az elitképzés mellett ve-

18 Gondoljunk csak a közgazdaság-tudomány vagy a politológia kapcsán leírtakra!

19 Jellemző például, hogy az ISA 53 kutatóbizottsága közül 26, azaz gyakorlatilag minden második a státútumába foglalja, hogy interdiszciplinaritásra törekszik.

20 Burawoy szociológiai centrikussága – némi rosszhiszeműséggel – akár egyfajta *szociológiai imperializmus* megnyilvánulásaként is fölfogható volna, hiszen részben egyéb tevékenységi köröket, szakmákat (újságíró, aktivista, szociális munkás) is bekebelez, részben pedig indokolatlanul túlértékeli a szociológia jelentőségét a többi társadalomtudományi diszciplína rovására. Különösen igazságtalan például a közgazdaság-tudománnyal szemben.

21 Rendkívül rokonszenves számomra Gans szemléletmódja (Gans 1989), úgyhogy az alábbiakban sok vonatkozásban az ő nyomdokain haladok.

gyen részt az alapképzésben is (akár abbéli önös megfontolásból is, hogy ezáltal tájékozódhat a laikusok gondolkodás- és szemléletmódjáról, s így újradefiniálhatja kutatási hipotéziseit és kérdéseit), sőt arra is legyen felkészült, hogy alkalomadtán színvonalasan és érdekesen taníthasson egy „Bevezetés a szociológiába” kurzust *nem szociológia szakos diákok* számára is.²² Az iskolai egészségügyi, ill. szexuális felvilágosításhoz hasonlóan a szociológia a középszintű oktatásban is jóval nagyobb szerepet vállalhatna. Így például egy közszociológiai akciótervnek fontos részét képezhetné egy olyan programsorozat, melynek célja a középszintű oktatásban is használható, közérthető nyelven fogalmazott tankönyvek elkészítése és folyamatos frissítése. Ugyancsak fontos eleme lehetne egy ilyen akciótervnek, hogy – a „*how to*” jellegű kézikönyvekhez hasonlóan – magas presztízsű, kiemelkedő szakmai fölkészültségű szociológusok vállalkozzanak fontos társadalmi problémák (drogfogyasztás, szegénység, faji diszkrimináció, családi erőszak stb.) egyszerű nyelven történő, népszerűsítő-ismeretterjesztő kiadványokban történő földolgozására.

Kívánatosnak tartom azt is, hogy a szociológus tekintse szakmai kötelezettségei részének, hogy adott esetben bekapcsolódjék a témáját érintő, közszférában zajló vitákba, s hogy ne legyen rest helyreigazítani a tévedéseket és a színvonalatlan megnyilvánulásokat! Jó volna, ha a profik gyakrabban fölvennék a popszociológusok által odadobott kesztyűt, és nem csupán az egyetemi kantinban morgolódnának, hanem a széles nyilvánosság előtt is lelepleznék a popszociológusok pancserségét és szakmai tisztességtelenségét. Sőt olykor az sem ártana, ha azt is be tudnák bizonyítani, hogy a popszociológusok által behozott népszerű témákban széles érdeklődésre számot tartó, ám színvonalasabb művek megalkotására is képesek. Más szóval: a szociológus ne tekintse rangon aluli feladatnak a tudományos ismeretterjesztést! Azt is meg merném kockáztatni, hogy akár a tudományos kiválóság mértékévé, a tudományos munka mérésének eszközévé is lehetne tenni, hogy ki mennyire képes saját szaktudományos eredményeit közérthető módon átadni más diszciplínák képviselői és a laikusok számára. Jogos kételyek merülhetnek ugyanis föl ama szakember tudományos fölkészültségét illetően, aki nem képes a színvonalas tudományos ismeretterjesztésre és tudománynépszerűsítésre.

Szerencsés volna, ha a közösségért felelősséget érző szociológus feladatának tekintené azt is, hogy megkísérelje a szakmai erőter szempontjait jobban érvényesíteni a nagyobb médiasúlyval bíró intézményekkel szemben. Ez például azt jelenthetné, hogy nem csupán elemzője vagy passzív szereplője volna a nagyobb nyilvánossággal rendelkező médiafórumoknak, hanem lépéseket tenne a médiastruktúra számára kedvező átalakítása érdekében is. Persze csodákra e téren nem számíthatunk, de szerény eredményeket el lehetne érni, ha növekedne ama szociológusok aránya, akik nem elégednek meg azzal, hogy alkalomadtán meghívják őket egy rádió- vagy tévéműsorba, ahol – konfliktusmentesen illeszkedve a műsorstruktúrába – adottnak veszik a szerkesztők előzetesen kialakított szempontrendszerét, és elfogadják a rájuk kirótt szerepet. Kívánatos volna, ha a társadalomtudósok – fővállalva akár a lobbizást is – megpróbálnák elősegíteni olyan fórumok, műsorok, napilaprovatok megszületését, amelyek inkább megfelelnek a társadalomtudományok érdekeinek.

Burawoy azt írja, hogy a „közszociológiának nincs más önmagából fakadó normatív értéke, mint a szociológiában, illetve a szociológia által tárgyalt problémákkal kapcsolatos párbeszéd iránti elkötelezettsége. A keresztény fundamentalizmus mellé éppúgy odaállhat, mint

²² Ez korántsem olyan könnyű dolog, mint sokan hiszik. Ezért is tartom rossz gyakorlatnak, hogy ezt a feladatot sok egyetemen a kezdőkre bizzák.

a felszabadítás szociológiája vagy a kommunitarizmus mellé” (Burawoy 2006a: 41). Ezt a relativista pozíciót nem tartom elfogadhatónak. Joggal merülhet föl ugyanis a kérdés (Némedi 2006; Nielsen 2006), hogy ebben az esetben honnan származik a közszociológia kritikai mércéje – különös tekintettel arra a tényre, hogy a Burawoy által szinte varázskategóriaként használt, ám igencsak homályos jelentésű²³ „civil társadalom” is könnyen válhat az elnyomás forrásává. Ezt az ellentmondást mintha maga Burawoy is érezné, mert a *Public Sociology Reader*-ben, ill. az ehhez írott bevezetőjében (Burawoy 2006b) egyértelműen az ún. „*Global South*” kerül ama egyetemes szubjektum pozíciójába, melynek nézőpontjából a nyugati világ (nemzeti és nemzetek fölötti, állami és piaci) intézményei kritika tárgyává válnak.

Kétségtelen, hogy ez a „*critical globalization studies*”-nak nevezhető megközelítés könnyebben védhető és sokkal rokonszenvesebb (empirikusan jobban alátámasztható, igazságérzetünknek inkább megfelelő stb.), mint az előtte idézett relativista nézőpont. Ugyanakkor ennek is megvan a maga kockázata. Az nevezetesen, hogy túlhangsúlyozza a Globális Dél Globális Észak általi elnyomatásának jelentőségét, miközben alábecsüli a más típusú (például Dél–Dél közötti) feszültségek kérdéskörét. (Vagyis úgy jár el, miként a feminizmus második hulláma, mely eleinte nem akart tudomást venni arról, hogy a nők elnyomásának forrása nem csupán a férfiuralom, ill. „patriarchátus” lehet.) Azt persze nem állítom, hogy e kockázat nem kivédhető (erre ismét a feminizmus és dzsenderkutatók elmúlt negyven évének fejleményei szolgáltatják a jó példát), azt viszont igen, hogy Burawoy-nak nem sikerült megnyugtatóan rendeznie a közszociológia és a megismerő szubjektumok viszonylatának kérdéskörét.

Pedig szerintem a dolog pofonegyszerű! Szociológusként nem az egyetemes szubjektumokat kell keresgélni, hanem relacionálisan kell megkonstruálni vizsgálati tárgyunkat! Vagyis – egyszerűen fogalmazva – meg kell állapítani, hogy a konkrét, történetileg és kulturálisan meghatározott hatalmi viszonylatokban ki az elnyomó és ki az elnyomott. És ha ezt átlátjuk, nyugodtan megfogalmazhatjuk értéktételezésünket is: nevezetesen, hogy igyekszünk a mindenkori elnyomottak, alulprivilegizáltak érdekeit képviselni az igazságtalanság és az elnyomás ellenében. Ebből a szempontból a megfelelő közszociológusi megnyilvánulás első lépése az lehet, ha a kutató egy adott társadalomban fönálló, társadalmi problémák forrásául is szolgáló egyenlőtlenséget választ vizsgálati témául. Emellett természetesen kívánatos, hogy arra is törekedjék, hogy az általa foltárt igazságtalanságok minél nagyobb nyilvánosság számára váljanak láthatóvá.

Elvileg tehát nem látok semmi kivetnivalót abban, hogy a szociológus aktív szerepet vállaljon a társadalmi igazságtalanságok leleplezőjeként, ill. fontosnak tekintett társadalmi mozgalmak támogatójaként. A nagy kérdés az, meddig mehet el a cselekvési láncban anélkül, hogy kockáztatná saját maga és szakmája legitimitását! Elfogadom, hogy szellemi emberként mindent elkövethet egy általa fontosnak tartott közügy számára kedvező alakulásáért: háttér tanulmányokat készíthet, petíciókat írhat alá, nyilvános vitákban vehet részt (melyekben persze alapvetően tudományosan megalapozott érvek révén próbálja képviselni a jó ügyet). Kifejezetten kívánatosnak tartom, hogy a szociológus úgy igyekezzék átalakítani a szakmai erőteret, hogy mindez kedvezzen az általa fontosnak tartott ügynek: így például szíve joga azt kezdeményezni, hogy több szakértőt (például szociális munkást) képezzenek egy adott társadalmi probléma megfelelő kezelése érdekében. Még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy aktivistaként a katonai támaszpont bejárata elé feküdjön, vagy odakötözze magát egy kivá-

23 Ezzel kapcsolatban lásd Fleck 2006; Brady 2004.

gandó fához! Csak éppen ha erre vállalkozik, akkor azt ne Z egyetem oktatójaként, hanem XY magánszemélyként tegye! Vagyis – Tittle-lel egyetértve (Tittle 2006) – úgy gondolom, hogy a közügyekben részt vevő és a cselekvési láncban aktív szerepet vállaló társadalomtudósként arra kell törekednie, bármennyire is nehéz ez, hogy világosan elválassza állampolgári énjét és közszociológusi mivoltát, máskülönben nem csupán saját maga, hanem szakmája nem teljesen makulátlan legitimitását is kockára teheti.

Összefoglalásképpen úgy gondolom: a szociológusközösség köszönettel tartozik Burawoynak, hogy föl vállalta egy fontos szakmai önreflexió generálójának szerepét. Sajnos azonban a közszociológia érdekében kifejtett tevékenykedése számos vonatkozásban vitatható színvonalú és tartalmú. Egy összefogottabb, kevésbé ellentmondásos, elméletileg koherensebb, valamint több új gondolatot tartalmazó programmal nagyobb szolgálatot tehetett volna tudományunknak. Eredményeinek ismeretében erőfeszítéseit aránytalanul nagyinak érzem;²⁴ hasonlóképpen túlméretezettnek ítélem a szakmai visszhang mértékét is. Vagyis úgy gondolom, hogy hozzászólásom címe – ha túlzó is – nem teljesen megalapozatlan.

Hivatkozott irodalom

- Brady, David (2004): Why public sociology may fail? In *Social Forces* 82(4): 1.
- Burawoy, Michael (2006a): Közérdekű szociológiát! In *Replika* 54–55: 35–66.
- Burawoy, Michael (2006b): A public sociology for human rights. Introduction. In *Public Sociology Reader*. Judith Blau és Keri I. Smith (szerk.). Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Calhoun, Craig (2006): A közszociológia ígérete. In *Replika* 54–55: 83–90.
- Etzioni, Amitai (2006): Megjegyzések közszociológusok számára. In *Replika* 54–55: 91–95.
- Fleck Zoltán (2006): „Kritikai mérnökösködés”. In *Replika* 54–55: 113–116.
- Gans, Herbert (1989): Sociology in America: The discipline and the public. ASA 1988 Presidential Address. In *American Sociological Review* 54(február): 1–16.
- Lengyel György (2006): A szociológia integritásáért. In *Replika* 54–55: 105–112.
- Némedi Dénes (2006): A civil társadalom és a társadalomtudományok. In *Replika* 54–55: 97–103.
- Nielsen, Francois (2004): The vacant 'We': Remarks on public sociology. In *Social Forces* 82(4).
- Tittle, Charles R. (2006): A közszociológia arroganciája. In *Replika* 54–55: 67–71.

24 Különösen nehezen látom be, miért kellett tizenkilenc publikációt megjelentetnie a témával kapcsolatban az elmúlt két évben! (Lásd: <http://sociology.berkeley.edu/faculty/burawoy/workingpapers.htm>).

Mi a magyar?

Újratöltve – hetvennyolc év után

„*What (the fuck) is going on in Hungary?*” Vajon miért nincs ellenállás a magyar társadalomban a jelenlegi politikai elittel szemben? Vajon vannak-e mélyebb, történelmi okai ennek a tehetetlenségnek? – bombáznak kérdéseikkel külföldi kollégáim, ha egy-egy konferenciavacsorán egymás mellé sodródunk. Ilyenkor legszívesebben elmenekülnék az asztaltól, hiszen minden porcikámmal beágyazott vagyok abba a társadalomba és kultúrába, amellyel kapcsolatban azt várják tőlem, hogy – úgymond – „kiteregessem a szennyesét”. Ám be kell látnom, hogy az ő nézőpontjukból teljes joggal jelenek meg nemzeti közösségem képviselőjeként, úgyszólván kénytelen vagyok olyan válaszokkal szolgálni, amelyek relevánsak lehetnek egy brit, portugál, román vagy ausztrál (stb.) társadalomtudós számára. S miután ezt a kérdést már sokszor fölítették nekem, egyszer csak azon kaptam magam, hogy kiselőadásaim kezdenek koherens jelleget ölteni. Úgyhogy arra gondoltam: talán szerencsés volna hozzáférhetővé tenni töredékes gondolataimat – egyfajta problémafölvető munkaanyagként.

Hasonlóan más népek önmagukra vonatkozó nemzetkarakterológiaihoz, a magyar nemzeti jelleget illetően is rendelkezésünkre állnak pozitív és negatív előjelű populáris narratívák. Krasznahorkai László például így jeleníti meg az egyik végletet a *Báró Wenckheim hazatér* című, 2016-ban megjelent, korszakalkotó nagyregényében:

Nehéz megtalálni azt az alaptulajdonságot, melyre az összes többi fölfűzhető, mivel ha kezdjük a lompos rosszakarattal, az jó, de nem ás elég mélyre, ha azt mondjuk, te, rohadat magyar, hogy te az irigység, a kicsinyesség, a kistsílúság, a tunyaság, a sunyi lopózkodhatnék, a szégyentelen gyávaság, a becstelenség, az ámulásra való állandó készenlét s ugyanakkor a saját tudatlanságára, a saját műveletlenségére, a saját érzéketlenségére göggel felelő, hol kolbásztól és pálinkától, hol lazactól és pezsgőtől megsemmisítő lehetel egyik kivételesen undorító alanya vagy, aki hol az asztalra baszik, ha a szemébe mondják, és a kórképre a nagyképű tahóság, az otrombaságra való büszkeség hözöngő bunkójának agressziójával felel, vagy fondorlatos bosszúvágy támad benne az ellen, aki valódi vonásaival szembeesíti, amit soha nem felejt, s az első adandó alkalommal ezt a szembesítőt a földbe tiporja, kivégzi, meggyalázza... (430. oldal)

A másik véglet Ravasz László református püspök gondolataival szemléltethető. Írása a Szekfü Gyula által szerkesztett, 1939-es „*Mi a magyar*”-kötet első tanulmányaként jelent meg (címe: A magyarság):

Katonanemzet, pásztornemzet, földművelő nemzet, politikusnemzet egyképpen a magyar. A magyar ember az életet nem habzsolja nyugtalanul, mohón, mintha ma akarná felhajtani a holnapi kelyhet is, s ha eljön az órája, felindulás és javjészékelés nélkül dobja el a félig kiivott kelyhet. Nem csodálkozik, nem panaszkodik, nem szereti, ha szánják, s a holnapi nap árnyékával nem sötétíti el a máét. (...) A magyar szellem tagolt, nagy egységekben dolgozó, egyenletes, egyszerű, tömör. Nem hajlamos az elvonásokra; az absztrakció egy bizonyos magassága már nem érdekli, üressé és értelmetlenné válik számára. Nem hajlamos rendszerezésre sem, szereti a világ képét nagy egységekből állítani össze s köztük éppen csak a legszükségesebb kapcsolatot létesíti. Tömör annyiból, hogy gondolkodása és kifejezése súlyos; nincs meg benne a pattanó, szikrázó könnyűség még akkor sem, ha a játékoskedve egészen kifejődött. Realisnak kell mondanunk a magyar szellemiséget és józannak. Egészen távol áll tőle a spekuláció, nem hajlamos az ábrándozásra. Mindehhez hozzájárul szellemiségének egyszerűsége. Nem a primitívseget értem ezen, hanem az ősi tehetségnek gyermeteg egészségességét és természetességét. A magyar lélek nem bonyolult, nem dekadens, nem kiélt, ereje nem „halk remegésekben” áll, jaj lett volna neki, ha kard és eke helyett „halk remegésekkel” akart volna ezer esztendeig fennmaradni! Egészen véve férfias nép; ahol igazán magyar a magyar, ott a férfiak a szebb példányok, a nő csak kísérőzene a férfisság vezérszólamához. Sok tartalékerő rejlik még benne: ezer év óta van itt és még egyáltalában nem kopott el. Kedélyét tekintve, a magyar lélek uralkodó vonása a nyugodt, talán egykedvű külszín alatt elraktározott és rendben tartott érzelmesség. Alapjában véve hallgatag; nem is igen van kívül beszélnie, sem szántás-vetés, sem pedig verekedés közben nem lehet társolni (19–20. old.).

Kétségtelen, a laikus nemzetkarakterológia fenti állításai távol állnak a tudományos gondolkodástól. Mindazonáltal úgy gondolom, az ilyen önostorozó vagy öndicsőítő narratívákban *mégiscsak van valami igazságmag* – nevezük azt értékrendnek, attitűdnek, mindennapi tapasztalatnak, habitusnak vagy társadalmi praxisnak –, amelyet már tudományosan is lehet vizsgálni. Az alábbiakban Norbert Elias *A németekről* című könyvének (mely németül 1989-ben, magyarul 2002-ben jelent meg) szellemében amellett szeretnék érvelni, hogy a magyar társadalomban is léteznek „nemzedékeken át makacsul visszatérő gondolkodási, érzelmi és cselekvési minták”, amelyek hosszú távon kikristályosodott struktúrák lenyomatai. Amikor tehát (nemzeti) habitusról beszélek, akkor – Elias és Bourdieu nyomán – a társadalmi praxis legkülönbözőbb területein érvényesülő, nem tudatosan rögzült és nem tudatosított, valószínűsíthető beállítódásokról (vagyis késztetettségekről, motivációkról, érzeltekről, hajlandóságokról, ízlés- és értékpreferenciákról), illetve adottnak vett, reflektálatlan viselkedésmintákról van szó, nem pedig tudatos és racionális cselekvési formákról.

Egy példával élve: viszonylag jó esélye van annak, hogy egy magyar ember a 21. században is hajlandóságot érezzen arra, hogy blicceljen a villamoson, jórészt függetlenül attól, hogy fiatal vagy idős, férfi vagy nő, falusi vagy városi, diplomás vagy sem (ugyanazt elmondhatnánk az adóköteles jövedelem eltitkolásával kapcsolatban is). Ugyanakkor egy holland ember esetében e hajlandóság(ok) megjelenésének jóval kisebb a valószínűsége, hiszen számára a villamosjegy – a társadalmi kötelékrendszer részeként – a nomosz rendjének fönntartását, s ily módon saját érdekeit és biztonságát szolgálja. Ha tetszik, a holland ember beállítódásai *végző soron* kapcsolatba hozhatók ama ténnyel, hogy Flandria – az európai városfejlődés fő motorjaként – a középkori kereskedelem egyik központja, ahol a szabad városi polgárok

már a 12–13. században fölszabadulnak a földesúri ítélkezés és a feudális kötöttségek hatálya alól, és saját jogrendszer, önkormányzatokat és igazgatási-politikai testületeket hoznak létre. Következésképpen *strukturálisan kondicionált*, hogy a németalföldi városi polgárok arra törekednek, hogy maguk végezzék el azokat a tevékenységeket, amelyek az antik Rómában még a rabszolgákra hárultak, hiszen így a kiváltságaikkal járó kötelezettségeik teljesítése és adójuk befizetése után több marad nekik. Más szóval, a hosszú távon érvényesülő holland polgári fejlődés sajátosságaival összefüggésbe hozható, hogy a hollandok az évszázadok során megtanultak a közösen létrehozott normarendszer szellemében, a *kölcsönös bizalom* és *fair play* alapján együttműködni a másik holland emberrel és a különböző társadalmi intézményekkel. Ezzel szorosan összefügg, hogy a holland parasztból kertész lesz, aki vállalkozóként egész Európát ellátja nemesített tulipánjaival, vagy hogy a németalföldi festők a 15–16. században már az öntudatos polgárokról készíthetnek portrékat.

Amikor „magyar emberről” vagy „holland emberről” írok, természetesen eszem ágában sincs azt sugallni, hogy valamennyi magyar és holland ember egyforma volna. Az általam választott leegyszerűsítő fogalmazás esélyeket, valószínűségeket, még pontosabban esély- és valószínűség típusokat hivatott jelölni. Nyilvánvaló, hogy vannak holland emberek, akik bliccelnek a villamoson, miképpen számos magyar ember is akad, akiben e gondolat szikrája sem merül föl. Vagyis az egyéni különbségeket és a társadalmi variációkat az alábbiakban zárójelbe teszem, és meglegésem azzal, hogy a nemzeti viselkedésminták *típusos* és *valószínű* jegyeire koncentrálok. Amikor a bliccelési hajlandóságot kapcsolatba hozom bizonyos társadalmi sajátosságokkal, ezzel nem próbálom azt sugallni, hogy ezek az összefüggések kizárólag a magyar kontextusban volnának érvényesek. Ellenkezőleg: úgy gondolom, a magyarokról szólva olyan általános érvényű strukturális sajátosságokra mutathatok rá, amelyek más, strukturálisan homológ nemzeti viszonylatrendszerben is megjelenhetnek. És amikor a 21. századi villamosjegy kapcsán egy-két mondat után eljutok a középkori városokig, nem azt kívánom sugallni, hogy a holland városfejlődés lenne az *oka* a holland ember mai viselkedésének, hanem azt szeretném érzékeltetni, hogy értelmezésemben a nemzeti habitus a mélymúltból származó, összetett függőségi viszonyok által kondicionált viselkedési mintázatok összességeként ragadható meg. Ezek a mintázatok situacionálisan előhívhatók, mintegy „kikölcsönözhetők a nemzeti viselkedéstárból”, és anélkül, hogy pontosan tisztában lennénk eredetükkel, jó eséllyel strukturálhatják a különböző társadalmi beágyazottságú emberek viselkedését.

Magyarországon – szemben a Németalfölddel – a 15–16. században nem születnek festmények öntudatos polgárokról, mivel sem az öntudatos és cselekvőképes városi polgárok osztálya, sem az őket ábrázolni képes, kikristályosodott szaktudással és belső differenciálódással rendelkező festői szaktestület nem létezik. (A polgári igényeket szolgáló festők csak a 19. század végén jelennek meg mifelénk, noha Eyck testvéreket vagy van der Weydeneket akkor is hiába keresnénk közöttük.) S míg a nyugati város szembefordul a nemességgel, létrehozza saját gazdaságát, ezáltal a társadalmi fejlődés és a kialakuló állami intézmények modelljévé és motorjává válik, melyben a szabad városi polgár meghatározó szereppel bír, addig a magyar történelemben elenyésző a városok és a polgárság társadalmi súlya. Ha vannak is városok (mindenekelőtt a Felvidéken és Erdélyben), polgárai zömmel nem magyarok, az alföldi mezővárosokban pedig inkább a paraszti szabadságok öltének testet. A magyarországi polgárság cselekvőképes társadalmi erőként csak a 19. század második felében lép föl a történelem színpadára, ám akkor is túlnyomórészt idegen – zsidó és német – elemekből áll.

Következésképpen a magyar városfejlődés és polgárosodás töredékességéből és megkésett-ségéből adódóan a polgári mintázatok nem részei a nemzeti habitusnak.

Mi több, a nemzeti érzületű társadalmi gyakorlat – különösen a 19. század második felétől kezdődően – e polgári mintázatokkal *szemben* pozicionálja önmagát. Vagyis a magyar nemzeti habitus gyökerei elsősorban a magyar társadalomban nagy súllyal rendelkező két társadalmi osztály, a nemesség és a parasztság strukturális helyzetéből, illetve viselkedés-mintáiból eredeztethetők. Az alábbiakban egy hosszú távú történeti logika alapján próbálom vázlatosan összefoglalni a nemzedékeken át makacsul visszatérő intézményi struktúrák, az általuk kondicionált habitusok, az ily módon valószínűsített társadalmi gyakorlatok (praxis), majd az ezek által meghatározott reprezentációk és objektivációk főbb sajátosságait. Nézőpontom madártávlati: csupán az erdők körvonalait teszi láthatóvá, a fákat már nem. Más szóval: a nagystruktúrák és az alapvető viszonylatok hosszú távú átalakulásának vizsgálatára koncentrálok, azaz a Norbert Elias-féle *folyamatszociológia* hagyományába illeszkedik. Műfaja esszéjellegű tudományos próza, mely olykor-olykor – egyértelmű provokatív és figyelemfölkeltő szándékkal – nem idegenkedik a metaforikus, mi több, a *retorikai túlzás* kategóriájába tartozó bombasztikus megfogalmazásoktól sem.

A 19. század előtt

Szűcs Jenő 1983-ban megjelent, nagy ívű elemzésében ama „kísérteties visszahajlás” strukturális föltételeit kívánja rekonstruálni, mely Európa belső határait évezredes távlatban makacsul meghatározza. A három régió közül érdeklődésének fókuszába a Nyugat-Európához és Kelet-Európához (vagyis Oroszországhoz) viszonyított „Közép-Kelet-Európát”, s benne Magyarországot helyezi:

Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlnyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a „második jobbágyág” területét, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba–Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem fél évezred múltán, napjainkban, szinte pontosan megint e határvonal mentén (csupán csak Tübingiánál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbiánál végebben két „táborra”. Mintha Sztálin, Churchill és Rooseveltt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quót a császár halálának 1130. évfordulóján (11. old.).

Ha e „kísérteties visszahajlás” történeti föltételeit kívánjuk beazonosítani, Szűcs Jenő gondolatainak idézése előtt tanácsos Magyarország geopolitikai pozíciójára utalni, mely külső kényszerként határozza meg a lehetséges strukturális variációk és az általuk kondicionált beállítódások körét. Míg Nyugat-Európa vezető államai a tengerek birtokbavétele alapján az egész glóbuszt igyekeznek gyarmatosítani, Oroszország pedig Szibéria felé tud terjeszkedni, és egészen a Bering-szorosig eljutva létrehozta a világ legnagyobb országát, Közép-Kelet-Európának nincs módja expanzióra, nincs hová kitörnie. A modern fejlődés motorját jelentő városokat az ókortól kezdődően a könnyen megközelíthető tenger- és folyópartokon alapítják. (A Duna a Fekete-tenger felől a Vaskapun keresztül a 19. század végéig nem hajózható fölfelé, noha így is a magyarországi városfejlődés egyik legfontosabb infrastrukturális föltétele, hiszen a középkortól kezdődően mindenekelőtt ezen érkeznek a nyugati utazók és a kereskedők a Kárpát-medencébe.) És ugyan a középkori Európában megmarad a vízparti

városok túlsúlya, a 11. századtól kezdődően a szárazföld belsejét is igyekeznek kolonizálni: a Karoling-korszakban rengeteg mocsarat lecsapolnak, irtásokat létesítenek, föltörrik a szűzföldeket, így módon jelentősen csökkentve a műveletlen mezőgazdasági területek arányát.

Magyarország a közép-kelet-európai régió részeként a középkortól napjainkig a környező nagyhatalmak világrendszerének perifériáján helyezkedik el (legyen szó a Karoling Birodalomról, az Ottomán Birodalomról, Oroszországról, a Habsburg Monarchiáról, a Szovjetunióról vagy az Európai Unióról). Ez a régió évszázadokon keresztül az európai központú világgazdaság keleti perifériája, ahol a robotoltató mezőgazdasági nagybirtok a tipikus partner. Mi több, a magyarlakta területeknek a Habsburg Birodalom „világrendszerének” munkamegosztásában is az alárendelt keleti pozíció jut. Ebből fakad, hogy míg a nagy gyarmattartó országok számára a kolonizált népek alkotják az idegen, vagyis a *globális másik* kategóriáját, addig Közép-Európában a hatalmi helyzetű nemesség mozgásteret korlátozott: nincs hová terjeszkednie, nincs hová kitörnie, így gyarmatosítani is csak befelé és lefelé tud. Ezért a magyar nemesség számára a parasztság (és az alig létező polgárság) válik idegenné, vagyis egyfajta *lokális másikká*. Mindennek jellemző mutatója, hogy míg a kulturális vagy szociális antropológia tárgyát a távoli földrészek bennszülöttjei képezik, addig a magyarországi néprajz – hasonlóan a régió többi országaihoz – a társadalom alatti létre kényszerített parasztsók világát kutatja.

Szűcs Jenő könyve a Kádár-rendszer értelmiségének egyik kedvenc bestsellere volt, ám manapság talán nem árt összefoglalni főbb állításait. Mindenekelőtt: Szűcs hangsúlyozza (joggal), hogy Nyugaton a kumulatív változások egyben struktúráváltozásokat is eredményeznek. A struktúrák magukban hordozzák önmaguk meghaladásának föltételeit, ezért az abszolutizmus arrafelé csupán történeti epizód (még ha több évszázadig is tart); az állam és a társadalom előbb-utóbb elválik egymástól, és az állam a társadalom derivátumaként jelenik meg. Magyarországon másfél évszázad alatt zajlik le mindaz, ami nyugaton ötszáz évig tartott, ezért szervezlenebb, nyersebb, elnagyoltabb, hibridebb a magyar változat. A rendies és a hűbéri elemek nem egymást követően fejlődnek ki, hanem egy időben léteznek, ezért nem alakul ki egy szilárdabb körvonalú intézményesség és ceremonialitás; csökevényes a hűbéri viszony szerződéses jellege, alig érvényesül az egyenlőtlen kölcsönösségi viszonya. Emellett hiányzik a hűbéri udvar, a lovagi milió és a lovagi kultúra, ezért nem alakul ki a lovagi irodalom sem, így a magyar nyelv- és irodalomfejlődés több száz éves lemaradásban van a nyugati mintákhoz képest.

Az is meghatározó strukturális sajátosság e régióban, állítja Szűcs, hogy az állam túlhatalommal rendelkezik, a gazdaságot és a társadalmat felülről lefelé igyekszik modernizálni – sokszor az önérdékét védő nemességgel szemben. A reformuralkodó (IV. Béla, Károly Róbert, II. József) jellegzetes közép-kelet-európai jelenség. Az állam túlbujánzó, túlbürokratizált, alulról szemlélve ellenségnek, elnyomónak, kizsákmányolónak tűnik. Mindezzel összefüggésben aránytalanul széles a nemesség, mely a Nyugatra jellemző egyszázalékos arány helyett a népesség négy-öt százalékát teszi ki (Lengyelországban a legmagasabb ez az arány, 7–8 százalék). A magyar nemesek túlnyomó többsége parlagian műveletlen, ám „kiváltságolt szellemmel eltelt” kismemes, akit erős rendi öntudat jellemez, és – minden más csoportot kizárva – Werbőczy *Tripartitumát* lobogtatva azonosítja magát az „ország egész testével”. Vagyis a társadalomról és a nemzetről szónokolva lényegében a saját érdekeit képviseli. (Jellemző adat, tehetjük hozzá, hogy a 19. század elején a nemesek több mint fele nem rendelkezik birtokkal, egynegyedük pedig ún. kurialista, vagyis csupán nemesi telke

van, jobbágya nincs.) Ily módon a politika nem csupán az emberek feje fölött zajlik, hanem a rendi önérdék a társadalmi szabadság és a haladás ellenében fogalmazódik meg. A terheket a parasztságra hárítják: a jobbágy a földesúrnak robottal, az egyháznak tizeddel, az államnak adóval tartozik, plusz még katonáskodnia is kell.

És ami talán a legfontosabb (amit ugyan Szűcs is említ, de talán nem kellő nyomatékkal), hogy Magyarországon nem alakul ki a sűrű városhálózat. Következésképpen a városi létforma nem válik meghatározó strukturális tényezővé, mely – a folyamatos egyeztetési kényszerekből fakadóan – hosszú távon segíthetné elő a különböző csoportok békés, kooperatív együttélését. A polgári habitus, vagyis a racionális érdekegyeztetésen, civil kurázsinn és öntudaton alapuló konstruktív beállítódás alpmintázatai a középkori városokban kristályosodnak ki, és kicsiben, kvázi laboratóriumi formában hordozzák magukban azokat a strukturális elemeket, amelyek egy-két évszázaddal később majd az állam és a nemzet tudat kialakulását lehetővé teszik. (Erről részletesebben írok az *Erdélyi Társadalom* 2017/1-es számában a „Városi férfitbeállítódások a középkorban” című tanulmányomban.)

A hosszú 19. század

Szűcs Jenő befejezi elemzését a 19. század elejénél, úgyhogy folytassuk innen! Kétségtelen, a 18. század végétől már akadnak Magyarországon szórványos próbálkozások a felvilágosodás szellemiségének meghonosítására (mindenekelőtt Hajnóczy József nevét kell itt említeni). A reformkorban azután Széchenyi és Wesselényi, Deák és Kossuth meg a többiek, minden konfliktusuk dacára, rengeteget tesznek annak érdekében, hogy a rendi nacionalizmust a liberális nacionalizmus váltsa föl. Anélkül, hogy elmerülnénk a 48-as forradalom és szabadságharc, majd az utána következő önkényuralom részleteiben, megállapítható, hogy a liberális magyar nemesség élcsapatának meghatározó szerepe van abban, hogy a kiegyezéssel megszületik a duális monarchia, és elkezdődik a magyar történelem talán legsikeresebb fél évszázada. (Kétségtelen, egy nem madártávlati nézőpontból végzett elemzésben ezt az erős állítást árnyalni kellene. Mindazonáltal a jelen szöveg folyamatszociológiai kontextusában egyértelműen relevánsnak tartom.)

A 19. század második felében fölpörgő modernizáció egyik kulcseleme, hogy a reformhajlandóságú magyar liberális nemesség legjobbjai a zsidóságot illetően jogkiterjesztési stratégiát érvényesítenek. Karády Viktortól tudjuk: mivel a nemesi hatalmi elitnek szövetségességre van szüksége társadalmi programja megvalósításához, egyfajta „asszimilációs társadalmi szerződést” kínálnak: a kapott jogokért cserébe a zsidóság tömegesen kötelezi el magát a magyar asszimiláció mellett, és támogatja a liberális magyar nacionalizmus célkitűzéseit. Mint közhírt, a magyar országgyűlés 1790-ben foglalja törvénybe, hogy a „zsidók a városokban megtartassanak”, majd 1840-ben a „szabadon lakhatást” is engedélyezik számukra. 1860-tól földbirtokot is vásárolhatnak, majd a kiegyezést követően „polgári és politikai jogokat” biztosítanak számukra. E folyamat betetőzése az 1895-ös recepció törvény, melynek értelmében az izraelita vallás a többi történelmi egyházzal egyenrangú státuszba kerül, és jogosulttá válik az állami védelemre és támogatásra. E jogkiterjesztő stratégiának köszönhetően szinte példátlan gyorsasággal növekszik a zsidóság aránya: míg 1784–87-ben még csak mintegy 80 ezer zsidó él Magyarországon (az összlakosság 1,3 százaléka), 1910-ben már 911 ezer a számuk (vagyis az összlakosság 5%-a – az ország lakossága e periódusban

csaknem háromszorosára, 6,5 millióról 18 millió fölé emelkedik). A zsidó jelenlét különösen erős a városokban, mindenekelőtt Budapesten.

E folyamat részeként a diaszpórában élő zsidóság kollektív túlélési igényéből származó, a magyar társadalomban korábban nem érvényesülő beállítódási mintázatok jelennek meg. Ilyen a szolidaritási háló fenntartásának normája a különböző társadalmakban élő zsidók között, valamint a mindenkori fennálló hatalommal való kiegyezésre való törekvés, melyet Karády nyomán „strukturális pacifizmusnak” vagy tágabban az „erőszaknélküliség politikai kultúrájának” nevezhetünk. E strukturális pacifizmus velejárója a vallási gyökerű intellektualizmus jelenléte, mely mindenekelőtt a talmudi örökségnek tudható be. A zsidó vallásgyakorlat ugyanis előírja, hogy a zsidó férfiak héberül megtanuljanak írni és olvasni. Emellett jól fölfogott érdekükből adódóan azokat a nyelveket is elsajátítják, amelyeket a többségi társadalom használ a környezetükben. Ezek a mintázatok – amellet, hogy az észszerű gazdasági viselkedés részét képezik – magasra értékelik a szellemi javakat, a tudást, a tudományt, a művészetet, és általában a haladás, az újítás, a fejlődés eszméjét és esélyét, és egyúttal valószínűsítik az önreflexió, az öndistancia és az információéhség igényét is. A *zsidó habitus* magában foglalja a fizikai erőszak elutasítását, a „termelő aszkézist”, az alkoholizmus hiányát, a fogyasztás mértékletességét, vagyis egy önfegyelmen és önkorlátozáson alapuló társadalmi praxist hoz létre.

A zsidóság által inkorporált habituális mintázatok az európai polgári erénykánon hagyományába illeszkednek. Eme kanti etikában kikristályosodó beállítódásrendszer strukturális gyökere és belső legitimációja abban keresendő, hogy a polgárság tagjai – szemben a nemességgel – napi megélhetésükért, fönmaradásukért, társadalmi előrejutásukért dolgozni kénytelenek (erre is próbáltam utalni a holland ember és a villamosjegy kapcsán). A városi polgár *habituális centruma* és ez alapján szerveződő életvitele a fegyelmezett teologikus racionalitás, a takarékoság, az előrelátás, az alkalmazkodási és együttműködési készség, a közösségi felelősségérzet belsővé tétele, vagyis a *közös célok érdekében kifinomult módon és szakszerűen együtt munkálkodó (férfi)kötődésekre* épül. Az urbánus maszkulinitást példáulértékűen inkorporáló kereskedők, mesteremberek, kézművesek vagy hivatalnokok a közösségbe beilleszkedni képes, racionális, elmélyült és szakszerű munkafolyamat fegyelmezett elvégzésére szocializáltak. A városi férfi életének valamennyi dimenziójában erőszakos késztetéseit elfojtására kötelezett. Tisztában van azzal, hogy ő csupán egy kis rész a nagy egészben: ismeri korlátait, lehetőségeit, kilátásait. Ugyanakkor azt is tudja, hogy a közösségi létezésből fakadó korlátok, lehetőségek és kilátások egyúttal saját maga és családja biztonságának és jövőjének garanciáját képezik. A városban sok különböző embercsoport él, akiknek alkalmazkodniuk kell egymáshoz. Vagyis a relationalitás kényszere azt eredményezi, hogy a városlakó jó eséllyel képessé válik önmaga kívülről megítélésére (vagyis az önreflexióra), illetve a másik pozíciójával való azonosulásra.

Nyilvánvaló, hogy ez a polgári habitus szemben áll a militáns uralmi mintákon alapuló hedonista nemesi becsületkánonnal. Lényegében ennek az oppozíciónak a számlájára írható, hogy a magyar társadalomban idegen marad a zsidó (és a német) polgárság által képviselt mintázat, és a zsidó asszimilációval párhuzamosan fölerősödnek az antiszemita érzelmi minták is. Ezek 19. századi enyhébb formái a „gyáva zsidóval” és a „gyenge zsidóval” kapcsolatos képzetek, amelyek aztán a két világháború közötti periódusban egyre terebélyesedő antiszemita ideológiában, diszkriminatív politikai intézkedésekben, és végül a soah borzalmiban tetőznek. Némileg ódivatú módon úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a két háború közötti

ellenforradalmi rendszer antiszemitizmusa a történelem logikájából következik (amiről persze úgy tudjuk, hogy nem létezik). Ha tetszik, történelmi szükségszerűség (tehetjük hozzá a retroideológiai allúzióknak kijáró cinkos kacsintással). Ez a vidéki Magyarország válasza az onnan nézve szinte szédítően gyors budapesti városfejlődésre. Bombasztikusabban: *vidékről nézve Budapest idegen szövet, protézis a nemzet testében.*

Az elmúlt száz év

A 20. századi három rendszerváltás (1919, 1945, 1990) között erős strukturális homológiák léteznek. Először is, Magyarország mindhárom esetben egy bukott világrendszer tagjaként, korábbi ellenségek előtt kapitulálva, azok akarátának és föltételeinek engedelmessé kényszerül újakezdeni az életet, mégpedig rendkívüli veszteségeket és áldozatokat követően. Az első világháború után a volt központi hatalmak egyikeként, a második világháború után a németek által vezetett volt tengelyhatalmak egyik „utolsó csatlósaként”, 1990-ben pedig a szétesett kommunista világrendszer tagjaként kell újrakonfigurálnia a jövőt. A rendszerváltásokat külső erők kényszerítik ki: az első világháború után az antant, a második világháború után a szovjetek, a rendszerváltás után pedig a „Nyugat”. Egyik esetben sincs megvívott forradalom, nincsenek belülről kiharcolt jogok, szerves forradalmak, vezetőkkel és tömegbázisokkal. Ezért a változtatni szándékozók (legyen szó egy partikuláris stratégiáról vagy egy nemzetmentő vízióról) a lehető legrövidebb idő alatt kívánják céljaikat elérni, hiszen a történelmi tapasztalat az, hogy jönnek majd az új hatalmak, az új urak, következésképpen csak az érhető el, ami rövid távon is megszerezhető. Vagyis az önző szűklátókörűség strukturálisan kondicionált: mivel szervetlenek a változások, nem belülről fakadnak, hanem kiszámíthatatlan külső tényezők határozzák meg azokat, a jelen a fontos, azonnal kell lépni. És ha valaki hatalmi helyzetbe kerül, ezt jó eséllyel arra igyekszik kihasználni, hogy jobb föltételeket, jobb anyagi helyzetet teremtsen saját maga és a családja számára, hiszen ki tudja, mit hoz a jövő.

A kapitulációk eredményeképpen megszakad az a folyamatosság, folytonosság, adott esetben fejlődés, ami az előző korszakokban esetleg elkezdődött: a korábbi rendszerek domináns erői kikerülnek a hatalomból. Így az is strukturálisan kondicionált, hogy (előbb-utóbb) politikai és irányítási tapasztalattal nem rendelkező, alulról érkezett, *parvenü elitek* ragadják magukhoz a hatalmat, mégpedig az alsó csoportokra, olykor kifejezetten a csőcselékre támaszkodva. A Horthy-rendszer konszolidációját követően (tehát a Héjas-féle tömeggyilkosok lefegyverzése után) egy ideig a tradicionális nemzeti arisztokrácia képviselői foglalják el a domináns politikai pozíciókat (elég csak itt két miniszterelnök, Teleki Pál és Bethlen István nevét említeni), ám szimptomatikus, hogy a harmincas évektől az arisztokraták (akik között jelentős az anglofónok aránya) már többnyire a korlátozott hatalmi jogosítványokkal bíró felsőházbá szorulnak vissza, és onnan próbálják bátorítanul opponálni a szélsőjobb akcióit. Gömbös egy jórészt német fölmenőkkel rendelkező, Tolna megyei evangélikus tanító fia, Szálasi pedig egy örmény-szlovák-ruszin hátterű szegény kassai tisztviselőcsalád gyermeke.

Az ötvenes évek káderpolitikájának jellemzője, hogy a korábbi elitek tagjait ellehetetlenítik (legyen szó arisztokratákról, zsidó polgárokról vagy kuláknak minősített gazdákról), és iskolázatlan munkás- és népi káderekkel töltik föl a monolitikus rendszer hatalmi pozícióit. Ugyanakkor az is igaz, hogy a Kádár-rendszer bő három évtizede alatt kitermelődik az a

reformhajlandóságú nómenklatúra, amely már szakértői és politikusi kvalitásokkal is rendelkezik (gondoljunk csak a Németh Miklós-féle „Dimitrov téri fiúkra”!). Ebben a korszakban az új parvenü elitnek már elegendő idő áll rendelkezésére, hogy professzionálódjék, és többé-kevésbé kompetens hatalmi renddé szerveződjék. Vagyis míg a két háború közötti és az 1990 utáni periódus közös abban, hogy a kezdeti nemzeti-konzervatív politikai szakértő osztályok által irányított rendszer fokozatosan tolódik el egy jobboldali nacionalista-populista irányba – a Teleki-kormánytól a Szálasi-kormány, illetve az Antall-kormánytól az Orbán-kormány felé –, addig a középső periódusban ez fordítva történik: a rendszer a kezdeti szélsőségesen baloldali Rákosi-diktatúrából egy konszolidáltabb állapot felé mozdul el.

A kommunizmus összeomlását követően az elitrekrutáció dinamikája ismét inkább a két világháború közötti periódusra emlékeztet, amennyiben az Antall-kormány elször a kommunizmus évtizedeiben „alámerült”, két rendszerrel korábbi keresztény, konzervatív, európeér uralkodó osztály középjebb képviselői jelennek meg (akik korábban túlnyomórészt a nyilasok anglofón orientációjú belső polgári ellenzékét képezték), akik aztán a kommunista reformelittel és az urbánus értelmiséggel konfrontálódnak a hatalomért. Ám minden ideológiai különbségük dacára a kilencvenes évek magyar politikai elitjének szemben álló csoportjai közősek abban, hogy van autentikus és szerves társadalmi beágyazottságuk: egyrészt a tradicionális keresztény-nemzeti vidéki és városi közép- és alsó középosztályokat (MDF), másrészt a Kádár-rendszer kispolgári létbe fölemelkedett tömegeit (MSZP), harmadrészt pedig a nyugati orientáltságú, főleg budapesti, polgári értelmiséget (SZDSZ) képviselik. Antall József, Horn Gyula és Pető Iván eme beágyazottságok, értékrendszerek és diszpozicionális mintázatok autentikus megtestesítői.

E pártokkal szemben a FIDESZ hangadó fiataljai a vidéki Magyarországról érkeznek, mégpedig többnyire a kádári kistelepülések, kisvárosok, kiségzisztenciák, kispolgárok, kiskertek és szocialista kisvállalkozások szürke gazdaságának és szürke világának önálló történeti kultúráját nélkülöző, átmeneti miliőjéből. Se nem parasztok, se nem polgárok, se nem munkások; nem is városiak, nem is falusiak, és a vallásosság seze sem igen érintette meg őket. *Ha tetszik, a sehólból jönnek.* Ezek a „Sturm und Drang”-lendületű tehetséges politikusok fiatal korukban képesek progresszív, értékelkötelezett és radikális utópiákat megfogalmazni. A hatalom mámoren azonban megbabonázza őket; beágyazott kulturális mintázatok híján nem állnak rendelkezésükre habituálisan kondicionált *belső* morális fékek, kényszerek és ellensúlyok, amelyek alapján kezdeményeznék a *külső* intézményi fékek, kényszerek és ellensúlyok kiépítését. Ez az új elit nem rendelkezik sem az arisztokrácia becsületkánonjával, sem a polgári középosztály éreynkánonjával, sem az alsó osztályok (mindenekelőtt a parasztság) nélkülözésen edződött, fegyelmezett és aláztos munkakánonjával. Míg a két háború közötti arisztokrata elit becsületkánonja alapján az árulás és a hazugság megengedhetetlen, s az elviselhetetlen morális dilemma nem föloldható, ezért – mint Teleki Pál esetében – csak az öngyilkosság lehet a megoldás, a FIDESZ-vezetőknek nincsenek erkölcsi skrupulusaik; legfőjebb cinikus, macchiavellista hatalmotechnológia-ismeretekkel rendelkeznek. A politika számukra retorikatechnikai és politika marketing, mely eszközöket saját anyagi és hatalmi céljaik kielégítése alá rendelik. A lelkiismeret számukra a gyengeség indikátora. Eme jellegzetesen parvenü, cinikus és arrogánsan amorális szellem nevében mondhatja azt a magyar miniszterelnök 2017 nyarán a menekültválság kapcsán, hogy amikor „az emberek biztonságáról” van szó, akkor a „humanitárius blablát figyelmen kívül hagyhatjuk”.

Mindhárom esetben – kísértetiesen újratermelve az évszázados mintákat – egy túlbürokratizált, túlbúrjanzó, autoriter hajlandóságú állami apparátus épül ki, mégpedig a mindenkori domináns párt(ok) fennhatósága alá rendelve. A hatalmi elitek – hasonlóan a korábbi korszakok reformuralkodóihoz – fölülről kívánják átalakítani a társadalmat, és a kulcspozíciókat nem a szakértői tudás, hanem a mindenkori hatalmi elit iránti hűség és megbízhatóság alapján osztják el. Földuzzasztott, akár milliós lélekszámú neokorporatív állami elitek jönnek létre, ahol az urambátyám protekcionizmussal párosuló bürokratikus nehézkesség barokkos körülményességgel és túlhierarchizált hivatali apparátusokkal párosul. Az állam autoritásként viszonyul a néphez, utasít, kötelez, fölszólít; bizalmatlan és büntet, és tetszése szerint változtatja a jogszabályokat (a „hivatal packázik”). A települések élén élet-halál uraiként eljáró, hatalmukkal visszaélő jegyzők, tanácselnökök és polgármesterek pöffeszkednek; a csendőr tegezi a napszámost („csendőrpertu”), a rendőr bármikor igazoltathatja a fiatait, a polgármester megvonja a közmunka lehetőségét a helyi renitensektől. Az alsó nézőpontból szemlélve az állam mindhárom periódusban az úri huncutság, a nép becsapásának, a fölöslegesen bonyolított ügyintézésnek, a nép feje fölötti átnyúlásnak a szinonimája. Az állam ellenség és kizsákmányoló mindhárom korszakban: a faluban megjelenő idegen, nadrágos embereket az idegen és elnyomó hatalom ügynökeinek kijáró bizalmatlanság fogadja.

Ezek a sajátosságok viszonylag jó ismertek. Ugyanakkor kevésbé köztudott, hogy Magyarországon mindhárom periódusban egy *maszkulin politikai kultúra* kristályosodik ki. E kategória első körben arra az evidenciára utal, hogy a hatalmi pozíciókat szinte kizárólag férfiak töltik be. Nőket legfőljebb kivételt erősítő szabályként találunk a politikai elitben, és ha esetleg jelen is vannak, befolyásuk elenyésző. (Megjegyzendő, hogy a politikai erőteret a huszadik század végéig az egész nyugati világban férfiak uralják, e tekintetben tehát Magyarország nemigen tér el a főcsapás irányától. A 21. századi Európai Unióban azonban már Magyarország jelentősen különbözik a többségtől, hiszen Európában, Máltát leszámítva, nálunk a legalacsonyabb a nők aránya a miniszterek és a parlamenti képviselők között; mindez különösen szembeszökő mértéket ölt 2010 után).

E biológiai meghatározottságnál sokkal fontosabb, hogy az elmúlt száz év magyarországi hatalmi elitjét szinte kizárólag olyan férfiak alkotják, akik a politikát *férfias beállítódások* alapján művelik. Ebben a kontextusban látható, hogy a túlcsonduló állam tulajdonképpen egy patriarchális állam, mely a családban kikristályosodott atyai autoritás modellje alapján szerveződik, ahol az ellentmondást nem tűrő, leereszkedő, atyai felsőbbrendűséget kifejező attitűd és tartás érvényesül. Az állam és a politikai elit kvázi vazallusi hűséget vár el az alattvalóként kezelt állampolgároktól; a szakmai hozzáértés (Erdeivel szólva: a „tárgyi szakszerűség”) helyett az uralkodni tudás (az „uralmi szakszerűség”) lesz a szelekciós és rekrutációs mechanizmusok alapja. Amikor úgy fogalmazunk, hogy az állam „packázik”, vagyis nem szolgáltat, hanem hatóságként jár el, és az állampolgárokat nem partnerként, hanem alattvalóként kezeli, akkor pontosan ennek a patriarchális autoriter modellnek a lényegét ragadjuk meg. Ebben a kontextusban az is érzékel(tet)hető, hogy a hatalmi elit „urambátyám”- és „kéz kezét mos”-világa tulajdonképpen a patriarchális alapú nagycsaládi viszonyokat a politika világába áttemelő férfikötődések logikája alapján szerveződik, hasonlóan a mindennapi élet és a szakmai szférák egyéb maszkulin intézményeihez: a kocsmákhoz, a kaszinókhöz, a tudományos akadémiákhoz, a főorvosi konzíliumokhoz és a tőzsdetanácsokhoz.

Ha ennek a maszkulin politikai kultúrának a lényegét kívánjuk megragadni, úgy fogalmazhatunk, hogy a hatalmi elit tagjainak praxisát mindhárom periódusban – Bourdieu-vel

szólva – a *libido dominandi* készítetési strukturálják. Más szóval, a domináns pozíciójú férfiak jórészt arra vannak hajlamosítva, hogy életük különböző területein harcoljanak, vagyis olyan tevékenységeket végezzenek, amelyeknek határeseti formája a háború. A magyar politikusok jelentős többsége tényleges és szimbolikus háborúkat vív – külső és belső ellenségekkel egyaránt. A harci retorikák alapján létrehozott ellenidentifikációk megágyaznak a gyűlöletnek: mindhárom korszakban egy központi gyűlöletideológia köré szervezett ellenségképen alapul a rendszerek legitimációja. Nem egy jövőre irányuló pozitív utópia, hanem egy bosszút, törlesztést tételező, érületileg motivált negatív tudás áll a középpontban, melyet a múlt határoz meg, hiszen a gyűlölet jó eséllyel az előző rendszer (vélt) képviselőire irányul. Pontosabban: létezik valamilyen utópikus jövőkép, mely lényegében a múlt sérelmei által motivált jelenbeli ellenségképek víziójának jövőbe projektált inverze, legyen szó akár a magyar nemzeti nagyság és függetlenség visszaszerzéséről (mint a Horthy- és az Orbán-rezsimben), akár a kommunizmus víziójáról (mint a Kádár-rezsimben).

A Trianon-sokk által megbabonázott Horthy-rendszerben a gyűlölet tárgya először a külső ellenségekre (mindenekelőtt a szomszéd nemzetekre) irányul, majd következik a belső ellenség: a zsidó. A kommunista periódusban hidegháború folyik, melyben a Nyugat és a kizsákmányolók lesznek a fő ellenségek, illetve ezeknek hazai képviselői: a gazdag parasztok, a polgárok és a már amúgy is hatalmukat veszítő arisztokraták. A kommunizmus összeomlását követően a kommunisták lesznek a fő bűnbakok, hogy aztán egy emberöltő után – kísértetiesen ismételve a történelmet – ismét megjelenjen a zsidó, majd a „migráns”. Aztán persze az összes korszakban itt vannak a saját underclassunk tagjai, a cigányok, akiket tetszés szerint gyűlölhettek. *A magyar nemzet ily módon mindhárom korszakban gyűlöletközösséggé válik*, melyet a közös nyelv használata mellett mindenekelőtt a közös gyűlölet érzülete kovácsol egybe.

E háborús készítettség és ellenségkép ebben az első két korszakban megegyezik az aktuális szövetségi rendszerbe tartozó országokéval (a két világháború közötti Németországgal, majd a Szovjetunióval), vagyis mentségmentesen fölhozható, hogy ezek a konstrukciók külső kényszer hatására (is) születnek. A 21. század második évtizedében kialakított ellenségkonstrukció sajátossága, hogy immár nincs külső kényszer, nincs külső nyomás; a magyar hatalmi elit saját kezdeményezéséből, saját céljait szem előtt tartva fönna tartja fönna a kvázi háborús állapotokat. Az Orbán-rendszer egy *civilizatorikus* és egy *kvázi függetlenségi háborút* generál. Ennek újdonsága a korábbiakhoz képest, hogy a célcsoportok lényegében fikciók; a politikai elit a saját világrendszer ellen folytatja a retorikai háborút („*állítsuk meg Brüsszelt*”), miközben élvezzi a világrendszerhez tartozás (vagyis az uniós támogatások) valamennyi előnyeit. A civilizatorikus háború is fikció, hiszen Magyarországon alig vannak menekültek, ám a szinte példátlanul gonosz és cinikus, páratlan intenzitású kormánypropaganda képes elérni, hogy az állampolgárokat mégis félelem és gyűlölet járja át velük kapcsolatban. Ez a kampány képes újraéleszteni a nyilas korszak legborzalmasabb reflexeit is, midőn Soros (és általa a zsidók, a kapitalisták, a Nyugat, és ezek hazai bérencei) ellen hergeli az erre fogékony közvéleményt – ijesztő hatékonysággal.

E maskulin világgépen alapuló szimbolikus vagy tényleges háborús szellemiség és közérzet része az a meghökkentő hasonlóság is, mely a három korszak hatalmi eliteinek sportpolitikáját jellemzi. E politika lényege, hogy a szerves társadalmi dinamika szimbolikus túlinvesztícióiból származó, sporttudásban objektíválódó szimbolikus tőkét és profitot az állam kisajátítja, ily módon is saját hatalmát igyekezőn legitimálni. A hivatalos állami diskurzusokban a sportok a magyar nemzeti kiválóság hordozóiként tűnnek föl, azt a célt

szolgálva, hogy hozzájáruljanak az önlegitimáló, öndicsőítő nemzeti mitológiák, valamint egy hazafias kiváltság- és felsőbbrendűségi tudat megteremtéséhez. A kisebbségi komplexusokkal áthatott, sérelmi politikán és ellenségeképpen alapuló félperiferikus rezsimek jellegzetesen férfiközpontú stratégiájáról van ez esetekben szó – e tekintetben Magyarország hasonlít a többi, saját különlegességére büszke, ugyanakkor kicsi és sokszor komplexusokkal terhelt, félperiferikus nemzethez, melyeknek társadalom-lélektani értelemben van mit ellensúlyozniuk. Vagyis jó esélye van a *pávaeffektus* érvényesülésének, melynek szellemében a politikai elit a valóságosnál többnek, nagyobbak, kiválóbbnak, díszesebbnek kívánja föltüntetni a nemzeti közösséget.

Kétségtelen, a sportsikerek a huszadik század elején még szervesen kapcsolódnak az egyes társadalmi csoportok stratégiáihoz. Ennek gyönyörű példája – megint Karády Viktort idézve – a zsidók és a németek között zajló „asszimilációs versenyfutás”, amelynek pontos indikátora a túlnyomórészt zsidó sportolókat tömörítő MTK és a zömmel svábok által létrehozott Fradi közötti versengés (megjegyzendő, hogy a közhiedelemmel ellentétben az MTK-ban is találhatóak nem zsidók, miképpen a Fradiban is vannak zsidók!). A huszadik század elején a magyar futballválogatott túlnyomórészt e két csapat játékosából áll. Mi több, az is előfordul, hogy egy-egy osztrákok elleni „örökrangadón” a magyar nemzeti tizenegyben csupa zsidó játékos focizik, miközben a mérkőzést a sportsajtó „kuruc-labanc” szimbolikus háborúként találja.

A két világháború közötti Magyarországon Klebelsberg Kunó így foglalja össze a rendszer sportpolitikájának lényegét: „*Gondoskodnunk kell arról, hogy azt a testedző munkát, amelyet korábban az egész férfi népességgel a hadsereg végzett, most a magyar sport végezze el. Abban a különleges helyzetben tehát, amelybe Trianon következtében kerültünk, a sportnak még fokozottabb a jelentősége*” (*Nemzeti Sport*, 1928. december 24.). A sportsikerek kiemelten fontosak a kommunista politikusok számára is, hiszen a sportoló az egész nemzettel (sőt a „szocialista világrendszerrel”) kapcsolatos szimbolikus jelentéstartalmak hordozója. E sikerek révén a kommunista rezsimek több legyet üthetnek egy csapásra: miközben befelé, saját állampolgáraik számára pozitív identifikációs mintákat kínálhatnak, és a sportolói karriert csábító és realitásnak tűnő mobilítási alternatívaként megjelenítve a politikai rendszer kellő flexibilitását igazolhatják, *kifelé* az egész világ számára szemléltethetik a „szocialista világrendszer kapitalista világrendszer fölötti felsőbbrendűsége” elvének érvényességét. (Egy hitelesnek tűnő anekdota szerint például 1949-ben, egy hétfői reggelen Rákosi megkérdezi titkárától az előző napi Fradi–Vasas-meccs végeredményét. A titkár nem tudja, mivel – úgymond – „*sokkal fontosabb politikai kérdésekkel kellett foglalkoznia*”. Rákosi válasza: a sport fontos politikai kérdés, különösen, ha egy „baloldali” és egy „jobboldali” futballcsapat játszik egymással.) Az Orbán-rendszer ezermilliárdos nagyságrendű sportpolitikája – a maga stadionépítési lázával, korrupciógyanús beruházásaival és TAO-rendszerével, nemzetközi sportesemények szervezésével, valamint az olimpiarendéssel kapcsolatos irracionális vágyálmokkal – ijesztő összhangban áll ezzel az évszázados trenddel.

Kollektív stratégiák és objektivációk

A makacsul visszatérő viselkedési mintázatok megragadása érdekében jó kiindulópontként szolgálhatnak a közismert hirschmani kategóriák: a *kivonulás* (exit), a *tiltakozás* (voice) és a *hűség* (loyalty). Hangsúlyozandó, hogy az alábbi, ideáltipikus értelemben fölvázolt stratégiák

között nincs éles határ. Egyrészt azért nincs, mert egyes megnyilvánulások joggal sorolhatók több csoportba is, hiszen például Bartók vagy Kossuth emigrációja fölfogható tiltakozásként is. Másrészt – ismét a bartóki és kossuthi példánál maradva – az egyéni stratégiák időben válthatják egymást: a kivonulás követheti az eredménytelennek bizonyult tiltakozást. Harmadrészt, a kivonulás önpusztító vagy alámerülő formái összemosódhatnak a lojalitással, illetve lojalitás lehet a következményük. Negyedrész, az egyéni ideológiák és a rendszer-szintű következmények eltérhetnek egymástól: az alámerülő azzal áltathatja magát, hogy ő tulajdonképpen passzív rezisztenciát alkalmaz, miközben elmaradt cselekedetei a rendszer fönntmaradását szolgálják.

Kezdjük a *tiltakozókkal*, mely a legkevésbé népes kategória a föntiek közül! Forradalom kevés akad a magyar történelemben – a szó szoros értelmében vett sikeres forradalom pedig egyáltalán nem létezik. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az 1848-as és az 1956-os forradalmak a magyar történelem legnagyobb eseményei közé tartoznak, amelyek ugyan elbuknak, mégis meghatározó szerepük van abban, hogy rövid időn belül viszonylag sikeres konszolidációs periódusok következnek utánuk (mi több, a kiegyezéssel létrejövő duális monarchia a magyar történelem legdinamikusabb fejlődését produkáló periódusa – akármit is állít ezzel kapcsolatban Bibó!).

Legkorábban a parasztság próbál meg harcolni a „szabadságaiért”: gondoljunk csak a Budai Nagy Antal- vagy a Dózsa-féle parasztfelkelésekre! Itt említhetők a katonáskodó szabad parasztok, a határvidékek lakói, a „vitézlő rend” maradványai, a Bocskaitól nyert kiváltságaiikat őrző Hajdú Kerület és a Jászkun Kerület népei, Erdélyben a szász falvak szabad parasztjai, és a nem paraszti sorban létező közszekélyek egy része. E csoportok képesek a szívós, makacs, konok, következetes ellenállásra a faluközösségekben; e stratégiák kétségkívül elősegítik a paraszti mobilitást, egyes kommunális jogok megszerzését és a kizsákmányolás „szorításának” enyhítését. (Erdei így ír a *Magyar Faluban*: „A falusi szegénységben megvan a harcos ellenkezésnek legalább egy szikrája, mivel azonban sem a nyílt lázadásra, de még az öntudatos ellenkezésre sem nyílik lehetőség, a lázadás és ellenkezés csak torz és néma formákban nyilatkozhatik meg s leggyakrabban a menekülés mindenféle formájában: a születésszám csökkenése, a kivándorlás, a városba özönlés, a szektásság és a szüntelen várakozás, hogy valaminek történnie kell.”)

Ha végigtekintünk a magyar történelem forradalmain, s a forradalmak többé-kevésbé ikonikus alakjain, szinte kivétel nélkül kudarcos egyéni sorsokat láthatunk. Részben azért, mert a radikális forradalmárok kevesen vannak, elszigetelődnek, s az eleinte velük tartó mérsékeltbbség elpártol tőlük, részben pedig azért, mert a külső, idegen erők előbb-utóbb legyőzik őket. Budai Nagy Antal az erdélyi nemesi seregek ellen vívott harcokban vesztí életét; Dózsa György rettenetes kínhalálra ítéltetik, II. Rákóczi Ferenc rodostói magányában hal meg, Petőfi a csatatéren végzi, az aradi vértanúk tragikus sorsa szintén közismert. Tán-csics Mihály a bujdosás és a börtönévek után periferikus személlyé válik; Széchenyi István és Semmelweis Ignác elmeegógyintézetbe kerülnek, ahol az előbbi valószínűleg megölik, az utóbbit pedig az ápolók agyonverik. Kossuth Lajos emigrációra kényszerül; Nagy Imrét, Maléter Pált és számos más ötvenhatos forradalmárt halálos ítélet sújtja, Ady vérbajos és alkoholiista, József Attila öngyilkos lesz, Bartók Béla és Ligeti György kivándorol, Kassák belső száműzetésbe vonul. A Kádár-rendszer művész és közéleti forradalmárai pedig vagy alkoholistákká válnak (mint Hajnóczy és Petri), vagy szerencsésebb esetben periferikus szubkultúrák mágusai lesznek (mint Erdély Miklós vagy Halász Péter). Talán Jancsó Miklós

az egyetlen nagy formátumú alkotó, akit, kivételt erősítő szabályként, számottevő nemzetközi karrierje mellett a hazai szakmai közvélemény és a hivatalos kultúrpolitika is magasra értékelt. (Persze ez a névsor irritálóan sommás; nevek tucatjaival volna bővíthető, de talán alkalmas annak érzékeltetésére, hogy Magyarországon szinte lehetetlen forradalmárként sikeres pályáivet befutni.)

A következő, jóval népesebb, többmilliós csoport a *kivonulóké*. A magyar történelemben a kivonulás négy alaptípusát különböztethetjük meg: az elvándorlást (migrációt), a kívándorlást (emigrációt), az önpusztítást és az alámerülést. Az eme csoportot alkotók skálájának egyik végpontján a tiltakozóból kényszerkivándorlóvá lett kevesek találhatók (mint Kossuth vagy Bartók), a másik végpontján pedig az alámerülő lojálisok táborába tartozó milliók. Jellemző, hogy az 1437-es Budai Nagy Antal-féle erdélyi parasztfölkelés egyik kiváltója a szabad költözés korlátozása. Az *elvándorlás* joga ugyanis a 14. század elejétől megilleti a magyar parasztot, így már a középkor végétől létezik menekülési útvonal, mely a magyar népesség 90 százalékát kitevő parasztság legmobilabb csoportjai számára a rájuk háruló terhek csökkentésének esélyével kecsegtet. Mindazonáltal a belső elvándorlás (az ún. „horizontális mobilitás”) csak a 19. századtól kezdődően válik tömeges jelenséggé.

A kívándorlás a magyar történelemben először a dualista periódusban ölt jelentős mértéket, amikor magyar állampolgárok milliós nagyságrendben kezdenek „kitántorogni” az országból. A Horthy-rendszerben némileg csökken az emigráció intenzitása, ám a folyamat nem áll le. Csupán saját szűkebb tudományterületemnél maradván: az 1920-as éveket követően drámai mértékű a zsidó szellemi és művészeti elit emigrációja: olyan, később világhírűvé váló személyek távoznak Magyarországról, mint Mannheim Károly, a tudásszociológia megalapítója, a brit szociológia egyik alapító atyja; Hauser Arnold, a művészetszociológia létrehozója; Polányi Károly és Polányi Mihály, hatalmas nemzetközi karriert befutó társadalomtudósok. (Az emigrációs veszteség a második generációra is kihat: Polányi Mihály Berlinben született fia, Polányi János például kémiai Nobel-díjat kap; a New Yorkban 1912-ben született Nobel-díjas közgazdász, Milton Friedman szintén magyar zsidó kivándorlók gyermeke. És e két példa csupán a jéghegy csúcsa.) Aztán ott vannak a világhírű zenészek Solti Györgytől Kálmán Imréig, vagy a nagy formátumú természettudósok és matematikusok Neumann Jánostól Szilárd Leóig (hogy az olyan magyar zsidó származású világhírességekről ne is beszéljünk, mint a Weisz Erikként Budapesten született Harry Houdini szabadulóművész, vagy Guttmann Béla, a világhírű futballedző, aki többek között Eusebio fölfedezője, s máig az első magyar, akit a lisszaboni taxisofőr megemlít). Az 1945-ben, 1956-ban, majd a 21. században emigrált magyar tömegekkel a kivándorlás mértéke több millióra növekszik.

Az exit sajátos magyar formái közé tartoznak az önpusztítás és önsorsrontás gyors és lassú formái az öngyilkosságtól az *alkoholizmusig*. Magyarországon az öngyilkosságok aránya nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően magas: közismert, hogy e tekintetben csupán négy szovjet utódállam, Litvánia, Fehéroroszország, Oroszország és Kazahsztán előz meg bennünket. A mortalitási statisztikák szerint pedig a krónikus májbetegség és májcirrózis okozta halandóságot illetően Magyarország a leginkább érintett európai országok közé tartozik – különösen a férfiak esetében. Ám ezek az adatok is csupán a jéghegy csúcsát jelzik: az italozás kultúrája, az 52 fokos pálinkával kezdett napok, a családi ebédek alkalmával elfogyasztott alkoholmennyiség, a bánat „borba fojtása” mélyen ágyazódó szokások a magyar kultúrkörben – szinte valamennyi társadalmi osztályban.

Az Antall József megfogalmazásának köszönhetően elhíresült „kibekkelés” vagy *alámerülés* olyan létforma, amikor az állampolgár nem azonosul ugyan a felső hatalommal, ám nem fordul szembe vele, és nem tesz lépéseket a *status quo* megváltoztatása érdekében. Tiltakozása, egyet nem értése az informalitás világára, a zárt baráti és családi körre szűkül, mivel az alámerülő úgy ítéli meg, nincs lehetősége a fönnálló állapotok megváltoztatására. Ha ideologikusabb hajlandóságú, azzal a mítosszal ámitja magát, hogy ő tulajdonképpen a hagyományos magyar passzív rezisztenciát gyakorolja. Vagyis a „hatalom útjából kiáll”, „meghajlik előtte, de nem enged”, „az adót nem fizeti”, „vagyonát, jövedelmét be nem vallja”. Deák Ferencre hivatkozva a „világtörténelemben egyedülálló tüneménynek” tartja, hogy a „passzivitás politikájával” a „magyar nemzet a szenvedőleges ellenállás” révén képes meg-
törni az elnyomás erejét.

Az alámerülő stratégiái lényegében csupán az ideológiai legitimáció igényében különböznek az *engedelmeskedőtől*, a magyar állampolgárok túlnyomó többségét magában foglaló kategóriától. Természetesen a lojálisok között is széles a skála az ímmel-ámmal beilleszkedőtől a lelkesedés látszatát keltő, s hűségét alkalomadtán látványos, „nagy nyelvcsapásokkal” kinyilvánító stréberekig. Erdei írja a *Magyar Parasztnban*, hogy a „*mozdulatlanság és állandóság nem akart vagy alakított hagyományosság, hanem sokkal kíméletlenebb valami: kötöttség és tehetetlenség. Életmódjának rideg primitívsége és világszemléletének faluhatárnyi zártsága a szükségnek és a kötöttségnek a következménye*” (62–64. old. Erdei ugyan mindezt a magyar parasztról írja, ám úgy gondolom, megfogalmazása szélesebb érvényűen is fölfogható). Az alámerülő és az engedelmeskedő úgy gondolja, nem maradt számára más lehetőség, mint a morgás, a duzzogás, a panaszkodás és a hangerő segítségével nyomatékosított verbális akrobatika. És miközben keményen képes robotolni (vagyis hagyja magát kizsákmányolni), a nyilvánosság előtt nem meri vállalni a családi körben vagy a kártyaasztalnál sutto-gva megfogalmazott nézeteit.

Évszázados tapasztalatai alapján a politikát úri huncutságnak, a politikusokat csalók gyülekezetének tartja, ezért úgy áll rajtuk bosszút, hogy ő is ott próbál csalni, ahol csak tud, következőképpen úgy gondolja, minden magyar tisztességtelen csaló. Ezért, ha módja van rá, adót nem fizet, jegyet nem lyukaszt a villamoson, és mindezt értően sajnálja magát, és úgy érzi, megbűnhődte már a múltat s jövődőt. A kocsmában sírva vigad, mert nem élhet muzsikaszó nélkül, az alkoholfáras pillanatokban néha nekiveselkedik, és bátran azt mondja, „ácsi”, ám amikor eljő a hajnal, a deres, visszahőköl – hirtelen kialszik benne a lelkesedés. Konokul ragaszkodik a megszokotthoz, és a maga békaperspektívájából kibámulva azt hiszi, az ő kiskertje a világ közepe („*Nagy öröm a kiskert*” – hirdeti a Kádár-korszakban egy népszerű kézikönyv címe). Hivatalos helyzetekben alattvalói tisztelettel viseltetik a hatalmon lévőkkel szemben, ám lelke mélyén a tehetetlenségbe süppedt elnyomottak megvetését érzi irántuk. De nem csupán a hatalmon lévőket, hanem mindenkit hajlamos lenézni és megvetni, aki nem illeszthető behatárolt életvilágának rendszerébe. S miután így szinte egész környezetét megvetni kénytelen, magányossá válik, és ezért igencsak sajnálja magát. Mindenkinél jobban tud mindent, senkiben sem bíz, különösen nem bíz a másik magyarban, így gyűlölködésre mindig kapható. Ezt pontosan tudják a politikai alkímia mesterei is, akiknek csak annyi a dolguk, hogy e gyűlöletkereslet számára megtalálják az aktuális projekciós felületeket.

Ugyanakkor az alámerülő és engedelmeskedő magyar ember rendkívül kreatív a slamos és kvázi diktatúrák mindennapi élethelyzeteinek túlélési gyakorlatai során. Briliánsan előzi

meg a forgóajtón előtte belépőt, tehetségesen jogászkodik, kiválóan csúri-csavarja a szót, ügyesen vág be a szomszéd sávban haladó autó elé, és utolérhetetlen a simli, a seft, a buhera, a kavarás, a trükközés és a hétköznapi kisvilágában kikristályosodó maszkulin leleményesség, a *kreácsolás* (a kreatív barkácsolás, copyright: Kuczi Tibor) dimenzióiban. Ha tetszik, e tevékenységek révén nyilvánul meg a *par excellence* magyar nemzeti génusz. E beállítódási és praxiselemek ikonikus tárgyi objektívációja a *csettegő*, vagyis Kádár-korszak és esetenként a mai vidéki magyar világ házilagos készítésű, platós lassú járműve. Ennek a kvázi népművészeti rangú, egyedi gyártású terméknek az elkészítésekor a virtuóz ezermester mindent fölhasznál, amit a kert végi sufniában vagy a haver műhelyében megtalál: üzemképtelenné vált egykori harci járművek vas alkatrészeit, Dodge-ok, Jeepek, Gazok és Ziszek futóművét, a fater Trabantjának újrafényezett karosszériáját, kerékpárláncot, eredetileg szivattyúk, daralók vagy szalagfűrészek hajtására használt MIA-, Pannónia, MIB- és egyéb motorokat, legyenek azok egyhengeres dízelek vagy kéthengeres benzinesek; háromsebességű Gaz-váltót vagy ZSUK-hátsóhidat; felújított UAZ-fékmunkahengert, hajtókarcsapágyat, felcsiszolt szelepeket, újratekeresztelt dinamót, fölturbózott önindítót és ékszíjtárcsákat, Pannónia-kereket és kombájláncot – hogy a Kamaz-kormányról és az Iveco kisteherautó billenőplatójáról ne is beszéljünk...

E kontextusba illeszthetők a jellegzetes magyar népi hősök Lúdas Matyitól Rózsa Sándoron, Jelky Andráson át a viszkis rablóig, miképpen ide sorolhatók a Puskás-féle aranycsapat tagjainak népi legendákká kristályosodott hőstettei: az orkáncabátokkal történő seftelések, a szívatások, az átverések és az ugratások, melyek része, hogy a csatárok *viccversenyre* hívják ki a védőket, vagy hogy a focisták kártyázással, lóversenyezéssel, biliárdozással töltik szabadidejüket. E kultúrában a gyermekkori *labdalopás* nem annyira a szegénység, mint az élelmesség és ügyesség jele, a *piálás* pedig a mindennapi életvitel nélkülözhetetlen tartozéka. Megkockáztatható: a hétköznapi praxis eme összetevőinek is komoly szerepük van a magyar futball taktikai és játéktílusbeli tradícióinak alakulásában, vagyis abban, hogy az aranycsapat a világ legjobbja lesz az ötvenes években (erről részletesebben is írok a *Replikában* 1999-ben megjelent *Stílus és karakter* című „futballhabituológiai traktátusomban”).

A magyar magas- és populáris kultúra alkotásai is alapvetően a vidéki Magyarországi élményvilágából táplálkoznak, s ezáltal a városi publikum számára is az eredet, az otthon nosztalgiajának reminiscenciáit nyújtják. (Ne feledjük, a huszadik századi Budapest lakosságának 90 százaléka vidéki eredetű, és alig akad olyan család a fővárosban, amelyben ne lennének vidéki szülők vagy nagyszülők.) Mindenekelőtt így van ez a legmagyarabb műfaj, a *magyar nóta* esetében, amelyet ugyanolyan gyakran húznak a cigányok budapesti éttermekben, mint a falvak és kisvárosok vendéglőiben és kocsmáiban. A magyar nóta a paraszti eredetű falusi nép életvilágából merít; közös vonása a nosztalgia, a szomorú múlt utáni vágyakozás, a tehetetlenség – egyfajta magyar *saudade* –, a megváltoztathatatlanság való beletörődés, az áldozati szerep fölvállalása, megélése. Erre az érzelmi alapra épül a zenei szerkezetét tekintve a nótához hasonlatos városi műdal is, mely a negyedik pálinka után sírásra készíti a kocsmában a kérges kezű férfiakat. A „*Szomorú vasárnap*”, az „*Akácós út*”, a „*Fizetek, főúr*” (stb.) a reménytelenség, az önsajnálát, a tehetetlenség dalai, amelyek mintegy legitimálják, megideologizálják a kisszerű létbe bezáruló, alámerült és eljelentéktelenedett maszkulin hős kudarcos életét. A harmadik populáris magyar műfaj, az operett szintén a vidékre pozicionálja narratíváját: a „*Csárdáskirálynő*”, a „*Marica grófnő*”, a „*Lili bárónő*” vagy a „*Mágnás Miska*” hősei révén a dzsentrí és az arisztokrácia világa jelenik meg referenciaként a fölfele törekvés illúzióját dédelgető, falusi gyökerű városi (kis)polgárság számára.

Ebben a kontextusban az is érzékeltethető, hogy a huszadik század derekáig a magas irodalom és a magas zene is mindenekelőtt a vidéki Magyarország viszonylataiban találja meg tárgyát. A 19. század utolsó harmadáig ez nem is igen lehetne másként, hiszen azt megelőzően nem létezik egy olyan városi kultúra, mely reflexió és ábrázolás tárgya lehetne. Eötvös, Kemény, Jókai, valamint az Erkel-féle nemzeti opera túlnyomórészt az arisztokrácia és a nemesség megemelt, felelősséggel áthatott létével és problémáival foglalkozik, melynek során a vidéki élet reprezentációja mintegy észrevétlenül mosódik össze a múlt reprezentációjával. És ha Mikszáthnál egyre nagyobb hangsúllyal jelenik is meg a jelen, nem kétséges, hogy ő is elsősorban a vidéki Magyarország ábrázolója. Kodály törekvései, melyek alapján a tiszta forrást a paraszzenében kell keresni, ugyancsak a romantikus antiurbánus kánon részei. (Idesorolható a Kodály hatása alatt pályáját kezdő Bartók is, aki azonban a tízes évektől egyre inkább eltávolodik a kodályi dogmáktól – amit Kodály soha nem is fog megbocsátani neki.) A fentiek alapján törvényszerűnek tarthatjuk, hogy az urbánus létből táplálkozó nagy formátumú művészek recepciója, hatása elsősorban külföldön, s nem Magyarországon érvényesül – gondoljunk csak Kassákra, Moholy-Nagyra, Korda Sándorra vagy Molnár Ferencre.

Aztán itt van Krúdy, a magyar irodalom zsenije, aki – szemben Adyval – nem kíván „megfeszült lényeglátó” lenni, és aki túlnyomórészt szintén a vidék reminiscenciáit jeleníti meg prózájában (mi több, a huszadik század első felének Budáját is elsősorban vidéki élettérként látatja). Talán megkockáztatható, hogy az ő tragédiája, alkoholizmusa, boldogtalan sorsa, elszegényedése is abból származik, hogy egy archaikus, vidéki dzsentri világ diszpozícióival próbálja beélni az urbánus világot. Vagyis elfut a feje fölött a történelem. Figyelemre méltó, hogy a Szindbád alapján 1971-ben készült Huszárik-alkotás, mely a Kádár-kori értelmiség kultuszfilmje lesz, képes föléleszteni a mélyben lappangó igényt a dzsentrivilág reminiscenciái iránt. A Latinovits-féle Szindbád az anómia helyzetében újjászületett látens ellenhős, aki a szó szoros értelmében megtestesíti az ideológia által a társadalmi tudatalattiba söpört konnotációkat. Az ő fantáziavilágából a vászonra vetülő meztelen nőalakok régi és új férfi-generációk dzsentroid-macsoid vágyfantáziáit hozzák működésbe, legitimm stilizálva a hétköznapi mikrovilágának férfiuralmát.

Összegzés

Magyarország geopolitikai beágyazottsága, vagyis az a tény, hogy a környező nagyhatalmak világrendszerének perifériáján helyezkedik el, alapvetően megszabja lehetőségeit és mozgásterét. Az országnak nincs hová terjeszkednie, így gyarmatosítani is csak befelé és lefelé tud. E régióban rövidebb idő alatt, évszázados késéssel és többnyire kívülről és fölülről generálva zajlanak le a modernitás irányába mutató társadalmi változások. Következésképpen bizonyos strukturális elemek hiányoznak – mindenekelőtt a polgárság, a szerződészerű rendies viszonyok, a civilizált hűbéri udvarok, a lovagi miliő és a lovagi irodalom, valamint az ezek által gerjesztett, középkortól kikristályosodó nyelv- és irodalomközpontú magaskultúra. Ugyanakkor egyes társadalmi rétegek és intézmények túldimenzionáltak: mindenekelőtt a nemesség, mely a túlhatalmú állam bázisát alkotja, s mely a Nyugatra jellemző egyszázalékos arány helyett a népesség négy-öt százalékát teszi ki; ráadásul a magyar nemesek jelentős hányada műveletlen, birtokkal és jobbaggyal sem rendelkező kisnemes vagy kurialista. A magyar népesség kilencven százalékát pedig az alávetett, robotra kényszerített és kizsákmányolt parasztság képezi.

Magyarországon a városok hiányából adódóan a középkortól kezdődően nem alakul ki a folyamatos egyeztetési kényszerekből fakadó, kooperatív együttélést lehetővé tévő, racionális és teleologikus elemeken nyugvó polgári érénykánon. Mindez csupán bő fél évezredes késéssel kezd szerveződni a 19. század második felében, mindenekelőtt a rendkívül gyorsan fejlődő Budapesten. Csakhogy a városi léthez kapcsolódó habituális elemeket a zsidó és a német polgárság képviseli, akikhez egyre növekvő ellenérzésekkel viszonyul a magyar társadalom többsége. Az 1873-ban alapított Budapest szűk másfél évszázados múltja nem elegendő arra, hogy az újonnan megjelenő diszpozicionális elemeket a nemzeti habitus részévé tegye. Ehhez sokkal több időre volna szükség, hiszen a nemzeti beállítódás mintázatai hosszú évszázadok során internalizálódnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a tradicionális nemzeti habitus immunrendszere lép működésbe, amikor ezeket az idegen elemeket igyekszik kitaszítani. Vidékről nézve ez a hatalmas vízfejje növekedett, kozmopolita, multikulti (nagy- és kis)polgári, proli Budapest egyfajta protézis a nemzet testében. Mintha nem is Magyarországon volna. *Mintha nem Magyarországon volna.* Nem véletlen, hogy a magas- és populáris kultúra alkotásai a huszadik század derekáiig túlnyomórészt a vidéki Magyarország léthelyzetéből és élményvilágából táplálkoznak.

A geopolitikai beágyazottság és a hosszú távú struktúrák hatása a 20–21. században is érvényesül. Magyarország 1919-ben, 1945-ben és 1990-ben is egy bukott világrendszer tagjaként, korábbi ellenségek előtt kapitulálva kényszerül újrakezdeni az életet. Mindhárom korszakban politikai és irányítási tapasztalattal nem rendelkező, alulról érkező, parvenü elitek ragadják magukhoz a hatalmat, amelyek autoriter állami apparátusokat építenek ki, egy maskulin politikai kultúrát termelve újra. A politikai elitet alkotó férfiak jórészt arra vannak hajlamosítva, hogy életük különböző területein harcoljanak, vagyis olyan tevékenységeket végezzenek, amelyeknek határeseti formája a háború. E klímában a sportsikerek a nemzeti kiválóság meghatározóiként tűnnek föl, azt a célt szolgálva, hogy hozzájáruljanak az öndicsőítő nemzeti mitológiák, valamint egy hazafias kiváltság- és felsőbbrendűségi tudat megteremtéséhez. A politikai rendszerek legitimitációja egy gyűlöletideológia köré szervezett ellenségképen alapul, következésképpen a *magyar nemzet gyűlöletközösséggé válik*, melyet a közös nyelv használata mellett a mindenkori közös ellenséggel szembeni zsigeri negatív érzületek kovácsolnak egybe.

Az állampolgári viselkedési stratégiák közül, melyek szintén reflektálatlan maskulin diszpozíciókon alapulnak, legszűkebb a *tiltakozók* csoportja: ők kivétel nélkül elbuknak, a magyar történelemben ugyanis nincs sikeres, alulról megvívott forradalom. A következő, jóval népeesebb, többmillióes csoport a *kivonulóké*, amelyen belül négy altípust különböztethetünk meg: az elvándorlást, a kivándorlást, az önpusztítást és az alámerülést. A harmadik csoportba az önmagukat a passzív ellenállás ideológiájával nyugtató *alámerülők* tartoznak. A negyedik csoportba a túlnyomó többség sorolható: ők az *engedelmeskedők*, akik olykor rendkívüli képességekről tesznek tanúbizonyságot a hétköznapi kisvilágában kikristályosuló maskulin leleményesség, a *kreácsolás* dimenzióiban.

A társadalom szövedékeiből hiányzik az évszázadok rendi viszonyai közepette kialakult szerződészerűség, ami az alávetettek köteleességei mellett jogaikat és a feljebbvalók kötelezettségeit is szabályozná. Az egyes társadalmi csoportok között, mi több, csoportokon belül is, szinte áthidalhatatlanok a távolságok: a nemes nemcsak a parasztot, hanem a nála alacsonyabb rangú másikat is lenézi, és ezt lépten-nyomon érzékelteti. Hasonlóképpen, a gazdagparaszt is magasabb rendűnek tartja magát az alatta elhelyezkedő és erősen rétegzett

paraszti csoportok tagjainál. A nemes nem csupán lenézi a másik nemest, hanem bizalmatlan is vele szemben. A parasztgazda is gőgös bizalmatlansággal viselkedik a birtoktalanokkal, és patriarchális módon érintkezik családtagjaival, miközben, mint Erdei megjegyzi, számára „*a legnagyobb magasság a falu tornya és legnagyobb mélység a falu kútja, s a horizont szélessége nem nagyobb, mint a falu körül belátható világ*”. A történelmi beszorítottság békaperspektívája azt eredményezi, hogy Magyarországon húsz írni tudó ember öt folyóiratot létesít, és a falu kocsmájában létrehozott párt a szomszéd falu kocsmájában létrehozott pártot tekinteli legnagyobb ellenségének. Eme „kísértetiesen visszahajló” strukturális sajátosságok által kondicionált, makacsul visszatérő maskulin gondolkodási, érzelmi és cselekvési mintákban kikristályosodó alakzatokat a *bizalmatlanság kultúrája* fogalmával jelölhetjük.

Hadas Miklós

Az abszolút tekintély

Karády Viktor Pierre Bourdieu-ről

Absztrakt: Karády Viktor, aki 1965-től csaknem negyven éven keresztül volt a párizsi *Centre de Sociologie Européenne* munkatársa, egy személyes hangú interjúban foglalja össze Pierre Bourdieu-vel kapcsolatos emlékeit. Beszámolója árnyalt képet ad a „fiatal zseni” szakmai kvalitásairól, a Bourdieu által 1975-ben alapított *Actes de la recherche en sciences sociales* szerkesztésének műhelymunkájáról – mely tudományos folyóiratban a második legtöbbet publikáló szerző Karády lett a nyolcvanas éveket követően. Érzékletes leírásokat olvashatunk a *Centre* közösségének belső dinamikájáról és Bourdieu összetett, olykor paranoid vonásoktól sem mentes személyiségéről. S miután Karády egy bő évtizeden át szerkesztője volt a *Revue française de sociologie*-nak, s emellett igen közel állt Raymond Aronhoz, visszaemlékezése nem csupán Bourdieu és Aron konfliktusokkal terhelt kapcsolatáról számol be, hanem képet ad arról is, hogy a francia szociológia más műhelyeinek képviselői hogyan viszonyultak a Bourdieu-iskola tevékenységéhez.

Kulcsszavak: Pierre Bourdieu, Karády Viktor, Raymond Aron, *Centre de sociologie européenne*, francia szociológia

Hadas Miklós: *Amikor már rendszeresen publikáltál az Actes de la recherche en sciences sociales-ban, Bourdieu egyszer azt mondta neked, ironikusan, hogy egyre rosszabbul írsz. Ezzel mire utalt?*

Karád Viktor: A lelkébe nem láttam, de több minden lehetett ebben a folyosóvégi megjegyzésben. Mindenekelőtt az, hogy tényleg rosszul kezdtem írni a hely normái szerint. Ehhez azt kell tudni, hogy a főbb csapattársak, többnyire az *École normale* diplomásai vagy legalábbis az oda vezető előkészítő osztályok (*prépas*) diákjai voltak, akik már az elit középiskolákban szívták magukba a legnívósabb akadémiai írástudást. Mindez nálam hiányzott. Másrészt a kezdeti kísérletezéseim után akkoriban, a '70-es évek második felében jutottam el oda, hogy összetett statisztikai elemzésekre épülő tanulmányokat kezdtem írni a francia szociológiai iskola intézményesüléséről, a napóleoni egyetem bölcsész részlegeinek működési logikájáról vagy éppen a feudalizmus utáni magyar társadalom korábban nemigen kutatott egyenlőtlenségeiről. Ezek a tanulmányok aztán mind gyakrabban jelentek meg az 1975-ben alapított *Actes*-ban. Minden hozzáértő tudja, mennyire kényes feladat összetett kvantitatív adatokat értelmezni – akár anyanyelven is. Én pedig hajlamos voltam az adatelemzés nehézségeit hosszú, sokszorosan összetett mondatokban leküzdeni. Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy a szövegeimet a folyóirat olvasószerkesztőjének, kedves fiatal kolleginámnak, Pascale Maldidier-nek kellett átfofoznia. Íráskészségem ironikus lekicsinylése talán ennek szólhatott. Ugyanakkor ebben a megjegyzésben bizonyos elismerést is éreztem, azt tudniillik, hogy hozzánk tartozol, csak hát stílárís értelemben még nem vagy a mi szintünkön. És ez igaz is volt, mivel én valóban nem írtam folyékonyan azon a nyelven, ami megfelelt volna egy olyan szellemi piac legmagasabb igényeinek, ahol fetiszált státusza volt a stílárís kitűnőségnek. Hasonlót angol vagy német előadásaim vagy tanulmányaim kapcsán – mely nyelveket sokkal szerényebb szinten gyakoroltam – soha nem éreztem. A stílárís kitűnőség és keresettség igénye egyébként legegyszerűbben abban érhető tetten, hogy minden francia írástudó mellett, ha fogalmaz, ott van az egyik klasszikus egynyelvű nagyszótár, a *Larousse* vagy a *Robert*. Én középiskolai tanulmányi versenyt nyertem magyar irodalomból annak idején, anélkül, hogy tudtam volna egynyelvű magyar szótár létezéséről...

Bourdieu egyébként nemcsak kiváló stilisztá volt persze, hanem igen komplex gondolkodó is, egy új totálistársadalom-vízióval, ami majd minden sorából kisüt. Ebben, mint József Attilánál – „*Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat / s így mindenik determinált*” – az aktorok, szervezetek, rétegek, osztályok öröksége, adottságai, önérvényesítő készsége, hatalmi helyzete s a bevett törvények és szabályok logikája a meghatározó, ám úgy, hogy „a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol”. Nem beszélve az adott „mezőkben” folyó helyezkedés és pozícióharc dinamikájáról. Leegyszerűsítve, talán e kettő – a stílus és a vízió – teszi zseniális szerzővé, és néhány sorának olvasásával már egyedülállóan felismerhető szellemi alkotóvá. Ehhez filozófiai szakképzettsége mellett erős klasszikus műveltsége is hozzájárul, ami szociológusok között igencsak ritka. Kezdetben ugyanis klasszika-filológiát akart végezni az *École normale*-ban, de aztán átváltott filozófiára, s ezt követően folytatta szociológiával, mégpedig az elméletalkotás magas igényével. Ugyanakkor folyton azt hangoztatta, hogy ő nem egy elméleti szociológus, hanem mindaz, amit elméletben csinál, empirikus kutatói tapasztalatából származik. És valóban: elméletei általában konkrét kutatási eredmények értelmezését célozták. Bizonyos értelemben

az ő nyelve ellentmond a klasszikus francia stílusideálnak. A francia tudományos nyelvi hagyomány kifejezetten egyszerű, tömör, lényegre törő. Durkheim és a durkheimianusok is ezt a hagyományt követték. Bourdieu szövegeiben viszont egyfajta állandó „nyelvi túllicitálás” van. Ez lényegében azt jelenti, hogy ha felállít egy tételt, azt egy füst alatt elkezd minősíteni, behatárolni, „dekonstruálni”, hogy persze így van, de nem teljesen, mert vannak olyan körülmények, amelyek közepette egészen másképp van, és a más körülmények sem önmagukban működnek, mivel ezek mögött további tényezők állnak. És így tovább... Így születnek meg nehéz és veretes szövegei, amelyek azonban grammatikailag és nyelvi képeikben is gyakran rendkívül frappánsak. Az egyetlen nyelvi hagyomány, amelyre támaszkodhatott volna, de ezt csak feltételesen állítom, Bergson nyelve volt, akihez egyébként intellektuálisan semmi köze sem volt, hiszen a pozitivisták szociológia szemben állt Bergson kezdetben hihetetlenül népszerű szubjektívizmusával. A Durkheim-iskola maga is egyfajta „ellen-Bergson-iskola” volt, annak ellenére, hogy egyes durkheimianusok (pl. Halbwachs) fiatal korukban nem vonhatták ki magukat Bergson hatása alól. Ez egyébként, ahogy nemrég kimutattam, még a magyar sajtóban is tetten érhető. (Karády 2020, 1.4 fejezet)

H. M.: *Ha ezt a bourdieu-i nyelvet a normalienek, vagyis az École normale-on végzetek nyelvéhez viszonyítjuk, mondjuk a Foucault vagy Derrida által használt nyelvhez, akik nagyjából vele egy időben jártak ebbe az elitképző intézménybe, akkor mit tudunk róla mondani? Mert náluk is megvan a nyelvi eredetiségre való törekvés, amelyet valószínűleg ez az iskola kondicionált.*

K. V.: Igen. Úgy is mondhatnánk, hogy ebben a „posztmodern” nemzedékben nyelviileg is eredetinek kellett lenni, új szavakat, új fogalmakat, új fordulatokat, nemritkán új mondat-szerkezetet kialakítani. Az eredetiséget stílusosan is hangsúlyozni kellett. Az ambiciózus *normalien* továbbra is marsallbottal indult a pályáján, de az egyetemi sikerhez a '60-as, '70-es évek új, szellemi *Gründerzeitjének* korában fontos volt az is, hogy mindezt saját nyelvének kimunkálásával megalapozza.

H. M.: *Te amolyan intello-touriste-nak, azaz egyfajta értelmiségi turistának lettél nyilvánítva. Ezt hogy kell értenünk?*

K. V.: Ez 1965-1966-ban, tehát a legelső évben lehetett, amikor Raymond Aron oldalán bekerültem ebbe a csoportba, amelyben elvárás volt az aktív kutatási tevékenység. Ekkor még nem volt kijelölt szakterületem, több témába is belekóstoltam, olvastam ezt-azt, de különösebben semmihez sem értettem. Leginkább a *Bibliothèque nationale*-ban töltöttem a napjaimat, nem pedig a szűkös irodánkban a rue Monsieur-le-Prince alján, Auguste Comte házában. Ezt, úgy látszik, egyesek zokon vették, mivel úgy gondolták, hogy nem dolgozom eleget. Egyszer Luc Boltanski keményen fel is róttá ezt, mondván, hogy „irodai dolgozók” vagyunk, jelenléti kötelezettséggel. Első hosszabb beszélgetésünkkor hozta fel Bourdieu, hogy az általa vezetett kutatóközpont, a *Centre de sociologie européenne* nem tűr el turistát, bár ez nem is volt igazán beszélgetés, mert inkább csak ő monologizált. Kioktatólag tanácsolta, hogy vannak itt kollégák, akik több gyakorlattal rendelkeznek, és kövessem az ő példájukat. Ez némileg sokkolt engem, mert az egyik fiatalabb kollégára is utalt, aki azon kívül, hogy számára bedolgozott, nemigen tett le semmit az asztalra. Tulajdonképpen ez volt az első beszélgetésünk.

H. M.: *Ez egy kicsit arrogáns így elsőre, nem?*

K. V.: Igen, eléggé agresszívnek éreztem én is. Ezzel ők jelezni kívánták, hogy hol a helyem.

H. M.: *És te voltál az egyedüli intello-touriste, vagy volt más is?*

K. V.: Nem volt más hasonló belső *outsider*. Ez már egy eléggé zárt közösség volt kezdetben is. Egyébként ez a minősítés annak a percepciónak a terméke lehetett, hogy én hivatalosan Aron beosztottja voltam. Volt egy státuszom – *collaborateur technique au CNRS* –, ami tulajdonképpen viszonylag előnyös pozíció volt, mivel technikai asszisztensként több kutatási prémiumot kaptam, mint később, amikor önálló kutatóvá avanzsáltam.

H. M.: *Milyen volt a viszony Aron és Bourdieu között?*

K. V.: Nagyon egyszerű, illetve nagyon bonyolult, merthogy formálisan ez egy „Aron-intézet” volt, amit a CNRS mint pénzosztó és foglalkoztató szerv támogatott. Ennek a titkára volt Bourdieu, aki úgy volt Aron helyettese, hogy ezekben az években Lille-ben tanított egyetemi adjunktusként (*maître assistant*). A hatvanas évek közepén még nem az *École des hautes études*-ön volt státusban, mint később, amikor kinevezték „*directeur d'études*”-nek. A felállás az volt, hogy Bourdieu a kutatásokat szervezte, Aron pedig megpróbált támogatásokat biztosítani és – amikor kellett – elsimítani azokat az ellenséges hullámokat, melyeket Bourdieu és Passeron egyes fontosabb kortársakat érintő kritikái kiváltottak. Aron azonban a kutatásokba egyáltalán nem szólt bele.

H. M.: *Tehát az inkább jobboldali Aron volt a baloldali Bourdieu főnöke.*

K. V.: Formálisan Aron volt a főnök az 1968 májusi krízisig és szakításig, ám a tényleges kutatások nagyrészt Bourdieu-ék szabadon szervezhettek.

H. M.: *De a kommunizmusellenesség tekintetében közös nevezőn voltak...*

K. V.: Pontosan! Bourdieu mindig hangoztatta, hogy ő sohasem volt kommunista, szemben az *Ecole normale*-beli, sokszor Párizs legjobb negyedeiből származó kortársaival. Persze azért a *Normale*-on ő is járt a kitűnő revizionista pártfilozófus, Louis Althusser szemináriumaira. Amikor Passeron-nal publikáltak egy Lévi-Strauss-ellenes – nagyon elméleti – tanulmányt, akkor Aron rögtön megkereste Lévi-Strauss-t azzal, hogy ez nem támadás, csak egy reflexió. Ezekben a kezdeti években mindig Bourdieu vagy néha Passeron mondta meg, mit fogunk kutatni közösen, és hogyan kell azt csinálni. Szűk informális körökben történtek az ilyesfajta döntések, én kevés ilyenben vettem részt. Például az egyik kutatás, amibe belefolytam, egy orvostanhallgató-felmérés volt, amit Passeron vezetett. Ez egy kérdőíves és interjú felvétel alapult, írtam is belőle egy cikket, aminek sajnos nyoma veszett. Akkoriban még nem voltam tisztában azzal, amit minden amerikai PhD-s tud, hogy ha az ember két szót beszél nyilvánosan, vagy hozzászól egy konferencián, akkor rögtön beírja a CV-jébe, hogy részt vett egy nemzetközi vitában. 1968 felé engem már főként a Mauss-kiadás kötött le, de azért

mintegy mellékesen végeztem kutatást az HEC-ben (*Ecole des hautes études commerciales*), a legrangosabb francia menedzserképző iskolában. Ott interjúztunk egy barátommal, aki a *Centre „kültagjaként”* volt jelen, és vele megcsináltunk egy szokásos kérdőíves munkát, aminek egyes eredményei aztán 15 vagy 20 év múlva beépültek a *Noblesse d'État*-ba. Tehát lényegében csak marginálisan vettem részt az intézet életében, és a későbbiekben én is – hasonlóan a többiekhez – saját anyagaimon dolgoztam.

H. M.: *Milyen volt ez a közösség? Bourdieu abszolút domináns volt? Volt esetleg valaki, aki megkérdőjelezte az autoritását, és szembefordult vele? Milyen volt ennek a közegnek a dinamikája '68 előtt? Hogyan alakultak ki az egyes témák, tevékenységi körök?*

K. V.: 1968 előtt még Passeron is ott volt, de nem nagyon aktivizálta magát. A szellemi központ mindig Bourdieu volt – ez vitathatatlan. Szemináriumokat is tartott nekünk többé-kevésbé rendszeresen, bár lehet, hogy ez inkább már a hetvenes években volt, s amelyekre én nem mindig mentem el. Előfordult, hogy más is tartott beszámolót valakinek a cikkéről vagy bármilyen egyéb témáról. '68 előtt már bőven ott volt Grignon is, noha ő utánam jött. Az ő doktorija (Grignon 1971) egy jó munka volt a szakközépiskolákról, vagyis a nem klasszikus gimnáziumokról, amelyek alsóbbrendűnek számítottak a francia iskolák hierarchiájában – akárcsak Európa más országaiban. Ez az alsóbb osztályok felemelésére és a kapitalista kiskáderek képzésére szánt középiskola-típus volt. Emlékszem, Bourdieu ennek kapcsán szó szerint azt mondta: „*Voilà un petit sujet et un grand objet!*” (Íme egy kis kutatási terület, amely hatalmas téma!). Implicite benne volt a levegőben, hogy mi mást akarunk, mint a többi szociológus: szeretnénk visszatérni a durkheimi kutatóhagyományhoz, mégpedig egy nagyon erős marxi és weberi inspirációval. Rétegekben és osztályokban gondolkodtunk, és persze az egyenlőtlenségek vizsgálatára koncentráltunk. Bourdieu írt egy nagyon fontos cikket – legalábbis akkor úgy tűnt nekem – a vallásosság funkcióiról, amelyben erős weberi rezonanciák voltak. Evidens volt az is, hogy a többi párhuzamos kezdeményezést illet lenézni – a tömegkultúra akkoriban divatos szociológiáját például nem kellett komolyan venni, mivel ebben sem a rétegződést, sem a többi kemény struktúra hatását nem tisztázták. S noha a strukturalizmus absztraktabb irányzatáról, amit Lévi-Straussék műveltek, nemigen mondtak csúnyákat, mégis pontosan tudtuk, hogy attól is tartózkodni illik.

H. M.: *A tudomány tudománya és a reflexivitásban, illetve az Esquisse pour une auto-analyse-ben (Egy önanalízis vázlat) Bourdieu azt írja, hogy a '60-as évektől fogva részben a filozófiával, részben a „vad empirizmussal”, valamint a Sorbonne-on intézményesült, amerikai jellegű szociológiával szemben próbálta a saját szociológiáját létrehozni. Ez utólagos konstrukció, ami a '90-es évek végén született, vagy már érezhető volt akkoriban is?*

K. V.: Igen, ez érezhető volt. Hozzátenném, hogy Alain Touraine-éktől és Michel Crozier-éktől is elhatárolódtunk. Emlékszem, egyszer kíváncsiságból elmentem megnézni, hogy milyen a Crozier-féle szeminárium, ahol éppen Bourdieu volt a meghívott előadó. Bourdieu csodálkozva s talán kissé szemrehányóan vont kérdőre, hogy mit keresek ott. Hát, mondtam, jöttem érdeklődni, hogy mi folyik itt a Politikatudományi Főiskolán, a *Sciences Po*-n, ahol Crozier csillaga a zenitjén állt.

H. M.: *És ennek ő örült? Vagy nem különösebben? Egyáltalán, mennyire volt hiú és narcisztikus?*

K. V.: Azt hiszem én is, mint sokan, hogy rendkívül érzékeny és erősen narcisztikus beállítottságú volt. Gondolom, jórészt ebből is fakadtak a nagy összeveszések, kiátkozások, kiebrudalások, mivel úgy érezte, hogy nem fogadják el feltétel nélkül azt, amit képviselt. Egy példa a '80-as évekből: kitűnő francia-algériai kolléganőmet és barátomat, Fanny Colonnát például elég brutálisan kiutasították az intézetből, miután elkövette azt a hibát, hogy írt egy kritikát az algériai tárgyú *Le déracinement*-nal (Az elgyökértelenedés) kapcsolatban, amit Bourdieu Abdelmalek Sayad berber-algériai kollégánkkal közösen publikált. Fanny azt állította, hogy az algériai szabadságharc alatt szó sem volt a kényszerből áttelepítettek elgyökértelenedéséről. Az ugyan igaz, hogy a szegény berbereket sokszor átSUPPOLTÁK egy város szélére, hogy a francia hatóságok szeme előtt legyenek, de Fanny szerint az alapvető falusi viszonyok és mikroszociológiai struktúrák ebben az új közegben is fönNmaradtak. Úgy látszik, ezen Bourdieu rettentően fölháborodott. Én egy szobában dolgoztam Fannyval. Egyszer csak bejött Grignon, és azt mondta, hogy olyanokat, akik így viselkednek, nem tudják befogadni a *Centre*-ban, tehát tessék távozni! Ez egyértelmű sztálinista lépés volt. Ezt meg is mondtam Bourdieu-nek, de sajnos csak később, és ő azt válaszolta, hogy „miért nem szólt akkor”? Ha szóltam volna, akkor persze elképzelhető, hogy engem is kitesznek.

H. M.: *És hova ment Fanny?*

K. V.: Egy pár nap múlva kikísértem őt a lifthez – elég látványosan, hogy mindenki lássa. Aztán minden nehézség nélkül talált magának egy befogadó CNRS-intézményt. Tudtommal ő Bourdieu-vel készítette mindkét doktorátusát, és később is algériai témákon dolgozott tovább.

H. M.: *Azt is írod az önéletrajzi szövegedben (Karády 2020: 20), hogy ezek a kollégák szolgálatkész normalienek voltak, anélkül, hogy ténylegesen is mind normalienek lettek volna. Kik voltak ezek? Honnan jöttek?*

K. V.: Luc Boltanski, Claude Grignon és Monique de Saint-Martin nem, viszont Bourdieu, Robert Castel, Jean-Claude Chamboredon és Jean Claude Passeron a Normale-on szereztek filozófiából tanári diplomát (*agrégation*). Ez megmutatkozott abban is, hogy kívül volt Bourdieu tegező viszonyban. Tudtommal csak azokkal, akikkel a *Normale* szokásjoga szerint ez kötelező volt, tehát akik ott közeli évfolyamokra jártak. Gyakorlatilag mással nem is tegeződött. Nagyon komolyan betartotta ezeket a szabályokat. A csoporton belül sem tegeződött mindenki az idősebbekkel vagy a nőekkel. A keresztnéven szólítás sem volt általános. Engem például szinte mindenki a vezetéknevemmel szólított, ritkán Viktorinak. Mindez megfelelt a Bourdieu diktálta szabályrendnek, amelyben minden részlet számított, mégpedig egyfajta „túlinterpretált” módon. Emlékszem, egyszer egy szeminárium után valamelyik kutatási tervéről beszélgettünk, talán a fotózással kapcsolatos kutatásról, és én belekotyogtam, mondván, hogy ezek részletkérdések. Erre keményen odaszólt nekem, hogy „*Karády, il n'y a pas de détails!*” (Karády, semmi sem részletkérdés!).

H. M.: *Térjünk vissza még arra, mivel nem értem pontosan: mit jelent az, hogy „szolgálatkész normalien”?*

K. V.: Ez az én minősítesem. A szolgálatkész azt jelenti, hogy Bourdieu szellemében kellett dolgozni, mivel ő az abszolút tekintély. A *normalien* pedig azt jelenti, hogy a legmagasabb igénynek megfelelő minősége legyen annak, amit az ember produkál. Nehéz volt ehhez alkalmazkodni, mert én tényleg kulturálisan és előképzettségem szerint is *outsider* voltam, hiszen nem volt semmiféle filozófiai képzettségem, és nem tudtam spontán módon jól írni. Minden mondatot kétszer át kellett írnom, és át kellett olvasnom, hogy ne legyen túl sablonos vagy – *horribile dictu* – nyelvi hibával terhelt. Azért ez nagy teher volt, és ezért is nagyon tiszteltem Aront, hogy ő – talán egyedül – meg is értette nehézségeimet. Egyszer, amikor kifakadtam előtte, hogy milyen nehezen megy az írás, azzal válaszolt, szó szerint: „Nehogy azt higgye, hogy én nem ismertem az üres laptól való szorongást!” (*l'angoisse de la page blanche*). Ez engem megdöbentett, és meg is hatott, mert Aron már harminc egynéhány évesen nagydoktor volt, sokat publikált, és közismerten nagyon könnyen és hetente írt egy kisebb-nagyobb aktuálpolitikai tárgyú cikket a konzervatív liberális napilapba, a *Le Figaró*-ba. Majdhogynem megrázó szolidaritási gesztusnak éreztem megjegyzését.

H. M.: *Hogy lehetett bekerülni ebbe a társaságba? Volt valami előfeltétel, sajátos pályáiv, kvalitás, elköteleződés vagy habituális elem, ami számítot?*

K. V.: Mindegyikük nagyon jótollú, tehetséges ember volt, és általában jártak Bourdieu-höz szemináriumra vagy írtak valamit, amire ő fölfigyelt. Hihetetlen nyitott volt az eredetiségre, mint azt te is tapasztalhattad, amikor mintegy az utcáról, jelentkezélt nála. Az *École normale*-on elég korán, már a '70-es években volt egy szemináriuma. Egyébként neki már a kezdet kezdetétől legalább annyi ellensége volt, mint hódolója és csodálója. Úgyhogy ha valakit támogatott, az nem volt mindig előny. De visszatérve a kérdésre: azt hiszem, az emberek kiválasztása nagyon informálisan és személyesen történt. Az Aron által fölvetett közül rajtam kívül senki nem került át a Bourdieu-féle belső körbe. Én egyébként három évig, '65 június 1-től '68 június 1-ig voltam formálisan Aron asszisztense, és utána kerültem kutatói státuszba a CNRS-ben. Azt, hogy befogadást nyertem a csoportba, talán főként annak a körülménynek lehetett tulajdonítani, hogy én szerkesztettem a háromkötetes, komoly visszhangot keltett Mauss-életműsorozatot. A másik körülmény az lehetett, hogy valamiképpen mégis láttak bennem fantáziát. Nem tudom, hogy honnan, mert semmi komolyat nem publikáltam addig, legfeljebb kis recenziókat szociológiai- és történész-lapokban. Az a tény, hogy Keletről jött politikai menekült voltam, sőt még a nekem tulajdonított nyelvtudás is inkább gyanakvást kelthetett ebben a közegben. Igaz, xenofób megjegyzéssel (egy fiatalabb pályatárs részéről) csak egyszer, sokkal később találkoztam. Aron ajánlása is inkább kontraproduktív lehetett. Ő akkor még – igazoltan – a kommunisták által dominált balos értelmiségi *establishment* fekete bárányaként létezett. Viszont, ha a Bourdieu-körbe nem is, a CNRS-be biztosan Aron támogatása juttatott be. A CNRS ugyan egy nagy állami intézmény volt, de mivel messzemenően a szakmai szektorok önszerveződésén alapult, igencsak számított a bekerülésnél, hogy a társadalomtudományokban különösen erős volt a balos többség. Aron tekintélye ezt azonban ellensúlyozni tudta.

H. M.: *És miből származott Bourdieu karizmája vagy charme-ja? Milyen volt a 35-40 éves Bourdieu? Hogyan láttátok őt?*

K. V.: Ő fiatal zseniként volt elkönyvelve, első publikációi Algériáról s főképp az elitképzésről (a „reprodukciónál”) komoly sajtóvisszhangot keltettek. Ez a zsenialitás gyorsan ki is derült, ha az ember hallgatta egy félórát. Ebben volt egy műveltségtényező, tehát mindent ismert, olyat is, amit én soha nem tudtam, tehát abszolút átlátta az egész szociológiát, ami közelről vagy távolról fontos volt, mindent, ami létezett. De ez melléktényező volt. Inkább az volt a lényeg, hogy mindenről komoly, erőteljesen és eredetien konstruált, tételes véleményt volt képes alkotni. Sok szempontból eléggé manifeszt módon volt zseniális. Amikor beszélt vele az ember, az volt az érzése, hogy a fejében három fordulatot vesz minden, sokszorosan meg-gondolja és túlinterpertálja a dolgokat, és amikor kifejtett egy pozitív összefüggést vagy tételt, rögtön megfejtelte minősítő és módosító pontosításokkal. Látványosan kreatív, integráló személyiség volt, akiben, azt hiszem, sok kortárs korán meglátta a nagy alkotó egyéniséget, nők és férfiak egyaránt, de a nők persze másként is. Otthonában minden jel szerint teljes volt a férfiuralom. Arra pontosan emlékszem, hogy ahányszor felhívtam, és a felesége, Marie-Claire vette föl a telefont, és én próbáltam egyfajta közép-európai módon kedveskedni, hogy hát miként vannak, hogy mennek a dolgok a gyerekekkel, satöbbi, ő csak annyit mondott, hogy „*Je vous passe Pierre*” (adom Pierre-t).

H. M.: *Térjünk vissza '68-hoz és ahhoz, ahogyan Arontól elhatárolódott ez a társaság!*

K. V.: Hát, ez egy bolsevik mintára szervezett *fronde* (lázadás) volt. A munkahipotézisem az, hogy minden részletét Bourdieu szervezte, anélkül, hogy ezt nyilvánossá tette vagy vállalta volna.

H. M.: *Amikor Fanny Colonnát eltávolították, ott is Bourdieu lehetett a háttérben?*

K. V.: Persze, egészen biztos! Hogy kit fogadnak be vagy kit tesznek ki, az az ő diszkrecionális hatalmában állt, ez egyértelmű, de a végrehajtást stratégiai okokból inkább másoknak delegálta. Aron 1968. május 20-án tett közzé a sajtóban egy körlevelet, amelyben azt írta, hogy a jóérzésű és normális franciáknak és értelmiségieknek tenniük kell valamit ez ellen az örülség ellen. Ebben én teljesen egyetértettem vele, mert én is örülségnek tartottam, ahogy ezek a fiúk barikádokat emeltek és forradalmat játszottak. Ez egy futurista helyzet volt, és Aron szerintem kiválóan meg is ragadta ezt a „*l'introuvable révolution*” (a föllehetetlen forradalom) fogalmával, ami az év őszén kiadott könyvének a címe volt. Egy forradalomnak ugyanis vannak célkitűzései, esetenként rétegspecifikus követelése is valamiféle társadalomterve. Ennek viszont az volt a zászlóján, hogy „tilos tiltani”, meg egyéb ilyen vicces szituacionista hülyeségek. Ez egy értelmiségi köklerség volt, a magas filozófiai gondolkodás látszatát kelve. Tehát részben az antikapitalista vicckultúrának, részben pedig egy elmélyültebb reflexiónak volt része, ami a modern fogyasztói kapitalizmust igyekezett leleplezni. Ez utóbbiban persze voltak fontos és valódi elemek – Adorno és a Frankfurter Iskola ugyanebben utazott, csak hát ők ezt komolyan csinálták. De a francia 1968-ban sok volt a *persiflage*, a gúny, túl hangsúlyosan jelent meg a politikai vicckultúra formavilága. És persze a magamfajta *métèque* („piszkos idegen”) is lelkendezett legbelül, amikor az egyik francia miniszter buta megjegyzésére

diáktömegek harsogták a párizsi utcákon, hogy „*nous sommes tous des Juifs allemands*” (mindannyian német zsidók vagyunk). Viszont amikor már barikádokat emeltek, és autók százait gyújtották föl, elfoglalták, és válogatott ocsmányságokkal firkálták tele a *Sorbonne*, az *École normale* és más tiszteletreméltó épületek falait, az számomra kollektív őrzöngésnek tűnt. Teljesen egyetértettem Aronnal, aki azt mondta nemes egyszerűséggel, hogy: „*Que devient la France?*” (Mi lesz így Franciaországból?). És hát ez egy nagyon mély mondat volt, mert ennek nyilvánvalóan semmifajta perspektívája nem volt: nem volt forradalom, hanem egy olyan rendszerellenes szimbolikus erőpróba, aminek semmifajta konkrét kimenetele nem lehetett, kivéve egy régóta sokak által követelt egyetemi reformot. Ez kései kamasz fiatalok lázadása volt a szülői meg tekintélyelvű társadalmi *establishment*ekkel szemben, néhány remekül hangzó anarchista jelszóval, csak hát az, hogy „tilos tiltani”, nem része semmilyen valódi társadalomtervnek.

H. M.: *Hogy viszonyult ehhez Bourdieu, ez a közeg, és ebben a viszonylatrendszerben hogyan történt Aron megpuccsolása?*

K. V.: Bourdieu átláthatta, ez egy kiváló alkalom arra, hogy ő mint egy nem kommunista, de balos érzelmű aktivista az egyetemi piacon kikerüljön az Aronnal való kompromittáló kapcsolatból. Ugyanakkor, szemben Touraine-nel vagy Foucault-val, ő nem állt ki a barikádokra. (Foucault nekem mindig kissé holdkórosnak tűnt, sokszor lehetett látni a Nemzeti Könyvtár kutatóknak fenntartott félkörös részlegében, szemben a nagy olvasóteremmel). Viszont itt volt a lehetőség, hogy most önállósodjon, saját intézetet alapítson. Annál is inkább, mivel akkoriban már volt akkora tekintélye, hogy ha a CNRS-nek azt mondta, hogy önálló intézetet akar, akkor a CNRS azt elfogadta. A pénz nem játszott szerepet, merthogy ezeknek az intézeteknek az állami dotációja minimális volt. Hozzáteszem: a kutatók is elég szerény fizetést kaptak. A *Centre*-ban nem is tartották meg a pénzügyekben is döntő intézeti gyűléseket, mivel Bourdieu szerint ilyen jelentéktelen büdzsére nem érdemes időt pazarolni.

H. M.: *És akkor miből kutattatok? Miből lehetett interjúzni? Miből lehetett adatokat feldolgozni? Hogyan lehetett terepre utazni?*

K. V.: Minimális költségbe kerültek ezek. Meg hát voltak külön büdzsék, illetve néha voltak külön megbízások. Például a fotóról szóló könyvet, az *Un art moyen*-t a KODAK-gyár rendelte meg. Tudom, mert ott voltam a könyvbemutatón, ahová eljött a gyár vezetősege, és nagyon elegáns volt az egész, finom svédasztallal, satöbbi. De ezek csak ritka alkalmi pénzek voltak. Aztán persze később Bourdieu már nagyobb büdzsék fölött is rendelkezett. Az 1970-es évektől a francia állam is elkezdte a projekt-alapú kutatás-finanszírozást. Tehát ez volt az egyik dolog. A másik pedig, hogy érzelmileg nagyon balos volt, és amikor kitért ez a 68-as kollektív őrzöngés – Durkheim ezt „*effervescence collective*”-nek hívta volna –, akkor azt mondta, hogy próbáljunk hasznos felvilágosító funkciót betölteni. Nem volt szó arról, hogy menjünk a barikádokra, de az oktatási rendszer kritikusaként az volt az álláspontja, hogy mi szimpatizálunk a diákokkal, és úgy támogatjuk őket, hogy anyagot szolgáltatunk az elkerülhetetlen egyetemi reformhoz. És akkor júniusban megírták az Aron-ellenes petíciót, amire én azt mondtam, hogy hát szó sem lehet róla, hogy egy ilyen aláírjak. De ők mindenkivel aláírták, ilyen sztálinista módon, hogy elvtársak, most mindenki szavazzon!

És mindenki szavazott is, ahogy kellett, szerény kivétellel. Hivatalosan azon háborogtak, hogy az intézet feje az intézet presztízsét és helyiségeit a diákmozgalom elleni föllépésre használja. Tehát tulajdonképpen Bourdieu részéről ez egy ügyes húzás volt, mivel több legyet ütött egy csapásra, nagyon jó taktikai érzékkel.

H. M.: *És te voltál egyedül, aki kiállt Aron mellett. Erre mi volt a reakciónk?*

K. V.: Nem volt semmi nyilvános reakció, kivéve a hallgatóságos elítélést a székhelyünk melletti kávéházban, ahol a jelenet lezajlott. Engem pedig júliusban kineveztek a CNRS-be önálló kutatónak.

H. M.: *Ezt kinek vagy minek köszönheted?*

K. V.: Mindkettőjüknek. Gondolom, Aronnak főképpen, mert ő volt inkább hatalmi pozícióban.

H. M.: *És Aron nem csábított téged, hogy menjél vele?*

K. V.: Nem, abszolút senki nem csábított sehova. A fejem fölött döntötték el, hogy a Bourdieu-csoportban maradjak.

H. M.: *De mehetnél volna Aronhoz is az új kutatócsoportjába?*

K. V.: Igen, de föl sem merült a kérdés. Úgy maradtam Bourdieu-éknél, hogy erről senki előre nem mondott nekem semmit. Aron elköltözött egy másik irodába, de én továbbra is jártam az ő szemináriumára egy ideig, aztán amikor a gyerekeimet kellett őrizni, akkor már nem tudtam járni. Annak, hogy Bourdieu csoportjában maradtam, nyilván az volt az oka – remélhetőleg csak az egyik oka –, hogy a tervezett három Mauss-kötetből 1968-ban még csak egyetlen egy jelent meg.

H. M.: *És mi volt a másik oka?*

K. V.: Hát, remélem az, hogy valami potenciált látott bennem. Megvallom, sajnáltam Aront, mert nagyon szimpatizáltam vele, közel éreztem magamhoz érzelmileg és sok egyéb szempontból. Nagy élmény volt vele beszélgetni. Ugyanakkor az ő témavilága nem igazán érdekelt. Egyszer, botor módon, egy összejövetel utáni beszélgetésben azt találtam mondani, hogy igazán csak elmélyült részlettanulmányokat kell írni egy témáról, s utána a nagy szintézist. Erre Aron finom iróniával azt kérdezte, hogy ezek szerint megtiltanám neki azt, amit ő csinál. („*Vous voulez m'interdire de travailler?*”) Mindenesetre egyértelmű volt, hogy amit Bourdieu képviselt, az engem jobban érdekel. Annál is inkább, mert még mielőtt befejeztem volna a Mauss-kiadást, és elkezdtem volna a Durkheim-kiadást, Bourdieu külön felkérésére összeállítottam egy kis Halbwachs-kötetet is, plusz elkezdtem egy gigantikus munkát, ami végül kudarcba fulladt, mert nem kaptam elég támogatást az adatbankom feldolgozásához. Egy lehetőleg teljes prozopográfiai felmérésbe fogtam a francia bölcsezők elitéről, mégpedig egységesített életrajzi szempontok szerint. Nemrég hallottam, hogy valaki akar egy hasonló

dolgot csinálni a bölcsészdoktorokról Napóleontól a második világháborúig. Írt is nekem, én meg visszairtam, hogy hát nekem ezek az anyagok már régóta megvannak.

H. M.: *És hol vannak?*

K. V.: A francia Nemzeti Levéltár pincéjében, földolgozatlanul. Szóval úgy látszik, Bourdieu valami fantáziát látott bennem. A maga módján mindig nagyon számító volt, és akibe investált, abba túlinvestált. Állandó dolog volt, hogy szuperlatívuszokban beszélt befogadott munkatársairól, hogy támogassa őket, néha akkor is – ezt magam is megéltem – amikor ez nem volt indokolt. Egyéni narcizmusát mintegy kiterjesztette a hozzá közelállókra is.

H. M.: *Szerinted ő benned mit látott?*

K. V.: Tudta, amiért szerintem a többiek utáltak, hogy olvasok angolul meg németül, miközben közülük senki nem tudott aktív módon semmilyen nyelvet. Angolul azért később mindenki megtanult valamelyest olvasni. A CEU-ban később igyekeztem korábbi kollégáim közül többeket meghívni az általam rendezett összejövetelekre, de ez ritkán sikerült, mert nyelviileg nem voltak felkészülve. Bourdieu szükség esetén előadott angolul, és úgy hallottam, hogy a maga korlátozott angolságával szóbelileg is „el tudta adni magát”. Pedig igazán csak franciául volt önmaga. Ha lehetett, külföldi partnereivel is franciául értekezett. Emlékszem, egyszer külön megkért, hogy kísérem el egy vacsorára Eric Hobsbawm-mal, hogy ne neki kelljen a neves partnert szóval tartania.

H. M.: *Kinek a döntése volt, Bourdieu-nek vagy Aronnak, hogy rád bízzák a Mauss-kötet szerkesztését?*

K. V.: Azt hiszem, mind a kettőnek.

H. M.: *Elég furcsa dolog, hogy egy nagy, francia, klasszikus alapító atyát egy kelet-európai „gyüttmentre” bíznak. Vajon miért?*

K. V.: Igazán nekem sincs magyarázatom. Lehet, hogy egymás között megbeszélték, hogy a Karády erre jó lesz, merthogy a Durkheim-követők is többet foglalkoztak a német és az angol szakirodalommal, mint a franciával. Ezt én statisztikailag többször is bizonyítottam. A kortárs franciák kevésbé érdekelték őket, mint az angolszászok és a németek. Az *Année sociologique* évfolyamaiban kétszer annyi recenzió van angol és német szerzőkről, mint franciákról. A franciák 25-30%-ot képviselnek, az angolok 30-35-öt, a németek még többet – Durkheim életében és utána is. Egyértelmű, hogy a Comte-féle kezdetek után erősen német orientáltságú volt az induló francia szociológia, ahogy a századfordulás filozófiában és pszichológiában is volt egy erős német hatás. Egyébként sok furcsa dolog van itt. Például Max Weber nem jelenik meg az *Année*-ban, a felesége, Marianne viszont igen. Pedig tudtak Weberről, Mauss járt is nála Heidelbergben, és látta, hogy Webernél ott volt az *Année* sorozata a polcon. Tehát egyrészt nagyon figyeltek egymásra, másrészt vannak ilyen különös lyukak. De ez más téma... A Mauss-ügyben Bourdieu számára talán még az is szempont lehetett, hogy ne az egyik neves tanítvány vegye kezébe a dolgot, aki ezt saját fényezésére

használhatná, anélkül, hogy beletenné azt a meglehetősen nehéz, többéves munkát, ami tölem mint neofitától elvárható volt. Lévi-Strauss már korábban kiadta egy nagy előszóval az őt érdeklő legfontosabb antropológiai tanulmányokat Mausstól. Úgy gondolom, hogy történelmi érdeklődése rajtam kívül nemigen volt senkinek a *Centre*-ban az 1960-as években – persze Aronon kívül.

H. M.: *Milyen volt Bourdieu mint az Actes főszerkesztője? Mennyire lehetett beleszólni a szerkesztésbe, és mennyire volt ő nyitott a nem szorosan a saját paradigmájába tartozó témák iránt? Minek számított az ő szemében az Actes?*

K. V.: Nyilván zászlóshajó-funkciója volt, de megvallo – és ez egy tökéletes objektivációja a teljes *outsiderségemnek* –, én úgy tudtam meg, hogy van *Actes*, hogy megláttam az első példányt. Boltanskival, Chamboredonnal és Grignonnal, három-négy emberrel ezt a lapot úgy hozták létre, hogy előzetesen nem tudtam róla semmit. Kezdetben a folyóiratnak volt egyfajta provokatív vicclap jellege. A formátum, a nagybetűk, a kisbetűk, a képek. Amikor már egy-két éve létezett az *Actes*, akkor egyszer megkérdeztem Boltanskit, hogy nem érdekelné-e őket néhány ismeretlen Durkheim-levél közlése. Erre ő azt mondta, hogy nem, ilyen hagyományos anyag nem fér bele a lapba. Szóval nekik volt bizonyos avantgárd elkötelezettségük, és semmi klasszikus szociológiatörténeti dimenzió nem érdekelte őket. De volt egy objektív probléma is: én későn érő kutató voltam, aminek objektív oka volt, hogy félttem minden publikációtól, mivel tudtam, hogy mi hiányzik az én kulturális poggyászból. És hát sokáig nagyon kevés publikálható anyagom volt. Paradox módon, az első publikációm akkor jelent meg az *Actes*-ban, ha jól emlékszem, 1978-ban, amikor Kemény Pista kijött. Őt különböző formákban – konkrétan anyagilag is – támogattam már Magyarországon, és próbáltam támogatni Párizsban is (többek között otthoni forrásainak a francia követség segítségével szervezett kiszállítással). Azt is elértem, hogy a Bourdieu-csoportba fogadják be mint külső munkatársat, íróasztalt biztosítva neki saját irodámban. Sajnos ez utólag rossz döntésnek bizonyult, mert Pista minderre nem tudott megfelelően reagálni. Mindenesetre első két nagyobb zsidó témájú cikkemet vele írtam az *Actes*-ba, mégpedig a *numerus clausus* előzményeiről és közvetlen, két világháborúbeli következményeiről. És aztán a '80-as évektől – utólag, kívülről tudtam meg – én lettem az *Actes*-ban a legtöbbet publikáló szerző Bourdieu után.

H. M.: *Ez hogy lehetett?*

K. V.: Utólag úgy értelmezem, hogy '82-83 felé, amikor már mindenki elment a törzstagságból, hirtelen nagyobb szükség lett rám. Boltanski is elment, Grignon is, Chamboredon már '78 táján távozott – persze ezekről is csak utólag szereztem tudomást. Mondjuk Boltanskiról éppenséggel tudtam, mert formálisan vele mentem '80 táján, amikor ő egy külön csoportot alapított, de egy idő után Bourdieu szólt, hogy logikusabb, ha visszajövök a *Centre*-ba. Tehát részemről ez nem volt szakítás, bár Boltanskiék oldalán az intézményes elkülönülést, mint kiderült, szakításnak tekintették a bourdieu-izmussal. Én viszont abszolút nem éreztem semmi ilyesmit, merthogy nem volt hasonlóan intim szellemi elkötelezettségem Bourdieu iránt. Egyszerűen más dolgokkal foglalkoztam, s egyre inkább magyar témákkal.

H. M.: *És ha egy publikációt meg akartál jelentetni az Actes-ban, akkor ebben Bourdieu-nek mi volt a szerepe?*

K. V.: Ez gyakorlatilag mindig úgy történt, hogy nem én akartam megjelentetni egy-egy publikációt. Ő az *Actes* számaint úgy szervezte, hogy a szemináriumain vagy a csoportgyűléseinken azt mondta, hogy tervezünk egy számot a családról, a szexualitásról, a focirol, a társadalmi egyenlőtlenségekről vagy a szegénységről, *whatever*. A '80-as évek közepétől nekem már annyi publikálatlan anyagom gyűlt össze a francia egyetemtörténet és a szociológiai iskola mellett magyar társadalomtörténeti témákban, hogy tulajdonképpen sokféléről tudtam írni. Tudniillik mindig az volt az én – nagyon improduktív – kutatási stratégiám, hogy ami érdekes anyagot, forrást találtam, azt azonnal rögzítettem, begyűjtöttem, de csak azért, hogy meglegyen, és aztán beletettem egy dossziéba, hogy valamikor földolgozom. Még ma is egy csomó olyan dossziém van, amit azért őrizgetek, hogy majd egyszer visszatérek a témára.

Itt érdemes talán szót ejteni az *Actes* szerkesztéséről. Nem volt kinevezett szerkesztőbizottság, legalábbis sokáig. Amikor ezt kívülről fölhánytorgatták, akkor megjelent a folyóirat belső oldalán egy sebtében összeállított szerkesztői lista a kortárs társadalomtudományok nemzetközileg legismertebb neveivel. A számokat néha *ad hoc* szerkesztők állították össze, és gondozták – mint én az antiszemitizmus számot. Több számmal (talán egy évre) előre be voltak tervezve a fő témák, mivel minden szám alapján tematikus fókuszú volt. Ezekről szó volt a néhanapján összehívott intézeti összejöveteleken vagy a szemináriumokon. Aki akart, a megadott határidőre beküldött egy anyagot, ami lehetett tanulmány, rövid jegyzet, történelmi dokumentum vagy egyéb jellegű írás, különösebb terjedelmi vagy tartalmi megkötés nélkül. Irodalomjegyzéket sem kellett föltétlenül hozzáfűzni, és a kutatás előzményeinek bemutatása sem volt elvárt. Valóban „kutatási aktusokról” volt szó, mégpedig minél eredetibbekről. Ugyanabban a számban előfordulhatott kvantifikált szociológiai mélyfúrás, tisztán elméleti reflexió, etnológiai esetmegfigyelés, történelmi esszé, szociográfiai élménybeszámoló, és így tovább. Az *Actes* ugyanis – másképp, de ugyanolyan mértékben mint Durkheim *Année sociologique*-ja – semmiféle szakmai korlátot nem ismert. Amennyire tudom, minden közlésről Bourdieu döntött.

H. M. *És ő mennyire szólt bele a cikkek tartalmába, szerkezetébe?*

K. V.: Semennyire. Soha semmi ilyen nem volt!

H. M.: *Nem volt olyan, hogy ezt írd át, vagy ezt részletesebben fejtsd ki? Nem is emlékszel olyanra, hogy esetleg visszaadott volna vagy átírára javasolt volna valamit?*

K. V.: Nem, nem tudok ilyenről. Azt nem tudom, hogy a többiekkel hogy volt ez. De azt tudom, hogy ha én adtam neki egy cikket, azt mindig elfogadta. Néha előfordult az is, hogy fölkért egy szám szerkesztésére. Ilyen volt például a Durkheim-szám. Kivételes volt, hogy én javasoltam, hogy legyen egy antiszemitizmus szám. Kovács Andrisékkal írtuk ezt a sárga könyvet 1983-ban (Kende 1984), az első nagyobb anyagot a '45 utáni zsidóságról. Tudtam, hogy abban akadnak további kifejtendő, érdekes dolgok.

H. M.: *És ezeket Bourdieu elolvasta? Reflektált ezekre az anyagokra?*

K.V.: Nem tudom, de gondolom, hogy mindent elolvasott, legalább „átlósan”, ahogy ő mondta (*en diagonale*). Nekem van ezzel kapcsolatban egy munkahipotézisem. Amikor a csoport törzsgárdája szétszéledt, jöttek a fiatalabbak: Patrick Champagne, Rémi Lenoir, Gisèle Sapiro vagy kültagként Christophe Charle és Louis Pinto (aki a mester által is elismerten a legelső fontos elemzését nyújtotta a bourdieu-i életműnek). Gisèle egyébként egész későn jött, már 2000 körül. És miután az alapítók elmentek, kialakult egy hiány. Ez a peszsimista hipotézis. Az optimista pedig az, hogy olyan zseniális cikkeket írtam, hogy azokat (alapos nyelvi revízió után) szó szerint lehetett publikálni. A lényeg, és ezt hangsúlyozottan tudom állítani, hogy Bourdieu érdemben soha nem szólt bele a tanulmányok tartalmába. Viszont ennek volt egy negatív aspektusa is, mégpedig az, hogy publikációimra nem sok visszhangot kaptam. Azt hiszem, a zsidó-kommunista témájú cikkem volt az egyetlen olyan, amire azt mondta, hogy nagyon érdekes, de igazából belső visszajelzések a csoportból, a ritka udvariasságokon kívül, egyáltalán nem jöttek. Kívülről talán több jött. Emlékszem, a kommunista cikk kapcsán egyszer még a *Science Po*-n is tartottam egy szemináriumot, amelyen opponensek is részt vettek.

H. M.: *És miért mentek el az emberek? Miért ment el Boltanski, Grignon, Chamboredon és Passeron?*

K. V.: Nagy kérdés, és megint azt kell mondanom, hogy nem tudom. Boltanski esete a leg-átláthatóbb. Megírta nagydoktori tézisét, ami egy nagyon érdekes munka, egy elég klaszszikus szociológiai tézis az új menedzserekről (Boltanski 1982). És akkor egymás között nyilván volt egy beszélgetés, ahol Boltanski valahogy értésre adta, hogy ő más szellemi vonalon áll. És utána egy-két év alatt meg is írta a *Les économies de la grandeur*-t (Boltanski és Théverot 1987), amit én nem tudtam végigolvasni, egyszerűen nem volt érdekes számomra. Az a könyv már egyértelmű szakítás volt a Bourdieu-iskolával. Volt egy német kollégám, aki egyszer elment Boltanskihoz előadni, és Bourdieu-re hivatkozott, de leintették, hogy ez már *dépassé*, vagyis idejétmúlt dolog. Úgyhogy itt volt egy szellemi szakítás. Ezek nagyon kemény szakítások voltak. Engem talán a marginális pozícióm is megóvott attól, hogy össze lehessen különbözni Bourdieu-vel.

H. M.: *Az ő személyisége mintha fokozatosan átalakult volna a '60-as évektől az ezredfordulóig terjedő évtizedekben. Mintha kissé paranoiddá vált volna. Emellett, ha az életművet olvasom, azt látom, hogy a '80-as, '90-es évektől már nem olyan érdekes, mint korábban volt: egyre inkább megmerevedik, és mintha a saját üdvtana köbevézésén fáradozna, és a tanok terjesztése lenne számára a lényeg.*

K. V.: Részben meg elment egy olyan irányba, amiről Grignon és Passeron írtak is egy könyvet (Grignon és Passeron 1989), ami egyébként egy rettentő rossz könyv, hiába kerestem benne komolyabb érveket. Passeron nemcsak összekülönbözött velem, hanem úgy tűnik, önmérsztő, öndestruktív módon kilépett a termelésből, és sokáig teljesen passzív lett. Egy nagy, elméleti könyvet írt később (Passeron 2006), amit nemrég lefordítottak angolra is, de a Bourdieu-vel való szakítás után tulajdonképpen már keveset hallatott magáról, amennyire tudom.

H. M.: *És hogy alakult a csoport közösségi élete a '60-as évektől az ezredfordulóig?*

K. V.: Ez fokozatosan megszűnt, a '90-es években már nemigen volt ilyen. Ennek részben az volt az oka, hogy Bourdieu irodája akkor már a *Collège de France*-ban volt, a Latin-negyed szívében, s nem nálunk a Raspail körúton, a *Maison des Sciences de l'Homme*-ban. Ide ritkán, egy-egy fél délutánra jött csak át. Évente egyszer-kétszer volt egy csoportgyűlés, de aztán már formálisan sem ő lett a csoport vezetője, mert a CNRS – angolszász mintára – bevezette a kutatóintézetek vezetőinek választását és rotációját.

H. M.: *1970-től a Revue française de sociologie egyik aktív szerkesztője voltál több mint egy évtizedig. Ebből a pozícióból hogy láttad a Bourdieu-iskolát?*

K. V.: A *Revue* szerkesztőségében két tábor volt. Volt egyrészt Chamboredon és én, másrészt még négy másik szerkesztő, akik az alapító s hallgatólágos főszerkesztő Jean Stoetzelhez voltak közel, közöttük Philippe Besnard, aki inkább köztes pozíciót foglalt el. Stoetzel maga ritkán vett részt időszakos összejöveteleinken, amikor a beérkező tanulmányokat tárgyaltuk meg, s szerencsére nem is maradt sokáig, s főképp nem szólt bele döntéseinkbe. Arra azonban mindig módot talált, nyilván valami ellenállhatatlan impulzusnak engedve, hogy belekössön a Bourdieu-csoportba. Szerencsére erre Chamboredon a beavatottak iróniájával mindig megtalálta az adekvát választ anélkül, hogy ez a beállítottság szerint heterogén szerkesztőbizottság munkáját veszélyeztette volna. És amíg nem volt *Actes*, addig Bourdieu is publikált nálunk.

H. M.: *De utána már nem. És mit mondtak róla?*

K. V.: Hát, hogy amit ő csinál, az nem más, mint közhelyek fölturbóztatása, hogy a habitust miért kell új szóval illetni, ezt lehetne egyszerűbben is kifejezni. Szóval egyáltalán nem értették, hogy milyen episztemológiai potenciál van ezekben a fogalmakban. A kulturális legitimitáció és legitimitás, a kulturális tőke és rétegződés, stb. fogalmai szerintem abszolút megkerülhetetlenek ma már, és egyszerűen nem lehet kultúráról gondolkodni úgy, hogy ezeket az ember ne használná. Ezek fontos fogalmak, amelyek jelentőségét az ellentábor nem értette. És soha nem lehetett tudni, hogy mi az elemi irigység, a siker ellenhatása, és mi az intellektuális különbözőség. Mindenesetre tény, hogy nagyon erős volt az ellentábor. Például Boudon egy másik ellenpólust képezett a társadalmi determinációkat elutasító módszertani individualizmus égiske alatt. A magam részéről akárhányszor kezembe vettem Boudont, úgy találtam, tele volt leegyszerűsített banalításokkal. Boudon írt '68-ról egy könyvet, ami egy újságírói maszlag, gyenge általánosítások sora, semmi konkrétum, de tényleg semmi! Legalábbis én nagyon gyengének találtam. Szegény Besnard a halála előtt egy interjút adott – nyilván tudták, hogy nagyon beteg –, és Bourdieu-ről olyanokat mondott, hogy az írásai filozófiai nyelvbe ültetett közhelyek... Én aztán a '80-as években, több mint tíz év után, meguntam a *Revue*-ben ezt a szerkesztői munkát. Elég sok időmet vette el a benyújtott tanulmányok olvasása, kritikája és gondozása, meg ez a fajta hatalomgyakorlás és -kielés nem is érdekelt különösebben. Inkább az egyre dagadó volumenű kutatásaimmal akartam foglalkozni. Ebben az értelemben magamat *tiszta kutató*nak érzem, merthogy engem tényleg csak a kutatás érdekelt.

Az biztos, hogy amilyen gyorsan nőtt Bourdieu hatása a francia szociológusokra, éppúgy erősödött a vele szembeni ellenségesség is. Amikor az egyik fiatal kollégám jelentkezett egy vidéki egyetemi állásra, és megtudták, hogy Bourdieu-től jött, kinevették. Szóval helyenként tényleg nagyon látványos volt ennek az iskolának a visszautasítása! Ezt én úgy értékeltem mindig, hogy egyszerűen nem értették, hogy a szövegeit olvasni nehéz dolog, és inkább azt mondták, hogy ez nem nekik való vagy nem jó. Persze az is igaz, hogy Bourdieu állandóan provokált, és legtöbbször visszautasított minden vitát. Egyszer Mohammed Cherkaoui, a Boudon-csoportból, írt egy reflexiót az *Actes*-ban megjelent egyik cikk kapcsán, amelyben ténybeli kritikát fogalmazott meg, úgy emlékszem egy matematikai módszertani ihletésű cikkel kapcsolatban. Ez volt az egyetlen konkrét eset, amiről tudok, hogy Bourdieu föltette a kérdést egy csoportgyűlésen, hogy akkor most mit csináljunk. Én pedig ilyen közép-európai ésszel azt mondtam, hogy mi itt a kérdés, hiszen ha valaki érdemi kritikát fogalmaz meg, akkor természetesen érdemben válaszolni kell rá! A többiek bólogattak, és nem szóltak semmit. Aztán persze nem válaszoltak. Vagy egy másik anekdota, amire konkrétan emlékszem: egyszer szintén egy ilyen többek által írt cikket nézegettünk együtt, amelynek Boltanski volt a fő szerzője. És én egy táblázatra ráböktem, mondván, hogy rosszul van szerkesztve (*assez mal foutu*), merthogy a százalékot másképp kellett volna kiszámolni. Utána Boltanski hetekig nem köszönt vissza, és ha találkoztunk a folyosón – két szobával volt az enyém mellett az irodája –, tüntetőleg elfordította a fejét. Egy másik alkalommal egy osztrák szaklap kért föl, hogy írjak egy cikket az iskolázással foglalkozó tematikus számukba. Meg is írtam, és éppen Bécsben voltam, amikor találkoztam az egyik szerkesztővel, aki mondta, hogy Bourdieu-t is fölkérték, és ő küldött is valamit. Szövegében azonban két tárgyi hibát találtak. Úgyhogy írtak neki, hogy izé-izé, Monsieur Bourdieu, hálával fogadnánk, ha talán kijavítaná a problémás részt. Ő pedig válasz helyett visszavonta a cikkét. Szóval ő nem vitatkozott, volt benne egy paranoidnak tekinthető elzárkózás a kritikákkal szemben.

H. M.: *Ezt én is alá tudom támasztani. Még a kilencvenes években készítettem vele egy interjút a Férfiuralom 1990-es változatáról (Hadas 1994). Aztán amikor 1998-ban kijött ugyanezzel a címmel a könyve is, amit én nagyon problematikusnak tartottam, elküldtem neki írásban néhány kritikus szellemű kérdést, hogy ezekről szeretnék majd vele beszélgetni, de többszöri próbálkozásom ellenére sem kaptam tőle választ. Amikor aztán tíz évvel később a Theory, Culture and Society-ben publikálni akartam a Replikában megjelent interjút – a lap örömmel közölte volna –, váratlanul kaptam egy levelet Featherstone-tól, a TCS főszerkesztőjétől, amit Loic Wacquant küldött neki, hogy a velem készült interjút Bourdieu törölte a publikációs listájából, és hogy én kvázi egy kétes alak vagyok, mert egy nem engedélyezett szöveget akarok publikálni. Utólag a titkárnőjétől megtudtam, hogy Bourdieu egy héttel azután törölte az általam készített korábbi interjút a publikációi közül, hogy megkapta tőlem az új könyvével kapcsolatos kritikus szellemű kérdéseket. Csakhogy erről elfelejtett értesíteni...*

K. V.: Igen, ez egy elég jellemző történet. Boudonnal sem vitatkozott. Tudtommal csak egy jegyzetben utalt arra, hogy jobb volna, ha moziba járna, és nem szociológiával foglalkozna. A témában személyes anekdotám, hogy egy alkalommal, még az 1970-es években, a Durkheim-iskoláról tartottam előadást az *Ecole normale*-ban, és többek között azt mondtam róluk, hogy sokat blöfföltek, a kritikákra nem reagáltak, és úgy léptek föl, mint akik mindent tudnak, a többiek meg semmit, noha még bele sem kezdtek egy-egy téma kutatásába.

Az akkor kezdő történész, Christophe Charle azt súgta nekem utána, hogy komoly visszhangja volt annak, amit mondtam, mivel úgy lehetett kódolni, mintha a Bourdieu-csoportról beszéltem volna. Másik releváns emlékem, még a '70-es évek elejéről, hogy egy szociológiai-történész kollégával, Bernard Lécuyer-vel, aki a Boudon-csoportba tartozott, közös publikációt terveztünk, némi CNRS-dotációval. Ő a francia empirikus szociológia 19. századi előzményeiről számolt volna be, én a Durkheim-iskola tevékenységéről. Az én kutatási jelentésem aztán el is készült. A 19. század elején indult a francia nagykapitalizmus, és az Orvosi Akadémia már ekkor megbízott szakembereket – például René Villermét –, hogy közlőről, valódi felmérések tükrében vizsgálják az új ipari proletariátus demográfiáját és életkörülményeit. Éppen Lécuyer-vel beszélgettem az irodámban, amikor váratlanul benézett Bourdieu, de amikor meglátta partneremet, visszahőkölt, és mondta, hogy jó, majd később beszéljünk. Aztán beszélünk is, és rögtön a szememre hányta, hogy olyan emberekkel állok össze, akik a Boudon-iskolába tartoznak. Szóval volt benne egy ilyen merevség, ami egyébként pozitív és negatív formában is megnyilvánult. Egyszer például szólt nekem, hogy egy kanadai kolléga, Marcel Fournier, Mauss-életrajzot akar írni, de ő rögtön közölte vele, hogy ez az én témám, úgyhogy ne foglalkozzon ezzel. Én persze tiltakoztam, hogy hát szó sincs róla, miért ne írna, nincs az, hogy én témám, te témád, ő témája. De Bourdieu úgy gondolta, hogy a témák is le vannak osztva, és hogy az ő táborába tartozók témájába más ne üsse bele az orrát. Szerencsére Fournier sem így gondolta, és egy alapos kötetet írt a francia etnológia alapító mesterének életútjáról. Később egy Durkheim-életrajzot is készített, és kiadta Mauss szétszórt politikai írásait is. Vagyis Bourdieu barátokra és ellenségekre osztotta a világot, amiben a barát szent volt, és néha még a témája is. Lehet ezt paranoidnak minősíteni, de azt hiszem, a korabeli széttöredezett francia szociológiai mező más szektorában is fellelhetők voltak a paranoid hajlamok.

H. M.: *Mennyiben reflektált ő a saját – úgymond – alacsony társadalmi pozíciójára?*

K. V.: Erről beszélt néha, hogy ő nem egy úrifíú, és hogy idegen ebben a világban. Többnyire abban a lenéző kontextusban, amikor Alain Touraine-ról meg Michel Crozier-ről vagy a többiekéről volt szó. Volt benne egy tudatos szolidaritás a szegényekkel, egy megélt balos világszemlélet, amit én csak részben – politikailag pedig alig – osztottam. Persze én is szolidáris vagyok a szegényekkel, és ezt mindig aktívan gyakoroltuk is szükséglet szenvedő barátaink és Veronika, a feleségem afrikai vagy cigány kapcsolatairányában. Azt azonban sohasem éreztem, hogy ez lenne a legnagyobb szociológiai téma – mint ahogy ezt egyébként Andorka Rudi, Kemény Pista vagy – valószínűleg – Ferge Zsuzsa is gondolta. Amikor Bourdieu a *Misère du monde*-ot írta, nekem is szólt, hogy ha van valami anyagom, akkor járuljak hozzá a kötethez. Nekem nem volt semmi ilyen, és különösebben nem is vonzott a dolog, mivel úgy éreztem, hogy ez már el van túlozva, túl van írva. Hát persze, lehet mondani, hogy a szegénység és a nyomor is része a társadalmi valóságnak, de én úgy gondolom, hogy a *Misère du monde* nem egy igazán elmélyült szociológiai elemzés, néhány kitűnő esettanulmány ellenére.

H. M.: *Mégis a legsikeresebb könyve volt...*

K. V.: Hát persze, a nyomor általában a traumaélmény nem csak a szakmabeli szociológusok számára érdekes. Ez tulajdonképp egy örök téma, legalább a 19. század óta, amióta a növekvő

urbanizáció a nincsteleneket egyre nagyobb tömegekben hozza a módos rétegek közelébe. Néha ugyanabban a házban. Én is laktam manzárdszobában, a folyosón egy vízcappal, ahol a lift és a futószőnyeges fölépcső nagypolgári luxuslakásokba vezetett. De én mégis úgy éreztem, hogy ez a Bourdieu-mű egy kicsit önmaga elárulása, egyfajta túltolt miserábilizmus. Viszont az ő nézőpontjából valószínűleg visszatérést jelentett a kezdetekhez, az eredethez. Tehát megengedem, hogy számára ez egy mély élmény lehetett. Mindig is volt benne egy prolik iránti szimpátia, ami együtt járt azzal, hogy utált minden hatalmi *establishmentet*. Szerintem az Aronnal való szakításnak is volt egy olyan motívuma – ezt csak gyanítom, nem tudom konkrétan dokumentálni –, hogy ő alapvetően idegenkedett az adott rendszerbe erősen integrált emberektől. Aron pedig az integrálódott francia zsidó értelmiségi prototípusa volt. Magam is többször hallottam olyan telefonbeszélgetéseit, amelyeket miniszterekkel folytatt. Ő örült annak, ha egy miniszter fölhívta konzultálni, nála megvolt a hivatalosság iránti tisztelet meg a hivatalos elismertetések értékelése. Az akadémiai tagságot is örömmel fogadta. Bourdieu viszont minden ilyenről kifejezetten ódzkodott. Hivatalos elismerésekre sosem pályázott. Talán csak a CNRS aranyérmének átvételekor tett ritka kivételt e téren.

H. M.: *Ő hogyan reflektált a zsidósággal kapcsolatos kutatásaidra?*

K. V.: Egyszer volt erről szó, és ő lelkesen igenelte. Végül is a partikuláris és alkulturális identitásra alapuló csoportok alkotta mező egy nagy bourdieu-i témavilág – a szimbolikus rétegeződés és egyenlőtlenségek körének része. Az a kemény igazság, hogy elég keveset beszéltünk érdemben arról, hogy én mit is csinálok. Egyébként, hiszed, nem hiszed, életem egyik nagy szellemi élménye az volt, amikor fölfedeztem a gazdag magyar forrásokat azokban a témákban, amelyeket Franciaországban kezdtem el kutatni: iskolai egyenlőtlenségek, a kulturális különbségek és konfliktusok szociológiája, a zsidó identitás történelmi rétegei. Ott ugyanis mindegyik nagyon kevés forrás van, pedig Franciaországban is rendkívül érdekes lenne megnézni például a zsidók és protestánsok szerepét a szellemi életben. Csak intuitíve lehet látni, hogy mindkét csoportnak jelentős (a zsidóknak ott is látványos) a túlreprerzentáltsága. Valószínűleg ugyanaz a *pattern*, mint Magyarországon, noha a lépték nagyon más. 1871 óta, amikor utoljára kérdeztek rá a vallásra a népszámláláson, lényegében nincs kemény adat ilyenekre, kivéve a Vichy-rezsim korszakát. Én próbáltam nevekkel dolgozni, de kiderült, hogy túl nagy az átfedés az elzász-lotaringiai német és a zsidó nevek között. 1972-ben, amikor először ültem be a KSH könyvtárába, revelációként hatott rám, hogy magyar viszonylatban mennyi vallásspecifikus, regionális, helyi, néha még korcsoportos adat is rendelkezésre áll (jórészt teljesen kihasználatlanul) például az iskolázottságra nézve, de persze sok másra is. Ez fantasztikus élmény volt, és azt hiszem, ennek jelentőségét Bourdieu is tisztán látta. Egyszer beszéltünk is arról, hogy az *Actes*-ban megjelenő számos magyar vonatkozású munkám milyen gazdag statisztikai forrásanyagra támaszkodik.

H. M.: *És nem várta el tőled, hogy több habitust, mezőt meg kulturális legitimitást írjal bele a szövegeidbe?*

K. V.: Abszolút nem kérte számon! Ez engem is meglepett, hiszen életében gyakorlatilag nem utaltam a munkáira, már csak egyfajta tudatos szeméremből sem (Aron munkáira pedig még kevésbé!), bár fogalomkészletét és némely ellesett elméleti intuícióját persze

fölhasználtam. Maga a zsidóság témája megközelíthetetlen az örökölt szimbolikus tőkével való kollektív ellátottság vagy megfosztottság problémájával való szembesülés nélkül. Soha nem tapasztaltam semmifajta kontrollérzést vagy elvárást, hogy idézzem őt. Ha elmentem hozzá konzultálni, akkor főképp azt mondta el, hogy a témát hogyan gondolná továbbfejlesztetni. Amikor etnológiatörténettel foglalkoztam, akkor többször is előfordult, hogy forrásokat ajánlott. Szóval ő abszolút nyitott volt a tanácsadásra, de csak, ha kértezték. Arra már tudtommal nem került sor, hogy ellenőrizze a továbbiakat.

H. M.: *És tudomásod szerint másoktól sem várta el ezt?*

K. V.: Tudtommal nem. Boltanski, amikor megírta a *Les Cadres*-t, nem hiszem, hogy folyamatosan egyeztetett volna vele bármit is. Tény, hogy a *Centre*-ban korlátolt nyilvánosság uralkodott, és sok volt a ki nem mondottság. Alig voltak nyilvános viták. Még olyan sem, mint Magyarországon a disszertációk előzetes intézeti bemutatásakor. A konfliktusok is inkább *post festum* kerültek napvilágra, például akkor, amikor korábbi törzstagok sorra eltűntek – mint például Grignon vagy Chamboredon. Aztán egy csoportos németországi látogatás során (1984-ben) Grignon kissé őrjöngve panaszolta fel, hogy őt Bourdieu mennyire kizsákmányolta. A mesterhez mindegyikünket sajátos viszony kötötte, de egymáshoz már alig-alig kapcsolódtunk. Ezek az emberek hozzám képest mind túl balosok voltak. De ezt én nem éreztem kihívásnak vagy feszültségforrásnak. Nekem is voltak akár balosnak is titulálható szimpátiáim, és a helyzetemmel végül is nem voltam elégedetlen, de igazi barátokat a *Centre*-ban töltött közel negyven év alatt nemigen szereztem. Hogy akkor kivel voltam jóban? Hát, igazából senkivel! Talán mondjuk Philippe Besnard-ral, aki szintén egy *outsider* volt. Ő a Boudon-iskolához tartozott. Úgy idegenedtem el tőle az élete végén – rákos lett, és a kétezres években meghalt –, hogy megkeresett egy általam ismert diák egy szerintem nagyon eredeti témával, és arra kért, hogy legyek a témavezetője. A Bourdieu-iskola szellemi szerkezetét írta volna meg egy szakdolgozatban (*diplôme d'études supérieures*), ami a doktori tézis előkészítésének egy fázisa. Ösztöndíjra lett volna szüksége az EHESS-től (*Ecole des hautes études en sciences sociales*), ahol akkoriban nekem is volt szemináriumom. Mondtam, hogy jó, próbáljuk meg. És a doktori iskola felelősei, köztük Besnard, azt mondták, hogy hát szó sem lehet róla, hogy itt támogatnának egy munkát Bourdieu-ről vagy a Bourdieu-iskoláról. Szegény fiú kétségbe volt esve. Többször is beszélünk telefonon, és meg kellett mondanom, hogy nem tudok érte tenni semmit, merthogy fentebb a témáját visszalökték.

Ez jól mutatja azt is, hogy magában az EHESS-ben, Bourdieu pályájának legfőbb fogadó intézményében is milyen ellenséges góccok léteztek. Ami engem illet, ezután megszakítottam Besnard-ral a kapcsolatot, mert úgy gondoltam, hogy ez a viselkedés nem összeegyeztethető az én erkölcsi normáimmal. Emlékszem, Raymond Aron többször is olyan embereket támogatott, akik vagy politikailag nem voltak az ő oldalán, vagy más szempontból álltak távol tőle, de ő mégis úgy gondolta, hogy azoknak is segít, ha módja van rá, akik nem föltétlenül az ő közeli emberei. Én is ezen az állásponton voltam. Talán majd valaki dokumentálja egyszer, hogy amikor Bourdieu a *Collège de France*-ba jelentkezett, akkor Aron mennyire támogatta őt. Lehet, hogy nem nagyon, mert hát ők ugye keményen szakítottak, de azt konkrétan tudom, hogy Aron elment meghallgatni Bourdieu nyitóelőadását a *Collège de France*-ban. Utána egy véletlen találkozáskor olyasmit mondott nekem, hogy Bourdieu a *Leçon sur la leçon*-ban valamiképp istennek tette meg magát és a szociológiáját. Aron az értékeket

becsülte. Bourdieu ellenségei nem ezen az alapon álltak. Emberileg Aron volt hozzám nagyon közel, igazán szerettem őt, amellet, hogy tiszteltem. Francia patrióta létére számomra egy közép-európai típusú liberális humanista volt. Egy européer és egy *Mensch*. Aron az önéletrajzában azt írja, hogy Bourdieu-től várható volt, hogy ennek a korszaknak az egyik nagy alkotó egyénisége legyen, csak hát morálisan nem volt a saját nagysága szintjén. Hát, ez nem volt egy bók! Aron árulásnak élte meg, ami '68-ban történt vele. És ezzel én továbbra is – mindenén túl és mindennek ellenére – egyetérték.

Budapest, 2020. június

Hivatkozott irodalom

- Boltanski, Luc (1982): *Les cadres: la formation d'un groupe social*. Párizs: Editions de Minuit.
- Boltanski, Luc és Laurent Thévenot (1987): *Les économies de la grandeur*. Párizs: PUF, Cahiers du Centre d'études de l'emploi.
- Grignon, Claude és Jean-Claude Passeron (1989): *Le savant et le populaire: misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*. Párizs: Le Seuil.
- Hadas Miklós (1994): Férőfuralom. Hadas Miklós beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Replika* (13–14): 47–53.
- Karády Viktor (2020): *Válogatott történeti szociológiai írások 1. A társadalomtudományokról*. Budapest: Replika-könyvek.
- Kende Péter (szerk.) (1984): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek.

Hadas Miklós

Szociológus, az MTA doktora

Karády Viktor

Társadalomtörténész, szociológus, az MTA külső tagja

Szex és forradalom

Egy ötvenhatos magyar emigráns az európai nemi piacon

Lejegyezte és megszerkesztette
Hadas Miklós

(A szexuális forradalom: szociológiai jellegzetességek) Partikuláris helyzetben vagyok. Különben mindenki mindig partikuláris helyzetben van, de egy emigráns különösen. Tehát amikor valamiről beszélek, akkor én nem a férfi–nő viszonyról beszélek általában, hanem a nők és egy emigráns férfi viszonyáról. Azok a lányok, akik emigránst, illetve külföldit keresnek partnernek, önmagukban is egy partikuláris csoportot képeznek, amely persze, alkothatja a társadalom többségét is bizonyos korszakokban. Ilyen értelemben ha valaki a hatvanas-hetvenes években munkára és harcra készen lépett be a szexuális piacra, akkor hatalmas kereslettel és kínálattal találta magát szemben.

Kétségtelen, hogy a pirula általánossá válása és az AIDS megjelenése előtti korszak húsz éve, amely egyben a penicillin általános használata és könnyű hozzáférhetősége révén a fehér kultúrkörben a nemi betegségeket is nagy egészében marginális-

sá szorította, egy hatalmas partnertömeggel való, veszély nélküli nemi érintkezést tett lehetővé. Vagyis amit szexuális forradalomnak neveznek, annak három aspektusa van: egyrészt az addig meglévő nemi betegségek teljes megszűnése egy időre. Másrészt az óvszerek, a magzatelhajtást, illetve a teherbe esést számolással vagy művileg korlátozó vagy megakadályozó módszerek általánossá válása, mely, mintegy mellékesen, együtt jár a büntudatkelés nagymértékű megszűnését jelentő nyílt beszélgetésekkel is. Bizonyos értelemben a szexualitás a legitim diskurzus tárgyává válik. Harmadrészt ehhez járul az is, hogy legalizálják, vagy legalábbis nem üldözik igazán az abortuszt. Ez a nemzedék ráadásul ebben a korszakában nem kíván gyerekeket, kevésbé család- és gyermekközpontú.

Szociológiailag kimutatható, hogy a társadalom jómódú rétegeiben sokkal több szexuális partner van, mint előzőleg. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a társadalmi jólét igencsak megnövekszik Nyugat-Európában és Amerikában. Az embereknek van idejük, pénzük, miért ne éljenek hát szabadabban nemi életet? Úgyhogy ilyen értelemben, azt hiszem, nyugodtan beszélhetünk szexuális forradalomról. Mindazonáltal nem árt óvatosan fogalmazni, mert inkább ciklikus változásokról van szó a történelemben: a nagy reneszánsznak is van egy olyan pillanata, amikor fölfedezik a testet, az érzékiséget, a meztelenséget, s paradicsomnak érzik a világot. És gondoljunk csak arra is, hogy a neoplatonista körben, Firenzében például a homoszexualitás elfogadott magatartásformává vált. Elég, ha az olasz reneszánsz nagy művészei közül Leonardót és Michelangelót említjük, akikről köztudott, hogy vonzódtak a saját nemükhöz is. És volt a húszas években is egy felszabadulási tendencia, de részben a nagy gazdasági világválság, részben a vérbaj még mindig veszélyes megléte,

valamint egyéb konzervatív tendenciák is oda vezettek, hogy sikerült a faszizmusnak azt csinálnia, amit ma az iszlám fundamentalisták próbálnak csinálni a Közel-Keleten.

Véleményem szerint a náciizmus, a faszizmus, a francoizmus egyik indítóoka egy macsó ellenforradalom, amely a szabadosság helyébe egy elfojtott homoszexuális modellt állít, a führer-modellt, a mindenkori vezérhez folyamodó szeretetet, rajongást. Ez az ember lehet a nagy séf és a kisfőnök, a cserkész- vagy a katonai parancsnok, a tomatanár, tehát a férfivilág képviselője. Ugyanakkor a szabadidőben engedélyezik a szexualitás szabad gyakorlását is, hiszen nem vallásosak, hanem nacionalisták, tehát szükségük van a népességszaporulat hatalmas növekedésére. Mindamellett a szabad örömmön alapuló, érzéki kapcsolat nagymértékben ki van iktatva egy fasiszta vagy autoritariánus szublimáció javára. Egyébként a puritanizmus amerikai variációja alapvetően hasonlít ehhez. Azt lehet mondani, hogy a hatvanas évekig egy elfojtó, konzervatív modell uralkodik. Talán nem túlzás, ha bizonyos értelemben a két nagy háborút is valamilyen formában e modell érvényesülésének számlájára írjuk.

Fontosnak tartom még, hogy a hatvanas évekre a nagy és biztonságos utasszállító repülőgépek interkontinentális méretekben is lehetővé teszik a tömegturizmust. Arról nem is beszélve, hogy az európai kontinensen belül részint autóstoppal vagy vonattal fiatalok hatalmas tömegei kezdenek el utazgatni, akár a vakációk idején, akár munkavállalási vagy tanulási megfontolásokból. A külföldi, a turista, a bolyongó vagy az emigráns helyzete a hatvanas évekre társadalmilag meghatározó helyzetté válik. És természetesen minden turista vagy utazó vagy egy-két évre máshová menő ember, ha fiatal, nemétől függetlenül kalandot, affirmációt keres. Különösen, ha olyan helyzetben van, hogy a szülőkkel szemben is valami mást mutathat föl ezáltal. Hiszen a szülőkknek erre még egyáltalán nem volt lehetőségük, hiszen az ő fiatalokukban a tömegturizmus még tömeggyilkolás formájában zajlott.

Ebben az összefüggésben érthető, miért az a hatvanas évek központi jelszava, hogy *make love, not war!* Ez ugyanis pontosan arra utal, hogy ez a generáció már nem a háborús gyilkolásban, hanem a szexben óhajtja kiélni az örömét. Amikor Rómában egy lány pólójára az van írva, hogy „fate l'amora non la guerra”, ez egészen evidens módon nemcsak a vietnami háborúra, hanem a szülők háborújára is vonatkozik. Ez egyébként Olaszországban kétszeresen is tabutörésnek számít, hiszen itt korábban nem volt joguk a nőknek ahhoz, hacsak nem prostituáltak voltak, hogy ilyen jelszavakkal lépjenek föl, és nyíltan manifesztálják a szülők kritizálásához és a nemi kielégüléshez való jogukat. Ez utóbbi különben nem feltétlenül az intravaginális szexualitásra való igényüket jelentette, hiszen ahogy a „franciázás” szó is mutatja, a vaginacentrikus kielégülésnek is számtalan alfaja lehet.

(Magyarok a szexuális világpiacón) A hatvanas években a nyugati világon belül kiválóan meg lehetett abból élni a nemi piacon, hogy valaki magyar volt. Ötvenhatnak olyan hihetetlen világviszhangja volt, hogy egyszerre lehetett megadni a polgárság romantikus leányainak azt az illúziót, hogy egy szabadsághőssel szeretkeznek, a szülőkknek pedig azt az érzést, hogy az ember mégiscsak egy antikommunista szabadsághős, szemben bizonyos belső romantikusokkal – gondoljunk csak a későbbi che guevarákra. Tehát egyszerre voltunk elfogadva a jobb- és a baloldalon. A lányok romantikaigénye tökéletesen kielégült azáltal, hogy külföldit és emigránst szereztek, ráadásul olyat, aki mögött már súlyos tragédiák vannak. Ez szükségeltetett ahhoz, hogy az embernek olyan borzongásai legyenek, amelyeket különben csak a moziban kaphatott meg akkoriban.

Én mindig elérékenyülten és szeretettel emlékezem ötvenhatra, mert az az érzésem, hogy a mi nemzedékünk számára Nyugaton a nemi piacot elsősorban ez nyitotta meg. Erre, persze, nem gondoltunk a forradalom alatt, de utólag teljes joggal úgy éreztük, hogy nekünk jár érte valami kárpótlás. És ez volt a kárpótlás. Ez különösen Ausztriában és Németországban volt érvényes, ahol a romantikus magyar figura amúgy is bevett történelmi toposzként létezett: a magyar mint világcsavargó, a magyar mint kicsit megbízhatatlan, de

sármos és érdekes. S mivelhogy a szlávokkal mindig problémáik voltak, ezt a szalonromantikusan egzotikus szerepkört a magyarok töltötték be. Az úgynevezett „magyaros temperamentum” is nagy szerepet játszott mindebben, ez a cigányos, virtuosos, ráugrós, bummele módon viselkedő figura, aki esetleg öngyilkossággal fenyegetődzik, éjjel megjelenik részegen, berúgja az ajtót, elviszi a pénzt, visszajön, aztán elmegy, a barátnővel is lefekszik, soha nem lehet tudni, mit csinál legközelebb, ezért mindenképpen érdekes, úgyhogy a dolog ezáltal egyszerre pozitív és negatív.

Mindenképpen ez volt a figura Svájcban, Németországban, Ausztriában, és tulajdonképpen az első tíz évben pompásan meg lehetett belőle élni Angliában, Kanadában és Amerikában is. Kicsit kevésbé a latin országokban, ahol saját magukat is, jóllehet egészen más módon, nagyon férfiasnak tartják. Az olaszok az amorózó énekesi pozícióban, a franciák nemi kulturáltságukban, a spanyolok úrként. Ezek rettentő beképzelték mind, de ennek ellenére ötvenhat után egy darabig helye volt ott is a magyarnak, noha nem volt olyan mítosza, mint a német kultúrkörben. Olaszországban nem is nemi partnerként, hanem szabadsághősként fogadták a magyarokat. Ott azért a garibaldista (meg hozzátennem, a mussolinista) időkből megmaradt valami szimpátia a magyarok iránt, ezt ki lehetett használni. Csak éppen Olaszországban akkor még nem éltek szabadon nemi életet, az csak a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején következett be.

(Olasz férfiasági minták) Az olasz (és hozzátennem: a francia) nem alkoholista. Ez egy nagyon lényeges különbség a magyarokhoz képest. Emellett az olaszoknak még a szélsőséges megnyilvánulásai is racionálisan kontrolláltak. Olaszországban nem létezik az alkoholos, kulákos és dzsentris világ. Ott lényegében mindenki városi polgár így vagy úgy, esetleg szőlősgazda, aki szintén racionálisan él. Ugyanakkor sokkal nagyobb az esztétikai harmóniaigényük és a falloszkultuszuk, mint a magyaroknak. Azt mondanám, hogy az olasz nem a „szétbaszom”, hanem a „megbaszom” komplexusában él, és erősen nárcisztikus. Az olasz anya egy mediterrán anya, aki istennek tekinti fiúgyermekét, és sokkal inkább ajnározza, mint egy magyar anya. Nem látom Magyarországon azt az érzelmi melegséget, ami az olasz anya–gyermek kapcsolatban megvan. Ennek következtében az olasz férfi abban az időben még nagyon erős különbséget tett az anyaszerepre kiszemelt lányok és a csak nemi partnernek kiszemelt lányok között. Abban az időben Olaszországban a szüzességet is sokkal jobban valorizálták. Ez egyébként a hatvanas évek végétől az európaizálódásnak köszönhetően megszűnt. Az olasz európaizálódás történelmi mutatói mellesleg azok a referendumok, amelyek során előbb a választ fogadták el a hetvenes évek elején, majd az abortusz lehetőségét elég komoly többséggel, még Dél-Olaszországban is. Emlékszem a torinói *Stampa* címlapjára, amely azon a napon jelent meg a referendum után, amikor a válasz lehetővé vált. Így szólt: „Mától fogva Olaszország Európához tartozik”, ami egyben azt is mutatja, hogy mindaddig az ő értelmezésükben sem voltak magától értetődően Európa részei.

Az olasz *amoroso* tenorista. Magyarországon nem számítana férfiasnak egy nápolyi caruzós, giglis tenor. Olaszországban a nagy férfitenorok, a szabadsághősök, a hősszerelmesek tenorok, a hatalommal bíró érettebb emberek pedig baritonok. Egy bizonyos koron túl, ha tetszik, egy férfi baritonná érik. Az olasz amorózó olyan valaki, aki képes naponta ötször telefonálni, odamegy, megvárja, udvarol, kullog, tapad, megint kullog, megint tapad és udvarol, s miután megkapta a nőt, továbbra is fenntartja fikcióként az amorózó mechanizmusokat, mert úgy érzi, hogy ezzel mutatja meg a lánynak, hogy nem tekinti kurvának. És ezzel a lány is így van: ha nem telefonál a fiú ötször és nem féltékeny, megharagszik, szorongani kezd, mert azt hiszi, kurvának nézik. Tehát az amorózóság azt a hipokrita meggyőzési célt szolgálja, hogy a férfi továbbra is szerelmes, hogy ő egy mintaférj vagy mintabarát. Mindez rendkívül fárasztó, s borzasztó teher. Ugyanezt megírta Ovidius is, mondván, hogy a sze-

relem olyan, mint a katonai szolgálat, hiszen ugyanolyan teljes férfit kíván: szigorúan, fegyelmezett módon kell élni, mert minden reggel, a fölkelést követően a férfinak végig kell gondolnia, hogy az amorózóság mely feladatait kell elvégeznie aznap. A magam részéről ezt mindig visszautasítottam, ezért is van az, hogy csak kevés olasz szerelmem volt, szemben, mondjuk, a görögökkel vagy spanyolokkal, akikkel sokkal keményebb, élesebb, egyértelműbb viszonyt lehetett kialakítani.

Egyébként Olaszországban ennek ellenére viszonylag könnyű magyarként munkálkodni a nemi piacon. Lehet gesztikulálni, nem kell olyan hallgatag pipázónak lenni, mintha az ember angol volna, ugyanakkor mégsem számít igazán, mivel az olasz férfi a magyarra nem féltékeny. Ő csak a latinokra vagy egy másik mediterránra, arabra vagy görögre féltékeny, mert csak a mediterránt tartja férfinak, a többi hülyének nézi. Számára egy magyar nem igazán veszélyes, ezért azzal kedves. Ugyanakkor mindezt visszakapja az olasz nőtől, mert az olasz lány megjátssza azt, hogy nagyon élvez, akkor is, ha netán kevésbé, bár többnyire könnyen élvez, hiszen meleg van, jók a klimatikus viszonyok, minden könnyebben megy. De ha valami miatt mégsem, akkor is igyekszik nagyon megnyugtatni az olasz férfit, hogy minden tökéletes. Ugyanakkor ez egészen más az Alpoktól északra. Ott kevésbé hazudnak.

Persze, Olaszországban belül is vannak különbségek. Trieszt Bologna és Torino, részben a Monarchia közelségének, részben a vallás háttérbe szorulásának köszönhetően, részben más okokból, nagyon szabadgondolkodású városok. Ennek megvan az irodalmi vetülete, kicsit Moravia és Brancati, de főleg Pavese. Náluk látni lehet a férfiak szorongását, félelmét is az esetleges kudarcról. No most, azóta a lányok nagyon szabadok lettek, hál'istennek, szóval van egy európaibb, poligámabb jellegű magatartás, bár azért többnyire úgy van, amit Franciaországban is láthatunk a fiataloknál, hogy szeretnek egy időben eggyel lenni a lehetőségekhez képest, aztán váltanak. Csak éppen gyakran váltanak, és ez Olaszországban is így van ma már: ez hatalmas különbség a korábbi generációkhoz képest. Valószínű persze, hogy ezt annak idején is művelték, akár a falvakban is, csak éppen titokban tartották. Olaszországban óriási a titok jelentősége. Ezért egyáltalán nem biztos, hogy a szexuális magatartás változott meg annyira. Lehet, hogy csak a dolog publikussága. Ne feledjük: a mediterrán rendszerek rendkívül hipokriták. Nekem volt libanoni barátnóm, jordániai barátnóm, több is, és az igazság az, hogy ha ismeri az ember a rendszer belső játékszabályait, az arab lányok is megközelíthetőek. Aki ott él, az pontosan tudja, mik azok a metódusok, amelyekkel a felszín alatt akár egy iszlamista Perzsiában is igen jókat és igen sokat lehet szeretkezni, anélkül, hogy ez publikussá válna.

(Don Juan mítosza) Don Juan sorsa véleményem szerint emigrációs sorsként értelmezhető. Amikor a mindenkori Leporellók és Sganarelle-ek elmondják, illetve eléneklik, hogy Don Giovanni mikor, hol, kivel, mennyit és miképp csinált, akkor többnyire öt európai országot emlegetnek: Spanyolországot, Olaszországot, Franciaországot, Németországot és Törökországot. Törökországnak egyébként akkoriban részét képezik az európai megszállt övezetek, beleértve magyarországi területeket is. Nos tehát, amikor Leporello mondja a számokat, kiderül, hogy ez a sevillai születésű ember élete jelentős részét külföldön töltötte, és Spanyolországban belül is állandóan máshol mászkált. Ilyen értelemben tehát Don Giovanni példa értékű modellje a családjával és környezetével szakító embernek, aki külföldön más módon él, mint ahogy azt családja, társadalmi környezete és rangja előírta számára.

Ha most ehhez hozzávesszük, hogy nem lehetett tizennyolc évesnél fiatalabb, amikor elkerül otthonról, és hogy az akkori körülmények között nehéz elképzelni, hogy negyvenöt évesnél idősebb a végén, és összeadjuk a különböző számokat, valamint azt, hogy abban az időben meddig tartott egy utazás akár a következő faluba vagy városba is, megállapíthatjuk, hogy ez az ember általában két hétnél tovább sehol sem maradt! És ez benne is van az összes darabban: mindig valami olyat csinált, amiért valaki elkezdte üldözni őt, akár a sze-

retője, a leendő házastársa, annak a szeretője vagy apja és így tovább. Szóval, neki állandóan menekülnie kell a következmények elől – és így kerül aztán a következő kalandba.

Don Juan tehát tulajdonképpen egy klasszikus, hajszolt, üzött emigráns szituációban éli végig az életét, ami sok tekintetben emlékeztet századunk hatvanas-hetvenes éveinek paradigmatisz vándorára is, aki szintén szexuális szabadságban létezik, családelles, nem vállal gyereket, azaz nem kívánja a jövőt, s magát a nemes faj, törzs, család utolsó sarjának tekinti – legalábbis az én olvasatomban. A mítosz tehát nemcsak arról szól, hogy ez az ember állandóan új lányokkal van, hanem arról is, hogy ez a hajszolt emigráns szakít a múlttal, a jövővel, a családdal, a legendával – és éppen ezért válik legendává. A sors legvégén pedig ott a halál, a pokol, amit nagyon tudatosan és tisztán vállal. Don Juant tehát két nagy emberi enigma foglalkoztatja: a nemiség és a halál.

Ugyanakkor a mi sorsunk nagyon sok vonatkozásban különbözik is Don Juanétól, olyanira, hogy nem is szívesen azonosítanám vele magamat. Ő ugyanis nem egy történelmi katasztrófavilágból, hanem egy felfelé menő világból érkezik. Könnyű neki elvetni a családot, mert az egy élő, létező család és nem csupán egy mítosz. Azokat a struktúrákat, amelyek a mi gyermekkorunk világát meghatározták, legyen szó akár a családról, akár a szélesebb társadalmi környezetemről, a történelem eltaposta, megsemmisítette. Ha nem így történt volna, esetleg lehetett volna ellenük lázadni.

Mindehhez hozzátenném, hogyha Don Juan csak nagy számú lányt vagy asszonyt kívánt volna fogyasztani, akkor azt nagyon könnyen megtehetné volna Sevillában is, hiszen egymás után hozathatta volna be a parasztlányokat, ezáltal biztosítva a számszerű és ismereti sikert. De ami őt érdekelte, és ezt az ő pozitívumaként említeném, pontosan az volt, hogy ő nem a saját otthonában kívánta a dolgokat, hanem igenis mindig újra meg újra konfrontálódni akart az újabb kihívásokkal, választásokkal, lehetőségekkel. De a mítosz lényege az, hogy már az elején vér folyik, és ettől kezdve menekülnie kell. E tekintetben ízig-vérig spanyol dráma ez, hiszen valami súlyos dolog történik. Don Juan spanyol hős, az ő viszonya a halálhoz spanyol viszony, nem pedig olasz. Don Juan öl – nos, ezzel semmiképpen sem tudok identifikálódni. Emellett nekem eszem ágában sincs a különböző lányok családjával konfliktusba kerülni.

Abban a vonatkozásban viszont azonosulok Don Juannal, hogy engem sem érdekel, kivel van egy lány, foglalt-e vagy sem, van-e barátja vagy nincs. Ezek steril és fölösleges érzelmi kérdéskérdések, homoszexuális fixációk, amelyeknek a lényeghez semmi közük. Ha kedve van hozzám mellékesen, akkor jó, ha nem mellékesen, akkor esetleg jó, esetleg nem jó. A hatvanas évek nemi utazójánál teljesen mindegy, hogy aktuális partnerének van-e barátja vagy férje Amerikában vagy Németországban.

(A német férfi) A német férfi jó partner, attraktív, sportos, egyfajta nárcisztikus teljesítményetika vezérli. Ugyanakkor a lányok is nagyon emancipálták magukat a háború után. Előbb az idősebbek, azáltal, hogy ők voltak a családfenntartók. Bajorországban még ugyanaz az immoralitás jellemző, mint Ausztriában, noha azért az egy fokkal keményebb, szadistább is. De a társadalom átesztetizáltságának foka valóban rendkívüli ott. Németországban központi kérdés lehet, hogy mi a jó művészet, mi a rossz művészet. A vezér maga is művész: nagy szónok, nagy színész, nagy festő. Művészi ambíciói vannak, és ez érződik. A művészetnek meg az inspirációnak mint társadalomalakító tényezőnek középpontba helyezése hozza létre a karizmát, mely ott a bürokráciát is teljesen maga alá tudja rendelni.

Pontosan emlékszem arra, amikor Doris barátnőm, aki egy gyönyörű északnémet lány volt, a hetvenes évek elején Párizsban valamivel kapcsolatban, mindenféle szégyen nélkül, egészen evidens módon egy német férfinévem emlegetett. Mintha azt mondta volna, hogy Wolf Dietrich vagy valami hasonlót, mégpedig olyan természetességgel, hogy rádöbbenem, valami megkezdődött: a német lányok nem szégyellték többé a német fiút. A hetvenes

évek elejéig német lány egy idegen előtt elhallgatta a német fiúval főnálló viszonyát. Persze, egymás között házasodtak, az ország nyilvánvalóan tartott tovább, de egy magára csak kicsit is adó diáklány, értelmiségi, polgári-nagypolgári lány, ha külföldivel beszélt, nem mert volna ezeket az elhallgatandó referenciákat emlegetni. Lányokról beszélhetett, de német fiúról nem, mert szégyen volt a német férfi.

A német férfi újrafeljövételének különböző fázisai voltak. Mint tudjuk, Magyarország történelmi sorsának Mohács utáni legnagyobb katasztrófája a berni foci világbajnokság, ahol megengedtük nekik, hogy világbajnokok legyenek. Aranycsapatunk csődje a német népből rehabilitálta Németországot. A gazdasági csoda egy másodlagos valami ehhez képest. De a hetvenes évekre megjelenik a modern német, az előítélet-mentes, a gazdaságilag szakképzett, attraktív férfi. Ebben az időben a különböző Freddyk és Willyk meg nem tudom, kicsodák mediterrán, amorózó szövegeket énekeltek éjjel-nappal a német rádióban. Egyébként egész Európában mediterrán divat volt. Ha tetszik, feketének, barnának, egzotikusnak, harmadik világinak kellett lenni. Persze, mindez inkább fikcióként és verbálisan létezett, mint a valóságban, úgyhogy egy magyar számára nagyon jól lehetővé tette, hogy az ember két figurát alakítson. Egyszerre lehetett civilizált európai, ugyanakkor hozhatta ezeket a romantikus, harmadik világi dolgokat is. Szóval, hogy is mondjam, az amerikaiak és az angolnak nem kellett megdolgoznia az ügyért, a magyarnak mégis kellett valamit csinálnia: hősködni, mesélni, romantikázni egy kicsit.

A fekete amerikai, persze, más kérdés volt. Azért Németország alapvetően fajgyűlölő, idegengyűlölő ország akkor is, ha éppen idegendivat van. És hozzáteszem, hogy Európában az amerikai máig igen kívánt nemi partner. Kicsit hülyének nézik, a nők azt hiszik, hogy manipulálhatják, tehát egyszerre van az az érzésük, hogy egy hollywoodi hőssel bújnak ágyba, aki ugyanakkor hülye, és azt csinálhatnak vele, amit akarnak. Az amerikai férfi ezért fél is az európai nőtől. Számára Európa a régi kultúrák romlottságának a jelképe, ezért kevésbé használta ki az utolsó ötven évben azt, amit kihasználhatott volna – hála istennek, mert különben szinte semmi sem jutott volna nekünk. Pedig a piac ott van, a francia lány például csak várja, hogy a pasas amerikai legyen, nagyon örül neki. De az amerikai férfi a francia lánytól különösen fél, mert ezt a nőtipust az emberi romlottság egy egészen rendkívüli megjelenésének tartja. Pedig az amerikai lány ötször válik, pénzt kér, rettenetes hangja van, kellemetlen, agresszív, rosszindulatú, férfias, nyugös, nem nagy műveltségű, nagyon nehezen élvez – ennek ellenére az amerikai férfi eltűri az állandó nyaggatást tőle. Talán így egyszerűbb neki: „the girl next door”.

A hatvanas években egy német diákszállóban egy magyar királynak számított: sorban álltak nála a lányok, akkora volt a rangja. Beszéltem a náci időkben ott ösztöndíjas, akkor fiatal magyarokkal, akik szerint abban az időben is sorban álltak a magyaroknál a német lányok, mert a német srácok akkor el voltak foglalva mindenfajta katonai szolgálattal, Hitler Jugenddel meg egyéb baromsággal. Nagyon kevés volt az egyéb megengedett pozitív külföldi, mint az olasz meg a finn, akiknél, persze, a lányok szintén sorban álltak.

(Bécs, a feminin város) Itt lényegesen kisebb a magyarbarátság, mint Németországban, mert az osztrákok jobban ismerik a magyarokat, kisebb a mítosz. A magyar lánynak Ausztriában van egyfajta kurvás mítosza. Megvan ez Schnitzlernél is. Másrészt viszont az osztrák férfi nem érdekes. A német férfi végül is egy teljesítményetika szerint él, gürizik, mint a kutya, hogy a lánynak megmutassa a maga güriző kvalitásait. Az osztrák férfi, legalábbis a bécsi, magát sajnálatja, a maga módján alkoholista, nem magyarosan, hanem sirósan, jajgatósan. Valahogy strukturáltabb, érdekesebb, harcosabb a német lány és a német férfi viszonya. Az osztrákoknál kevésbé direkt a harc, viszont házmesterszadizmusból sok van Ausztriában. A lányok kedvesek, édesek egy ideig, aztán asszonyként már rosszabbak, öregasszonyként pedig rettenetesek. A férfiaknál is van egy típus, ahol a teljes karakternélküliség tud attraktív

és hódító lenni. Ez a proli származású gazdasági menedzser típusa, akiben még a feljövő proliból megmaradt valami dinamika. Aztán, persze, vannak a dekadensek... Ausztriában a dekadencia egy érvényes modell, a férfiaknál is. Ha nem lenne az a szörnyű akcentusuk, néha egészen érdekesek is lehetnének.

Bécs mindig egy érzéki város volt. Szerintem még a nácizmus alatt is. Az osztrák nem szadistán-homoszeuális keménykedik a nácizmus alatt sem, hanem zsidókat üldöz, kínoz és fosztogat, tehát a gyöngébbet bántja, az erősebbtől fél. De a szexualitást akkor is szereti. Szóval, hogy mondjam, eszik egy jó bécsi szeletet, nem moralizál. Ausztria nem egy morális ország. Ennek van jó, és van rossz oldala. A rossz oldala az, hogy hátba szúrnak és kifosztanak, a jó oldala az, hogy jókat esznek, jobb a konyhájuk, mint a németeké, bár az mára nagyon sokat javult. En nem hiszem, hogy különösebb szexuális represszió lenne ott, merthogy nincs moráljuk, tehát nincsenek morális elfojtásaik sem.

Az osztrák férfi lakáj és udvaronc. A monarchiás Bécsben él egy nemzetközi arisztokrácia, van egy nagypolgárság, mely többnyire zsidó, a tisztikar is nemzetközi, és noha szereti a párbajokat, azért inkább meghal, mint hogy rendesen harcoljon. Hát az a képünk az osztrákokról, hogy jó a hadseregük? Szép parádékat, persze, tudnak csinálni, isteni a zene, de hát, hogy mondjam, a valcerok nem a férfiaság jegyében íródnak. Ha van női zene, akkor a valcer női zene – erről van itt szó. Bécs alapvetően női identifikációjú város, amely megengedi a nőknek a domináns helyzetet, és nemcsak a nagypolgárságnál, hanem minden fokon. Nincs ebből nagy zaj, és a házmester azért megnézi, hogy kivel megy haza a lány, és denunció, ha arról van szó, de az erős apai modell hiányzik. Az osztrák férfi tartja a márkát, hiszen alapvetően hotelos, még ma is. A turizmusból élnek, ez az ő nagyiparuk, ott pedig nem lehet férfiasodni. Lehet kellemetlenkedni, házmesterkedni, kérni ezt, kérni azt, de nem lehet keménykedni. Olyan turistaország, ahol a turistával keménykedik a szállodás, nincs. És ez az ő lényegük. Miért ment oda az uralkodóház? Mehetett volna Prágába is, de nem ment oda. Ausztria egy olyan ország, ahol nem érvényesek a heroikus magatartásminták.

(Az északi modellek) Az ötvenes évek végétől igen erős a svéd lány mítosza. Azt mondanám, hogy amit szexuális forradalomnak nevezünk, az Európában Skandináviában kezdődött az ötvenes évek vége felé. Akkor válnak ismertté egyébként azok a svéd filmek is, amelyek a svéd lány szabadság-mítoszt európai modellté teszik. Emlékszem a *Norwegian girl* című Beatles számra: „I once had a girl, or should I say, she once had me...” A Beatles talán azért is választotta ezt, mert akkorra már a svéd túl ismert volt, s a norvég érdekesebbnek, egzotikusabbnak tűnt.

Nagyon lényegesnek tartom ebből a szempontból, hogy igenis számít a nőemancipáció. A valódi női gazdasági és hatalmi emancipáció Skandináviában játszódik le először a modern történelemben. Nem tudom, miért, sohasem foglalkoztam részletesebben a kérdéssel, de biztosan így van. Nekem ez nagyon tetszett, hiszen ennek része volt az is, hogy a fiatal lányok tapasztalatokat gyűjtenek, hasonlóképpen ahhoz, ahogy Európában a fiatal férfiak is tapasztalatokat gyűjtenek. A skandináv fiút mindenki szépnek tartotta, de passzivitása miatt senki sem vette komolyan.

Ha persze jobban belegondolok, végső soron ez az egész szexuális forradalom, sok minden máshoz hasonlóan, Angliából jött át Európába. Gondoljunk csak a popkultúrára! Az angol proli az, aki megváltozik. Ez azért fantasztikus, mert ugye, ott egy puritán világba érkezik ez az egész. Ha megkérdezzük öreg embereket, akik még emlékeznek a negyvenes, ötvenes évekre, azok megmondják, hogy az angol nő a csúnyaság karikatúrájának számított abban az időben. És akkor a hatvanas években az angol lányok hirtelen modern lányok lesznek. De azért a popzene révén a legnagyobb sztárok mégis az angol fiúcsapatok: Beatles, Rolling Stones meg a többiek. A női sztárok pedig amerikaiak vagy latinok. Bár idővel ez is kezd megváltozni, s fölbukkan az attraktív, hosszú lábú északi lány. Már Marlene Dietrich

is a lábával és a karjával vált ki – a német lányok lába és karja egyébként nagyon szép, miképpen az angol lányok lába és karja is. A német lányok egyébként jobban mozognak, erotikusabban használják a testüket. Míg tehát a gömbölyű latin lányoknak nagy mellük volt és mozogni tudtak, az újonnan felbukkanó és előtérbe kerülő északi lányok hosszú combjukkal és lapos mellükkel valamiféle androgün mintát hordoznak, így lázadva a szexobjektummá vált klasszikus női szerep ellen. Pikáns dolog persze, hogy szexobjektumként lázadnak a szexobjektummá válás ellen...

(*Szexuális szabadság francia módra*) Franciaország más, itt a nemi szabadság mindig sokkal nagyobb volt – az alsó népcsoportok tagjai körében is. Franciaországban a 18. század végétől folyik a családtervezés: sok az egykés család – legfőljebb a nagyon vallásos katolikus rétegek számítanak kivételnek. Nem véletlen, hogyha azt mondjuk, „franciáznak”, tudjuk, mit mondunk, s nem véletlen az sem, hogy ezt szinte minden nyelvben így nevezik. Én egyébként azért is jöttem újra meg újra Párizsba, mert ebben a városban ez az uralkodó modell. Sokkal könnyebb is a dolgokról beszélni, mint más nyelven. Sokkal egyszerűbb ezeket a dolgokat megkérdezni, nem sértő, ha valaki a szeretkezés közepén fölteszi a kérdést, hogy most egy kicsit így vagy úgy, míg az elsősorban érzelmi alapú kultúrákban jóval nehezebb ilyen tudatosan viszonyulni a dolgokhoz.

Franciaországban mindenki számára nyilvánvaló, hogy az emberek különbözőek, és hogy meg kell próbálni tudatosan megtalálni azokat a partnereket, akiknek az élvezési mechanizmusai többé-kevésbé megfelelnek a mi élvezési mechanizmusainknak. Itt nem kell ragaszkodni ahhoz, ami nem tetszik, hogy csak így vagy csak úgy lehet élvezni. A franciák a racionális módszerek révén általában megtalálják a megfelelő partnereket, és elég sokáig és elég hosszan élveznek. Egy idő óta egyébként az az érzésem, hogy már a németek is...

Különös módon az első világháború utáni nacionalista represszió is hozzájárul a racionális szexuális viselkedési kultúra kialakulásához. Ekkor ugyanis guillotine-nal volt büntethető a magzatelhajtás. Több olyan bábaasszonyt ki is végeztek a két háború között Franciaországban, aki ismételten hajtott végre magzatelhajtást. Egyébként olyannyira ellenőrizték a nőket, hogy ha valaki vizeletvizsgálatot csináltatott, akkor le kellett adnia a személyi igazolványát a patikában, s ott felírták az adatait, nehogy meg tudjon megmenekülni, ha a lelete pozitívnak bizonyult. És ez így volt egészen a hetvenes évek elejéig.

Franciaországban a tradicionális katolicizmusra rakódott ez a jakobinus köztársasági nacionalizmus, aminél undorítóbb kevés dolog van a világon, mert még metafizikája sincsen, és sötét, buta termékenységi nacionalizmusa a fallikus állatiaság és az állagörző népszaporulat jegyében szerveződik. Ezért erre adott ellenreakciónak is tekinthető a nemi aktus tudatos kontrollálása és szabályozása. Az, hogy bedugom vagy kihúzom, racionális döntés következménye. Ha nem lehet, akkor nem dugom be, ha ki kell húzni, akkor kihúzom. Ezek racionális dolgok, és mégis, a franciák ezt a racionalitást valahogy az élvezési kultúrájuk szolgálatába tudták állítani, miként a sajtot és a vörösborot is. Meg tudták oldani orálishoz és manuálisan meg tudatosan megbeszélve egymással. De azért ha például megnézzük Sartre *L'âge de raison*-ját, az így kezdődik: „elfelejtettem kihúzni, én hülye” – mondja a filozófus, gimnáziumi tanár, párizsi figura, tehát evidensen egy Sartre alterego. Az illegális abortusz ugyanis nagyon sokba kerül, de neki, gimnáziumi tanárként szerencséje van, kap kölcsönt, és senki nem kérdezi tőle, vajon arra kell-e neki, hogy a barátjánőjétől elvetethesse a gyermeket. És ez a „l'âge de raison”, ettől érik be a feje lágya, mivel rájön, hogy most már felnőtté vált, vigyáznia kell.

A hatvannyolcas francia forradalom a szexuális represszió ellen is irányult. 1972-ben a nők egy manifesztumot fogalmaztak meg. Számos ismert nő, például Simone de Beauvoir is az aláírók között volt. Az egész egy abortuszper kapcsán történt. A nők azt mondták, hogy ők valamennyien elkövték ugyanezt, akkor tessék őket is vád alá helyezni – és ezt akkor

már nem merték megcsinálni. A hetvenes években egyébként az volt a giscardizmus hatalmas érdeme, hogy a 68-as dolgok egy részét jobboldalról behozta, mégpedig a gaullisták szavazatai ellenére a baloldali szavazatok segítségével. Hiába voksolt a jobboldal ellene a parlamentben, a baloldali szavazatokkal át lehetett vinni.

A szexuális forradalom szempontjából a fogamzásgátló pirula legalizálását rendkívül fontosnak tartom. Ezt egyébként egy protestáns gaullista képviselőnek sikerült egy ilyen protestáns szabadkőműves készítményből fakadóan átvinnie a parlamentben, de csak 67-ben. Megjegyzem, ezt egyébként sokan elfelejtik, hogy Európában a hatvanas években nagyon sokszor szülői beleegyezés kellett ahhoz, hogy egy nem férjezett lány pirulát szedhessen! Sokáig nem voltak nagykorúak az emberek. A 18 éves nagykorúság annyit jelentett, hogy ettől az életkortól fogva szülői kontroll nélkül lehetett pirulát szedni. Korábban a nagykorúság 21 évnél kezdődött. A pirula útja a szexuális forradalom útja, és a pirula legalizálásának útja a szexuális forradalom intézményesülésének útja.

(Mámor és szexualitás) A szexuális forradalom része az is, hogy az alkohol és a kábítószeres és minden segédeszköz egyre inkább fölöslegessé vált. Lehetett egész egyszerűen passzívnak lenni férfiként, és megkérdezni vagy megkérni, hogy most már akkor szeretkezzünk. Olyannyira igénye lett a lányoknak nyíltan mutatni, hogy mit akarnak, hogy nem kellett többé fölösleges köröket futni. A mámor valós mámor volt, és nem aktívkodó ál mámor. Levetközünk együtt és szeretkeztünk, nem volt szükség alkoholra meg dekulpabilizációra.

Azt veszem észre, hogy a nyolcvanas évek elejétől fogva mintha az alkohol és a kábítószerek újra összekapcsolódnának a szexualitással. Mint ahogy bizonyos macsóskodások is inkább megfigyelhetők. Mintha valamiféle bunkó mámorra volna újra szükség, ilyen rockos, diszkós, kicsapongó mámorra. Az az érzésem, hogy az új generáció ismét végszituációban éli a nemi életét, ahelyett, hogy nyugodtan, kényelmesen, mindenfajta különösebb agitáció nélkül, egy beszélgetést kellemesen be tudna fejezni egy nyugodt, kivilágított nemi aktussal. Engem zavar a félhomály-kultusz, az öntudat elvesztésének szükséglete. Ezek szerintem a barbárság megnyilatkozásai. A gyors motor, a sebességkultusz, a gépkultusz, a brutalitás, a szadizmus, az üvöltözés, a kollektív, akár a sportszurkolásban is megnyilvánuló öngerjesztő proliórületek libidinális töltetű mai örömkielései nehezen összeegyeztethetők a hatvanas-hetvenes évek meglehetősen kedves szalonszexualitásával, ahol az aktuális szexpartnernek komplitása forradalmi aktusnak számított, s világmegváltásnak tűnt – mindenek előtt a lányok szempontjából. És a férfiaknak nem kellett ügyködniük és aktívkodniuk, mert sok mindent elvégeztek helyettük a lányok.

(A nemiség technikái) Két olyan város van a világon, ahol a hely mítosza minden odatévedő vagy odautazó ember számára azt sugallja, hogy ott azért legalább egyszer szeretkeznie kell: San Francisco és Párizs. Valaki lehet sokáig Berlinben vagy Londonban anélkül, hogy nemi életet élne, mégsem érzi úgy, hogy bünt és hibát követett el. Ugyanígy vannak korszakok is, amikor a nemi élet kötelező, s vannak olyanok is, amikor nem az. A hatvanas évek második felében és a hetvenes években kötelező volt. Nem arról volt szó, hogy mindenki mindenkivel lefeküdt volna, de ha valakinek kedve volt ahhoz, akkor nem állított fel önmagának semmiféle korlátot. Tulajdonképpen azt is lehetne mondani, hogy a szexualitás az érzelmeiktől bizonyos fokig függetlenné vált. No nem a szimpátiától és nem az esztétikai ízléstől és nem a kíváncsiságtól, mert ezektől sohasem lesz független, de többé nem követelt olyan érzelmi elkötelezettséget, mint addig. Lelkileg a dolog úgy festett, hogy mi mások vagyunk, ez egy új nemzedék, mi nem akarunk úgy élni, mint a szüleink, mi vidáman és boldogan akarunk élni, *a háborúnak vége*. Ez egy Alain Resnais filmnek is a címe volt egyébként, mely a politikai cselekvésről való lemondásnak és a fölszabadult szexualitásnak egyik emblemikus alkotása, amellyel, hogy persze, arról is szól, hogy a spanyol helyzet a

kommunista tevékenységet a hatvanas években már nem kívánja, mert nem emigrációból, hanem belülről kell megoldani a dolgokat – ami végül be is következett. És ez bizony ugyanígy volt az amerikaiaknál is: Pearl Harbour, a háború, a puritanizmus ideje lejárt.

A szexualitás és a hosszú távú érzelmi *engagement* teljes elválászásának gyakori módja a csoportszex is. Ezekben a szeánszokon elsősorban a kíváncsiság a meghatározó. Nem szabad ugyanis elfelejteni: a kíváncsiság annyit is jelent, hogy lefekszem azzal, aki nem tetszik, hogy megtudjam, milyen valakivel együtt lenni, aki nem tetszik. Ez is része a dolognak. Minél szubtilisebb egy lány, annál kevésbé csak fizikai típus szerint választ, és annál inkább a magatartásformák érdeklik. Valójában csak kevésbé differenciált társadalmakban elsődleges a külső megjelenés. Persze, az ember preferálhat bizonyos fizikai típusokat, de hát azért azt is érdemes megnézni, mi lesz akkor, ha valaki olyannal van, aki elsőre nem tetszik neki. Ha valaki kísérletező nemiségben él, akkor ezt bizonyára megteszi. Persze, ha nem jön be, akkor utána annál inkább ragaszkodik saját esztétikai és fizikai igényeihez.

A csoportszex mindenhol tiltva volt valamilyen módon. Lehet, hogy Skandináviában kevésbé, mert ott kétségtelen, hogy az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején, az alkoholvási szeánszok végén ki-ki elvonult a maga partnerével. Nem voltak ezek még csoportszexnek tekinthető aktusok, de ők ehhez is leitták magukat, és ha kelet-európaiként az ember jelen volt, elvárták, hogy leigya magát. Én sose ittam le magam, merthogy nekem erre nem volt szükségem ahhoz, hogy kedvem legyen a dologhoz. De ők, gátlásaik leküzdése érdekében, programszerűen berúgtak, úgyhogy lehet, hogy az alkohol volt a fontosabb, s a szex csak mellékes volt. Nehéz ma már megítélni, hogy mi volt a nagyobb kihívás, illetve kihágás.

Londonban és Párizsban is voltak körök, ahol egy város környéki házban összejöttek az emberek. Nem volt szabad címet és telefonszámot kérni, viszont szabadon lehetett sokakkal nemi életet élni. Volt egy barátom, aki a hetvenes évek elején lett öngyilkos Párizsban. Ő megérdemelne egy posztumusz magyar állami kitüntetést, ha a magyaroknak egyáltalán eszébe jutna, hogy a nemi harcot is díjazták, így azokat is, akik a magyar nemzet reputációját e tekintetben Nyugaton ébren tartották. De hát sajnos, ehelyett mindenféle hülyeségekkel foglalkoznak...

A csoportszexet azonban nem szabad összekeverni a szexuális forradalommal! A nemi forradalmat a fiatalok hajtották végre. Akiket én csoportos szeánszokon láttam, azok inkább harminc fölötti, középosztálybeli emberek voltak. Nem is volt a csoportszexnek semmiféle ideológiája. Az igaz, hogy aztán a hatvanas évek végén a hippimozgalom mindig nagy tömegek összejövetelét jelentette, akik együtt szívtak és hallgattak. A közös szívás és hallgatás ugyanakkor fontosabbnak tűnt a közös szexnél. Nem szabad elfelejteni, hogy a nyilvános csókolózás és a csoportos szex az angolszász világban a hatvanas években válik lehetségessé, tehát addig ez nem divat, és az emberekben komoly belső gátlás van az ilyen dolgokkal kapcsolatban.

Rómában például egészen a hatvanas évek második feléig fizetni kellett a nyilvános csókolózásért. A Villa Borghesében, ha nappal csókolózáson kapott a rendőr, bizony megbüntették. Este jobban behunyták a szemüket, minthogy akkor a polgárt meg a gyerekeket nem kellett megvédeni ettől. De a Hyde Parkban akkor már lehetett csókolózni. Párizsban viszont mindig lehetett. A németek például halálosan fel voltak ettől izgatva. Párizsban már a 18–19. században lehetett nyilvánosan csókolózni – van erre számos irodalmi utalás is. Mindez, persze, összefügg a lakásviszonyokkal is, mivel a szegény rétegek rossz lakásviszonyokkal rendelkeztek, és a szülők akkor nem engedték meg, hogy a 18 éves lány vagy akár a 18 éves fiú ezt otthon csinálja. Ezért sokan rákényszerültek arra, hogy nyilvánosan csinálják. Ugyanakkor mindez, ha szabad így mondani, Párizsban a város önidentifikációjának is részévé vált.

Észak-Európában sem volt ebből különösebb probléma. Igaz, ott lakhatott az ember egy

lánynál úgy, hogy a szülők is a házban vagy a lakásban éltek. Ott elfogadták, hogy a lánynak 16 éves korától megvan a joga arra, hogy azt vigyen fel a lakásukra, akit akar. Egyébként ennek az északi típusnak különleges esetei az északi szláv lányok is: a csehek és a lengyelek. A csehek némileg mazochisztikusabbak, a lengyelek meg búzaillatúak, szélsőségesek, kiteljesedésre, örültségre, bolondságra mindig készek: fantáziájuk nem ismer határt.

Párizsban lehetett csókolózni az utcán, a zsúfolt metróban, teljesen önfeledten. És hát természetesen ott volt a rengeteg szálloda is – de hát ez mindenhol adott volt Európában. Párizsban egyébként kétféle szálloda volt: az egyik, ahol elég volt csupán a férfi nevét leadni, a másik, ahol be kellett jelenteni a lány nevét is. És az volt az igazi férfi, aki tudta, melyek azok a helyek, ahol a lány papírjait nem kéri. A baj az volt, hogy voltak városok, például Svájcban, ahol ezek a szállodák kurvás szállodák is voltak. Ezek között is voltak, persze, drágábbak és finomabbak, ahol ez nem tűnt föl annyira, de ugye, a svájci városok kisvárosok, ezért általában nem tudtak fönntartani két ilyen jellegű intézményt. Úgyhogy nem volt ám könnyű az élet akkoriban! Nem véletlen, hogy Adynak is Párizs volt a Bakonya. És ilyen értelemben volt Európában Párizs-mítosz nagyon sokáig. A hatvanas évek szexuális forradalma óta azonban Párizs nimbusza hihetetlenül csökkent, mivel nincs meg többé ez a különbség. Ma pedig már bárhol elmehetünk szállodába, senki nem kérdezi, házasok vagyunk-e.

(A szexuális kommunikáció) A tánc és a kábítószer nem kötődnek a nemi forradalomhoz: léteztek már korábban is. A kábítószer nem arra szolgált, hogy kábuljunk, hanem arra, hogy jó hangulatba kerüljünk. De az embernek nem volt szabad teljesen elveszíteni a fejét, hanem inkább a partnerével együtt kellett elszállnia. A kábítószer mindazonáltal ritkábban használták a nemi forradalom előtt – szemben az alkohollal, aminek a fogyasztása szinte kötelező volt a dekulpabilizáció érdekében. A testiség másik megengedett közeledési módja a tánc volt, valamint az, hogy az éjjeli helyeken a felsőtében engedélyezett volt a csókolózás, tapizás; mindazok a dolgok tehát, melyek kölcsönösen lehetővé tették annak verbalitás nélküli megállapítását, hogy megyünk-e majd az ágyba vagy sem.

Amikor bekövetkezett a nemi forradalom, erre többé semmi szükség nem volt. Akkortól ezt már normálisan, többé-kevésbé konszenzusosan meg lehetett beszélni, és nem kellett semmifajta dramaturgiai fölvezető eszköz: magafeledtség, mámor és tánc. Ezzel szemben bejöttek a preszexuális, pregenitális szexualitás örömelemei. Azelőtt a mámorban le kellett rángatni a ruhákat a lányokról, mégpedig lehetőleg álló nemi szervvel. Nekem egyébként ezek a ruhalerángató lakáji szerepek nagyon ellenszenvesek voltak, és mindig minden nőnek elmondtam, hogy én most szeretnék csengetni és szólni Hyppolitnak, hogy jöjjön be, és legyen szíves, vetköztesse le a nőt. S amikor elkészült, csengessen nekem, mert én nem vagyok egy vetköztető, nem lakájszerepre születtem, tehát legyen olyan kedves mindenki és vegye le a maga ruháját. És én csak áldani tudom a szexuális forradalmat, mert azóta ki-ki maga vetkőzik.

A nemi forradalom pillanatától fogva a férfi nemi szervet minden további nélkül kézbe lehetett adni, és magam is folyamatosan, lassan, nyugodtan le tudtam vetkőzni anélkül, hogy közben sódereket kellett volna mondani az érzelmeink keménységéről, vagy arról, hogy most egy fantasztikus pillanatot élünk át, noha azt éltünk át, és ezt meg is lehetett utána beszélni, sőt, esetleg előtte is, de nem kellett ezt a hadonászó mámort eljátszani. És végül is normálisan, egy nagy közös esztétikai kalandként éltük át a szexuális együttlétet. Végre a lányok is bevallhatták, hogy ők nem tárgyak, és megmondhatták, hogy akarnak-e valamit vagy sem, s nem volt többé, hogy ők csak elszenvedik ezt az egészet a férfi kedvéért vagy a nagy érzelem kedvéért.

Érdekes, lehet, hogy azért, mert mediterrán típus voltam, többször ezt az arabos, olaszos bummele-lerohanó magatartást várták el tőlem, tehát nem állíthatom, hogy ez nem létezett volna. Hogy aztán aki ezt elvárta, azért tette-e, mert belésulykolták, vagy őszintén, egysze-

rúen, természetesen erre volt igénye – nem tudom. Viszont kétségtelen, hogy a nemi forradalomtól kezdve a nők elvárták, hogy a partnerük foglalkozzon azzal, hogy ők élveznek-e vagy sem. És majdhogynem ez vált kötelezővé, és ettől fogva a szerencsétlen frigid lányok szenvedtek úgy, mint a kutya, míg addig, ugye, ők voltak birtokon belül. Talán úgy is meg lehetne fogalmazni a szexuális forradalom lényegét, hogy ez egy olyan robbanásszerű változási folyamat, melynek során a nemcsak intergenitálisan, hanem testük más részei révén, például a klitorisukkal vagy a mellükkel is élvezni akaró nők a kizárólag intergenitálisan élvezni akaró és frigid nők koalícióját félresöpörve saját vágyaiknak megfelelően formálták át a nemiség társadalmi viszonyait.

Bizonyára mindenki ismeri a puritanizmus represszív szexualitásával kapcsolatos, emblematicus 19. századi viccet, miszerint az angol királynő panaszkodik az anyakirálynőnek, hogy milyen borzasztó, amikor engedelmeskedni kell a férjének, és „azt” kell csinálni, amire az anyakirálynő úgy válaszol neki, hogy hunyd be a szemed, és gondolj Angliára. No, ez az attitűd szűnt meg a szexuális forradalommal! Továbbá ehhez jött a fogamzásgátlás lehetősége, plusz az az anyagi erő, amit a teljes foglalkoztatottság következtében a nők a hatvanas években kivívtak maguknak: hogy független egzisztenciákká váltak, és például húsz évesen kivehettek önállóan lakást.

Érdekes, és mindezzel összefügg, hogy a hatvanas években a nő számára is szinte kötelezővé válik a hódítás. A nemi forradalom éveiben, és ez volt az ember szerencséje, ők is regisztráltak, leprellőkat vezettek, fölirták, hol, kivel, hogyan, mit, mennyit. Kíváncsiak voltak az életre, és ennek megtapasztalásához hozzátartozott a különböző férfiak begyűjtése és elfogyasztása. Sokáig a szüzesség volt a *valeur* a különböző országokban. A hatvanas évek óta azonban én már nagyon kevés szűz lánnyal találkoztam. Viszont nagyon sok olyannal akadtam össze, akinek tizenkilenc vagy húszéves korában már több partnere volt, és szívesen foglalkozott az idősebb férfiakkal is, és ha ez jól bejött neki, akkor nagyon tudott ehhez ragaszkodni. A hetvenes évek végétől aztán kicsit megváltozott a dolog. Azóta az az érzésem, hogy kevésbé fontos a hódítás a lányoknál. Fontos, de nem olyan fokon része a kötelező életvitelnek, mint a hatvanas-hetvenes években. Vége lett az újdonságnak, s többé nem volt kötelező demonstrálni, hogy ő bármikor, bármiképpen, bárkivel, bármit megtehet.

Aztán megkezdődött a gazdasági válság, majd a nyolcvanas évek közepén fölbukkant az AIDS, aminek következtében ismét előtérbe került a családmodell is. Ez Amerikában a nemi forradalom előtt is így volt persze, és most megint így van. A fiatalok tele vannak gazdasági jellegű problémákkal, ami annyit jelent, hogy nem tudnak annyi energiát fordítani a nemi kiteljesedés különböző formáinak keresésére. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy ettől még megmaradnak a szexuális forradalom következményei: továbbra sem kell bunkóskodni, továbbra is tág és nagyon széles skálán folynak a dolgok, de ezek ma már természetessé váltak, és ezért kevésbé létezik a bizonyítási kényszer a lányok számára. Jellemző, hogy míg a hatvanas években egyedül illetett utazni, addig ma árengedmények vannak a pároknak, minden szobát legalább kettesével szeretnek kiadni, s a családoknak még nagyobb kedvezményt adnak, hiszen ettől növekszik a profit.

(*Szexualitás és posztmodern*) A nemi forradalom idősellenes volt. Nekem nagy szerencsém volt, hogy fiatal voltam a nemi forradalom idején, illetve fiatalnak számítottam. Az a nemzedék nem bízott senkiben, aki harmincévesnél idősebb volt. Akkor határozott öregellenesség volt, de ma nem így van, és ez egy óriási szerencse. Az egész neokonzervatív hullámnak az az egyetlen jó oldala számomra, hogy az öregeket elfogadják embernek. Ennek van egy másik oldala is, az, hogy az öregek vásárlóereje nagyobbak számít a nyugati társadalomban, az imázsuk az, hogy potensek, merthogy jómódúak, hogy a nagypapánál van a pénz, tehát a nagypapával törődni kell, ajnázni kell, akkor is, ha utáljuk, de időnként oda kell menni, mert különben a hűgom kapja az egész vagyont. Voltak idők, amikor Párizsban a

Latin Nyegyedben egy öregembert kinézték volna a kávéházból; ma pedig olyan nyugodtan ülök ott a zsúfolt boxokban, a hangos, zajos termekben, mintha Londonban lennék.

London e tekintetben mindig más volt. Ne felejtjük el, hogy a nemi forradalom előtti angol-szász filmekben a negyven-ötvenéves ősz hajú férfi az igazi. James Stewart, James Mason és Gary Cooper mind negyvenen felül lesznek sztárok, már sokat megélték, iszonyú dolgokon mentek át, és akkor az a húszéves lány meg akarja őket menteni, vagy beléjük szeret, noha a férfi megjártassa, hogy eleinte gyűlöli a nőt. Ezt az angol-szászok nagyon tudják csinálni: paradigmatis, ahogy ilyeneket mondanak Marylinnek, hogy „mit jössz már megint ide, a tutaj az enyém, menj a fenébe, ez itt a Mississippit” és így tovább, hogy aztán előbb-utóbb csak összejönnek, és a férfinak minden az ölébe hulljon.

Franciaországban és Olaszországban a hatvanas-hetvenes években az értelmiségi fiatal-ság evidens módon könyvekkel érintkezett: elmentünk a kávéházba, kivetjük az aznapi egy vagy két könyvet, és ez meghozta a nemi partnereket is. Mindez az angol-szász világban kevésbé létezett, noha ott is voltak nyomai. Latin-Amerika is ilyen volt, de ott jóval szűkebb körű volt az értelmiség, mint Olaszországban és különösen Franciaországban. Párizs számomra azért volt boldogító, mert az én kultúrreferenciáim voltak a kommunikáció elsődleges eszközei. Francia értelmiségi körökben az öltözködésnek a legminimálisabb jelentősége sem volt, azt tökéletesen lehetett kerülni.

A mai öltözködés ugyan nagyon széles skálájú, állandóan új jeleket bocsát ki, de e jelek kevésbé szellemorientáltak, mint korábban voltak. Direktebbek, nincs mögöttük ideológia, s lehetővé teszik a külső megjelenés alapján történő azonnali kategorizálást. Ma posztmodern játékok vannak, de sajnos az igazi posztmodern, a destrukurált és dekonstruált öltözködés, amelyben különböző elemek jöttek össze, úgy látszik, kevésbé divat ma már, mert egyre inkább egy katonai jellegű uniformizálódás felé haladunk a sportruhák révén.

Mondanék még valamit. A nemi forradalomnak a jele az is, mégpedig hosszú távon főnmaradt jele, hogy míg azelőtt kizárólag Párizsban és legfőljebb egy berlini elitársaságban lehetett a férfi alacsonyabb, mint a lány, mára ez eléggé általánossá vált. A nemi forradalom része és következménye, hogy a férfiaknak nem kell föltétlenül dominánsnak lenniük. Jó, Angliában sosem volt ilyen evidens, mert Angliában minden, ami külsőség volt, eleve nem jöhetett szóba, mivel a nők abszolút szörnyűek voltak a nemi forradalom előtt, így ott csak a férfiak voltak érdekesek. De Olaszországban, a macsó-kultúrából fakadóan, ennek jóval nagyobb jelentősége volt, noha kivételek, persze, mindig akadtak, lásd például a Carlo Ponti–Sophia Loren párost.

A nemi forradalomban a realitástól való elszakadásnak, az álomvilágnak is része volt a nemiség. Akárcsak a szecesszióban, ami nagyon divatba jön ekkor, a szexualitás a realitástól való elfordulást, a realitás visszautasítását jelenti. Ezáltal persze, nagyon megváltozik a realitás, hiszen visszakapja irrealitását. Tehát a nemiség forradalmat csinál, a szó szoros értelmében: sokat szeretkezni annyit jelent, hogy az ember megváltoztatja a körülményeit, de oly módon, hogy nem kell ezt az életútba integrálni, mint előzőleg. A szexualitás álomszerű kaland is lehet. A nagy nemzedék kiöregedésével, persze, ez a magatartás megváltozik, a következő nemzedék már nem ilyen. Akár még azt is mondhatjuk, hogy a szexualitás előkészíti a terepet a posztmodern fikcionalizmus számára. Még játszunk, de már nem hiszünk abban, hogy ezzel forradalmat csinálunk, de azért tovább játszunk, mert jó játszani, játszani kell. A posztmodern bizonyos értelemben végül is a játékot, az idézőjelbe tett játékot állítja középpontba. És anélkül nem lehet posztmodernnek lenni, hogy valaki a múlt számos stílári elemét ne ismerje, és ne tudja a neki megfelelő elemeket tetszése szerint variálni és váltogatni.

Amikor beköszönt a nemi forradalom, a hétköznapokban ez inkább álomszerűnek tűnik. Egy kis kofferrel kell utazni, vagy még azzal se, egy hátitáskával blue jeansben, pulóverben, íkat. Ez alapvető lényege ennek a jóléti társadalomnak. Azt, hogy nem illik tárgyakat gyűj-

teni, korábban, persze, már az egzisztencialisták és a dühös angol fiatalok is mondogatták, de a szülők társadalmának elutasítása csak a hatvanas években válik ennyire tömeges jelenséggé. Húsz éven keresztül a fehér világ inkább megszabadulni akar a tulajdontól, hiszen az embereknek az az érzésük, bármikor bármit megszerezhetnek, ha éppen visszatérni támad kedvük a normális társadalomba. Ez a kapcsolatokat annyiban befolyásolta, hogy ebben az időszakban háttérbe szorult a család, az embereknek nem volt kedvük a közös felhalmozással foglalkozni. Hogy ez valóban mennyire volt így, arról lehetne vitatkozni, de tény, hogy nekem fantasztikusan jól jött, mert én mindig pontosan ezt az ideált tartottam szem előtt. Én sem akartam egy helyhez kötődni, nem akartam jövőt tervezni. Élni akartam, örömben részeselni akartam. Emlékszem, a hetvenes évek végén fordult elő velem először, hogy egy német kisvárosban valaki megkérdezte tőlem, milyen nyugdíjból akarok majd élni. Én ezen akkor borzasztóan megdöbbsentem, hogy fiatal emberek ilyen hülyeségekkel foglalkoznak.

Ennek a húsz évnek az idegen, a más elképzelésekkel bíró, a szabad értelmiségi, a marginális, a zsidó a hősei. Ebbe a külföldi, a vándor és az emigráns tökéletesen beleillik. Ez a hős jön-megy, nem részese a társadalomnak, nem is kíván beépülni. Valami mást jelent, valamilyen formában kérdéssé teszi a meglévőt. A posztmodern révén mindez a hetvenes évek végétől bizonyos fokig átszivárog a zenébe, a tömegkultúrába, és immár a globalizálódott világ részeként jelenik meg. A nyolcvanas évektől kezdve aztán ez a tömegkultúra ismét a szadizmus és az erőszak kultusz jelenségeit állítja a középpontba – miképpen volt a nemi forradalom előtt is. Csak éppen akkor még a belső elfojtások és a külső cenzúra gátolta e brutalitás megjelenítését, noha persze, a hétköznapi fasizmus formáiban azért létezett. Mára az erőszak, a gyilkosság kérdései kikerültek a tudatalattiból, s a nyilvánosság részévé váltak.

London–Párizs, 1996 november havában.

Karády Viktor

Személyes megjegyzések Hadas Miklósról

Hadas Miklóssal számos intellektuális és személyes szál köt és kötött össze az elmúlt mintegy négy évtized során, ebből adódóan jó rálátásom van arra, hogy milyen, gyakran úttörő szerepet vállalt a társadalomtörténet területén.

Először 1983 körül találkoztam vele, Pierre Bourdieu hozott össze bennünket, amikor én a párizsi *Maison des Sciences de l'Homme* negyedik emeletén dolgoztam, mégpedig intézményileg az EHESS (*École des Hautes Études en Sciences Sociales*) kötelékében, amely a legújabb kori társadalomtudományi kutatás és oktatás zászlóshajójaként jött létre nem sokkal korábban, ahol mintegy egy évtizeden át minden évben szemináriumot is tartottam. Bourdieu-t lenyűgözték Miklós korai kutatásai a magyarországi populáris zene rétegspecifikus használatával és ideologikus gyökereivel kapcsolatban, valamint arról, hogy a kommunista állam miként sajátította ki a zeneoktatásban az úgynevezett Kodály-módszert. Noha Miklós „zöldfülnék” számított közöttünk, aki különösebb kapcsolatok nélkül került be közénk, és mintegy „az utcáról beesve” lett Bourdieu tanítványa, hamar beilleszkedett Bourdieu kutatócsoportjába, a *Centre de Sociologie Européenne*-be (Európai Szociológiai Központ), és ennek hatására az EHESS fel is kérte tanításra, kutatási tervekkel kapcsolatos konzultációkra, amelyeket magas szintű angol és francia nyelvtudásának köszönhetően (bár ha őszinték akarunk lenni, akkoriban Franciaországban kizárólag a francia nyelv ismerete számított), könnyedén teljesíteni tudott, emellett pedig románul, szlovákul és olaszul is olvasott. Miklós egész életében világjárónak számított, bejárta a társadalomtörténeti kutatások szempontjából fontos központokat, és kiterjedt kapcsolatai vannak Európának mind a nyugati, mind pedig a keleti részein (különösen a

Kárpát-medencében: van egy lakása Budapesten, egy második otthona a magyar–szlovák határ túloldalán, és számtalan ismerőse Romániában, ezen belül még Bukarestben is). Számos konferencián vettem vele részt Birminghamben, Budapesten, Párizsban és kisebb franciaországi városokban, Magyarországon és Romániában egyaránt.

Legelső találkozásunk óta szoros kapcsolatban vagyunk, amelyből számos intellektuális vállalkozás és publikáció szökkent szárba, de két erdélyi tanulmányúton is együtt vettük részt. Boldogan ajánlottam őt barátom és kitűnő kollégám, Andorka Rudolf figyelmébe, akit 1984-ben neveztek ki a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (később Corvinus Egyetem) professzorává és (első nem kommunista) tanszékvezetőjévé. Miklós 1986-ban már a Szociológia Tanszék kötelékében dolgozott, és hamar nélkülözhetetlenné tette magát, olykor helyettesítve Andorkát a bevezető előadásokon. Később menetrend szerint kandidátus, majd az MTA doktora lett, és nyugdíjazásáig ugyanezen a tanszéken dolgozott, azonban felkérésre azóta is oktat: idén például a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen tartott zeneszociológia kurzust.

Noha fő kutatási területeink különböznek, születtek közös publikációink például a testkultúrával, pontosabban a középiskolások testnevelésből szerzett osztályzatainak hátterében meghúzódó szubkulturális eltérésekről,¹ valamint arról, hogy a labdarúgást milyen politikai szempontok hatották át a szocializmus időszakában.² (Ez utóbbi tanulmányt először a Pierre Bourdieu által főszerkesztett folyóirat adta közre, majd később német és angol fordításban is megjelent.) Ezenkívül Miklós nemrégiben készített velem egy interjút Raymond Aronról, első mentoromról, valamint Bourdieu-ról és a „Bourdieu-körről”, amelyhez tudományosan aktív időszakom nagy részében magam is tartoztam.³

Miklós mind a mai napig aktív közösség-szervezőnek számít a társadalomtudományok területén. Ez irányú erőfeszítései és oktatói tevékenysége számos kollégájára és tanítványára nagy hatást gyakorolt. A szocializmus időszakát követően, 1990-ben alapítója, majd több mint egy évtizedig főszerkesztője volt az első „független” magyar társadalomtudományi folyóiratnak, a *Replikának*. (A *Replika* három könyvemet is közreadta, a legutóbbit, amely a társadalomtudományok franciaországi és magyarországi helyzetével foglalkozó történeti szociológiai írásaim többségét tartalmazza, nem is oly régen.)⁴ Jól emlékszem, hogy – a poszt-szocialista átmenet nyomorúságos éveiben – egyetemi szobájában fix napokon és időpontokban tartott fogadóórát a folyóirat aktuális szerzőinek, mivel otthon nem volt telefonja, a folyóirat pedig anyagi források hiányában nem engedhette meg, hogy saját szerkesztőséget tartson fenn. Miklós kiváló debattőr, emellett gyakran vállal nyilvános szerepet a kortárs szociológia kitűnő ismerőjeként. Jól emlékszem azokra az estékre, amelyeket Miklós az 1990-es években szervezett neves magyar szociológusok részvételével, ahol idősebb kollégáinak munkásságát a velük való dialógusban ismertette és értelmezte széles körű tájékozottsággal.

Ami saját tudományos érdemeit illeti, a korai zeneszociológiai írásait követően, amelyek zenei képzettségében, zenészi és zenetanári működésében gyökereztek, szerteágazó

1 Les Juifs et la tentation de l'excellence sportive dans les lycées hongrois d'ancien régime. *Cahiers d'Etudes Hongroises* (Párizs), 1994(6): 249–258.

2 Football et antisémitisme en Hongrie. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1994(103): 90–101.

3 Autoritatea absolută. Viktor Karády și Miklós Hadas în dialog despre Raymond Aron și Pierre Bourdieu. *Psihologia Sociala* (Iasi), 2020(46): 159–178.

4 *Válogatott történeti szociológiai írások I. A társadalomtudományokról*. Budapest, Replika Alapítvány, 2020.

tevékenységével és publikációival hívta fel magára a figyelmet. Mindig is kiváló előadó volt, általában jegyzetek nélkül, szabadon beszélt, ez azonban nem jelenti azt, hogy előadásainak ne lett volna előre kidolgozott logikai és tematikusan strukturált felépítése. Miklós emellett számtalan tudományos eseményt is szervezett, és lelkiismeretes résztvevője volt más hasonló eseményeknek a világ különböző tájain azokban a témákban, amelyekkel maga is foglalkozik. Saját empirikus adatainak elméleti kereteit elsősorban Pierre Bourdieu és – újabban – Norbert Elias munkásságára támaszkodva dolgozta és dolgozza ki. Olyan egymástól igen távol eső kérdések foglalkoztatták, mint a társadalmi rétegződés, az egyéni habitus szerepe a nemzetiségi identitásban és az etnikum megváltozásában (asszimiláció és vegyes habitus) – nemrégiben jelent meg például könyve a Routledge kiadónál Bourdieu habitusfogalmának újraértelmezéséről és kritikájáról, valamint a kárpát-medencei (szlovákiai, magyarországi, erdélyi és vajdasági) „kisebbségi habitus” változó mintázataival foglalkozó kutatása most is zajlik –, emellett *gender studies*-zal is foglalkozik, ezen belül a férfiasság, a maszkulinitás mintázatai érdeklik. A férfiassággal kapcsolatos részletes kutatásai úttörőek voltak Közép-Európában, több könyvet és számos tanulmányt szentelt, mégpedig különböző nyelveken, a modern és posztmodern „férfiasság” történeti kialakulásának, amelyek fókuszában gyakran a férfiuralom kérdése állt. E tekintetben meggyőző kritikáját adta Bourdieu azon tételének, amely a férfiuralom történelmi korokon átívelő, már-már egyetemes jellegét feltételezi.

Élénken emlékszem arra, amikor az 1990-es évek elején Miklóssal Kolozsvárra utaztunk, hogy tiszteletünket tegyük helyi kollégáknál, és közben éjszakai sötétségbe burkolózott városokon és falvakon haladtunk keresztül, az üzletek teljesen üresek voltak, és sehogyan sem tudtuk telefonon elérni helyi kapcsolatainkat, köztük Aluas professzort. Ez a (rém)álomszerű jelenet azóta is élénken él bennem, ahogyan az is, hogy mennyire megdöbbsentünk, amikor a város legnevesebb, egykoron fényűző, a Szent Mihály templommal szemközti szállodájában Miklós határozottan odament a telefonfülkéhez, leemelte a kagylót, nem figyelve arra, hogy a vezeték el van vágva... Végül csak úgy tudtunk találkozni a helyi kapcsolatainkkal, hogy előzetes bejelentés nélkül egyenesen a lakásukhoz hajtottunk. (Ezen út során kerültem szoros munkakapcsolatba olyan kitűnő kollégákkal, mint Aluas professzor vagy Dr. Lucian Nastasa – aki akkor Jászvásáron élt, és – akik később mindketten többször is meglátogattak Párizsban.

Legutóbbi erdélyi körutazásunk (Temesvár, Nagyszeben, Marosvásárhely, Nagyvárad) célja hivatalosan az volt, hogy eljussunk az erdélyi történészhallgatók és tanárok nyári egyetemére, amelynek tavaly szeptemberben egy Gyergyó-medencebeli falu adott otthont. Itt ismét kiderült, hogy Miklós tökéletes ismerője a régiónak, mivel már 1989 előtt is hónapokat töltött itt, és szoros ismeretséget kötött társadalomtudósok (történészek, antropológusok és szociológusok) különböző nemzedékeivel, otthon lévén Erdély aktuális, mind pedig történelmi problémáiban. Mikor legutóbb beszéltem vele telefonon, és egy informális találkozót próbáltunk fixálni, közölte, hogy most nem nagyon ér rá, mert felcsapott önkéntes idegenvezetőnek, vállalva mintegy két tucat erdélyi értelmiségi fiatal Budapesten való idegenvezetését...

Az imént elmondottak elegendőek ahhoz, hogy Miklós tudományos érdemeit szemléltessék, és bemutassák, hogy mennyire lelkes kutatója Erdélynek, aki nemcsak résztvevő megfigyelőként, hanem *flâneur*ként is otthonosan mozog a helyiek között, és aktívan jelen van az európai kontinens ezen egyedülállóan multikulturális világában.

Hadas Miklós
Bibliográfia (1983–2023)

2022

Hadas Miklós: Megvan bennem a nagyot alkotás vágya. In *In Honorem Nikosz Fokasz*, 87–101.

Hadas, Miklós: *Outlines of a Theory of Plural Habitus*. London: Routledge.

Hadas Miklós és Havas Ádám: Harmincéves a Replika. *Replika* (115–116): 7–16.

Hadas Miklós: Az abszolút tekintély. *Replika* (115–116): 17–36. DOI: <https://doi.org/10.32564/115-116.2>

2020

Hadas, Miklós: The Culture of Distrust. On the Hungarian National Habitus. *Historical Social Research-Historische Sozialforschung* 45(1): 129–152. DOI: <https://doi.org/10.12759/hsr.45.2020.1.129-152>

2019

Hadas Miklós: A transzformáció elvei. Bevezetés egy késő bourdieuziánus habituselméletbe. *Erdélyi Társadalom* 17(2): 193–211.

Hadas, Miklós: Pierre Bourdieu and the Studies on Men and Masculinities. In *Routledge International Handbook of Masculinity Studies*, 42–52.

Hadas, Miklós: Taming the Volcano: Theoretical Foundations. *Erdélyi Társadalom* 1: 97–111.

Hadas, Miklós: Taming the Volcano: Hegemonic and Counter-Hegemonic Masculinities in the Middle Ages. *Masculinities And Social Change / Masculinidad y Cambio Social* 8(3): 251–275. DOI: <https://doi.org/10.17583/mcs.2019.4519>.

2018

- Hadas Miklós: A Burgerlijk apoteózisa. *Erdélyi Társadalom* 16(2): 157–178.
- Hadas Miklós: A mikro-makro kérdéskör és a szociológiai képzelet. In *Mikro- És Makrovilágok. Interdiszciplináris Párbeszéd*, 9–27.
- Hadas Miklós: Katonai forradalom és habitustranszfer. Maszkulinitások a kora újkorban. *Erdélyi Társadalom* 16 (1): 207–229.

2017

- Hadas, Miklós: Andrew Ryder. 2017. Sites of Resistance. Gypsies, Roma and Travellers in School, Community and the Academy. London: UCL IOE Press. *Critical Romani Studies* 1(2): 182–186. DOI: <https://doi.org/10.29098/crs.v1i2.43>
- Hadas Miklós: Homológiai és genealógiai. Nemzethabituológiai dilemmák. *Replika* (106–107): 321–327. DOI: <https://doi.org/10.32564/106-107.21>
- Hadas Miklós: Mi a magyar? Újratöltve – hetvennyolc év után. *Replika* (105): 209–227.
- Hadas Miklós: Civilizáció és racionalizáció. *Erdélyi Társadalom* 15(2): 141–160.
- Hadas Miklós: Városi férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom* 15(1): 147–172.
- Hadas, Miklós: Violence Control and the Civilization of Intimacy. *Historicka Sociologie / Historical Sociology* 30(1): 39–53. DOI: <https://doi.org/10.14712/23363525.2017.22>

2016

- Hadas Miklós: Hegemón és ellenhegemón férfibeállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom* 14(2): 93–128.
- Hadas Miklós: Az MTA és a férfuralom. *Magyar Tudomány* 177(11): 1391–1393.
- Hadas Miklós: A demaszkulinizáció folyamata. *Educatio* 2016(4): 527–537.
- Hadas Miklós: A vulkán megszeliődése. *Erdélyi Társadalom* 14(1): 217–237.
- Hadas, Miklós: The Tricky ‘True Object.’ *Masculinities and Social Change / Masculinidad y Cambio Social* 5(3): 210–240. DOI: <https://doi.org/10.17583/mcs.2016.2029>
- Durst, Judit, Ferge Zsuzsa, Hadas Miklós és Szelényi Iván: Lost Mission or Interdisciplinary Realignment? *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 1(2): 113–133. DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i2.116>.

2015

- Hadas Miklós: Bourdieu esete az áramló folyóval és a parti sziklával. *BUKSZ* 27(tavaszyár): 55–65.

2014

- Hadas Miklós: Erőszakkontroll és intimitás. *Erdélyi Társadalom* 12(2): 97–122.

2013

Hadas Miklós: Férfit látni álmaikban. *HVG* (december 21.): 51–52.

2012

Hadas, Miklós: Masculinity as Habitus? In *Gendered Sexualed Transnationalisations, Deconstructing the Dominant*, 219–229.

Hadas Miklós: Multidimenzionális dzsenderfigurációk. *Educatio* 2012(4): 651–657.

Hadas Miklós és Zeke Gyula: *Egy fölösleges ember élete*. Budapest: Balassi.

2011

Hadas Miklós: Olimpia és globalizáció. *Sic Itur Ad Astra* (62): 103–121.

Hadas Miklós (szerk.): *Férfikutatások*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

2010

Hadas, Miklós: The Olympics and the Cold War. In *The Politics of the Olympics*, 65–79.

Hadas, Miklós: Modernity and Masculinity. In *Gender and Modernity in Central Europe*, 47–65.

Hadas Miklós: *A férfiaság kódjai*. Budapest: Balassi.

2009

Hadas Miklós: A szoclib közértelmiségi és a cigányok. *Élet és Irodalom* 53(36): 6.

Hadas Miklós: Harcosból versengő II. Futball és férfiidentitás a 20. századi Magyarországon. *Rubicon* 20(4): 39.

Hadas Miklós: Harcosból versengő I. A modern férfi születése. Az arisztokrácia szabadidős és sporttevékenysége a 19-20. századi Magyarországon. *Rubicon* 20(4): 1.

Hadas Miklós: A vadászattól a falkavadászatig. *Rubicon* 20(7–8): 32–39.

Hadas Miklós: Harcosból versengő. Hogyan lett a vadászból sportoló? *Rubicon* 20(5): 54–73.

Hadas Miklós: *A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi*. Magyar Tudományos Akadémia.

Hadas Miklós: A hegemon maszkulinitás szociológiai konstrukciói. *Replika* (69): 27–41.

Hadas, Miklós: The Rationalisation of the Body. *History of Education* 38(1): 61–77. DOI: <https://doi.org/10.1080/00467600701529870>

2008

Hadas, Miklós: Muallimova Hutba. *Novi Muallim* 2008(33): 112–120.

Hadas Miklós: Vázsonyi Vilmos önéletmondása. *Budapesti Negyed* 16(1): 137–154.

- Hadas, Miklós: Modernisation, Assimilation, Dissimilation. *Cahiers D'études Hongroises* 20(2): 11-83-83.
- Hadas Miklós, Bolgár Dániel és Papp Gábor: „Óriási szükség volna arra, hogy a magyar történettudomány a nemek közti viszonylatok és a férfibeállítódások tudatos dekonstrukcióját elvégezze...”. *Sic Itur Ad Astra* 19(1): 7-22.

2007

- Hadas, Miklós: Much Ado about Nothing. *The American Sociologist* 38(3): 309-322.
- Hadas, Miklós: Gentlemen in Competition. *International Journal of The History of Sport* 24(4): 478-498. DOI: <https://doi.org/10.1080/09523360601157198>
- Hadas, Miklós: Gymnastic Exercises, Or 'work Wrapped in the Gown of Youthful Joy'. Masculinities and the Civilizing Process in 19th Century Hungary. *Journal of Social History* 47(1): 161-180. DOI: <https://doi.org/10.1353/jsh.2007.0134>
- Hadas Miklós, Róbert Péter, Kemény Vagyim, Wessely Anna és Babarczy Eszter: Kultúra És Társadalom. *Fordulat* 19 (különszám): 109-148.

2006

- Hadas, Miklós és Viktor Karády: Soccer and Antisemitism in Hungary. In *Emancipation through Muscles. Jews and Sports in Europe*, 216-238.
- Hadas Miklós: A retorika logikája. Kritikai megjegyzések a vatikáni levél kapcsán. In *A pápai feminizmusról a „vatikáni levél” kapcsán*, 62-75.
- Hadas, Miklós és Viktor Karády: Fussball und Antisemitismus in Ungarn. In *Emanzipation durch Muskelkraft. Juden und Sport in Europa*, 216-238.
- Hadas Miklós: Buddha maga. Szil Péter rákmonológia. *Replika* (54-55): 7-27.
- Hadas Miklós: Sok hűhó semmiért. *Replika* (56-57): 229-244.

2005

- Hadas Miklós: Losonczy Ágnes. *Magyar Tudomány* 166(9): 1174-1177.
- Hadas Miklós: Másfajta helyzetben. Núr-Leila monológia. *Replika* (51-52): 7-21.
- Hadas Miklós: Nekromonológ. *Replika* (49-50): 7-24.
- Hadas Miklós: Társadalmi traumák történet-szociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle* 15(3): 89-94.

2004

- Gács Anna, Hadas Miklós, Hernádi Miklós, Lafferton Emese és Neményi Mária: Férfi, nő, ember (Vita a Mindentudás Egyeteme klubjában). *Magyar Lettre Internationale* (53): 1-22.
- Hadas Miklós: Olimpia és társadalmi distinkciók. *Kritika: Társadalomelméleti És Kulturális Lap* 33(11): 24-27.

2003

- Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon.
- Hadas, Miklós és Zsidai Péter: A sportok pontosan leképezik a társadalmat. *Élet és Irodalom* 47(37): 7.
- Hadas Miklós: A nőnevelő tornászati. *Iskolakultúra* 13(1): 12–24.
- Hadas Miklós: Az élet és a fagyos udvarlás. *Holmi* 15(2): 185–196.
- Hadas, Miklós: The Sociologist and the Paradigm-Alchemy. *Review of Sociology Of The Hungarian Sociological Association* 9(2): 139–149.
- Hadas, Miklós: Sindbads Gier auf nackte Frauenkörper. *Frankfurter Rundschau* 59(november 3.): 7.

2002

- Hadas, Miklós: Physical Training or the Nationalization of Gymnastics (Abstracts). *Szociológiai Szemle* 12(3): 202.
- Hadas, Miklós: Fussball im Sozialen Kontext. In *Global Players – Kultur, Ökonomie Und Politik Des Fussballs. Historische Sozialkunde / Internationale Entwicklung*, 95–116.
- Hadas Miklós, Madarász Imre és Lévai Katalin: Beszélgetés a Szexualitásról. *Esély: Társadalom és Szociálpolitikai Folyóirat* 14(2): 84–89.
- Hadas Miklós: A gymnastica, avagy „a fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”. *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat* 3(7–8): 15–33.
- Hadas Miklós: A *libido academica* narcizmusa. *Replika* (47–48): 175–193.
- Hadas Miklós: A tornászati, avagy a gimnasztika államosítása. *Szociológiai Szemle* 12(3): 3–23.
- Hadas Miklós: Szávai. Tanármonológ. *Replika* (47–48): 7–21.

2001

- Hadas Miklós: Határtársérség és modernizáció. In *Határ, Régió, Etnikumok Közép-Európában*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 151–164.
- Hadas Miklós: Pierre Bourdieu, a totális szociológus. *Magyar Lettre Internationale* (40): 1.
- Hadas Miklós: *Szex és forradalom. Tíz monológ*. Replika Könyvek. Budapest: Replika Kör.
- Hadas Miklós és Pierre Bourdieu: Pierre Bourdieu-ről (elektronikus dok.) *Magyar Lettre Internationale* 11(40): 13–17.
- Hadas Miklós: Szexeljünk rendesen! Laura monológja. *Replika* (45–46): 7–20.
- Hadas Miklós: Örökrangadó. *Magyar Narancs* 13(31): 16–18.
- Hadas Miklós: Kis traktátus lovakról és emberekről. Adalékok a modern férfiaság kialakulásának vizsgálatához. *Holmi* 13(5): 608–626.
- Hadas Miklós: Hímnem, többes szám. A férfikutatások új hulláma. *Replika* (43–44): 25–36.
- Hadas Miklós: Lovak a csolnakban. *Replika* (43–44): 85–108.

Hadas Miklós: Diszpozíciók és társadalmi reprodukció. In Bukodi Erzsébet et al.: *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 349–366.

2000

Karády Viktor és Hadas Miklós: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1867–1945*. Szerk.: Hadas Miklós. Budapest: Replika Kör.

Hadas Miklós és Pogonyi Lajos: Sport, avagy „reality show”? *Kritika. Társadalomelméleti és kulturális lap* 29(7): 6–9.

Hadas Miklós: Párbaj és a vívás. *Café Babel* 10(37): 91–105.

Hadas, Miklós: Football and Social Identity. *Sports Historian* 20(2): 43–66. DOI: <https://doi.org/10.1080/17460260009443368>.

Hadas, Miklós: Desire Machines. *Anthropological Forum* 10(ősz): 347–348.

Hadas Miklós: Izzó gyűlölettel. G. Tamás monológja. *Replika* (40): 7–19.

Hadas Miklós: A középpont nélküli ember. Egy helyét kereső fiatal férfi élettörténete. *Replika* (41–42): 7–19.

Hadas Miklós: Férfítempó. Replika monológ. *Replika* (39): 5–19.

1999

Hadas Miklós: Stílus és Karakter. Futballhabituológiai traktátus. *Replika* (36): 125–144.

Hadas, Miklós: Stratégie Politique et Tactique Sportive. In *Football, jeu et société*. (Szerk: Henri Héral és Patrick Mignon.) Párizs: Insep, 85–99.

Hoyer Mária és Hadas Miklós: Skizo. Dóra monológja. *Replika* (37): 7–16.

Svitel Zsuzsa és Hadas Miklós: A világ természetes dolgai. Svitel Zsuzsa monológja. *Replika* (36): 7–21.

Hadas Miklós: A vagina tekintete. Kati monológja. *Replika* (35): 5–17.

1998

Hadas Miklós: Bartók, a természettudós. *Replika* (33–34): 21–33.

Hadas Miklós: Szex és forradalom. Egy ötvenhatos magyar emigráns az európai nemi piacon. *Replika* (25): 7–20.

1997

Hadas Miklós: A másfeledik nem. *Magyar Lettre Internationale* (27): 1.

Beck László és Hadas Miklós: Olimpia és nemzeti identitás. Az atlantai olimpia televíziós közvetítésének néhány jellegzetessége. *Jel-Kép: Kommunikáció Közvélemény Média* (1): 49–57.

Hadas Miklós: Az örök cowboy. Férfítuposz az Oscar-díjas filmekben (1984–1996). *Replika* (28): 161–170.

Hadas, Miklós: Postmodernity and Androgynous Identity.” In *Women and Men in East European Transition*. Kolozsvár: CEU, 201–213.

Vörös, Miklós és Hadas Miklós: Representing Euroanxieties. An Introduction. *Replika* (1997 Special Issue): 5–9.
Hadas Miklós és Karácsony Ágnes: Hősrobbanás. *168 Óra* 9(37): 24–26.

1996

Hadas Miklós: Szindbád halott. *Magyar Lettre Internationale* (21): 1–20.
Hadas Miklós: A testet öltött lét különös kettőssége. *Holmi* 8(2): 229–239.
Hadas, Miklós: Bartók, the Scientist. *Replika* (1996 Special Issue): 59–71.

1995

Hadas Miklós: Magyar Mozart (Kodály Zoltán). *BUKSZ* 7 (1): 58–61.
Hadas Miklós: Beszélgetés Dr. Székács Istvánnal. *Replika* (19–20): 11–41.
Hadas Miklós és Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. *Replika* (17–18): 89–120.

1994

Hadas Miklós: Határtérség és modernizáció. *Regio: Kisebbség Kultúra Politika Társadalom* 5(2): 31–44.
Hadas, Miklós és Karády Viktor: Football et Antisémitisme En Hongrie. *Actes de la recherche en sciences sociales* 1994(103): 90–102.
Hadas Miklós: Hímnem-Nőnem. In *Férfiuralom*. (Szerk.: Hadas Miklós.) Replika Könyvek. Budapest: Replika Kör, 246–264.
Hadas Miklós: *Férfiuralom*. Szerk. Hadas Miklós. Replika Könyvek. Budapest: Replika Kör.

1993

Hadas Miklós: A Credo kontextusa. *Replika* (9–10): 82–85.
Hadas Miklós: Racionális döntések elmélete és újmessianizmus. *BUKSZ* 5(2): 182–191.
Hadas Miklós: Az arab szociológiai társaság konferenciájáról. *Szociológiai Szemle* 3(2): 105–110.

1992

Hadas Miklós: Pegazus és Rosinante. *Replika* (7–8): 26–30.
Róbert Péter, Gerő András, Pléh Csaba, Gábor Kálmán, Balog Iván, Matuz Norbert és Hadas Miklós: Hozzászólások. *Replika* (7–8): 8–30.

1991

Hadas Miklós: *Egyéni cselekvők és egymásba hatoló társadalmi mezők*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.

1990

Hadas Miklós: Marxizmus és makroszociológia. *Replika* (1): 3–15.

Hadas, Miklós: Marxism and Macro-Sociology. In *Social Structure, Stratification and Mobility in Central and Eastern Europe*, 149–172.

Hadas, Miklós és Andorka Rudolf (szerk.): *Social Structure, Stratification and Mobility in Central and Eastern Europe*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.

Hadas Miklós: A bárzongorától a katedráig. *Közgazdász* 33(április 11.): 4.

1987

Hadas Miklós: A nemzet prófétája. *Szociológia* 16(4): 469–490.

1986

Hadas Miklós: Párizs (Naplórészletek 1984-85-ből) II. rész. *Kultúra és közösség* 13(4): 95–93.

Hadas Miklós: Párizs (Naplórészletek 1984-85-ből) I. rész. *Kultúra és közösség* 13(3): 82–95.

1983

Hadas Miklós: Kun Béla téri gyertyák. Két popzeneszám értékelemzése. *Kultúra és közösség* 10(5): 109–119.

Hadas Miklós: Úgy dalolok, ahogy én akarok. *Valóság: Társadalomtudományi Közlöny* 26(9): 71–79.